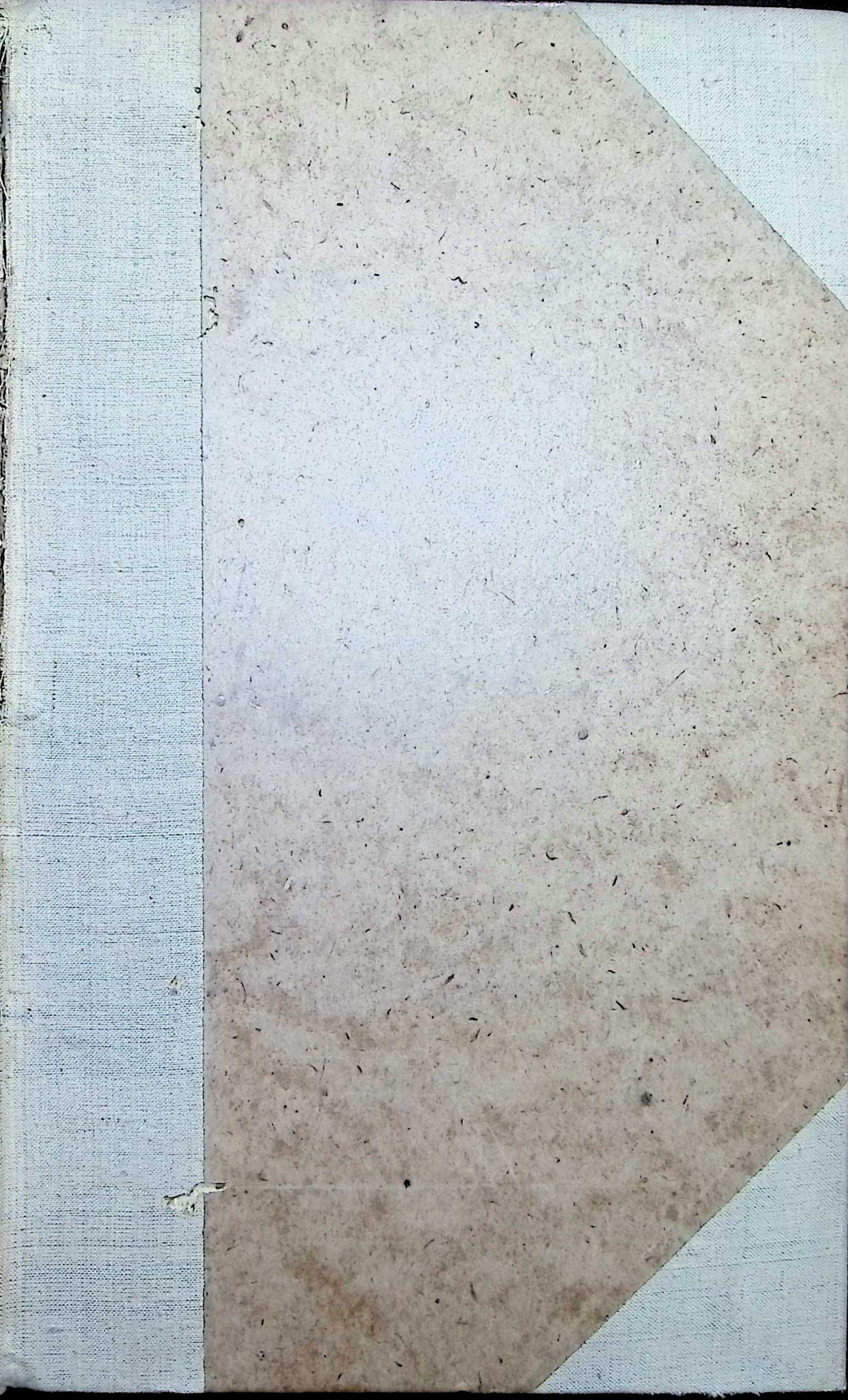

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New Series, Nos. 457, 476, 488, 499, 528, 553, and 681.

THE VÁYU PURÁṆA,

A SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION,

VOLUME II.

EDITED BY

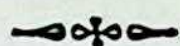
RÁJENDRALÁLA MITRA, LL. D., C. I. E.

CALCUTTA:

PRINTED BY G. H. ROUSE, BAPTIST MISSION PRESS.

1888.

PREFACE.

The history of the Váyu Puráṇa is involved in considerable obscurity. From an early period in the annals of mediæval Indian literature, opinion has been divided regarding the class to which it belongs. The Matsya and the Bhágavata Puráṇas reckon it among the *Mahá* or 'the great' Puráṇas, while others relegate it to the class of 'minor' or *Upa Puráṇas*. Even its name is not free from confusion arising out of sundry aliases. The S'iva Puráṇa is said to be the same with the Váyu, and the Váyavíya Sañhitá is, according to one authority, the same with it, but quite different according to another. There is a S'iva Sañhitá which also lays claim to be the same with the Váyu or to be the Mahá Puráṇa which should occupy the place of the Váyu Extant Mss. in this respect come not to the aid of the enquirer. Instead of unravelling the mystery, hitherto they have only added to the confusion. Mss. are met with having all the different names, and their contents are different.

The traditional account of the Váyu is that it is 24,000 stanzas in extent, and those who take the S'iva Puráṇa to be the *locum-tenens* of the Váyu as a Mahápuráṇa assign to it the same extent; but they fail to show us any work of the name of S'iva Puráṇa, which in its entirety is 24,000 stanzas in extent.

The professed Váyu Puráṇa fails to unravel the confusion. It itself claims an extent of 23,000 ślokas (Vol. II, p. 558), but available Mss. do not bear out this claim. The six Mss. from which this edition is printed come from very distant parts of India; one of them is from the

Deccan College, Poonah; one from the Guzerat Peninsula, though got from one who lives in Bombay; one from Benares, and three from Bengal; but they all agree in giving the public substantially the same text, and that text is about one half of the extent of the traditional Váyu Puráṇa. The total number of stanzas in the present edition is 10,714. The practice, however, among Indians, when defining the extent of a work, is to reckon by stanzas of thirty-two syllables each, even when the said work is composed wholly or mainly in different measures, and as there are several stanzas in almost every canto of the work which are of a longer measure, and to count such prose lines as *Súta Uvácha* as a complete stanza, one may roughly in round numbers take the total extent at 12,000 ślokas. An attempt is sometimes made to explain the discrepancy by saying that in its entirety the work is made up of many appendices or Máhátmyas, of which the texts are lost, and if these could be put together, the traditional extent would be completed. This explanation, however, on the face of it involves a gross *petitio principii*. There is nothing to show that there are certain parts missing from our Mss., and that if they could be obtained, they would complete the traditional extent and no more. On the contrary the S'iva Sañhitá, which in some Mss. professes to be an appendix or part of the Váyu Puráṇa, numbers 24,000 stanzas. (*Notices of Sanskrit Mss.*, VII, p. 27.)

Not being at present in a position to attempt any solution of this difficulty, I offer this edition of the work as that of a leading Hindu Puráṇa without saying anything more definite, though I believe it to be a Mahápuráṇa. Certain it is that many highly respected mediæval Smṛitikáras obviously refer to it, and the quotations which are given in their digests are not to be met with except in this work.

It was my intention at one time to annex to this edition an analysis in English of the contents of the work, and that in

greater detail than what is supplied by the excellent essay of the late Professor Wilson, published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal; but I abandon it. I am informed that a learned gentleman of Bombay is printing a complete translation of the entire work for Professor Max Müller's valuable serial, 'the Sacred Books of the East,' and it would be a mistake on my part to obtrude on the public with an analysis which, however copious, must fall quite short of a complete translation.

8 Maniktollah,
August 18*th*, 1888.

R. M.

CONTENTS.

VOLUME I.

वायुपुराणम्।

महर्षिवेदव्यासप्रणीतम्।

श्रील श्री

वङ्गदेशीयासियाटिक्सोसाइट्याख्यसमाजानुज्ञया

श्रीराजेन्द्रलालमित्रेण

परिशोधितम्।

द्वितीयः खण्डः।

कलिकाताराजधान्यां

वाप्टिष्टमिषणयन्त्रे मुद्रितम्।

संवत् १९४२।

अध्यायः

अथ वायुपुराण-द्वितीयखण्डानुक्रमणिका।

श्रीगणेशाय नमः ।

वायुपुराणम् ।

अथोत्तरभागे

प्रथमोऽध्यायः ।

पृथिवीदोहनं ।

शांशपायन उवाच । क्रमं मन्वन्तराणान्तु ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
दैवतानाञ्च सर्वेषां ये च यस्यान्तरे मनोः ॥ १ ॥
सूत उवाच । मन्वन्तराणां यानि सुरतीतानागतानि ह ।
समासाद्विस्तराच्चैव ब्रुवतो वै निबोधत ॥ २ ॥
स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा ।
औत्तमस्तामसश्चैव तथा रैवतचाक्षुषौ ।
षडेते मनवोऽतीता वक्ष्याम्यष्टावनागतान् ॥ ३ ॥
सावर्णाः पञ्चरौच्यश्च भौत्यो वैवस्वतस्तथा[१] ।
वक्ष्याम्येतान् पुरस्तात्तु मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ ४ ॥
मनवः पञ्च येऽतीता मानवांस्तान् निबोधत ।
मन्वन्तरं मया चोक्तं क्रान्तं स्वायम्भुवस्य ह ॥ ५ ॥

---

१ सावर्णा मम्बरौचाश्चेति ट० ।

अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्य ह।
प्रजासर्गं समासेन द्वितीयस्य महात्मनः ॥ ६ ॥
आसन् वै तुषिता देवा मनुस्वारोचिषेऽन्तरे।
पारावताश्च विद्वांसो द्वावेव तु गणौ स्मृतौ ॥ ७ ॥
तुषितायां समुत्पन्नाः क्रतोः पुत्राः स्वरोचिषः।
पारावताश्च शिष्टाश्च द्वादशौ तौ गणौ स्मृतौ।
छन्दजाश्च चतुर्विंशद्देवास्ते वै तदा स्मृताः ॥ ८ ॥
धैवस्यशोऽथ वामान्यो गोपा देवायतस्तथा[१]।
अजश्च भगवान् देवो दुरोणश्च महाबलः ॥ ९ ॥
आपश्चापि महाबाहुर्महौजाश्चापि वीर्यवान्।
चिकित्वान्[२] निभृतो यश्च अंशो यश्चैव पद्यते।
इत्येते क्रतुपुत्रास्तु तदासन् सोमपायिनः ॥१०॥
प्रचेताश्चैव यो देवो विश्वेदेवास्तथैव च।
समञ्जो विश्रुतो यश्च अजिह्मश्चारिमर्द्दनः ॥ ११ ॥
अजिह्मानमहीयानौ विद्यावन्तौ तथैव च।
अजेषौ च[३] महाभागौ यवीयश्च महाबलः ॥१२॥
होता यज्वा च इत्येते पराक्रान्ताः[४] परावताः।
इत्येता देवता ह्यासन्मनुस्वारोचिषेऽन्तरे ॥१३॥
सोमपास्तु तदा ह्येतास्चतुर्विंशतिदेवताः।
तेषामिन्द्रस्तदा ह्यासीद्विपश्च लोकविश्रुतः ॥१४॥

---

१ देवायनस्तथेति क०। २ विवित्वानिति ङ०।
३ आजाख्यौ चेति ख०। ४ पदक्रान्ता इति ङ०, ट० च।

ऊर्जो वशिष्ठपुत्रस्तु स्तम्भः काश्यप एव च ।
भार्गवश्च तदा द्रोणो ऋषभोऽङ्गिरसस्तथा ॥१५॥
पौलस्त्यश्चैव दत्तात्रिरात्रेयो निश्चलस्तथा ।
पौलहस्य च धावांस्तु एते सप्तर्षयः स्मृताः ॥१६॥
चैत्रः कविरुतश्चैव कृतान्तो विश्रुतो रविः(१) ।
वृहद्गुहो नवश्चैव सुताश्चैते(२) नव स्मृताः॥१७॥
मनोः स्वारोचिषस्यैते पुत्रा वंशकराः स्मृताः ।
पुराणे परिसङ्ख्याता द्वितीयञ्चैतदन्तरं ॥१८॥
सप्तर्षयो मनुर्देवाः पितरश्च चतुष्टयं ।
मूलं मन्वन्तरस्यैते तेषाञ्चैवान्तरे प्रजाः ॥१९॥
ऋषीणां देवताः पुत्राः पितरो देवसूनवः ।
ऋषयो देवपुत्राश्च इति शास्त्रविनिश्चयः ॥२०॥
मनोः क्षत्रं विशश्चैव सप्तर्षिभ्यो द्विजातयः ।
एतन्मन्वन्तरं प्रोक्तं समासान्न तु विस्तरात् ॥२१॥
स्वायम्भुवेन विस्तारो ज्ञेयः स्वारोचिषस्य तु ।
न शक्यो विस्तरस्तस्य वक्तुं वर्षशतैरपि ।
पुनरुक्तबहुत्वात्तु प्रजानां वै कुले कुले ॥२२॥
तृतीयस्त्वथ पर्य्याय औत्तमस्यान्तरे मनोः ।
पञ्च चैव गणाः प्रोक्तास्तान् वक्ष्यामि निबोधत ॥२३॥
सुधामानश्च देवाश्च ये चान्ये वशवर्त्तिनः ।

---

१ विश्रुतो रविरिति ङ० ।
२ शुभाश्चैत इति ट० ।

प्रतर्द्दनाः शिवाः सत्या गणा द्वादश वै स्मृताः ॥२४॥
सत्यो धृतिर्दमो दान्तः चमः चामो धृतिः शुचिः ।
इषोर्ज्जाश्च तथा ज्येष्ठो वपुष्मांश्चैव द्वादश ।
इत्येते नामभिः क्रान्ताः सुधामानस्तु द्वादश ॥२५॥
सहस्रधारो विश्वात्मा शमितारो वृहद्वसुः ।
विश्वधा विश्वकर्मा च मनस्वन्तो विराड्यशाः[१] ॥२६॥
ज्योतिश्चैव विभाव्यश्च कीर्त्तिवान् वंशकारिणः ।
अन्यानाराधितो देवो वसुधिष्णो विवस्वसुः[२] ॥२७॥
दिनक्रतुः सुधर्मा च धृतवर्मा यशस्विनः[३] ।
केतुमांश्चैव इत्येते कीर्तितास्तु प्रमर्द्दनाः ॥२८॥
हंसस्वरोऽद्दिहा चैव प्रतर्द्दनयशस्करौ ।
सुदानो वसुदानश्च सुमञ्जसविषावुभौ ॥२९॥
जन्तुवाह्यतिश्चैव सुवित्तसुनयस्तथा ।
शिवा ह्येते तु विज्ञेया यज्ञिया द्वादशापराः ॥३०॥
सत्यानामपि नामानि निबोधत यथामतं ।
दिक्पतिर्वाक्पतिश्चैव विश्वः शम्भुस्तथैव च ॥३१॥
स्वमृड़ीकोऽधिपश्चैव[४] वर्च्चोधा मुह्यसर्व्वशः[५] ।

---

१ विराड् यश इति ङ० ।
२ वसुधिष्ठो विवस्वसुरिति ङ० ।
३ यशस्विजा इति ङ०, ट० च ।
४ अमृताकोऽधिपश्चैवेति ख० ।
५ पाठोऽयं आदर्शसम्मतो मुद्रितः, परन्त्वयमादर्शदोषेण समीचीनो भवितुं नार्हतीति ।

वासवश्च सदाश्वश्च क्षेमानन्दौ तथैव च ॥३२॥
सत्या ह्येते परिक्रान्ता यज्ञिया द्वादशापरा: ।
इत्येता देवता ह्यासन्नौत्तमस्यान्तरे मनो: ॥३३॥
अजश्च परशुश्चैव दिव्यो दिव्यौषधिर्नय: ।
देवानुजश्चाप्रतिमो महोत्साहौशिजस्तथा ॥३४॥
विनीतश्च सुकेतुश्च सुमित्र: सुबल: शुचि: ।
औत्तमस्य मनो: पुत्रास्त्रयोदश महात्मन: ।
एते क्षत्रप्रणेतारस्तृतीयञ्चैतदन्तरम् ॥३५॥
औत्तमे परिसङ्ख्यात: सर्ग: स्वारोचिषेण तु ।
विस्तरेणानुपूर्व्या च तामसांस्तान्निबोधत ॥३६॥
चतुर्थे त्वथ पर्याये तामसस्यान्तरे मनो: ।
सत्या: स्वरूपा: सुधियो हरयश्चतुरो गणा: ॥३७॥
पुलस्त्यपुत्रस्य सुतास्तामसस्यान्तरे मनो: ।
गणस्तु तेषां देवानामेकैक: पञ्चविंशक: ॥३८॥
इन्द्रियाणां शतं यद्धि मुनय: प्रतिजानते ।
सत्यप्राणास्तु शीर्ष्यण्यास्तमसश्चैवाष्टमस्तथा ।
इन्द्रियाणि तदा देवा मनोस्तस्यान्तरे स्मृता: ॥३९॥
तेषाञ्च प्रभुर्देवानां शिविरिन्द्र: प्रतापवान् ।
सप्तर्षयोऽन्तरे चैव तान्निबोधत सत्तमा: ॥४०॥
काव्यो हर्षस्तथा चैव काश्यप: पृथुरेव च ।
आत्रेयश्चाग्निरित्येव ज्योतिधामा च भार्गव: ॥४१॥
पौलहो वनपीठश्च गोत्रे वासिष्ठ एव च ।

चैत्रस्तथापि पौलस्त्य ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥४२॥
जनुघण्डस्तथा शान्तिर्नरः ख्यातिर्भयस्तथा।
प्रियभृत्यो ह्यवचिश्च पृष्ठलोढो दृढोद्यतः[१]।
ऋतश्च ऋतबन्धुश्च तामसस्य मनोः सुताः ॥४३॥
पञ्चमे त्वथ पर्य्याये मनोश्चारिष्णवेऽन्तरे।
गणास्तु सुसमाख्याता देवतानां निबोधत ॥४४॥
अमृताभाभूतरजोविकुण्ठाः ससुमेधसः।
चरिष्णोस्तु शुभाः पुत्रा वसिष्ठस्य प्रजापतेः।
चतुर्द्दश च चत्वारो गणास्तेषान्तु भास्वराः ॥४५॥
खचविप्रोऽग्निभासश्च प्रत्येतिष्ठामृतस्तथा।
सुमतिर्वाविरावश्च वाचिनोदः स्ववास्तथा ॥४६॥
प्रविराशी च वादश्च प्राशश्चेति[२] चतुर्द्दश।
अमृताभाः स्मृता ह्येते देवाश्चारिष्णवेऽन्तरे ॥४७॥
मतिश्च सुमतिश्चैव ऋतसत्यौ तथैव च।
आवृतिर्विवृतिश्चैव मदो विनय एव च ॥४८॥
जेता जिष्णुः सहश्चैव द्युतिमान् स्ववसस्तथा।
इत्येतानीह नामानि आभूतरजसां विदुः ॥४९॥
वृषभेत्ता जयो भीमः शुचिर्दान्तो यशो दमः।
नाथो विद्वानजेयश्च कृशो गौरो ध्रुवस्तथा।
कीर्त्तितास्तु विकुण्ठा वै सुमेधास्तु निबोधत ॥५०॥

---

१ दृढ़ेषुर्द्दिति ङ०, ट० च।
२ घृतश्चेतीति ङ०, ट० च।

मेधा मेधातिथिश्चैव सत्यमेधास्तथैव च ।
पृश्निमेधाल्पमेधाश्च भूयोमेधादयः प्रभुः ॥५१॥
दीप्तिमेधा यशोमेधा स्थिरमेधास्तथैव च ।
सर्वमेधाश्वमेधाश्च प्रतिमेधाश्च यः स्मृतः ।
मेधावान् मेधहर्त्ता च कीर्त्तितास्तु सुमेधसः ॥५२॥
विभुरिन्द्रस्तदा तेषामासीद्विक्रान्तपौरुषः ।
पौलस्त्यो वेदवाङ्श्च यजुर्नामा च काश्यपः ॥५३॥
हिरण्यरोमाङ्गिरसो वेदश्रीश्चैव भार्गवः ।
ऊर्द्धवाङश्च वासिष्ठः पर्जन्यः पौलहस्तथा ।
सत्यनेत्रस्तथात्रेय ऋषयो रैवतान्तरे ॥५४॥
महापुराणसम्भाव्यः प्रत्यङ्गपरहा शुचिः ।
बलबन्धुर्निरामित्रः केतुशृङ्गो दृढव्रतः ।
चरिष्णवस्य पुत्रास्ते पञ्चमञ्चैतदन्तरं ॥५५॥
स्वारोचिषोत्तमश्चैव तामसो रैवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवस्तथा ॥५६॥
षष्ठे खल्वथ पर्याये देवा ये चाक्षुषेऽन्तरे ।
आद्याः प्रसूता भाव्याश्च पृथुकाश्च दिवौकसः ।
महानुभावलेखाश्च पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥५७॥
दिवौकसः सर्ग एष प्रोच्यते मातृनामभिः ।
अत्रेः पुत्रस्य नप्तार आरण्यस्य प्रजापतेः ।
गणाश्च तेषान्देवानामेकैको ह्यष्टकः स्मृतः ॥५८॥
अन्तरीक्षो वसुहयो ह्यतिथिश्च प्रियव्रतः ।

श्रोता मन्ता सुमन्ता च आद्या ह्येते प्रकीर्त्तिताः ॥५९॥
श्येनभद्रस्तथा पश्यः पथ्यनेत्रो महायशाः।
सुमनाश्च सुचेताश्च रेवतः सुप्रचेतसः ।
द्युतिश्चैव महासत्त्वः प्रसूताः परिकीर्त्तिताः ॥६०॥
विजयः सुजयश्चैव मनोद्यानो तथैव च।
सुमतिः सुपरिश्चैव विज्ञातोऽर्थपतिश्च यः ।
भाव्या ह्येते स्मृता देवाः पृथुकांस्तु निबोधत ॥६१॥
अजिष्ठः शाक्यनो देवो वानपृष्ठस्तथैव च।
शाङ्करः सत्यधृष्णुश्च विष्णुश्च विजयस्तथा ।
अजितश्च महाभागः पृथुकास्ते दिवौकसः ॥६२॥
लेखांस्तथा प्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे निबोधत ।
मनोजवः प्रघासस्तु प्रचेतास्तु महायशाः ॥६३॥
वातो ध्रुवक्षितिश्चैव अद्भुतश्चैव वीर्यवान्।
अवनो बृहस्पतिश्चैव लेखाः संपरिकीर्त्तिताः॥६४॥
मनोजवो महावीर्यस्तेषामिन्द्रस्तदाऽभवत्।
उन्नतो भार्गवश्चैव हविष्मानङ्गिरःसुतः ॥६५॥
सुधामा काश्यपश्चैव वासिष्ठो विरजस्तथा ।
अतिमानश्च(१) पौलस्त्यः सहिष्णुः पौलहस्तथा।
मधुरात्रेय इत्येते सप्त वै चाक्षुषेऽन्तरे॥६६॥
ऊरुः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् कृतिः।
अग्निष्णुरतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव॥६७॥

---

१ अभिमानश्चेति ङ०, ट० च।

अभिमन्युश्च दशमो नाड्वलेया मनोः सुताः ।
चक्षुषस्य सुता ह्येते षष्ठञ्चैव तदन्तरम् ॥६८॥
वैवस्वतेन सङ्घातस्तस्य सर्गो महात्मनः ।
विस्तरेणानुपूर्व्या च कथितं वै मया द्विजाः ॥६९॥
ऋषय ऊचुः । चाक्षुषस्य तु दायादः सम्भूतः कश्यपान्वये ।
तस्यान्ववाये येऽप्यन्ये तन्नो ब्रूहि यथातथं ॥७०॥
सूत उवाच । चाक्षुषस्य निसर्गन्तु समासाच्छ्रोतुमर्हथ ।
तस्यान्ववाये सम्भूतः पृथुर्वैण्यः प्रतापवान् ॥७१॥
प्रजानां पतयश्चान्ये दक्षः प्राचेतसस्तथा ।
उत्तानपादं जग्राह पुत्रमत्रिः प्रजापतिः ॥७२॥
दत्तकस्य तु पुत्रोऽस्य राजा ह्यासीत् प्रजापतेः ।
स्वायम्भुवेन मनुना दत्तोऽत्रेः कारणं प्रति ॥७३॥
मन्वन्तरमथासाद्य भविष्यं चाक्षुषस्य ह ।
षष्ठन्तदनुवक्ष्यामि उपोद्घातेन वै द्विजाः[१] ॥७४॥
उत्तानपादाच्चतुरा सूनृता वित्तभाविनी ।
उत्पन्ना चाधिधर्म्मेण ध्रुवस्य जननी शुभा ।
धर्म्मस्य पत्न्यां लक्ष्म्यां वै उत्पन्ना सा शुचिस्मिता ॥७५॥
ध्रुवञ्च कीर्त्तिमन्तञ्च अयस्मन्तं वसुन्तथा ।
उत्तानपादोऽजनयत् कन्ये द्वे च शुचिस्मिते ।
मनस्विनीं स्वराञ्चैव[२] तयोः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥७६॥

---

१ सूत उवाचेत्यादिः उपोद्घातेन वै द्विजा इत्यन्तः पाठो न पूर्व्वापरसङ्गतः ।
२ मनस्वतीं स्वरास्वैवेति ख० ।

ध्रुवो वर्षसहस्राणि दश दिव्यानि वीर्यवान् ।
तपस्तेपे निराहारः प्रार्थयन् विपुलं यशः[१] ॥७७॥
त्रेतायुगे तु प्रथमे पौत्रः स्वायम्भुवस्य सः ।
आत्मानं धारयन् योगात्[२] प्रार्थयन् सुमहद्यशः ॥७८॥
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो ज्योतिषां स्थानमुत्तमं ।
आभूतसंप्लवं ह्ययमस्तोदयविवर्जितं ॥७९॥
तस्यातिमात्रामृद्धिञ्च महिमानं निरीक्ष्य ह ।
दैत्यासुराणामाचार्यः श्लोकमप्युशना जगौ ॥८०॥
अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो कृतं ।
स्थिताः सप्तर्षयः कृत्वा यदेनमुपरि ध्रुवं ।
धुवे दिवं समासक्तमीश्वरः स दिवस्पतिः ॥८१॥
ध्रुवात्पुष्टिञ्च भव्यञ्च[३] भूमिः सा सुषुवे नृपौ ।
स्वां छायामाह वै पुष्टिर्भव नारी तु तां विभुः ॥८२॥
सत्याभिव्याहृते तस्य सद्यः स्त्री साऽभवत्तदा ।
दिव्यसंहननाच्छाया दिव्याभरणभूषिता ॥८३॥
छायायां पुष्टिराधत्त पञ्च पुत्रानकल्मषान् ।
प्राचीनगर्भं वृषकं[४] वृकञ्च वृकलं धृतिं[५] ॥८४॥

---

१ सुमहद् यश इति ङ० ।
२ आत्मानं गौरवञ्चैवेति क० ।
३ ध्रुवात् पुष्टिञ्च धान्यञ्चेति ट०
४ वृषभमिति ङ० ।
५ दृतिमिति ङ० ।

पत्नी प्राचीनगर्भस्य सुवर्चा सुषुवे नृपं।
नाम्नोदारधियं पुत्रमिन्द्रो यः पूर्वजन्मनि ॥८५॥
संवत्सरसहस्रान्ते सकृदाहारमाहरत्।
एवं मन्वन्तरं युक्तमिन्द्रत्वं प्राप्तवान्विभुः ॥८६॥
उदारधेः सुतं भद्राऽजनयत्सा दिवञ्जयं।
रिपुं रिपुञ्जयं जज्ञे(१) वराङ्गी सा दिवञ्जयात् ॥८७॥
रिपोराधत्त वृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम्।
व्यजीजनत् पुष्करिण्यां वारुण्यां चाक्षुषो मनुम्।
प्रजापतेरात्मजायां अरण्यस्य महात्मनः ॥८८॥
मनोरजायन्त दश नड्वलायां शुभाः सुताः।
कन्यायां वै महाभाग वैराजस्य प्रजापतेः ॥८९॥
ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् कविः।
अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव।
अभिमन्युश्च दशमो नड्वलायां मनोः सुताः ॥९०॥
ऊरोरजनयत् पुत्रान् षडाग्नेयी महाप्रभान्।
अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमङ्गिरसं शिवं ॥९१॥
अङ्गात् सुनीथाऽपत्यं वै वेणमेकं व्यजायत।
अपचारेण वेणस्य प्रकोपः सुमहानभूत् ॥९२॥
प्रजार्थमृषयस्तस्य ममन्थुर्दक्षिणं करं।
वेणस्य पाणौ मथिते सम्बभूव महान्नृपः।
वैण्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्त्तितः ॥९३॥

१ जनधातोरकर्म्मकत्वेनात्र सकर्म्मकप्रयोग आर्षः।

स धन्वी कवची जातस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।
पृथुर्वैण्यः सर्वलोकान् ररक्ष क्षत्रपूर्वजः ॥९४॥
राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः ।
तस्य स्तवार्थमुत्पन्नौ निपुणौ सूतमागधौ ॥९५॥
तेनेयं गौर्महाराज्ञा दुग्धा सस्यानि धीमता ।
प्रजानां वृत्तिकामानां देवैर्ऋषिगणैः सह ॥९६॥
पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्व्वैरप्सरोगणैः ।
सर्व्वैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्भिः पर्वतैस्तथा ॥९७॥
तेषु तेषु तु पात्रेषु दुह्यमाना वसुन्धरा ।
प्रादाद्यथेप्सितं क्षीरं तेन लोकांस्त्वधारयत् ॥९८॥
ऋषय ऊचुः । विस्तरेण पृथोर्जन्म कीर्त्तयस्व महामते ।
यथा महात्मना दुग्धा पूर्व्वं तेन वसुन्धरा ॥९९॥
यथा देवैश्च नागैश्च यथा ब्रह्मर्षिभिः सह[१] ।
यथा यक्षैः सगन्धर्व्वैरप्सरोभिर्यथा पुरा ॥१००॥
तेषां पात्रविशेषांश्च दोग्धारं क्षीरमेव च ।
तथा वत्सविशेषांश्च तन्नः प्रब्रूहि[२] पृच्छतां ॥१०१॥
यस्मिंश्च कारणे पाणिर्वैणस्य मथितः पुरा ।
क्रुद्धैर्महर्षिभिः पूर्वं तत् सर्वं कथयस्व नः ॥१०२॥
सूत उवाच । वर्णयिष्यामि वो विप्राः पृथोर्वैण्यस्य सम्भवं ।
एकाग्राः प्रयताश्चैव शुश्रूषध्वं द्विजोत्तमा. ॥१०३॥

---

१ ब्रह्मर्षिभिश्च हेति ट० ।
२ तन्नतः ब्रूहीति ट० ।

नाशुश्रुषेर्नापि पापाय नाशिष्यायाहिताय च।
वर्णयेयमिमं पुण्यं नाव्रताय कथञ्चन ॥१०४॥
स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च सम्मितं।
रहस्यं ऋषिभिः प्रोक्तं शृणुयाद्यो न सूयकः ॥१०५॥
यश्चेमं श्रावयेन् मर्त्यः पृथोर्वैण्यस्य सम्भवं।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य न स शोचेत्कृताकृतं।
गोप्ता धर्मस्य राजाऽसौ बभूवात्रिसमः प्रभुः ॥१०६॥
अत्रिवंशसमुत्पन्नो ह्यङ्गो नाम प्रजापतिः।
यस्य पुत्रोऽभवद्वेणो नात्यर्थं धार्म्मिकस्तथा ॥१०७॥
जातो मृत्युसुतायां वै सुनीथायां प्रजापतिः।
स मातामहदोषेण वेणः कालात्मजात्मजः ॥१०८॥
स धर्म्मं पृष्ठतः कृत्वा कामाल्लोभे व्यवर्त्तत।
स्थापनं स्थापयामास धर्म्मापेतं स पार्थिवः ॥१०९॥
वेदशास्त्राण्यतिक्रम्य ह्यधर्म्मे निरतोऽभवत्।
निःस्वाध्यायवषट्काराः प्रजास्तस्मिन् प्रशासति।
आसन् न च पपुः सोमं हुतं यज्ञेषु देवताः ॥११०॥
न यष्टव्यं न होतव्यमिति तस्य प्रजापतेः।
आसीत् प्रतिज्ञा क्रूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते।॥१११॥
अहमिज्यश्च पूज्यश्च सर्वयज्ञे द्विजातिभिः।
मयि यज्ञो विधातव्यो मयि होतव्यमित्यपि ॥११२॥
तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसाम्प्रतं।
ऊचुर्महर्षयः सर्वे मरीचिप्रमुखास्तथा ॥११३॥

वयं दीक्षां प्रवक्ष्यामः संवत्सरशतान् बहून् ।
माऽधर्मं वेण कार्षीस्त्वं नैष धर्मः सनातनः ।
निधने च प्रसूतोऽसि प्रजापतिरसंशयः ॥११४॥
पालयिष्ये प्रजाश्चेति त्वया पूर्वं प्रतिश्रुतं ।
तांस्तथा वादिनः सर्व्वान् ब्रह्मर्षीनब्रवीत्तदा ॥११५॥
स प्रहस्य तु दुर्बुद्धिरिदं वचनकोविदः ।
स्रष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया ॥११६॥
वीर्यश्रुततपःसत्यैर्मया वा कः समो भुवि ।
महात्मानमनूनं मां यूयं जानीत तत्त्वतः ॥११७॥
प्रभवः सर्वलोकानां धर्माणाञ्च विशेषतः ।
इच्छन् दहेयं पृथिवीं प्लावयेयं जलेन वा ।
सृजेयं वा ग्रसेयं वा नात्र कार्या विचारणा ॥११८॥
यदा न शक्यते स्तम्भान्मानाच्च भृशमोहितः ।
अनुनेतुं नृपो वेणस्ततः क्रुद्धा महर्षयः ॥११९॥
निगृह्य तं महाबाहुं विस्फुरन्तं यथाऽनलं ।
ततोऽस्य वामहस्तं ते ममन्थुर्भृशकोपिताः ॥१२०॥
तस्मात् प्रमथ्यमानाद्वै जज्ञे पूर्वमभिश्रुतः ।
ह्रस्वोऽतिमात्रं पुरुषः कृष्णश्चापि तथा द्विजाः ॥१२१॥
स भीतः प्राञ्जलिश्चैव स्थितवान् व्याकुलेन्द्रियः ।
तमार्त्तं विह्वलं दृष्ट्वा निषीदेत्यब्रुवन् किल ॥१२२॥
निषादवंशकर्त्ताऽसौ बभूवानन्तविक्रमः ।
धीवरानसृजत्सोऽपि वेणकल्मषसम्भवान् ॥१२३॥

ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुम्बुरा:[१] तुवरा: खसा: ।
अधर्मरुचयश्चापि सम्भूता वेणकल्मषात् ॥१२४॥
पुनर्महर्षयस्तस्य पाणिं वेणस्य दक्षिणं ।
अरणीमिव संरम्भान्ममन्थुर्जातमन्यवः ॥१२५॥
पृथुस्तस्मात् समुत्पन्नः करास्फालनतेजसः ।
पृथोः करतलाद्वापि यस्मात् जातः पृथुस्ततः ।
दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षादग्निरिवोज्ज्वलन् ॥१२६॥
आद्यमाजगवं नाम धनुर्गृह्य महारवं ।
शरांश्च बिभ्रद्रक्षार्थं कवचञ्च महाप्रभं ॥१२७॥
तस्मिन् जातेऽथ भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः ।
समुत्पन्ने महाराज्ञि वेणस्य त्रिदिवङ्गतः ॥१२८॥
समुत्पन्नेन राजर्षिः स सत्पुत्रेण धीमता ।
पुरुषव्याघ्रः पुन्नाम्नो नरकात्त्रायते ततः ॥१२९॥
तं नद्यश्च समुद्राश्च रत्नान्यादाय सर्व्वशः ।
समागम्य तदा वैण्यमभ्यषिञ्चन्नराधिपं ।
महता राजराज्येन महाराजं महाद्युतिं ॥१३०॥
सोऽभिषिक्तो महाराजा देवैरङ्गिरसः सुतैः ।
आदिराजो महाराजः पृथुर्वैण्यः प्रतापवान् ॥१३१॥
पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ।
ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥१३२॥
आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ।

---

१ तुम्बरा इति ङ० ।

पर्वताश्च विशीर्यन्ते ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥१२३॥
अकृष्टपच्या पृथिवी सिद्ध्यन्त्यन्नानि चिन्तया ।
सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥१२४॥
एतस्मिन्नेव काले च यज्ञे पैतामहे शुभे ।
सूतः सुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ।
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥१२५॥
ऐन्द्रेण हविषा चापि हविः पृक्तं वृहस्पतेः ।
जुहावेन्द्राय देवेन ततः सूतो व्यजायत ॥१२६॥
प्रमादस्तत्र सञ्जज्ञे प्रायश्चित्तञ्च कर्म्मसु ।
शिष्यहव्येन यत् पृक्तं अभिभूतं गुरोर्हविः ।
अधरोत्तरचारेण जज्ञे तद्वर्णवैकृतं ॥१२७॥
यच्च चत्रात्समभवद् ब्राह्मण्यां हीनयोनितः ।
सूतः पूर्व्वेण साधर्म्मतुल्यधर्म्मः प्रकीर्त्तितः ॥१२८॥
मध्यमो ह्येष सूतस्य धर्म्मः चत्रोपजीवनं ।
रथनागाश्वचरितं जघन्यञ्च चिकित्सितं ॥१२९॥
पृथोस्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ सुरर्षिभिः ।
तामूचुर्मुनयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः ।
कर्म्मैतदनुरूपं वां पात्रं स्तोत्रस्य चाप्ययं ॥१४०॥
तावूचतुस्तदा सर्वांस्तानृषीन् सूतमागधौ ।
आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः ॥१४१॥
न चास्य कर्म्म वै विद्मः न तथा लचणं यशः ।
स्तोत्रं येनास्य कुर्य्यावो राज्ञस्तेजस्विनो द्विजाः ॥१४२॥

ऋषिभिस्तौ नियुक्तौ तु भविष्यैः स्तूयतामिति ।
दानधर्म्मरतो नित्यं सत्यवान् स जितेन्द्रियः ।
ज्ञानशीलो वदान्यस्तु संग्रामेष्वपराजितः ॥१४३॥
यानि कर्म्माणि कृतवान् पृथुश्चापि महाबलः ।
तानि शीलेन बद्धानि स्तुवद्भिः सूतमागधैः ॥१४४॥
ततस्तवान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात् प्रजेश्वरः ।
अनूपदेशं सूताय मगधं मागधाय च ॥१४५॥
तदा वै पृथिवीपालाः स्तूयन्ते सूतमागधैः ।
आशीर्वादैः प्रबोध्यन्ते सूतमागधवन्दिभिः ॥१४६॥
तं दृष्ट्वा परमप्रीताः[१] प्रजा ऊचुर्महर्षयः ।
एष वो वृत्तिदो वैण्यो भवत्विति नराधिपः ॥१४७॥
ततो वैण्यं महाभागं प्रजाः समभिदुद्रुवुः ।
त्वन्नो वृत्तिं विधत्स्वेति महर्षेर्वचनात्तदा ।
सोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥१४८॥
धनुर्गृहीत्वा वाणांश्च वसुधामार्द्दयद्बली ।
अस्यार्द्दनभयत्रस्ता गौर्भूत्वा प्राद्रवन्मही॥१४९॥
तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत ।
सा लोकान् ब्रह्मलोकादीन् गत्वा वैण्यभयात्तदा ।
ददर्श चाग्रतो वैण्यं कार्मुकोद्यतधारिणं ॥१५०॥
ज्वलद्भिर्विशिखैर्वाणैर्दीप्ततेजसमच्युतं ।

---

१ तं दृष्ट्वा ब्रह्मभूयिष्ठमिति ख० ।

महायोगं महात्मानं दुर्द्धर्षममरैरपि ॥१५१॥
अलभन्ती तदा त्राणं वैण्यमेवान्वपद्यत ।
कृताञ्जलिपुटा देवी पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा(१) ॥१५२॥
उवाच वैण्यं नाधर्म्मं स्त्रीवधे परिपश्यसि ।
कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्मया विना ॥१५३॥
मयि लोकाः स्थिता राजन् मयेदन्धार्य्यते जगत् ।
मद्दृते च विनश्येयुः प्रजाः पार्थिवसत्तम ॥१५४॥
न मामर्हसि वै हन्तुं श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि ।
प्रजानां पृथिवीपाल शृणु चेदं वचो मम ॥१५५॥
उपायतः समारब्धाः सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः ।
हत्वापि मां न शक्तस्त्वं प्रजानां पालने नृप ॥१५६॥
अन्नभूता भविष्यामि जहि कोपं महाद्युते ।
अबध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।
सत्वैवं पृथिवीपाल धर्म्मं न त्यक्तुमर्हसि ॥१५७॥
एवं बहुविधं वाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः ।
क्रोधं निगृह्य धर्म्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत् ॥१५८॥
एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा ।
एकं प्राणं बहून् वापि कामंस्तस्यास्ति पातकं ॥१५९॥
यस्मिंस्तु निहते भद्रे लभन्ते बहवः सुखं ।
तस्मिन् हते शुभे नास्ति पातकञ्चोपपातकं ॥१६०॥

---

१ दृष्टा लोकैस्त्रिभिस्तदेति ट० ।

सोऽहं प्रजानिमित्तन्त्वां वधिष्यामि वसुन्धरे ।
यदि मे वचनं नाद्य करिष्यसि जगद्धितं ॥१६१॥
त्वां निहत्याद्य वाणेन मच्छासनपराङ्मुखीं ।
आत्मानं प्रथयित्वेह धारयिष्याम्यहं प्रजाः[१] ॥१६२॥
सा त्वं वचनमासाद्य मम धर्मभृतां वरे ।
सञ्जीवय प्रजा नित्यं शक्ता ह्यसि न संशयः ॥१६३॥
दुहितृत्वञ्च मे गच्छ एवमेतं महद्दरं ।
नियच्छे त्वान्तु धर्मार्थं प्रयुक्तं घोरदर्शने ॥१६४॥
प्रत्युवाच ततो वैण्यं एवमुक्ता सती मही ।
एवमेतदहं राजन् विधास्यामि न संशयः ॥१६५॥
वत्सन्तु मम तं यच्छ क्षरेयं येन वत्सला ।
समाञ्च कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतां वर ।
यथा विष्यन्दमानञ्च क्षीरं सर्वत्र भावये ॥१६६॥
तत उत्सारयामास शिलाजालानि सर्वशः ।
धनुःकोट्या ततो वैण्यस्तेन शैला विवर्द्धिताः ॥१६७॥
मन्वन्तरेष्वतीतेषु[२] विषमासीद्वसुन्धरा ।
स्वभावेनाभवंस्तस्याः समानि विषमानि च ॥१६८॥
न हि पूर्वनिसर्गे वै विषमे पृथिवीतले ।
प्रविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वापि विद्यते ॥१६९॥

---

१ प्रजापालयिता स्वयमिति ख० ।
२ मन्वन्तरेषु सर्व्वेष्विति ख० ।

न सस्यानि न गोरक्षा न कृषिर्नवणिक्पथः ।
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमेतदासीत् पुरा किल ।
वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन्[१] सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥१७०॥
समत्वं यत्र यत्रासीत् भूयस्तस्मिंस्तदेव हि ।
तत्र तत्र प्रजास्ता वै निवसन्तिस्म सर्वदा ॥१७१॥
आहारः फलमुलन्तु प्रजानामभवत्किल ।
वैण्यात् प्रभृति लोकेऽस्मिन् सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥१७२॥
कृच्छ्रेण महता सोऽपि प्रनष्टास्वोषधीषु वै ।
स कल्पयित्वा वत्सन्तु चाक्षुषं मनुमीश्वरः ।
पृथुर्दुदोह सस्यानि स्वतले पृथिवीं ततः ॥१७३॥
सस्यानि तेन दुग्धानि वैण्येन तु वसुन्धरां ।
मनुञ्च चाक्षुषं कृत्वा वत्सम्पात्रे च भूमये ।
तेनान्नेन तदा ता वै वर्त्तयन्ते प्रजाः सदा ॥१७४॥
ऋषिभिः श्रूयते वापि पूनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
वत्सः सोमस्त्वभूत् तेषां दोग्धा चापि बृहस्पतिः ॥१७५॥
पात्रमासीन्तु छन्दांसि गायत्र्यादीनि सर्व्वशः ।
क्षीरमासीत्तदा तेषां तपो ब्रह्म च शाश्वतं ॥१७६॥
पुनस्तुत्वा देवगणैः पुरन्दरपुरोगमैः ।
सौवर्णं पात्रमादाय अमृतं दुदुहे तदा ।
ते नैव वर्त्तयन्ते च देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥१७७॥

---

१ वैवस्वतेऽन्तरे पूर्व्वमिति ख० ।

नागैश्च श्रूयते दुग्धा विषं क्षीरं तदा मही ।
तेषाञ्च वासुकिर्दोग्धा काद्रवेयो महौजसः ॥१७८॥
नागानां वै द्विजश्रेष्ठ सर्पाणाञ्चैव सर्व्वशः ।
तेनैव वर्त्तयन्त्युग्रा महाकाया महोल्वणाः ।
तदाहारास्तदाचारास्तद्वीर्य्यास्तु तदाश्रयाः ॥१७९॥
आमपात्रे पुनर्दुग्धा त्वन्तर्द्धानमियं मही ।
वत्सं वैश्रवणं कृत्वा यक्षैः पुण्यजनैस्तथा ॥१८०॥
दोग्धा च जतुनाभस्तु पिता मणिवरस्य सः ।
यक्षात्मजो महातेजा वशी स सुमहाबलः ।
तेन ते वर्त्तयन्तीति परमर्षिरुवाच ह ॥१८१॥
राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
ब्रह्मोपेतस्तु दोग्धा वै तेषामासीत् कुवेरकः ॥१८२॥
रक्षः सुमाली बलवान् क्षीरं रुधिरमेव च ।
कपालपात्रे निर्दुग्धा अन्तर्द्धानञ्च राक्षसैः ।
तेन क्षीरेण रक्षांसि वर्त्तयन्तीह सर्वशः ॥१८३॥
पद्मपात्रे पुनर्दुग्धा गन्धर्व्वैरप्सरोगणैः ।
वत्सञ्चित्ररथङ्कृत्वा शुचीन् गन्धांस्तथैव च ॥१८४॥
तेषां विश्वावसुस्त्वासीद् दोग्धा पुत्रो मुनेः शुचिः ।
गन्धर्व्वराजोऽतिबलो महात्मा सूर्यसन्निभः ॥१८५॥
शैलैश्च श्रूयते दुग्धा पुनर्देवी वसुन्धरा ।
तत्रौषधीर्मूर्त्तिमती रत्नानि विविधानि च ।१८६॥
वत्सस्तु हिमवांस्तेषां मेरुर्दोग्धा महागिरिः ।

पात्रन्तु शैलमेवासीत्तेन शैलः प्रतिष्ठितः ॥१८७॥
श्रूयते वृत्तवीरुद्भिः पुनर्दुग्धा वसुन्धरा।
पलाशपात्रमादाय दुग्धं च्छिन्नप्ररोहणं ॥१८८॥
कामधुक् पुष्पितः शैलः प्लक्षो वत्सो यशस्विनी।
सर्व्वकामदुघा दोग्ध्री पृथिवी भूतभाविनी ॥१८९॥
सैषा धात्री विधात्री च धारणी च वसुन्धरा।
दुग्धा हितार्थं लोकानां पृथुना इति नः श्रुतं।
चराचरस्य लोकस्य प्रतिष्ठायोनिरेव च ॥१९०॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पृथिवीदोहनं नाम
प्रथमोऽध्यायः।

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

पृथुवंशानुकीर्त्तनं।

सूत उवाच। आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता।
वसु धारयते यस्माद् वसुधा तेन चोच्यते ॥१॥
मधुकैटभयोः पूर्वं मेदसा संपरिप्लुता।
ततोऽभ्युपगमाद्राज्ञः पृथोर्वैण्यस्य धीमतः ॥२॥
इयञ्चासीत् समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता।
दुहितृत्वमनुप्राप्ता पृथिवीत्युच्यते ततः॥३॥
प्रथिता प्रविभक्ता च शोभिता च वसुन्धरा।
सस्याकरवती राज्ञा पत्तनाकरमालिनी।
चातुर्वर्ण्यसमाकीर्णा रचिता तेन धीमता ॥४॥
एवं प्रभावो राजासीद्वैण्यः स नृपसत्तमः।
नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतग्रामेण सर्व्वशः ॥५॥
ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः।
पृथुरेव नमस्कार्य्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः॥६॥
पार्थिवैश्च महाभागैः प्रार्थयद्भिर्महद्यशः।
आदिराजा नमस्कार्य्यः पृथुर्वैण्यः प्रतापवान् ॥७॥
योधैरपि च संग्रामे प्रार्थयानैर्जयं युधि।
आदिकर्त्ता नराणां वै नमस्यः पृथुरेव हि ॥८॥

यो हि योद्धा रणं याति कीर्त्तयित्वा पृथुन्नृपं ।
स घोररूपे संग्रामे क्षेमी तरति कीर्त्तिमान् ॥९॥
वैश्यैरपि च राजर्षिर्वैश्यवृत्तिसमास्थितैः ।
पृथुरेव नमस्कार्य्यो वृत्तिदाता महायशाः ॥१०॥
एते वत्सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च ।
पात्राणि च मयोक्तानि सर्व्वाण्येव यथाक्रमं ॥११॥
ब्रह्मणा प्रथमं दुग्धा पुरा पृथ्वी महात्मना ।
वायुङ्कृत्वा तदा वत्सं वीजानि वसुधातले ॥१२॥
ततः स्वायम्भुवे पूर्वन्तदा मन्वन्तरे पुनः ।
वत्सं स्वायम्भुवं कृत्वा दुग्धा ग्रीष्मेण वै मही ॥१३॥
मनौ स्वारोचिषे दुग्धा मही चैत्रेण धीमता ।
मनुं स्वारोचिषं कृत्वा वत्सं सस्यानि वै पुरा[१] ॥१४॥
उत्तमेऽनुत्तमेनापि दुग्धा देवभुजेन तु ।
मनुङ्कृत्वोत्तमं वत्सं सर्वसस्यानि धीमता ॥१५॥
पुनश्च पञ्चमे[२] पृथ्वी तामसस्यान्तरे मनोः ।
दुग्धेयं तामसं वत्सं कृत्वा तु बलबन्धुना ॥१६॥
चारिष्णवस्य देवस्य संप्राप्ते चान्तरे मनोः ।
दुग्धा मही पुराणेन वत्सञ्चारिष्णवं प्रति ॥१७॥
चाक्षुषेऽपि च सम्प्राप्ते तदा मन्वन्तरे पुनः ।
दुग्धा मही पुराणेन वत्सं कृत्वा तु चाक्षुषं ॥१८॥

---

१ श्लोकोऽयं कचिल्लिखितपुस्तके नास्ति ।
२ तामसस्य चतुर्थमनुत्वात् पञ्चमे इत्ययं पाठो न समीचीनः ।

१ ग

चाक्षुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः ।
वैण्येनेयं मही दुग्धा यथा ते कीर्त्तितं मया ॥१९॥
एतैर्दुग्धा पुरा पृथ्वी व्यतीतेष्वन्तरेषु वै ।
देवादिभिर्म्मनुष्यैश्च तथा भूतादिभिश्च या ॥२०॥
एवं सर्व्वेषु विज्ञेया ह्यतीतानागतेष्विह ।
देवा मन्वन्तरेष्वस्य पृथोस्तु शृणुत प्रजाः ॥२१॥
पृथोस्तु पुत्रौ विक्रान्तौ जज्ञातेऽन्तर्द्धिपालिनौ ।
शिखण्डिनी हविर्द्धानमन्तर्द्धानाद् व्यजायत ॥२२॥
हविर्द्धानात् षडाग्नेयी धिषणाऽजनयत् सुतान् ।
प्रचीनवर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ[१] ॥२३॥
प्राचीनवर्हिर्भगवान् महानासीत् प्रजापतिः ।
बलश्रुततपोवीर्यैः पृथिव्यामेकराड़सौ ।
प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य तस्मात् प्राचीनवर्ह्यसौ[२] ॥२४॥
समुद्रतनयायान्तु कृतदारः स वै प्रभुः ।
महतस्तमसः पारे सवर्णायां प्रजापतेः ।
सवर्णाऽधत्त सामुद्री दश प्राचीनवर्हिषः ॥२५॥
सर्व्वे प्रचेतसो नाम धनुर्व्वेदस्य पारगाः ।
अपृथग्धर्म्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः ।
दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥२६॥
तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरुहाः ।
अरक्ष्यमानामावव्रुर्ब्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥२७॥

१ व्रताजिनाविति क०, ङ० च। २ पाठोऽयं न समीचीनः।

प्रत्याहृते तदा तस्मिन् चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
नाशक्नन्मारुतो वातुं वृतं खमभवद्द्रुमैः ।
दशवर्षसहस्राणि न शेकुस्तेष्टितुं प्रजाः ॥२८॥
तदुपश्रुत्य तपसा सर्वे युक्ताः प्रचेतसः ।
मुखेभ्यो वायुमग्निञ्च ससृजुर्ज्जातमन्यवः ॥२९॥
उन्मूलानथ तान् वृक्षान् कृत्वा वायुरशोषयत् ।
तानग्निरदहद्घोर एवमासीद्द्रुमक्षयः ॥३०॥
द्रुमक्षयमथो बुद्ध्वा किञ्चिच्छेषेषु शाखिषु ।
उपगम्याब्रवीदेतान् राजा सोमः प्रचेतसः ॥३१॥
दृष्ट्वा प्रयोजनं सर्व्वं लोकसन्तानकारणात् ।
कोपन्त्यजत राजानः सर्व्वं प्राचीनवर्हिषः ॥३२॥
वृक्षाः चित्यां जनिष्यन्ति शाम्येतामग्निमारुतौ ।
रत्नभूता तु कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी ॥३३॥
भविष्यं जानता ह्येषा मया गोभिर्विवर्द्धिता ।
मारिषा नाम नाम्नैषा वृक्षैरेव विनिर्मिता ।
भार्य्या भवतु वो ह्येषा सोमगर्भविवर्द्धिता ॥३४॥
युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः ।
अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान् दक्षो नाम प्रजापतिः ॥३५॥
स इमां दग्धभूयिष्ठां(१) युष्मत्तेजोमयेन वै ।
अग्निनाग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यसि ॥३६॥
ततः सोमस्य वचनाज्जगृहुस्ते प्रचेतसः ।
संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्म्मेण मारिषां ॥३७॥

---

१ दुःखभूयिष्ठामिति ख० ।

मारिषायां ततस्ते वै मनसा गर्भमादधुः।
दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ॥३८॥
दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्यांशेन वीर्यवान्।
असृजन्मानसानादौ[1] प्रजा दक्षोऽथ मैथुनात् ॥३९॥
अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदान्।
विसृज्य मनसा दक्षः पश्चादसृजत स्त्रियः ॥४०॥
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश।
कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥४१॥
एभ्यो दत्त्वा ततोऽन्या वै चतस्रोऽरिष्टनेमिने।
द्वे चैव बाहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा।
कन्यामेकां कृशाश्वाय तेभ्योऽपत्यं निबोधत ॥४२॥
अन्तरं चाक्षुषस्यात्र मनोः षष्ठन्तु हीयते।
मनोर्वैवस्वतस्यापि सप्तमस्य प्रजापतेः ॥४३॥
तासु देवाः खगा गावो नागा दितिजदानवाः।
गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ॥४४॥
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् प्रजा मैथुनसम्भवाः।
सङ्कल्पाद्दर्शनात् स्पर्शात् पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥४५॥
ऋषय ऊचुः। देवानां दानवानाञ्च देवर्षीणाञ्च ते शुभः।
सम्भवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः ॥४६॥
प्राणात् प्रजापतेर्जन्म दक्षस्य कथितं त्वया।
कथं प्राचेतसत्वञ्च पुनर्लेभे महातपाः ॥४७॥
एतन्नः संशयं सूत व्याख्यातं त्वमिहार्हसि।

---

१ असृन्मनसा चादाविति ट०।

स दौहित्रश्च सोमस्य कथं श्वशुरताङ्गतः ॥४८॥

सूत उवाच। उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यं भूतेषु सत्तमाः।

ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्यावन्तश्च ये नराः ॥४९॥

युगे युगे भवन्त्येते सर्व्वे दक्षादयो द्विजाः।

पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥५०॥

ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्व्वं नासीत् द्विजोत्तमाः।

तप एव गरीयोऽभूत् प्रभावश्चैव कारणं ॥५१॥

इमां विसृष्टिं यो वेद चाक्षुषस्य चराचरं।

प्रजानामायुरुत्तीर्णः स्वर्गलोके महीयते ॥५२॥

एष सर्गः समाख्यातश्चाक्षुषस्य समासतः।

इत्येते षड्विसर्गा हि क्रान्ता मन्वन्तरात्मकाः।

स्वायम्भुवाद्याः संक्षेपाच्चाक्षुषान्ता यथाक्रमं ॥५३॥

एते सर्गा(१) यथाप्रज्ञं प्रोक्ता वै द्विजसत्तमाः।

वैवस्वतनिसर्गेण तेषां ज्ञेयस्तु विस्तरः ॥५४॥

अनन्ता नातिरिक्ताश्च सर्व्वे सर्गा विवस्वतः।

आरोग्यायुःप्रमाणेन धर्मतःकामतोऽर्थतः।

एतानेव गुणानेति यः पठत्यनसूयकः ॥५५॥

वैवस्वतस्य वक्ष्यामि साम्प्रतस्य महात्मनः।

समासाद्व्यासतः सर्गं ब्रुवतो मे निबोधत ॥५६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पृथुवंशानुकीर्त्तनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

---

१ सर्व्वे इति क०।

अथ तृतीयोऽध्यायः।

वैवस्वतसर्गवर्णनं।

सूत उवाच। सप्तमे त्वथ पर्य्याये मनोर्वैवस्वतस्य ह।
मारीचात्कश्यपाद्देवा जज्ञिरे परमर्षयः ॥१॥
आदित्या वसवो रुद्रा साध्या विश्वे मरुद्गणाः।
भृगवोऽङ्गिरसश्चैव ह्यष्टौ देवगणाः स्मृताः ॥२॥
आदित्या मरुतो रुद्रा विज्ञेयाः कश्यपात्मजाः।
साध्याश्च वसवो विश्वे धर्म्मपुत्रास्त्रयो गणाः ॥३॥
भृगोस्तु भार्गवो देवो ह्यङ्गिरोऽङ्गिरसः सुतः।
वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् नित्यं ते छन्दजाः सुराः ॥४॥
एष सर्गस्तु मारीचो विज्ञेयः साम्प्रतः शुभः।
तेजस्वी साम्प्रतस्तेषामिन्द्रो नाम्ना महाबलः ॥५॥
अतीतानागता ये च वर्त्तन्ते ये च साम्प्रतं।
सर्व्वे मन्वन्तरेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ॥६॥
भूतभव्यभवन्नाथः सहस्राक्षः पुरन्दरः।
मघवन्तश्च ते सर्व्वे शृङ्गिणो वज्रपाणयः।
सर्व्वैः क्रतुशतेनेष्टं पृथक् शतगुणेन तु ॥७॥
त्रैलोक्ये यानि सत्त्वानि गतिमन्त्यबलानि च।
अभिभूयावतिष्ठन्ते धर्म्माद्यैः कारणैरपि ॥८॥

तेजसा तपसा बुद्ध्या बलश्रुतपराक्रमैः ।
भूतभव्यभवन्नाथा यथा ते प्रभविष्णवः ।
एतत्सर्वं प्रवच्यामि ब्रुवतो मे निबोधत ॥९॥
भूतं भव्यं भविष्यन्तत् स्मृतं लोकत्रयं द्विजैः ।
भूर्लोकोऽयं स्मृतो भूमिरन्तरीचं भुवं स्मृतं ।
भव्यं स्मृतं दिवं ह्येतत् तेषां वच्यामि साधनं ॥१०॥
ध्यायता पुत्रकामेन ब्रह्मणाग्रे विभाषितं ।
भूरिति व्याहृतं पूर्वं भूर्लोकोऽयमभूत्तदा ॥११॥
भूसत्तायां स्मृतो धातुस्तथाऽसौ लोकदर्शने ।
भूतत्वाद्दर्शनत्वाच्च भूर्लोकोऽयमभूत्ततः ।
अतोऽयं प्रथमो लोको भूतत्वाद्भूर्द्विजैः स्मृतः ॥१२॥
भूतेऽस्मिन् भवदित्युक्तं द्वितीयं ब्रह्मणा पुनः ।
भवत्युत्पद्यमानेन कालशब्दोऽयमुच्यते ॥१३॥
भवनात्तु भुवर्लोको निरुक्तज्ञैर्निरुच्यते ।
अन्तरीचं भुवस्तस्मात् द्वितीयो लोक उच्यते ॥१४॥
उत्पन्ने तु भुवर्लोके तृतीयं ब्रह्मणा पुनः ।
भव्येति व्याहृतं यस्मात् भव्यो लोकस्तदाऽभवत् ॥१५॥
अनागते भव्य इति शब्द एष विभाव्यते ।
तस्माद्भव्यो ह्यसौ लोको नामतस्तु दिवं स्मृतं[१] ॥१६॥
स्वरित्युक्तं तृतीयोऽन्यो भाव्यो लोकस्तदाऽभवत् ।
भाव्य इत्येष धातुर्वै भाव्ये काले विभाव्यते ॥१७॥

---

१ भवनात्तु भुवर्लोक इत्यादिः दिवं स्मृतमित्यन्तः पाठः क०पुस्तके नास्ति।

भूरितीयं स्मृता भूमिरन्तरीक्षं भुवं स्मृतं।
दिवं स्मृतं तथा भाव्यं त्रैलोक्यस्यैष संग्रहः ॥१८॥
त्रैलोक्ययुक्तैर्व्याहारैस्तिस्रो व्याहृतयोऽभवन्।
नाथ इत्येष धातुर्वै धातुज्ञैः पालने स्मृतः ॥१९॥
यस्माद्भूतस्य लोकस्य भव्यस्य भवतस्तदा।
लोकत्रयस्य नाथास्ते तस्मादिन्द्रा द्विजैः स्मृताः ॥२०॥
प्रधानभूता देवेन्द्रा गुणभूतास्तथैव च।
मन्वन्तरेषु ये देवा यज्ञभाजो भवन्ति हि ॥२१॥
यक्षगन्धर्व्वरक्षांसि पिशाचोरगदानवाः।
महिमानः स्मृता ह्येते देवेन्द्राणान्तु सर्व्वशः ॥२२॥
देवेन्द्रा गुरवो नाथा राजानः पितरो हि ते।
रक्षन्तीमाः प्रजाः सर्व्वा धर्म्मेणेह सुरोत्तमाः ॥२३॥
इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं देवेन्द्राणां समासतः।
सप्तर्षीन् सम्प्रवक्ष्यामि साम्प्रतं ये दिवि स्थिताः ॥२४॥
गाधिजः कौशिको धीमान् विश्वामित्रो महातपाः।
भार्गवो जमदग्निश्च ऊरुपुत्रः प्रतापवान् ॥२५॥
बृहस्पतिसुतश्चापि भारद्वाजो महातपाः।
औतथ्यो गौतमो विद्वान् शरद्वान्नाम धार्मिकः ॥२६॥
स्वायम्भुवोऽत्रिर्भगवान् ब्रह्मकोशस्तु पञ्चमः।
षष्ठो वाशिष्ठपुत्रस्तु वसुमान् लोकविश्रुतः ॥२७॥
वत्सारः काश्यपश्चैव सप्तैते साधुसम्मताः।
एते सप्तर्षयः सिद्धा वर्त्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ॥२८॥

इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्टः शर्य्यातिरेव च[१]।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभ उद्दिष्ट एव च ॥२९॥
करूषश्च पृषध्रश्च वसुमान् नवमः स्मृतः।
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्त्तिताः।
कीर्त्तिता वै मया ह्येते सप्तमञ्चैतदन्तरं ॥३०॥
इत्येष वै मया पादो द्वितीयः कथितो द्विजाः।
विस्तरेणानुपूर्व्या च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥३१॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतसर्गवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः। समाप्तोऽयमनुषङ्गपादः।

———

१ यायातिरेव चेति क०, ङ०, ट० च।

अथ चतुर्थोऽध्यायः।

प्रजापतिवंशानुकीर्त्तनं।

ऋषय ऊचुः। श्रुत्वा पादं द्वितीयन्तु क्रान्तं सूतेन धीमता।
अतस्तृतीयं पप्रच्छ पादं वै शांशपायनः॥१॥
पादः क्रान्तो द्वितीयोऽयमनुषङ्गेण यस्त्वया।
तृतीयं विस्तरात्पादं सोपोद्घातं प्रकीर्त्तय।
एवमुक्तोऽब्रवीत्सूतः प्रहृष्टेनान्तरात्मना॥२॥
सूत उवाच। कीर्त्तयिष्ये तृतीयञ्च सोपोद्घातं सविस्तरं।
पादं समुदयाद्विप्रा गदतो मे निबोधत॥३॥
मनोर्वैवस्वतस्येमं साम्प्रतस्य महात्मनः।
विस्तरेणानुपूर्व्या च निसर्गं शृणुत द्विजाः॥४॥
चतुर्युगैकसप्तत्या सङ्ख्यातः पूर्वमेव तु।
सह देवगणैश्चैव ऋषिभिर्दानवैः सह॥५॥
पितृगन्धर्व्वयक्षैश्च रक्षोभूतगणैस्तथा(१)।
मानुषैः पशुभिश्चैव पक्षिभिः स्थावरैः सह॥६॥
मन्वादिकं भविष्यान्तं आख्यानैर्बहुविस्तरं।
वक्ष्ये वैवस्वतं सर्गं नमस्कृत्य विवस्वते॥७॥
आद्ये मन्वन्तरेऽतीताः सर्गाः प्रावर्त्तकाश्च ये।

---

१ रक्षोभूतगणैरपीति ख०, ङ० च।

स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं सप्तासन् ये महर्षयः ।
चाक्षुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः ॥८॥
दक्षस्य च ऋषीणाञ्च भृग्वादीनां महौजसां ।
शापान्महेश्वरस्यासीत् प्रादुर्भावो महात्मनां ॥९॥
भूयः सप्तर्षयस्ते च उत्पन्नाः सप्त मानसाः ।
पुत्रत्वे कल्पितास्चैव स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥१०॥
प्रजासन्तानकृद्भिस्तैरुत्पद्यद्भिर्महात्मभिः ।
पुनः प्रवर्त्तितः सर्गो यथापूर्वं यथाक्रमं ॥११॥
तेषां प्रसूतिं वक्ष्यामि विशुद्धज्ञानकर्म्मणां ।
समासव्यासयोगाभ्यां यथावदनुपूर्व्वशः ॥१२॥
येषामन्वयसम्भूतैर्लोकोऽयं सचराचरः ।
पुनः स पूरितः सर्गो ग्रहनक्षत्रमण्डितः ॥१३॥
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य मुनीनां संशयोऽभवत् ।
ततस्तं संशयाविष्टाः सूतं संशयनिश्चये ।
सत्कृत्य परि पप्रच्छुर्मुनयः शंसितव्रताः ॥१४॥
ऋषय ऊचुः । कथं सप्तर्षयः पूर्व्वमुत्पन्नाः सप्त मानसाः ।
पुत्रत्वे कल्पितास्चैव तन्नो निगद सत्तम ।
ततोऽब्रवीन्महातेजाः सूतः पौराणिकः शुभं ॥१५॥
कथं सप्तर्षयः सिद्धाः(१) ये वै स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
मन्वन्तरं समासाद्य पुनर्वैवस्वतं किल ॥१६॥

---

१ शुद्धा इति ङ० ।

भवाभिशापात्संविद्धा ह्यप्राप्तास्ते तदा तपः ।
उपपन्ना जने लोके सकृदागामिनस्तु ते ॥१७॥
ऊचुः सर्वे ततोऽन्योन्यं जनलोके महर्षयः ।
ऊचुरेव महाभागा वारुणे वितते क्रतौ ॥१८॥
सर्वे वयं प्रसूयामश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
पितामहात्मजाः सर्वे ततः श्रेयो भविष्यति ॥१९॥
स्वायम्भुवेऽन्तरे शप्ताः सप्तार्थं ते भवेन तु ।
जज्ञिरे वै पुनस्ते ह जनलोकाद्दिवं गताः[१] ॥२०॥
देवस्य महतो यज्ञे[२] वारुणीं बिभ्रतस्तनुं ।
ब्रह्मणो जुह्वतः शुक्रमग्नौ पूर्वं प्रजेप्सया ।
ऋषयो जज्ञिरे पूर्वं द्वितीयमिति नः श्रुतं ॥२१॥
भृगुरङ्गिरा मरीचिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च अष्टौ ते ब्रह्मणः सुताः ॥२२॥
तथास्य वितते यज्ञे देवाः सर्वे समागताः ।
यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वषट्कारश्च मूर्त्तिमान् ॥२३॥
मूर्त्तिमन्ति च सामानि यजूंषि च सहस्रशः ।
ऋग्वेदश्चाभवत्तत्र पदक्रमविभूषितः ॥२४॥
यजुर्वेदश्च वृत्ताढ्य ॐकारवदनोज्ज्वलः ।
स्थितो यज्ञार्थसंपृक्तसूक्तब्राह्मणमन्त्रवान् ॥२५॥

---

१ जनलोकादिहागता इति ख०, ङ०, ट० च।
२ देवस्य महतो यज्ञ इति ट०।

सामवेदस्य वृत्ताढ्यः सर्व्वगेयपुरःसरः।
विश्वावस्वादिभिः सार्द्धं गन्धर्व्वैः सम्भृतोऽभवत् ॥२६॥
ब्रह्मवेदस्तथा घोरैः कृत्याविधिभिरन्वितः।
प्रत्यङ्गिरसयोगैश्च द्विशरीरशिरोऽभवत्[१] ॥२७॥
लक्षणानि स्वरा स्तोभा निरुक्तस्वरभक्तयः।
आश्रयस्तु वषट्कारो निग्रहप्रग्रहावपि ॥२८॥
दीप्ता दीप्तिरिला देवी दिशः प्रदिशगीश्वराः[२]।
देवकन्याश्च पत्न्यश्च तथा मातर एव च ॥२९॥
आयुः सर्वत एवैते देवस्य यजतो मुखे।
मूर्त्तिमन्तः स्वरूपाख्या वरुणस्य वपुर्भृतः ॥३०॥
स्वयम्भुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि।
ब्रह्मर्षेर्भावभूतस्य विधानाच्च न संशयः ॥३१॥
कृत्वा जुहाव स्रुग्भ्याञ्च स्रुवेण परिगृह्य च।
आज्यवज्जुहुवाञ्चक्रे मन्त्रवच्च पितामहः ॥३२॥
ततः स जनयामास भूतग्रामं प्रजापतिः।
तस्यार्व्वाक्तेजसस्तस्य यज्ञे लोकेषु तैजसं।
तमसाभावव्याप्यत्वं तथा सत्त्वं तथा रजः[३] ॥३३॥
सगुणात्तेजसो नित्यं आकाशे तमसि स्थितं।
तमसस्तेजसत्वाच्च सर्व्वभूतानि जज्ञिरे ॥३४॥

---

१ द्विशरीरस्थितोऽभवदिति ख०।
२ पाठोऽयं न समीचीनः।
३ तमसाभावमाप्यत्वमाप्यत्वञ्च तथा रज इति ट०।

यदा तस्मिन्नजायन्त काले पुत्रास्तु कर्म्मजाः[१]।
आज्यस्थाल्यामुपादाय स्वशुक्रं कृतवांश्च ह ॥ ३५॥
शुक्रे कृतेऽथ तस्मिंस्तु प्रादुर्भूता महर्षयः।
ज्वलन्तो वपुषा युक्ताः सप्त वै प्रसवैर्गुणैः ॥ ३६॥
कृते चाग्नौ सकृच्छुक्रे ज्वालाया निःसृतः कविः।
हिरण्यगर्भस्तं दृष्ट्वा ज्वालां भित्त्वा विनिःसृतं।
भृगुस्त्वमिति होवाच यस्मात्तस्मात् स वै भृगुः ॥ ३७॥
महादेवस्तथोद्भूतं दृष्ट्वा ब्राह्मणमब्रवीत्।
ममैष पुत्रकामस्य दीक्षितस्य त्वऽयं प्रभो।
विजज्ञेऽथ भृगुर्द्देवो मम पुत्रो भवत्वऽयं ॥ ३८॥
तथेति समनुज्ञातो महादेवः स्वयम्भुवा।
पुत्रत्वे कल्पयामास महादेवस्तथा भृगुं।
वारुणा भृगवस्तस्मात् तदपत्यञ्च स प्रभुः ॥ ३९॥
द्वितीयन्तु ततः शुक्रमङ्गारेष्वपतत् प्रभुः।
अङ्गारेष्वङ्गिरोऽङ्गानि संहितानि ततोऽङ्गिराः ॥ ४०॥
सम्भूतिं तस्य तां दृष्ट्वा वह्निर्ब्रह्माणमब्रवीत्।
रेतोधास्तुभ्यमेवाहं द्वितीयोऽयं ममास्त्विति ॥ ४१॥
एवमस्त्विति सोऽप्युक्तो ब्रह्मणा सदसत्पतिः।
तस्मादङ्गिरसश्चापि आग्नेया इति नः श्रुतं ॥ ४२॥
षट्कृत्वस्तु पुनः शुक्रे ब्रह्मणा लोककारिणा[२]।

---

१ सगुणात्तेजस इत्यादिः कर्म्मजा इत्यन्तः पाठः क०, ट० पुस्तके नास्ति।
२ लोकधारिणेति ख०।

हुते समभवंस्तत्र षड्ब्रह्माण इति श्रुतिः ॥४ ३॥
मरीचिः प्रथमस्तत्र मरीचिभ्यः समुत्थितः ।
क्रतौ तस्मिन् सुतो जज्ञे यतस्तस्मात्स वै क्रतुः ॥४ ४॥
अहं तृतीय इत्यर्थस्तस्मादत्रिः स कीर्त्त्यते ।
केशैश्च निशितैर्भूतः पुलस्त्यस्तेन स स्मृतः ॥४ ५॥
केशैर्लम्बैः[१] समुद्भूतस्तस्मात्तु पुलहः स्मृतः ।
वसुमध्यात् समुत्पन्नो वसुमान् वसुधाश्रयः ॥४ ६॥
वशिष्ठ इति तत्त्वज्ञैः प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ।
इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः षण्महर्षयः ॥४ ७॥
लोकस्य सन्तानकरास्तैरिमा वर्द्धिताः प्रजाः ।
प्रजापतय इत्येवं पठ्यन्ते ब्रह्मणः सुताः ॥४ ८॥
अपरे पितरो नाम एतैरेव महर्षिभिः ।
उत्पादिता ऋषिगणाः सप्त लोकेषु विश्रुताः ॥४ ९॥
मारीचा भार्गवाश्चैव तथैवाङ्गिरसोऽपरे ।
पौलस्त्याः पौलहाश्चैव वाशिष्ठाश्चैव विश्रुताः ।
आत्रेयाश्च गणाः प्रोक्ताः पितॄणां लोकविश्रुताः ॥५०॥
एते समासतस्तात पुरैव तु गुणास्त्रयः ।
अपूर्व्वाश्च[२] प्रकाशाश्च ज्योतिष्मन्तश्च विश्रुताः ॥५१॥
तेषां राजा यमो देवो यमैर्व्विहितकल्मषाः ।

---

१ केशैर्लीलैरिति ङ०, ट० च।
२ अमर्त्ताश्चेति ट०।

१ प्रज
१ पा

अपरे प्रजानां पतयस्तान् शृणुध्वमतन्द्रिताः[१] ॥५२॥
कर्द्दमः कश्यपः शेषो विक्रान्तः सुश्रुवास्तथा ।
बहुपुत्रः कुमारश्च विवस्वान् सशुचिस्त्रवाः ॥५३॥
प्रचेतसोऽरिष्टनेमिर्बहुलश्च प्रजापतिः ।
इत्येवमादयोऽन्येऽपि बहवश्च प्रजेश्वराः ॥५४॥
कुशोच्चया बालखिल्याः सम्भूताः परमर्षयः ।
मनोजवाः सर्व्वगताः सार्व्वभौमाश्च तेऽभवन् ॥५५॥
जाता भस्मव्यपोह्निर्यां ब्रह्मर्षिगणसम्मताः ।
वैखानसा मुनिगणास्तपःश्रुतपरायणाः ॥५६॥
श्रोतोभ्यस्तस्य चोत्पन्नावश्विनौ रूपसम्मितौ ।
विदुर्जन्मात्तरजसो विमला नेत्रसम्भवाः ॥५७॥
ज्येष्ठाः प्रजानां पतयः श्रोतोभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
ऋषयो रोमकूपेभ्यस्तथा स्वेदमलोद्भवाः ॥५८॥
दारुणा हि ऋते मासा[२] निर्यासाः पक्षसन्धयः ।
वत्सरा ये त्वहोरात्राः पित्तं ज्योतिश्च दारुणं ॥५९॥
रौद्रं लोहितमित्याहुर्लोहितं कनकं स्मृतं ।
तन्मैत्रमिति विज्ञेयं धूमश्च पशवः स्मृताः ॥६०॥
येऽर्च्चिषस्तस्य ते रुद्रास्तथादित्याः समुद्भवाः ।
अङ्गारेभ्यः समुत्पन्ना ज्योतिषो दिव्यमानुषाः ॥६१॥

---

१ प्रजानां पतयः सर्व्वे तान् शृणुध्वं समाहिता इति ख० ।
२ पाठोऽयमादर्शसम्मतो मुद्रितः परन्त्वयं न समीचीनः ।

आदिमानस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मसमुद्भवः ।
सर्वकामदमित्याहुस्तत्र कन्यामुदाहरन् ॥६२॥
ब्रह्मा सुरगुरुस्तत्र त्रिदशैः संप्रसीदति ।
इमे वै जनयिष्यन्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वराः ॥६३॥
सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चापि तपस्विनः ।
तत्प्रसादादिमान् लोकान् धारयेयुरिमाः क्रियाः[१] ॥६४॥
इन्द्रं संवर्द्धयामास तव तेजो विवर्द्धनं ।
देवेषु वेदविद्वांसः[२] सर्वे राजर्षयस्तथा ॥६५॥
वेदमन्त्रपराः सर्वे प्रजापतिगुणोद्भवाः ।
अनन्तं ब्रह्म सत्यञ्च तपश्च परमं भुवि ॥६६॥
सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवः प्रभो ।
ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चैव लोकाश्चैव चराचराः ॥६७॥
मरीचिमादितः कृत्वा देवाश्च ऋषिभिः सह ।
अपत्यानीह सञ्चिन्त्य तेऽपत्यङ्कामयामहे ॥६८॥
तस्मिन् यज्ञे महाभागा देवाश्च ऋषिभिः सह ।
एतद्वंशसमुद्भूताः स्थानकालाभिमानिनः ॥६९॥
न च तेनैव रूपेण स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ।
युगादिनिधनाच्चैव स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ॥७०॥
ततोऽब्रवील्लोकगुरुः परमित्यविचारयन् ।

---

१ प्रजा इति ख० ।
२ सर्व्वे वै देवदेवेष्विति क० ।

एवं देवा विनिश्चित्य मया सृष्टा न संशयः ।
भवतां वंशसम्भूताः पुनरेते महर्षयः ॥७१॥
तेषां भृगोः कीर्तयिष्ये वंशं पूर्वमहात्मनः ।
विस्तरेणानुपूर्व्या च प्रथमस्य प्रजापतेः ॥७२॥
भार्या भृगोरप्रतिमे उत्तमेऽभिजने शुभे ।
हिरण्यकशिपोः कन्या दिव्या नाम परिश्रुता ।
पुलोम्नस्यापि पौलोमी दुहिता वरवर्णिनी ॥७३॥
भृगोस्त्वजनयद्दिव्या काव्यं वेदविदां वरं ।
देवासुराणामाचार्यं शुक्रङ्कविसुतं ग्रहं ॥७४॥
स शुक्रस्तोशनाः ख्यातः स्मृतः काव्योऽपि नामतः ।
पितॄणां मानसी कन्या सोमपानां यशस्विनी ।
शुक्रस्य भार्याङ्गी[१] नाम विजज्ञे चतुरः सुतान् ॥७५॥
ब्राह्मेण तेजसा युक्तः स जातो ब्रह्मवित्तमः ।
तस्यामेव तु चत्वारः पुत्राः शुक्रस्य जज्ञिरे ॥७६॥
त्वष्टा वरूत्री द्वावेतौ शण्डामर्कौ च तावुभौ ।
ते तदादित्यसङ्काशा ब्रह्मकल्पाः प्रभावतः ॥७७॥
रजनः पृथुरश्मिश्च विद्वान्यश्च बृहद्गिराः ।
वरूत्रिणः सुता ह्येते ब्रह्मिष्ठाः सुरयाजकाः ७८॥
दृज्याधर्मविनाशार्थं मनुमेत्याभ्ययोजयन् ।
निरस्यमानं वै धर्मं दृष्ट्वेन्द्रो मनुमब्रवीत् ॥७९॥

---

१ पाठोऽयं स्वादर्शसम्मतो मुद्रितः ।

एतैरेव तु कामं त्वां प्रापयिष्यामि याजनं[१] ।
श्रुत्वेन्द्रस्य तु तद्वाक्यं तस्माद्देशादपाक्रमन् ॥८०॥
तिरोभूतेषु तेष्विन्द्रो धर्मपत्नीञ्च चेतनां ।
ग्रहेण मोचयित्वा तु ततः सोऽनुससार तां ॥८१॥
तत इन्द्रविनाशाय यतमानान्यतींस्तु तान् ।
तत्रागतान् पुनर्दृष्ट्वा दुष्टानिन्द्रः प्रहत्य तु ।
सुष्वाप देवदेवस्य वेद्यां वै दक्षिणे ततः ॥८२॥
तेषान्तु भक्षमाणानां तत्र शालावृकैः सह ।
शीर्षाणि न्यपतंस्तानि खर्जूराण्यऽभवंस्ततः ॥८३॥
एवं वरूत्रिणः पुत्रा इन्द्रेण निहताः पुरा ।
यजन्यान्देवयानी च शुक्रस्य दुहिताऽभवत् ॥८४॥
त्रिशिरा विश्वरूपस्तु त्वष्टुः पुत्रोऽभवन्महान् ।
विश्वरूपानुजश्चापि विश्वकर्म्मा यमः स्मृतः ॥८५॥
भृगोस्तु भृगवो देवा जज्ञिरे द्वादशात्मजाः ।
देव्यान्तान् सुषुवे सर्वान् काव्यस्यैवात्मजान्[२] प्रभुः ॥८६॥
भुवनो भावनश्चैव अन्यश्चान्यायतस्तथा ।
क्रतुः श्रवाश्च मूर्द्धा च व्यजयो व्यसुषश्च यः ।
प्रसवश्चाप्यजश्चैव द्वादशोऽधिपतिः स्मृतः ॥८७॥
इत्येते भृगवो देवाः स्मृता द्वादश याज्ञिकाः ।
पौलोम्यजनयत्पुत्रं ब्रह्मिष्ठं वसिनं विभुं ॥ ८८ ॥

---

१ याजयन्निति ख० ।
२ काव्यस्यैवानुजानिति ङ०, ट० च ।

व्याधितः सोऽष्टमे मासि गर्भक्रूरेण कर्म्मणा।
च्यवनाच्च्यवनाख्योऽथ चेतनस्तु प्रचेतसः।
प्राचेतसाच्च्यवनक्रोधादध्वानं पुरुषादजः[१] ॥८९॥
जनयामास पुत्रौ द्वौ सुकन्यायाञ्च भार्गवः।
आत्मवानं[२] दधीचञ्च[३] तावुभौ साधुसम्मतौ ॥९०॥
सारस्वतः सरस्वत्यां दधीचाच्चोपपद्यते।
रुची पत्नी[४] महाभागा आत्मवानस्य नाहुषी ॥९१॥
तस्य ऊर्वाच्चर्षिर्जज्ञे ऊरू भित्त्वा महायशाः।
और्व्वस्यासीदृचीकस्तु दीप्ताग्निसदृशप्रभः॥९२॥
जमदग्निर्ऋचीकस्य सत्यवत्यां व्यजायत।
भृगोश्च रुचिपर्य्याये[५] रौद्रवैष्णवयोस्तथा ॥९३॥
जमनाद्वैष्णवस्याग्नेर्जमदग्निरजायत।
रेणुका जमदग्नेस्तु शक्रतुल्यपराक्रमं।
ब्रह्मक्षत्रमयं रामं सुषुवेऽमिततेजसं ॥९४॥
और्वस्यासीत्पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमं।
तेषां पुत्रसहस्राणि भार्गवाणां परस्परात् ॥९५॥
ऋष्यन्तरेषु वै वाह्या बहवो भार्गवाः स्मृताः।

---

१ श्लोकार्द्धमिदं न समीचीनं।
२ आत्मानं वेति ङ०।
३ दधीचिञ्चेति ख०।
४ रुचिपत्नीति ख०।
५ रुचिपर्य्यासे इति ङ०।

वत्सो विश्वोऽश्विषेणश्च[१] पाण्डुः पथ्यः सशौनकः ।
गोत्रेण सप्तमा ह्येते पक्षा ज्ञेयास्तु भार्गवाः ॥९६॥
शृणुताङ्गिरसो वंशमग्नेः पुत्रस्य धीमतः ।
यस्यान्ववाये सम्भूता भारद्वाजाः सगौतमाः ।
देवाश्चाङ्गिरसो मुख्यास्त्रिषुमन्तो महौजसः ॥९७॥
सुरूपा चैव मारीची कार्द्दमी च तथा स्वराट् ।
पथ्या च मानवी कन्या तिस्रो भार्य्यास्त्वथर्व्वणः ।
इत्येताङ्गिरसः पत्न्यस्तासु वक्ष्यामि सन्ततिं ॥९८॥
अथर्व्वणस्तु दायादास्तासु जाताः कुलोद्वहाः ।
उत्पन्ना महता चैव तपसा भावितात्मनां ॥९९॥
वृहस्पतिः सुरूपायां गौतमः सुषुवे स्वराट् ।
अबन्ध्यं वामदेवञ्च उतथ्यमुशिजन्तथा ॥१००॥
धिष्णुः पुत्रस्तु पथ्यायां संवर्त्तश्चैव मानसः ।
विचित्तश्च तथायस्यः शरद्वांश्चाप्युतथ्यजः ॥१०१॥
अशिजो दीर्घतमा वृहदुत्थो वामदेवजः ।
धिष्णोः पुत्रः सुधन्वान ऋषभश्च सुधन्वनः ॥१०२॥
रथकाराः स्मृता देवा ऋषयो ये परिश्रुताः ।
वृहस्पतेर्भरद्वाजो विश्रुतः सुमहायशाः ॥१०३॥
अङ्गिरसस्तु संवर्त्तो देवानङ्गिरसः शृणु ।
वृहस्पतेर्यवीयांसो देवा ह्यङ्गिरसः स्मृताः ॥१०४॥
औरसाङ्गिरसः पुत्राः सुरूपायां विजज्ञिरे ।

१ पाठोऽयं चादर्शसम्मतो मुद्रितः ।

औदार्यायुर्दनुर्दक्षो दर्भः प्राणस्तथैव च ।
हविश्मांश्च हविष्णुश्च क्रतुः सत्यश्च ते दश ॥१०५॥
अयस्यस्तु उतथ्यश्च वामदेवस्तथोसिजः ।
भारद्वाजाः शाङ्कृतिका गार्ग्यकान्वरथीतराः ॥१०६॥
मुद्गला विष्णुवृद्धाश्च हरिता वायवस्तथा ।
तथा भाक्षा भरद्वाजा आर्षभाः किम्भयास्तथा ॥१०७॥
एते ह्यङ्गिरसः पक्षा विज्ञेया दश पञ्च च ।
ऋष्यन्तरेषु वै वाह्या वहवोऽङ्गिरसः स्मृताः ॥१०८॥
मारीचं परिवक्ष्यामि वंशमुत्तमपूरुषम् ।
यस्यान्ववाये सम्भूतं जगत् स्थावरजङ्गमं ॥१०९॥
मरीचिरापश्चकमे ताभिध्यायन् प्रजेप्सया[१] ।
पुत्रः सर्व्वगुणोपेतः प्रजावान् सुरुचिर्दितिः ।
संपूज्यते प्रशस्तायां मनसा भाविता प्रभुः ॥११०॥
आहूताश्च ततः सर्वा आपः समवसत् प्रभुः ।
तासु प्रणिहितात्मानमेकः सोऽजनयत् प्रभुः ॥१११॥
पुत्रमप्रतिमन्नाम्नाऽरिष्टनेमिः प्रजापतिः ।
पुत्रं मरीचं सूर्याभं वधीवेशो[२] व्यजीजनत् ॥११२॥
प्रध्यायन् हि सतां वाचं पुत्रार्थी सलिले स्थितः ।
सप्तवर्षसहस्राणि ततः सोऽप्रतिमोऽभवत् ॥११३॥
कश्यपः सवितुर्विद्वांस्तेन सः[२] ब्रह्मणः समः ।

---

१ प्रजेच्छयेति ख० ।
२ पाठोऽयमसमीचीनः ।
२ तेजसेति ख० ।

मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु ब्राह्मणांशेन जायते ॥११४॥
कन्यानिमित्तमित्युक्ते दक्षेण कुपिताः प्रजाः ।
अपिवत्स तदा कश्यं कश्यं मद्यमिहोच्यते ॥११५॥
हास्येकसा हि[१] विज्ञेया ब्रह्मणः कश्य उच्यते ।
कश्यं मद्यं स्मृतं विप्रैः कश्यपानात्तु कश्यपः ॥११६॥
करोति नाम यद्वाचो वाचं क्रूरमुदाहृतं ।
दक्षाभिशप्तः कुपितः कश्यपस्तेन सोऽभवत् ॥११७॥
तस्माच्च कश्यपेनोक्तो ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
तस्माद्दक्षः कश्यपाय कन्यास्ताः प्रत्यपद्यत ।
सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वास्ता लोकमातरः ॥११८॥
इत्येतमृषिसर्गन्तु पुण्यं यो वेद वारुणं ।
आयुष्मान् पुण्यवान् धृद्धः सुखमाप्नोत्यनुत्तमं ।
धारणात् श्रवणाच्चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥११९॥
अथाब्रुवन् पुनः सर्वे मुनयो रोमहर्षणं ।
विनिवृत्ते प्रजासर्गे षष्ठे वै चाक्षुषस्य ह ।
निसर्गः सम्प्रवृत्तोऽयं मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥१२०॥
सूत उवाच। प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः स्वयं दक्षः स्वयम्भुवा ।
ससर्ज दक्षो भूतानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ।
उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन् मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥१२१॥
ततः प्रवृत्तो दक्षस्तु प्रजाः स्रष्टुञ्चतुर्व्विधाः ।
जरायुजा अण्डजाश्च उद्भिज्जाः स्वेदजास्तथा ॥१२२॥

१ पाठोयमादर्शसम्मतो मुद्रितः। परन्त्वयमसमीचीनः।

दशवर्षसहस्राणि तप्त्वा घोरं महत्तपः।
सम्भावितो योगबलैरणिमाद्यैर्विशेषतः ॥१२३॥
आत्मानं व्यभजत् श्रीमान् मनुष्योरगराक्षसान्।
देवासुरसगन्धर्वान् दिव्यसंहननप्रजान्।
ईश्वरानात्मनस्तुल्यान् रूपद्रविणतेजसा ॥१२४॥
तथैवान्यानि मुदितो गतिमन्ति ध्रुवाणि च।
मानसान्येव भूतानि सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥१२५॥
ऋषीन् देवान् सगन्धर्वान् मनुष्योरगराक्षसान्।
यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशुमृगांस्तथा ॥१२६॥
यदास्य मनसा सृष्टा न व्यवर्द्धन्त ताः प्रजाः।
अपध्याता भगवता महादेवेन धीमता ॥१२७॥
मैथुनेन च भावेन सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।
असिक्नीं(१) चावहत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः ॥१२८॥
सुतां सुमहता युक्तां तपसा लोकधारिणीं।
यया धृतमिदं सर्व्वं जगत् स्थावरजङ्गमं ॥१२९॥
अत्राप्युदाहरन्तीमौ श्लोकौ प्राचेतसं प्रति।
दक्षस्योद्वहतो भार्यामसिक्नीं वीरणीं परां(२) ॥१३०॥
रूपानां नियुतं दक्षः सर्पिणां साभिमानिनां।
नदीगिरिषु सज्जंस्ताः पृष्ठतोऽनुययौ प्रभुः ॥१३१॥
तं दृष्ट्वा ऋषिभिः प्रोक्तं प्रतिष्ठास्यति वै प्रजाः।

---

१ असृक्तीमिति ट०।
२ पुरेति ट०।

प्रथमात्र द्वितीया तु दक्षस्येह प्रजापतेः ॥१२२॥
तथाऽगच्छद् यथाकालं कूपानां नियुते तु सः।
असिक्नीं वैरिणीं यत्र दक्षः प्राचेतसोऽवहत् ॥१२३॥
अथ पुत्रसहस्रं स वैरिण्याममितौजसा।
असिक्न्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसः प्रभुः ॥१२४॥
तांस्तु दृष्ट्वा महातेजाः स विवर्द्धयिषून् प्रजाः।
देवर्षिः प्रियसंवादो नारदो ब्रह्मणः सुतः।
नाशाय वचनं तेषां शापायैवात्मनोऽब्रवीत् ॥१२५॥
यः स वै प्रोच्यते विप्रः कश्यपस्येति कृत्रिमः।
दक्षशापभयाद्भीतो ब्रह्मर्षिस्तेन कर्म्मणा ॥१२६॥
यः कश्यपसुतस्याथ परमेष्ठी व्यजायत।
मानसः कश्यपस्येह दक्षशापभयात् पुनः ॥१२७॥
तस्मात् स कश्यपस्याथ द्वितीयं मानसोऽभवत्।
स हि पूर्व्वसमुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिनः ॥१२८॥
येन दक्षस्य पुत्रास्ते हर्य्यश्वा इतिविश्रुताः।
निन्दार्थं नाशिताः सर्व्वे विनष्टास्त्र न संशयः ॥१२९॥
तस्योद्यतस्तदा दक्षः क्रुद्धो नाशाय वै प्रभुः।
ब्रह्मर्षीन् वै पुरस्कृत्य याचितः परमेष्ठिना ॥१४०॥
ततोऽभिसन्धितं चक्रे दक्षस्तु परमेष्ठिना।
कन्यायां नारदो मह्यं तव पुत्रो भवत्विति ॥१४१॥
ततो दक्षः सुतां प्रादात् प्रियां वै परमेष्ठिने।
तस्मात् स नारदो जज्ञे भूयः शान्तो भयादृषिः ॥१४२॥

तदुपश्रुत्य विप्रास्ते जातकौतूहलाः पुनः।
अपृच्छन् वदतां श्रेष्ठं सूतं तत्त्वार्थदर्शिनं ॥१४३॥
ऋषय ऊचुः। कथं विनाशिताः पुत्रा नारदेन महात्मना।
प्रजापतिसुतास्ते वै प्रजाः प्राचेतसात्मजाः ॥१४४॥
स तथ्यं वचनं श्रुत्वा जिज्ञासासम्भवं शुभं[१]।
प्रोवाच मधुरं वाक्यं तेषां सर्वगुणान्वितं ॥१४५॥
दक्षपुत्राश्च हर्य्यश्वा विवर्द्धयिषवः प्रजाः।
समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह ॥१४६॥
बालिशा वत यूयं वै न प्रजानीथ भूतलं।
अन्तमूर्द्ध्वमधश्चैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥१४७॥
किं प्रमाणन्तु मेदिन्याः स्रष्टव्यानि तथैव च।
अविज्ञायेह स्रष्टव्यं अन्यथा किं नु स्रक्ष्यथ।
अल्पं वापि बहुर्वापि तत्र दोषस्तु दृश्यते ॥१४८॥
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाता सर्व्वतो दिशः।
वायुन्तु समनुप्राप्य[२] गतास्ते वै पराभवं ॥१४९॥
अद्यापि न निवर्त्तन्ते भ्रमन्तो वायुमिश्रिताः।
एवं वायुपथं प्राप्य भ्रमन्ते ते महर्षयः ॥१५०॥
स्वेषु पुत्रेषु नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः।
वैरिण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत् प्रभुः ॥१५१॥
प्रजा विवर्द्धयिषवः शबलाश्वाः पुनस्तु ते।

---

१ पुनरिति ख०।
२ वायुन्तु नाशनं प्राप्येति ख०, ङ०, ट० च।

पूर्व्वमुक्तं वचस्तत्र आश्रिता नारदेन ह ॥१५२॥
तच्छ्रुत्वा वचनं सर्व्वे कुमारास्ते महौजसः ।
अन्योऽन्यमूचुस्ते सर्व्वे सम्यगाह महानृषिः ।
भ्रातृणां पदवी चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥१५३॥
ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्वयाश्च सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः ।
तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्व्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥१५४॥
ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे रतः ।
प्रयातो नश्यति तथा तन्न कार्य्यं विजानता ॥१५५॥
नष्टेषु शवलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽभवद्विभुः ।
नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च ॥१५६॥
तथा तेष्वपि नष्टेषु महात्मसु पुरा किल ।
षष्टिकन्याऽसृजद्दक्षो वैरिण्यामेव विश्रुताः ॥१५७॥
तास्तदा प्रतिजग्राह पत्न्यर्थे कश्यपः प्रभुः ।
धर्म्मः सोमस्तु भगवांस्तथैवान्ये महर्षयः ॥१५८॥
इमां विसृष्टिं दक्षस्य कृत्स्नां यो वेद तत्त्वतः ।
आयुष्मान् कीर्त्तिमान् धन्यः प्रजावांश्च भवत्युत[१] ॥१५९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रजापतिवंशानुकीर्त्तनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

---

१ अत्राध्याये बहुषु स्थानेषु पूर्व्वापरसङ्गतिराहित्येनासमीचीनत्वेन च पाठः प्रतिभाति ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

काश्यपीयप्रजासर्गः ।

ऋषय ऊचुः। देवानां दानवानाञ्च दैत्यानाञ्चैव सर्व्वशः ।
उत्पत्तिं विस्तरेणेह ब्रूहि वैवस्वतेऽन्तरे ॥१॥
सूत उवाच। धर्म्मस्य तावद् वक्ष्यामि निसर्गं तं निबोधत।
अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती ॥२॥
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा तथैव च।
धर्म्मपत्न्यो दश त्वेता दक्षः प्राचेतसो ददौ ॥३॥
साध्या पुत्रांस्तु धर्मस्य साध्यान् द्वादश जज्ञिरे ।
साध्या नाम महाभागाश्छन्दजा यज्ञभागिनः ।
देवेभ्यस्तान् परान् देवान् देवज्ञाः परिचक्षिरे ॥४॥
ब्रह्मणो वै मुखात् सृष्टा जया देवाः प्रजेप्सया ।
सर्व्वे मन्त्रशरीरास्ते स्मृता मन्वन्तरेष्विह ॥५॥
दर्शश्च पौर्णमासश्च बृहद्यश्च रथन्तरं ।
चित्तिश्चैव विचित्तिश्च आकूतिः कूतिरेव च ॥६॥
विज्ञाता चैव विज्ञातो मनो यज्ञश्च ते स्मृताः ।
नामान्येतानि तेषां वै जयानां प्रथितानि च ॥७॥
ब्रह्मशापेन ते जाताः पुनः स्वायम्भुवे जिताः ।
स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्याश्चैवोत्तमे पुनः ॥८॥
तामसे हरयो नाम वैकुण्ठा रैवतेऽन्तरे ।

साध्याश्च चाक्षुषे नाम्ना छन्दजा जज्ञिरे सुराः ॥९॥
धर्म्मपुत्रा महाभागाः साध्या ये द्वादशामराः ।
पूर्वं स्म अनुसूयन्ते चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥१०॥
स्वारोचिषेऽन्तरेऽतीता देवा ये वै महौजसः ।
तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वै चाक्षुषेऽन्तरे ॥११॥
किञ्चिच्छिष्टे तदा तस्मिन् देवा वै तुषिताऽब्रुवन् ।
इतरेतरं महाभागान् वयं साध्यान् प्रविश्य वै ।
मन्वन्तरे भविष्यामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥१२॥
एवमुक्ता तु ते सर्व्वे चाक्षुषस्याऽन्तरे मनोः ।
तस्माद्द्वादशसम्भूतान् धर्म्मान् स्वायम्भुवात् पुनः ॥१३॥
नरनारायणौ तत्र जज्ञाते पुनरेव हि ।
विपश्चिदिन्द्रो यश्चासीत् तथा सत्यो हरिश्च तौ ।
स्वारोचिषेऽन्तरे पूर्वमास्तान्तौ तुषितौ सुरौ ॥१४॥
तुषितानान्तु साध्यत्वे नामान्येतानि वक्ष्यते ।
मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरो यानश्च(१) वीर्यवान् ॥१५॥
चित्तिर्हयो नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा ।
प्रभवोऽथ विभुश्चैव(२) साध्या द्वादश जज्ञिरे ॥१६॥
स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः ।
नामान्यासन् पुनस्तानि तुषितानां निबोधत ॥१७॥
प्राणोऽपानस्तथोदानः समानो व्यान एव च ।

---

१ नरोपानश्चेति ख०, ङ०, ट०, ठ० च।
२ प्रभवो विभवश्चैवेति क०।

चक्षुः श्रोत्रं तथा[१] प्राणः स्पर्शो बुद्धिर्मनस्तथा ॥१८॥
प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च।
नामान्येतानि पूर्व्वन्तु तुषितानां स्मृतानि ह ॥१९॥
वसोस्तु वसवः पुत्राः साध्यानामनुजाः स्मृताः।
धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानलोऽनिलः।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥२०॥
धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा।
ध्रुवपुत्रो भवो नाम्ना कालो लोकप्रकालनः ॥२१॥
सोमस्य भगवान् वर्चा बुधश्च ग्रहबोधनः।
रोहिण्यां तौ समुत्पन्नौ त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥२२॥
धारोर्मिकलिलाश्चैव त्रयश्चन्द्रमसः सुताः।
आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमः श्रान्तस्तथैव च ॥२३॥
स्कन्दः सनत्कुमारश्च जज्ञे पादेन तेजसः।
अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत।
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ॥२४॥
अनिलस्य शिवा भार्य्या तस्याः पुत्रो मनोजवः।
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य च ॥२५॥
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्र ऋषिर्नाम्ना तु देवलः।
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥२६॥
बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी।

---

१ मसः इति ख०।

योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचरत्युत ॥२७॥
प्रभासस्य तु या भार्य्या वसूनामष्टमस्य ह ।
विश्वकर्मा सुतस्तस्या जातः शिल्पिप्रजापतिः ॥२८॥
स कर्त्ता सर्वशिल्पानां त्रिदशानाञ्च वर्द्धकिः ।
भूषणानाञ्च सर्वेषां कर्त्ता कारयिता च सः ॥२९॥
सर्वेषाञ्च विमानानि दैवतानां करोति सः ।
मानुषाश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पानि शिल्पिनः ॥३०॥
विश्वेदेवास्तु विश्वाया जज्ञिरे दश विश्रुताः ।
क्रतुर्दक्षः श्रवः सत्यः कालः कामो धुनिस्तथा[१] ॥३१॥
कुरुवान् प्रभवांश्चैव रोचमानश्च ते दश ।
धर्मपुत्राः सुता ह्येते विश्वायां जज्ञिरे शुभाः ॥३२॥
मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो भानवो भानुजाः सुताः ।
मुहूर्त्ताश्च मुहूर्त्तायां घोषं लम्बा व्यजायत ॥३३॥
सङ्कल्पायान्तु संजज्ञे विद्वान् सङ्कल्प एव च ।
नागवीथ्यस्तु[२] जाम्याञ्च पथत्रयसमाश्रिताः[३] ॥३४॥
पृथिवीविषयं सर्व्वमरुन्धत्यां व्यजायत ।
एष सर्गः समाख्यातो विद्वान् धर्मस्य शाश्वतः ॥३५॥
मुहूर्त्तांश्चैव तिथ्यश्च पतिभिः सह सुव्रताः ।
नामतः संप्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे विबोधत ॥३६॥

---

१ मधुस्तथेति ख० ।
२ नव वीथ्यस्त्विति ख०, ङ०, ट०, ठ० च ।
३ पथत्रयसमाश्रिता इति ङ० ।

अहोरात्रविभागश्च नक्षत्राणि समासतः ।
मुहूर्त्ताः सर्वनक्षत्रा अहोरात्रविदस्तथा ॥ ३७॥
अहोरात्रकलानान्तु षट्शतीत्यधिका स्मृता ।
रवेर्गतिविशेषेण सर्वेषु ऋतुमिच्छतः ॥ ३८॥
ततो वेदविदस्त्वेतां तिथिमिच्छन्ति पर्वसु ।
अविशेषेषु कालेषु योज्यः स पितृदानतः ॥ ३९॥
रौद्रः सार्वस्तथा मैत्रः पित्र्यवासव एव च ।
आप्योऽथ वैश्वदेवश्च ब्राह्मो मध्याह्नसंश्रितः ॥ ४०॥
प्राजापत्यस्तथा ऐन्द्रः[१] तथेन्द्रो निर्ऋतिस्तथा ।
वारुणश्च तथार्य्यम्णो भागाश्चापि दिनाश्रिताः ॥ ४१॥
एते दिनमुहूर्त्ताश्च दिवाकरविनिर्मिताः ।
शङ्कुच्छायाविशेषेण वेदितव्याः प्रमाणतः ॥ ४२॥
अजास्तथाहिर्बुध्नश्च पूषा हि यमदेवताः ।
आग्नेयश्चापि विज्ञेयः प्राजापत्यस्तथैव च ॥ ४३॥
ब्रह्मसौम्यस्तथादित्यो वार्हस्पत्योऽथ वैष्णवः ।
सावित्रोऽथ तथा त्वाष्ट्रो वायव्यश्चेति संग्रहः ॥ ४४॥
एकरात्रिमुहूर्त्ताः स्युः क्रमोक्ता दश पञ्च च ।
इन्दोर्गत्युदया ज्ञेया नालिकाः पादिकास्तथा ।
कालावस्थास्त्विमास्त्वेते मुहूर्त्ता देवताः स्मृताः ॥ ४५॥
सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि विहितानि च ।
दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विद्याद् यथाक्रमं ॥ ४६॥

---

१ तथोपेन्द्र इति क० ।

स्थानं जारद्गवं मध्ये तथैरावतमुत्तरं ।
वैश्वानरं दक्षिणतो निर्द्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥४७॥
अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथिरिति स्मृता ।
पुष्योऽश्लेषापुनर्व्वसू वीथिरैरावती मता ।
तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरे मार्ग उच्यते ॥४८॥
पूर्वोत्तरे फाल्गुन्यौ च मघा चै वार्य्यमी स्मृता ।
हस्तचित्रे तथा स्वाती गोवीथीत्यभिशब्दिता ॥४९॥
ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारद्गवी स्मृता ।
एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमे मार्ग उच्यते ॥५०॥
मूलञ्चाषाढे द्वे चापि अजवीथ्यभिशब्दिता ।
श्रवणञ्च धनिष्ठा च गार्गी शतभिषक्तथा ॥५१॥
वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्त्तिता ।
स्मृता वीथ्यस्तु तिस्रस्ता मार्गे वै दक्षिणे बुधैः ॥५२॥
सप्तविंशत्तु याः कन्या दक्षः सोमाय ता ददौ ।
सर्व्वा नक्षत्रनाम्न्यस्ता ज्योतिषे चैव कीर्त्तिताः ।
तासामपत्यान्यभवन् दीप्तान्यमिततेजसा ॥५३॥
यास्तु शेषास्तदा कन्याः प्रतिजग्राह कश्यपः ।
चतुर्दश महाभागाः सर्व्वास्ता लोकमातरः ॥५४॥
अदितिर्दितिर्दनुः काला अरिष्टा सुरसा तथा(१) ।
सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा(२) ।

---

१ अदितिर्दितिर्दनुर्दावा अरिष्टा नायुसस्तथेति ङ०, ट० च।
२ सुरभिर्विनता नाम्ना मुनिः क्रोधवशा इरेति ख०। क्रोधवशा इरेति ङ०।

कद्रुर्मुनिश्च धर्म्मज्ञः प्रजास्तासां निबोधत ॥५५॥
चारिष्णवेऽन्तरेऽतीते ये द्वादश पुरोगमाः।
वैकुण्ठा नाम ते साध्या बभूवुश्चाक्षुषेऽन्तरे ॥५६॥
उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन् पुनर्वैवस्वतस्य ह।
आराधिता ह्यदित्या ते समेत्याऊः परस्परं ॥५७॥
एतामेव महाभागामदितिं संप्रविश्य वै।
वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् योगाद्‌र्द्धेन चेतसः ॥५८॥
गच्छामः पुत्रतामस्यास्तन्नः श्रेयो भविष्यति।
अदित्यास्तु प्रसूतानामादित्यत्वं भविष्यति ॥५९॥
एवमुक्ता तु ते सर्व्वे चाक्षुषस्याऽन्तरे मनोः।
जज्ञिरे द्वादशादित्या मारीचात् कश्यपात्पुनः ॥६०॥
शतक्रतुश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव हि।
वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् नरनारायणौ सुरौ ॥६१॥
तेषामपि हि देवानां निधनोत्पत्तिरुच्यते।
यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमयावुभौ।
प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य(१) च महात्मनः ॥६२॥
श्रेष्ठानुश्रविकै यस्माच्छक्ताः शब्दादिलक्षणे।
अष्टात्मकेऽणिमाद्ये च तस्मात्ते जज्ञिरे सुराः ॥६३॥
इत्येष विषये रागः सम्भूत्याः कारणं स्मृतं।
ब्रह्मशापेन सम्भूता जयाः स्वायम्भुवे जिताः ॥६४॥
स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्याश्चैवोत्तमे पुनः।

---

१ हरस्येति ख०।

तामसे हरयो देवा जातास्चारिष्णवे तु वै।
वैकुण्ठाश्चाक्षुषे साध्या आदित्याः साम्प्रते पुनः ॥६५॥
धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा।
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ॥६६॥
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योऽजघन्यजः।
इत्येते द्वादशादित्याः कश्यपस्य सुताः स्मृताः ॥६७॥
सुरभी कश्यपाद्रुद्रानेकादश विजज्ञिरे।
महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥६८॥
अङ्गारकं तथा सर्पं निर्ऋतिं सदसत्पतिं।
अजैकपादहिर्बुध्नमूर्द्धकेतुं ज्वरं तथा ॥६९॥
भुवनञ्चेश्वरं मृत्युं कपालञ्चैव[१] विश्रुतं।
देवानेकादशैतांस्तु रुद्रांस्त्रिभुवनेश्वरान्।
तपसा तेन महता सुरभी तानजीजनत् ॥७०॥
ततो दुहितरावन्ये सुरभी द्वे व्यजायत।
रोहिणी चैव रुद्राभा गान्धारी च[२] यशस्विनी ॥७१॥
रोहिण्यां जज्ञिरे कन्यास्चतस्रो लोकविश्रुताः।
सुरूपा हंसकीला च[३] भद्रा कामदुघा तथा।
सुषुवे कामदुघा तु सुरूपा तनयद्वयं ॥७२॥
हंसकीला नृपम्टषीन्[४] भद्रायास्तु व्यजायत।

१ कापालञ्चैवेति ख०।
२ गान्धर्व्वी चेति ङ०।
३ हंसकाली चेति क०।
४ पाठोऽयं न समीचीनः।

विश्रुतास्तु महाभागा गन्धर्वा वाजिनः सुताः ॥७३॥
उच्चैःश्रवास्तदा जाताः खेचरास्ते मनोजवाः ।
श्वेताः शोणाः पिशङ्गाश्च सारङ्गा हरितार्जुनाः ।
रुद्रा देवोपवाह्यास्ते गन्धर्व्वयोनयो हयाः ॥७४॥
भूयो जज्ञे सुरभ्यास्तु श्रीमान् चन्द्राभसुप्रभः ।
स्रग्वी ककुद्मी द्युतिमानमृतालयसम्भवः ।
सुरभ्यनुमते दत्तो ध्वजो माहेश्वरस्तु सः ॥७५॥
इत्येते कश्यपसुता रुद्रादित्याः प्रकीर्त्तिताः ।
धर्मपुत्राः स्मृताः साध्या विश्वे च वसवस्तथा ॥७६॥
अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश ।
बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ।
प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसत्कृताः ॥७७॥
कृशाश्वस्य तु देवर्षेर्देवप्रहरणाः स्मृताः ।
एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ॥७८॥
सर्वे देवगणा विप्रास्त्रयस्त्रिंशत्तु छन्दजाः ।
एतेषामपि देवानां निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥७९॥
यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमयावुभौ ।
एते देवनिकायास्ते सम्भवन्ति युगे युगे ॥८०॥
ऋषय ऊचुः । साध्याश्च वसवो विश्वे रुद्रादित्यास्तथैव च ।
अभिजात्या प्रभावैश्च कर्मभिश्चैव विश्रुताः ॥८१॥
प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य च महात्मनः ।
अन्तरं ज्ञातुमिच्छामो यश्च यस्माद् विशिष्यते ॥८२॥

यस्य यस्मात् प्रभवति यस्य यस्मिन् प्रतिष्ठितः ।
ज्यायान्यो मध्यमश्चैव कनीयान् यश्च तेषु वै ॥८३॥
प्रधानभूतो यस्तेषां गुणभूतश्च तेषु यः ।
कर्म्मभिश्चाभिजात्या च प्रभावेण च यो महान् ।
एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं त्वं हि वेत्थ यथायथं ॥८४॥
सूत उवाच । अत्र वो वर्णयिष्येऽहमन्तरन्तेषु यत् स्मृतं ।
यद्ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शृणुध्वं मे विवक्षतः ॥८५॥
राजसी तामसी चैव सात्त्विकी चैव ताः स्मृताः ।
तन्वः स्वयम्भुवः प्रोक्ताः काले काले भवन्ति याः ॥८६॥
एतासामन्तरं वक्तुं नैव शक्यं द्विजोत्तमाः ।
गुणवृद्धिनिबन्धत्वाद्विधानुग्रहबन्धतः ॥८७॥
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च गुणवृद्धिमिह द्विजाः ।
यथाशक्त्या प्रवक्ष्यामि तनूनां तन्निबोधत ॥८८॥
एका तु कुरुते तासां राजसी सर्वतः प्रजाः ।
एका चैवार्णवस्था तु सानुगृह्णाति सात्त्विकी ।
एका साक्षिपते काले तामसी ग्रसते प्रजाः ॥८९॥
रजसा तु समुद्रिक्तो ब्रह्मा सम्भवते यदा ।
पुरुषाख्या तदा तस्य सात्त्विकी विनिवर्त्तते ॥९०॥
यदा भवति कालात्मा उद्रेकात्तमसस्तु सः ।
ब्रह्माख्या सा तदा तस्य राजसी विनिवर्त्तते ॥९१॥
सत्त्वोद्रेकात्तु पुरुषो यदा भवति स प्रभुः ।
कालाख्या सा तदा तस्य पुनर्न भवतीति वै ॥९२॥

क्रमात्तस्य निवर्त्तन्ते रूपं नाम च कर्म च ।
त्रैलोक्ये वर्त्तमानस्य सर्वानुग्रहनिग्रहैः ॥९३॥
यदा भवति ब्रह्मा च तदा चान्तरमुच्यते ।
यदा च पुरुषो ब्रह्मा न चैव पुरुषस्तु सः ॥९४॥
मणिर्विभजते वर्णान् विचित्रान् स्फटिके यथा ।
वैमल्यादाश्रयवशात्तद्वर्णः स्यात्तदञ्जनः ॥९५॥
तदा गुणवशात्तस्य स्वयम्भोरनुरञ्जनं ।
एकत्वे च पृथक्त्वे च प्रोक्तमेतन्निदर्शनं ॥९६॥
एको भूत्वा यथा मेघः पृथक्त्वेनावतिष्ठते ।
रूपतो वर्णतश्चैव तथा गुणवशात्तु सः ॥९७॥
भवत्येको द्विधा चैव त्रिधा मूर्त्तिविनाशनात् ।
एको ब्रह्मान्तकश्चैव पुरुषश्चेति ते त्रयः ॥९८॥
एकस्यैताः स्मृतास्तिस्रस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ।
ब्राह्मी च पौरुषी चैव अन्तकारी च ते त्रयः ॥९९॥
तत्र या राजसी तस्य तनुः सा वै प्रजाकरी ।
या तामसी तु कालाख्या प्रजाक्षयकरी तु सा ।
सात्त्विकी पौरुषी या तु सानुग्रहकरी स्मृता ॥१००॥
राजस्या ब्रह्मणोंऽशेन मरीचिः कश्यपोऽभवत् ।
तामसी चान्तकाख्या तु तदंशेनाभवद्भवः ॥१०१॥
सात्त्विकी पौरुषी या सा तस्याः शोचिष्णुरुच्यते ।
त्रैलोक्ये ताः स्मृतास्तिस्रस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ॥१०२॥
नानाप्रयोजनार्थां हि कालोऽवस्थां करोति यः ।

ब्रह्मत्वेन प्रजाः सृष्ट्वा विष्णुत्वेनानुगृह्य च।
वैष्णव्यानुगृहीतास्ता रौद्र्यानुग्रसते पुनः ॥१०३॥
एकः स्वयम्भुवः कालस्त्रिभिस्त्रीन् वै करोति सः।
सृजते चानुगृह्णाति प्रजाः संहरते तथा ॥१०४॥
इत्येताः कथितास्तिस्रस्तनवस्तु स्वयम्भुवः।
प्रजापत्या च रौद्री च वैष्णवी चैव ताः स्मृताः ॥१०५॥
एका तनुः स्मृता वेदे धर्मशास्त्रे पुरातने।
साङ्ख्ययोगपरे वीरैः पृथक्त्वैकत्वदर्शिभिः।
अभिजातप्रभावज्ञैर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१०६॥
एकत्वे च पृथक्त्वे च तासु भिन्नाः प्रजास्त्विह।
इदं परमिदं नेति ब्रुवतो भिन्नदर्शनाः ॥१०७॥
ब्रह्माणं कारणं केचित् केचित् प्राहुः प्रजापतिं।
केचिच्छिवं परत्वेन प्राहुर्विष्णुं तथाऽपरे।
अविज्ञानेन संसक्ताः सक्ता रत्यादिचेतसा ॥१०८॥
तत्त्वं कालञ्च देशञ्च कार्य्याण्यावेक्ष्य तत्त्वतः।
कारणञ्च स्मृता ह्येता नानार्थेष्विह देवताः ॥१०९॥
एकं निन्दति यस्तेषां सर्व्वानेव स निन्दति।
एकं प्रशंसमानस्तु सर्वानेव प्रशंसति।
एकं यो वेत्ति पुरुषं तमाहुर्ब्रह्मवादिनं ॥११०॥
अद्वेषस्तु सदा कार्य्यो देवतासु विजानता।
न शक्यमीश्वरं ज्ञातुमैश्वर्य्येण व्यवस्थितं ॥१११॥
एकात्मा स त्रिधा भूत्वा सम्मोहयति यः प्रजाः।

एतेषाञ्च त्रयाणान्तु विचरन्त्यन्तरं जनाः ॥११२॥
जिज्ञासन्तः परीक्षन्तः सक्ता रूपान्विचेतसः ।
इदं परमिदं नेति वदन्ति भिन्नदर्शिनः ॥११३॥
यातुधानान् विशन्त्येताः पिशाचांश्चैव तान्नरान् ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन स्वयम्भूर्व्यवतिष्ठते ॥११४॥
गुणमात्रात्मिकाभिस्तु तनुभिर्मोहयन् प्रजाः ।
तेष्वेकं यजते यस्तु स तदा यजते त्रयं ॥११५॥
तस्माद्देवास्त्रयो ह्येते नैरन्तर्य्ये व्यवस्थिताः ।
तस्मात् पृथक्त्वमेकत्वसङ्ख्या सङ्ख्यागतागतं ।
एकत्वं वा बहुत्वं वा तेषु को ज्ञातुमर्हति ॥११६॥
यस्मात् सृष्ट्वानुगृह्णीते ग्रसते चैव ते प्रजाः ।
गुणात्मकत्वात्त्रैकाल्ये तस्मादेकः स उच्यते ॥११७॥
रुद्रं ब्रह्माणमिन्द्रञ्च लोकपालान् ऋषीन् दनून् ।
देवं तमेकं बहुधा प्राहुर्नारायणं द्विजाः ॥११८॥
प्राजापत्या तनुर्या च तनुर्या चैव वैष्णवी ।
मन्वन्तरे च कल्पे च आवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥११९॥
तेजसा यशसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ।
जायन्ते तत्समाश्चैव तानपीह निबोधत ॥१२०॥
राजस्या ब्राह्मणोऽंशेन मरीचिः कश्यपोऽभवत् ।
तामस्यास्तस्य चांशेन कालात्मा रुद्र उच्यते ।
सात्त्विका पुरुषांशेन यज्ञे विष्णुरभूत्तदा ॥१२१॥
त्रिषु कालेषु तस्यैता ब्रह्मणस्तनवोंऽग्रजाः ।

कालो भूत्वा पुनस्त्वासौ रुद्रः संहरते प्रजाः ॥१२२॥
सम्प्राप्ते चैव कल्पान्ते सप्तरश्मिर्दिवाकरः।
भूत्वा सम्वर्त्तकादित्यो लोकांस्त्रीन्स तदादहत् ॥१२३॥
विष्णुः प्रजानुगृह्णाति नामरूपविपर्य्यये।
तस्यान्तस्यामवस्थायां तत्तदुत्पत्तिकारणं ॥१२४॥
सत्त्वोद्रिक्ता तु या प्रोक्ता ब्रह्मणः पौरुषी तनुः।
तस्यांशेन विजज्ञे स इह स्वायम्भुवेऽन्तरे।
आकूत्यां मनसो देव उत्पन्नः प्रथमे विभुः ॥१२५॥
ततः पुनः स वै देवो प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे।
तुषितायां समुत्पन्नो ह्यतीतस्तुषितैः सह ॥१२६॥
औत्तमे चान्तरे चैव तुषितस्तु विदुः स वै।
वशवर्त्तिभिरुत्पन्नो वशवर्त्ती हरिः पुनः ॥१२७॥
सत्यायामभवत्सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः।
तामसस्यान्तरे चापि सम्प्राप्ते पुनरेव हि।
भार्य्यायां हरिभिः सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥१२८॥
चारिष्णवेऽन्तरे चापि हरिर्देवः पुनस्तु सः।
वैकुण्ठायामसौ जज्ञे ह्याभूतरजसैः सह।
वैकुण्ठः स पुनर्द्देवः सम्प्राप्ते चाक्षुषेऽन्तरे ॥१२९॥
धर्मो नारायणः साध्यः साध्यैः सह सुरैरभूत्।
स तु नारायणः साध्यः प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे ॥१३०॥
मारीचात् कश्यपाद्विष्णुरदित्यां सम्बभूव ह।
त्रिभिः क्रमैरिमान् लोकान् जित्वा विष्णुरुरुक्रमं ॥१३१॥

प्रत्यपादयदिन्द्राय देवेभ्यश्चैव स प्रभुः ।
इत्येतास्तनवस्तस्य व्यतीताः सप्त सप्तसु ।
मन्वन्तरेष्वतीतेषु याभिः संरचिताः प्रजाः ॥१ २ २॥
तस्माद्विष्टमिदं सर्वं वामनेनेह जायता ।
तस्मात्स वै स्मृतो विष्णुर्विशेर्धातोः प्रवेशनात् ॥१ २ ३॥
इत्येते ब्रह्मणश्चैव वामनस्य महात्मनः ।
एकत्वञ्च पृथक्त्वञ्च विशिष्टत्वञ्च कीर्त्तितं ॥१ २ ४॥
देवतानामिहांशेन जायन्ते यास्तु देवताः ।
तासान्तास्तेजसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ।
जायन्ते तत्समाश्चैव ता वै तेषामनुग्रहात् ॥१ २ ५॥
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छध्वं विष्णोस्तेजोंऽशसम्भवं ॥१ २ ६॥
स एवं जायतेऽंशेन केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
ततोऽपरे ब्रुवन्तीममन्योन्याऽंशेन जायते ॥१ २ ७॥
एवं विवदमानास्ते दृष्ट्वा तान्वै ब्रुवन्ति ह ।
यस्मान्न विद्यते भेदो मनसश्चेतसश्च ह ।
तस्मादनुग्रहास्तेषां चेत्रज्ञास्ते भवन्त्युत ॥१ २ ८॥
एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वरः ।
भूत्वा यस्माच्च बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः ॥१ २ ९॥
तस्मात्तु मनसो भेदाज्जायन्ते तेजसश्च ह ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ।
सर्गादौ सकृदुत्पन्नास्तिष्ठन्तीह प्रसंशया ॥१ ४ ०॥

प्राप्ते प्राप्ते तु कल्पान्ते रुद्रः संहरति प्रजाः।
जायन्ते मोहयन्तोऽन्यानीश्वरा योगमायया ॥१४१॥
ऐश्वर्य्येण चरन्तस्ते मोहयन्ति[१] ह्यनीश्वराः।
तस्माद्दोषप्रचारेषु युक्तायुक्तं न विद्यते ॥१४२॥
भूतापवादिनो दुष्टा मध्यस्था भूतभाविनः[२]।
भूतापवादिनः शक्तास्त्रयो वेदाः प्रवादिनां ॥१४३॥
दृढपूर्वश्रुतत्वाच्च प्रवादाच्चैव लौकिकात्।
चतुर्भिः कारणैरेभिर्यथातत्त्वं न विन्दति ॥१४४॥
पूर्वमर्थान्तरे न्यस्ताः[३] कालान्तरगता अपि।
तेनान्यात् सन्तमप्यर्थं दोषन्न प्रतिपद्यते ॥१४५॥
दर्शानां द्रव्यभूतो यो गुणभूतस्तु तेषु यः।
कर्म्मणां मनसां कर्त्ता अभिजात्या च यो महान्।
श्रुतज्ञैः कारणैरेतैश्चतुर्भिः परिकीर्त्त्यते ॥१४६॥
अशक्तरुष्टो जानाति देवताः प्रविभागशः।
इमौ चोदाहरन्त्यत्र श्लोकौ योगेश्वरं प्रति ॥१४७॥
आत्मनः प्रतिरूपाणि परेषाञ्च सहस्रशः।
कुर्य्याद्योगबलम्प्राप्य तैश्च सर्वैः सहाचरेत् ॥१४८॥
प्राप्नुयाद्विषयांश्चैव तथैवोग्रतपश्चरन्।
संहरेच्च पुनः सर्वान् सूर्यतेजो गुणानिव ॥१४९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गो नाम पञ्चमोऽध्यायः।

१ मादयन्तीति ङ०।
२ भूतिभाविन इति ख०।
३ पूर्व्वमन्वन्तरे न्यस्ता इति ख०।

अथ षष्ठोऽध्यायः।

कश्यपीयप्रजासर्गः।

ऋषय ऊचुः। एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य नैमिषेयास्तपस्विनः।
पप्रच्छुर्ऋषयः श्रेष्ठं वचनस्य यथाक्रमं॥१॥
सप्तस्विह कथं देवा जाता मन्वन्तरेष्विह।
इन्द्रविष्णुप्रधानास्ते आदित्यास्तु महौजसः।
एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं विस्तराद्रोमहर्षण॥२॥
एवमुक्तस्तदा सूतो विनयी ब्रह्मवादिभिः।
उवाच वदतां श्रेष्ठो यथा पृष्टो महर्षिभिः॥३॥
सूत उवाच। ब्रह्मणो वै मुखात् सृष्टा यथा देवाः प्रजेप्सया।
सर्वे मन्त्रशरीरास्ते स्मृता मन्वन्तरेष्विह॥४॥
दर्शश्च पौर्णमासश्च बृहद्यच रथन्तरं।
आकूतः प्रथमस्तेषां ततस्त्वाकूतिरेव च॥५॥
वित्तिश्चैव सुवित्तिश्च आकूतिः कूतिरेव च
अधीष्टस्तु ततो ज्ञेयः अधीतिश्चैव तत्त्वतः।
विज्ञातिश्चैव विज्ञातो मानवो ये च द्वादश॥६॥
ज्ञेयो द्वादशपुत्रश्च यस्याब्देन[१] समाजयेत्।
तं दृष्ट्वा चाब्रवीद्ब्रह्मा जया देवानसूयत॥७॥
दाराग्निहोत्रसंयोगे मिथ्यामारभतेति च।
एवमुक्त्वा तु तं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत॥८॥

---

१ पश्चाब्देनेति ख०।

ततस्ते नाभ्यनन्दन्त तद्वाक्यं परमेष्ठिनः ।
सत्यस्येह तु कर्माणि वाङ्मनःकर्मजानि तु ॥९॥
य एवाप्यवतिष्ठन्ते दोषं दृष्ट्वा तु कर्मसु ।
क्षयातिशययुक्तन्तु ते दृष्ट्वा कर्मणां फलं ॥१०॥
जुगुप्सन्तः प्रसूतिञ्च निस्तन्द्रा निर्ममाभवन् ।
अजस्रं काङ्क्षमाणास्ते विरक्ता दोषदर्शिनः ॥११॥
अर्थं धर्मञ्च कामञ्च हित्वा ते वै व्यवस्थिताः ।
पौरुषं ज्ञानमास्थाय तेजः संक्षिप्य चास्थिताः ॥१२॥
तेषाञ्च तमभिप्रायं ज्ञात्वा[१] ब्रह्मा चुकोप ह ।
तानब्रवीत्तदा ब्रह्मा निरुत्साहान् सुरानथ ॥१३॥
प्रजार्थमिह यूयं वै प्रजास्रष्टाऽस्मि नान्यथा ।
प्रसूयध्वं जयध्वञ्चेत्युक्तवानस्मि यत् पुरा ॥१४॥
यस्माद्वाक्यमनादृत्य मम वैराग्यमास्थिताः ।
जुगुप्समानाः स्वं जन्म सन्ततिं नाभिनन्दथ ॥१५॥
कर्म्मणाञ्च कृतो न्यासो ह्यमृतत्त्वाभिकाङ्क्षया ।
तस्माद्यूयमनादृत्य सप्तकृत्वस्तु यास्यथ ॥१६॥
ते शप्ता ब्रह्मणा देवा जयास्तं वै प्रसादयन्[२] ।
क्षमास्माकं महादेव यदज्ञानात् कृतं विभो ॥१७॥
प्रणिपत्य सानुनयं ब्रह्मा तानब्रवीत् पुनः ।
लोके मयाननुज्ञातः कः स्वातन्त्र्यमिहार्हसि ॥१८॥

१ दृष्ट्वेति ख० ।
२ एकवचनान्तपाठो न समीचीनः ।

मया परिगतं सर्वं कथमच्छन्दतो मम।
प्रतिपत्स्यन्ति भूतानि शुभं वा यदि वाऽशुभं ॥१९॥
लोके यदस्ति किञ्चिद्वै सत्त्वासत्त्वव्यवस्थितं।
बुद्ध्यात्मना मया व्याप्तं को मां लोकेऽतिसन्धयेत् ॥२०॥
भूतानान्तर्कितं यच्च यच्चाप्येषां विधारितं।
तथा विचारितं यच्च तत्सर्वं विदितं मम ॥२१॥
मया स्थितमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमं।
आशामयेन तत्त्वेन कथं च्छेत्तुमिहोत्सहे ॥२२॥
यस्माच्चाहं विवृत्तो वै सर्गार्थमिह नान्यथा।
इह कर्म्माण्यनारभ्य को मे च्छन्दाद्विमोच्यते ॥२३॥
परिभाष्य ततो देवान् जयान् वै नष्टचेतसः।
अब्रवीत्स पुनस्तान् वै धृतान् दण्डे प्रजापतिः ॥२४॥
यस्मान्ममाभिसन्धाय सन्न्यासो वः कृतः पुरा।
यस्मात्स विफलोऽयत्नो ह्यपारस्त्वेष यः कृतः।
भविताऽतः सुखोदर्को देवा भावेषु जायतां ॥२५॥
आत्मच्छन्देन वो जन्म भविष्यति सुरोत्तमाः।
मन्वन्तरेषु संमूढाः षट्सु सर्वे गमिष्यथ ॥२६॥
वैवस्वतान्तेषु सुरास्तथा स्वायम्भुवादिषु।
तान् ज्ञात्वा ब्रह्मणा तत्र श्लोको गीतः पुरातनः ॥२७॥
त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्य्यं प्रसूतिं श्राद्धमेव च।
यज्ञञ्चैव तु दानञ्च एषामेव तु कुर्वतां।
स हि स्म विरजा भूत्वा वसतेऽन्यप्रसंश्रया ॥२८॥

स एवं श्लोकं दृष्ट्वा तु जया देवानथाब्रवीत्।
वैवस्वतेऽन्तरेऽतीते मत्समीपमिहेष्यथ ॥२९॥
ततो यूयं मया सार्द्धं सिद्धिं प्राप्स्यथ शाश्वतीं।
एवमुक्त्वा तु तान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥३०॥
ततो देवास्तिरोभूते ईश्वरे ह्यकुतोभयं।
प्रपन्ना अणिमाद्यैश्च युक्ता योगबलान्विताः ॥३१॥
ततस्तेषान्तु यास्तन्वस्ताऽभवन् द्वादश ह्रदाः।
जया इति समाख्याताः जातास्तोदधिसन्निभाः ॥३२॥
ततः स्वायम्भुवे तस्मिन् सर्गे ते जज्ञिरे सुराः।
अजितायां रुचेः पुत्रा अजिता द्वादशात्मकाः ॥३३॥
विधिश्च मुनयश्चैव क्षेमो नन्दोऽव्ययस्तथा।
प्राणोऽपानः सुधामा च क्रतुशक्तिव्यवस्थिताः।
इत्येते मानसाः सर्व्वे अजिता द्वादश स्मृताः ॥३४॥
ते च यज्ञे सुरैः सार्द्धं यज्ञभाजस्तदा स्मृताः।
स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः।
तुषितायां समुत्पन्नाः पुनः पुत्राः स्वरोचिषः ॥३५॥
तुषिता नाम ते ह्यासन् प्राणाख्या याज्ञिकाः सुराः।
पुनस्ते तुषिता देवा उत्तमे त्वन्तरे स्वयं ॥३६॥
उत्तमस्य तु ते पुत्राः सत्यायां जज्ञिरे शुभाः।
ततः सत्याः स्मृता देवा उत्तमे चान्तरे तदा ॥३७॥
अभजन् यज्ञभाजस्ते तृतीये द्वापरान्तरे।
ते तु सत्याः पुनर्द्देवाः सम्प्राप्ते तामसेऽन्तरे ॥३८॥

हर्षा ये तमसः पुत्रा जज्ञिरे द्वादशैव तु ।
हरयो नाम ते देवा यज्ञभाजस्तथाऽभवन् ॥ ३९॥
ततस्ते हरयो देवाः प्राप्ते चारिष्णवेऽन्तरे ।
वैकुण्ठायां ततस्ते वै चरिष्णोर्जज्ञिरे सुराः ।
वैकुण्ठा नाम ते देवाः पञ्चमस्यान्तरे मनोः ॥४०॥
ततस्ते वै पुनर्द्देवा वैकुण्ठाः प्राप्य चाक्षुषं ।
साध्यायां द्वादश सुता जज्ञिरे धर्म्मसूनवः ॥४१॥
ततस्ते वै पुनः साध्याः संक्षीणे चाक्षुषेऽन्तरे ।
उपस्थिते मनोः सर्गे पुनर्वैवस्वतस्य ह ॥४२॥
आद्ये त्रेतायुगमुखे प्राप्ते वैवस्वतस्य तु ।
अंशेन साध्यास्तेऽदित्यां मारीचात् कश्यपात् पुनः ॥४३॥
जज्ञिरे द्वादशादित्या वर्त्तमानेऽन्तरे पुनः ।
यदा त्वेते समुत्पन्नास्ताक्षुषस्याऽन्तरे मनोः ॥४४॥
ततः स्वायम्भुवे साध्या जज्ञिरे द्वादशामराः ।
एवमाद्या जयास्ते वै शापात्सम्भवंस्तदा ॥४५॥
य इमां सप्तसम्भूतिं देवानां देवशासनात् ।
पठेद्यः श्रद्धया युक्तः प्रत्यवायं न गच्छति ॥४६॥
इत्येते भूतयः सप्त जयानां सप्तलक्षणाः ।
परिक्रान्ता मया चाद्य किम्भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥४७॥
ऋषय ऊचुः । दैत्यानां दानवानाञ्च गन्धर्व्वोरगरक्षसां ।
सर्व्वभूतपिशाचानां पशूनां पक्षिवीरुधां ।
उत्पत्तिं निधनञ्चैव विस्तरात् कथयस्व नः ॥४८॥

एवमुक्तस्तदा सूत उवाच ऋषिसत्तमान्।
दितेः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतं ॥४९॥
कश्यपस्यात्मजौ तौ वै सर्वेभ्यः पूर्वजौ स्मृतौ।
सुत्येऽहन्यतिरात्रस्य कश्यपस्याश्वमेधिके ॥५०॥
हिरण्यकशिपुर्नाम प्रथमं ऋत्विगासनं।
दित्या गर्भाद्विनिःसृत्य तत्रासीनोऽत्रसंसदि।
हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्मणा तेन स स्मृतः ॥५१॥
ऋषय ऊचुः। हिरण्यकशिपोर्नाम जन्म चैव महात्मनः।
प्रभावञ्चैव दैत्यस्य विस्तराद्ब्रूहि नः प्रभो ॥५२॥
सूत उवाच। कश्यपस्याश्वमेधोऽभूत् पुण्यो वै पुष्करे पुरा।
ऋषिभिर्देवताभिश्च गन्धर्वैरुपशोभितः ॥५३॥
उत्कृष्टेनैव विधिना आख्यानादौ यथाविधिः।
आसनान्युपक्लृप्तानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ॥५४॥
कुशपूतानि त्रीण्यत्र कूचफलकमेव च(१)।
मुख्यर्त्विजश्च चत्वारस्तेषान्तान्युपकल्पयेत् ॥५५॥
शुभं तत्रासनं यत्तु होतुरर्थे प्रकल्पितं।
हिरण्मयं तथा दिव्यं दिव्यास्तरणसंस्तृतं ॥५६॥
अन्तर्वत्नी दितिश्चैव पत्नीत्वं समुपागता।
दश वर्षसहस्राणि गर्भस्तस्या अवर्त्तत ॥५७॥
स तु गर्भाद्विनिःसृत्य मातुर्वै उदरात्तदा।
उपक्लृप्तासनं यत्तु होतुरर्थे हिरण्मयं।

१ पाठोऽयं न समीचीनः।

निषसाद सगर्भोऽत्र तत्रासीनः शशंस च ॥५८॥
आख्यानपञ्चमान् वेदान्[१] महर्षिः काश्यपो यथा ।
तं दृष्ट्वा मुनयस्तस्य नामाकुर्वंस्तु तद्विधं ॥५९॥
हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्म्मणा तेन विश्रुतः ।
हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य सिंहिका तस्य चानुजा ।
राहोः सा जननी देवी विप्रचित्तेः परिग्रहात् ॥६०॥
हिरण्यकशिपुर्दैत्यश्चचार परमं तपः ।
शतं वर्षसहस्राणां निराहारो ह्यधःशिराः ॥६१॥
तं ब्रह्मा छन्दयामास दैत्यं तुष्टो वरेण तु ।
सर्व्वामरत्वं विप्रेभ्यः सर्व्वभूतेभ्य एव च ।
योगाद्देवान्विनिर्जित्य सर्व्वदेवत्वमास्थितः ॥६२॥
दानवाश्चासुराश्चैव देवाः समा भवन्तु वै ।
मारुतेर्यन्महैश्वर्य्यमेष मे दीयतां वरः ॥६३॥
एवमुक्तोऽथ ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेप्सितं ।
दत्त्वा तस्मै वरान् दिव्यान् तत्रैवान्तरधीयत ।
हिरण्यकशिपुर्दैत्यः श्लोकैर्गीतः पुरातनैः ॥६४॥
राजा हिरण्यकशिपुर्यां यामाशां निषेवते ।
तस्यास्तस्या दिशो देवा नमश्चक्रुर्महर्षिभिः ॥६५॥
एवं प्रभावो दैत्येन्द्रः[२] हिरण्यकशिपुर्द्विजाः ।

---

१ आख्यानं पञ्चमान् वेदानिति ख०, ग० च ।
२ दैत्यस्त्विति ङ० ।

तस्यासीन्नरसिंहः स विष्णुर्मृत्युः पुरा किल ।
नखैस्तु तेन निर्भिन्नस्ततः शुद्धा नखाः स्मृताः ॥६६॥
हिरण्याक्षसुताः पञ्च विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
उत्कुरः शकुनिश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥६७॥
महानाभश्च विक्रान्तो भूतसन्तापनस्तथा ।
हिरण्याक्षसुता ह्येते देवैरपि दुरासदाः ॥६८॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च बाडेयः(१) सगणः स्मृतः ।
शतन्तानि सहस्राणि निहतास्तारकामये ॥६९॥
हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारस्तु महाबलाः ।
प्रह्लादः पूर्व्वजस्तेषामनुह्लादस्तथैव च ।
संह्लादश्च ह्रदश्चैव ह्रदपुत्रान्निबोधत ॥७०॥
ह्रादो निसुन्दश्च तथा ह्रदपुत्रौ बभूवतुः ।
सुन्दोपसुन्दौ विक्रान्तौ निसुन्दतनयावुभौ ॥७१॥
ब्रह्मघ्नस्तु महावीर्य्यो मूकस्तु ह्रददायिनः(२) ।
मारीचः सुन्दपुत्रस्तु ताडकामुपपद्यते ॥७२॥
ताड़का निहता साऽथ राघवेण बलीयसा ।
मूको विनिहतश्चापि किराते सव्यसाचिना ॥७३॥
उत्पन्ना महता चैव तपसा भाविताः स्वयं ।
तिस्रः कोट्यस्तु तेषां वै मणिवर्त्तनिवासिनां ।

---

१ बालेय इति ख० ।
२ मूकखड्गस्त्वातत्तायिन इति ग० ।

अवध्या देवतानां वै निहताः सव्यसाचिना ॥७४॥
अनुह्रादसुतो वायुः शिनीवाली तथैव च ।
तेषान्तु शतसाहस्रो गणो हालाहलः स्मृतः ॥७५॥
वैरोचनस्तु प्राह्लादिः पञ्च तस्यात्मजाः स्मृताः ।
गवेष्ठी कालनेमिश्च जम्भो वास्कल एव च[१] ।
शम्भुस्तु अनुजस्तेषां स्मृताः प्राह्लादिसूनवः ॥७६॥
यथाप्रधानं वक्ष्यामि तेषां पुत्रान् दुरासदान् ।
शुम्भश्चैव निशुम्भश्च विष्वक्सेनो महौजसः ॥७७॥
गवेष्ठिनः सुता ह्येते जम्भस्य शतदुन्दुभिः ।
तथा दक्षश्च खण्डश्च[२] त्रयस्तु जम्भसूनवः ॥७८॥
विरोधश्च मनुश्चैव वृक्षायुः[३] कुशलीमुखः ।
वास्कलस्य सुता ह्येते कालनेमिसुतान् शृणु ॥७९॥
ब्रह्मजित् क्षत्रजिच्चैव देवान्तकनरान्तकौ ।
कालनेमिसुता ह्येते शम्भोस्तु शृणुत प्रजाः ॥८०॥
धनुको ह्यसिलोमा च नावलश्च सगोमुखः ।
गवाक्षश्चैव गोमांश्च शम्भोः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥८१॥
विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ।
बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व्वे एव ते ॥८२॥

---

१ जम्भः पुष्कल एव चेति ग० ।
२ सुखण्डश्चेति ङ० ।
३ वृकायुरिति ङ० ।

तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
सहस्रबाहुर्ज्येष्ठस्तु बाणो द्रविणसम्मतः ।
कुम्भनाभो गर्द्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः ॥८३॥
शकुनी पूतना चैव कन्ये द्वे तु बलेः सुते ।
बलेः पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥८४॥
बलिर्यो नामविख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ।
बाणस्य चन्द्रमनसो लौहित्यमुपपद्यते ॥८५॥
दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपं ।
स कश्यपः प्रसन्नात्मा सम्यगाराधितस्तया ।
वरेण छन्दयामास सा च वव्रे वरन्ततः ॥८६॥
स तु तस्यै वरं प्रादात् प्रार्थितं भगवान् प्रभुः ।
किमिच्छसि मयि शुभ्रे मारीचस्तामभाषत ॥८७॥
मारीचं कश्यपं तुष्टं भर्त्तारं प्राञ्जलिस्तथा ।
हतपुत्रास्मि भगवन् आदित्यैस्तव सूनुभिः ॥८८॥
शक्रहन्तारमिच्छेयं पुत्रं दीर्घतपोऽन्वितं ।
अहं तपश्चरिष्यामि गर्भमाधातुमर्हसि ॥८९॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तथा ।
प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखितां ॥९०॥
एवं भवतु भद्रन्ते शुचिर्भव तपोधने(१) ।
जनयिष्यति सत्पुत्रं शक्रहन्तारमाहवे ॥९१॥

---

१ तपोनिधे इति ख० ।

पूर्णे वर्षशतं तावत् शुचिर्यदि भविष्यसि ।
पुत्रं त्रिलोकप्रचरमथ त्वं जनयिष्यसि ॥९२॥
एवमुक्त्वा महातेजास्तया समवसत् प्रभुः ।
तामालिङ्ग्य त्रिभुवनं जगाम भगवानृषिः ॥९३॥
गते भर्त्तरि सा देवी दितिः परमहर्षिता ।
कुशलं वनमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणं ॥९४॥
तपस्तस्यान्तु कुर्वन्त्यां परिचर्याञ्चकार ह ।
सहस्राक्षः सुरश्रेष्ठः परया गुणसम्पदा ॥९५॥
अग्निं समित्कुशं काष्ठं फलं मूलं तथैव च ।
न्यवेदयत् सहस्राक्षो यच्चान्यदपि किञ्चन ॥९६॥
गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा ।
शक्रः सर्व्वेषु लोकेषु दितिं परिचचार ह ।
एवमाराधिता शक्रमुवाचाथ दितिस्तथा ॥९७॥
दितिरुवाच ॥ प्रीता तेऽहं सुरश्रेष्ठ दशवर्षाणि पुत्रक ।
अवशिष्टानि भद्रन्ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥९८॥
जयलिप्सां समाधास्ये लब्ध्वाहं तादृशं सुतं ।
त्रैलोक्यविजयं पुत्र प्राप्स्यामि सह तेन वै ॥९९॥
एवमुक्त्वा दितिः शक्रमध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
निद्रयापहृता देवी जान्वोः कृत्वा शिरस्तदा ॥१००॥
दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादयोर्गतमूर्द्धजां ।
तस्यास्तदन्तरं लब्ध्वा जहास च मुमोद च ॥१०१॥
तस्याः शरीरं विवृतं विवेशाथ पुरन्दरः ।

प्रविश्य चामितं दृष्ट्वा गर्भमिन्द्रो महौजसं ।
अभिनत् प्रधानन्तु कुलिशेन महायशाः ॥१०२॥
भिद्यमानस्तदा गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ।
रुरोद सस्वरं भीमं वेपमानः पुनः पुनः ।
मारोदीरिति तं गर्भं शक्रः पुनरभाषत ॥१०३॥
तं गर्भं सप्तधाभूतं ह्येकैकं सप्तधा पुनः ।
कुलिशेन विभेदेन्द्रस्ततो दितिरबुध्यत ॥१०४॥
न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् ।
निष्पपातोदराद्वज्री मातुर्वचनगौरवात् ।
प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ॥१०५॥
अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोर्गतमूर्द्धजा ।
तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे ।
भिन्नवान् गर्भमेतन्ते[१] बहुधा हन्तुमर्हसि ॥१०६॥
तस्मिंस्तु विफले गर्भे दितिः परमदुःखिता ।
सहस्राक्षं ततो वाक्यं मातुर्नयनमब्रवीत् ॥१०७॥
ममापराधाद्गर्भोऽयं यदि ते विफलीकृतः ।
नापराधोऽस्ति देवेश ऋषिपुत्र महाबल ॥१०८॥
शत्रोर्वधे न दोषोऽस्ति तेन त्वां न शपामि भो ।
प्रियन्तु कर्त्तुमिच्छामि श्रेयो गर्भस्य मे कुरु ॥१०९॥
भवन्तु मम पुत्राणां सप्त स्थानानि वै दिवि ।

---

१ भिन्नवानस्मि भीतस्ते इति ख०, ङ० च।

वातस्कन्धानिमान् सप्त चरन्तु मम पुत्रकाः ।
मरुतश्चेति विख्याता गणास्ते सप्त सप्तकाः ॥११०॥
पृथिव्यां प्रथमस्कन्धो द्वितीयश्चैव भास्करे ।
सोमे तृतीयो विज्ञेयश्चतुर्थो ज्योतिषां गणे ॥१११॥
ग्रहेषु पञ्चमश्चैव षष्ठः सप्तर्षिमण्डले ।
ध्रुवे तु सप्तमश्चैव वातस्कन्धः परस्तु सः ॥११२॥
तान्येते विचरन्त्वद्य काले काले ममात्मजाः ।
वातस्कन्धानिमान् भूत्वा चरन्तु मम पुत्रकाः ॥११३॥
पृथिव्यां प्रथमस्कन्धो अमेघेभ्यो य आवहः ।
चरन्तु मम पुत्रास्ते प्रथमस्वरताङ्गणः ॥११४॥
द्वितीयश्चापि मेघेभ्य आसूर्य्यात् प्रवहस्तु यः ।
वातस्कन्धं द्वितीयन्तु द्वितीयस्वरताङ्गणः ॥११५॥
सूर्य्यार्द्धन्तु ततः सोमादुद्वहो यस्तु वै स्मृतः ।
वातस्कन्धन्तु तं प्राज्ञस्तृतीयस्वरताङ्गणः ॥११६॥
सोमादूर्द्धं तथर्क्षेभ्यश्चतुर्थः सुवहस्तु यः ।
चतुर्थो मम पुत्राणां गणस्तु चरतां विभो ॥११७॥
यत्तेभ्यश्च तथैवोर्द्धमाग्रहादिवहस्तु यः ।
पञ्चमं पञ्चमः सौम्यः स्कन्धस्तु चरताङ्गणः ॥११८॥
ऊर्द्धं ग्रहादृषिभ्यस्तु षष्ठो यो वै परावहः ।
चरन्तु मम पुत्रास्तु तत्र षष्ठे गणे तु ये ॥११९॥
सप्तर्षयस्तथैवोर्द्धमाध्रुवात् सप्तमस्तु यः ।
वातस्कन्धः परिवहस्तत्र तिष्ठन्तु मे सुताः ॥१२०॥

एतत् सर्व्वं चरन्त्वेते काले काले ममात्मजाः ।
तत्र तेन च नाम्ना वै भवन्तु मरुतस्त्विमे ॥१२१॥
ततस्तेषान्तु नामानि मातापुत्रौ प्रचक्रतुः ।
तत्कृते कर्मभिश्चैव मरुतो वै पृथक् पृथक् ॥१२२॥
सत्त्वज्योतिस्तथादित्यः सत्यज्योतिस्तथाऽपरः ।
तिर्यग्ज्योतिश्च सज्योतिर्ज्योतिष्मानपरस्तथा ॥१२३॥
प्रथमस्तु गणः प्रोक्तो द्वितीयं मे निबोधत ।
ऋतजित्सत्यजिच्चैव सुषेणः सेनजित्तथा ॥१२४॥
सत्यमित्रोभिमित्रश्च हरिमित्रस्तथाऽपरः ।
गण एष द्वितीयस्तु तृतीयं मे निबोधत ॥१२५॥
ऋतः सत्यो ××××[१] ध्रुवो धर्त्ता विधारयः ।
ध्वान्तश्चैव धुनिश्चैव ह्युग्रो भीमस्तथैव च ।
अभियुः साक्षिपश्चैवमाह्वयश्च गणः स्मृतः ॥१२६॥
ईदृक् चैव तथान्यादृक् यादृक् च प्रतिकृत्तथा-।
ऋक्तथा समितिश्चैव संरम्भश्च तथा गणः ॥१२७॥
ईदृक् च पुरुषश्चैव अन्यादृक्षाच्च चेतसः ।
समितासमितदृक्षाच्च प्रतिदृक्षाच्च वै गुणाः ॥१२८॥
एते ह्येकोनपञ्चाशन्मरुतो[२] नामतः स्मृताः ।

---

१ अत्राक्षरचतुष्टयमादर्शपुस्तकेषु पतितं ।

२ "एते ह्येकोनपञ्चाशत्" इत्यादिलिखनस्वरसेन एतत्पूर्व्वमेकोनपञ्चाशन्नामप्राप्तिरावश्यकी परन्तु आदर्शपुस्तके तत्समुदायस्याप्राप्तत्वात् पूर्व्वं कतिपयश्लोकाः पतिताः प्रतिभान्ति ।

प्रसंख्यातास्तथा ताभ्यां दित्या चेन्द्रेण चैव हि ॥१२९॥
श्रुत्वा तेषान्तु नामानि दितिरिन्द्रमुवाच ह ।
वातस्कन्धं चरन्त्वेते मम पुत्रास्व पुत्रक ।
विचरन्तु च भद्रन्ते देवैः सह ममात्मजाः ॥१३०॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा मातुर्भवतु तत्तथा ॥१३१॥
सर्व्वमेतद्यथोक्तन्ते भविष्यति न संशयः ।
देवभूता महात्मानः कुमारा देवसम्मताः ।
देवैः सह भविष्यन्ति यज्ञभाजस्तथात्मजाः ॥१३२॥
तस्मात्ते मरुतो देवाः सर्व्वे चेन्द्रानुजामराः ।
विज्ञेयास्वामराः सर्व्वे दितिपुत्रास्तपस्विनः ॥१३३॥
एवन्तौ निश्चयं ज्ञात्वा मातापुत्रौ तपोधनौ ।
जग्मतुस्त्रिदिवं हृष्टौ शक्रोपि त्रिदिवं गतः ॥१३४॥
मरुतां हि शुभं जन्म शृणुयाद्यः पठेत वा ।
नाद्दष्टिभयमाप्नोति बह्वायुस्व भवेत्ततः ॥१३५॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गो नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

सूत उवाच । अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि दनुपुत्रान्निबोधत ।
अभवन् दनुपुत्रास्तु वंशे ख्याता महासुराः ॥१॥
विप्रचित्तिप्रधानास्ते शतं तीव्रपराक्रमाः ।
सर्वे लब्धवरास्चैव सुतप्ततपसस्तथा ॥२॥
सत्यसन्धाः पराक्रान्ताः क्रूरा मायाविनश्च ते ।
महाबला अयज्वानो ह्यब्रह्मण्याश्च दानवाः ।
कीर्त्त्यमानान्मया सर्वान् प्राधान्येन निबोधत ॥३॥
द्विमूर्द्धा[१] शङ्कुवर्णश्च तथा शङ्कुनिरामयः ॥
शङ्कुकर्णो महाविश्वः[२] गवेष्ठिर्दुन्दुभिस्तथा ॥४॥
अजामुखोऽथ भगवान् शिलो वामनसस्तथा ।
मरीचिरचकश्चैव[३] महागार्ग्योऽङ्गिरावृतः[४] ॥५॥
विचोभ्यश्च[५] सुकेतुश्च सुवीर्य्यः सुहृदस्तथा ।

---

१ त्रिमूर्द्धेति ख०, ग० च ।
२ महाविघ्न इति ख० ।
३ मरीचिवन्धकश्चैवेति ख० ।
४ महात्मा अङ्गिरावृत इति ख० ।
५ ऋत्वकेतुरिति ख० ।

इन्द्रजिद्विश्वजिच्चैव तथा सुरविमर्द्दनः ॥६॥
एकचक्रः सुवाहुश्च तारकश्च महाबलः ।
वैश्वानरः पुलोमा च प्रवीणोऽथ महाशिराः ॥७॥
स्वर्भानुर्वृषपर्वा च मुण्डकश्च महासुरः ।
धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्र इन्द्रश्च तापिनः ॥८॥
सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः ।
असिलोमा सुकेशश्च सदश्च बलको दश ॥९॥
तथा गगनमूर्द्धा च कुम्भनाभः[१] महोदरः ।
प्रमोदाहश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्य्यवान् ॥१०॥
असुरश्च विरूपाक्षः सुपथोऽथ महासुरः ।
अजो हिरण्मयश्चैव शतमायुश्च शम्बरः[२] ॥११॥
शरभः शलभश्चैव सूर्य्याचन्द्रमसावुभौ ।
असुराणां सुरावेतौ सुराणां साम्प्रताविमौ ॥१२॥
इति पुत्रा दनोर्वंशाः प्रधानाः परिकीर्त्तिताः ।
तेषामपरिसङ्ख्येयं पुत्रपौत्राद्यनन्तकं ॥१३॥
इत्येते ह्यसुराः प्रोक्ता दैतेया दानवाश्च ये ।
स्वर्भानुस्तु स्मृतो दैत्यो ह्यनुभानुर्दनोः सुतः ।
इमे तु वंशानुगता दनोः पुत्रास्तु ये स्मृताः ॥१४॥
एकाक्ष ऋषभोऽरिष्टः प्रबन्धनरकावपि ।
इन्द्रबाधनकेशी च मेरुः शम्बोऽथ धेनुकः ॥१५॥

१ कुम्भनाद इति ख० ।
२ सुखन इति ख० ।

गवेष्ठिश्च गवाक्षश्च तालकेतुश्च वीर्य्यवान्।
एते मनुष्यधर्म्माणस्तु दनोः पुत्रा मया स्मृताः ॥१६॥
दैत्यदानवसंहर्षे जाता भीमपराक्रमाः।
सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्त्विमे ॥१७॥
सैंहिकेया इति ख्यातास्चतुर्द्दश महासुराः।
शतगालश्च(१) बलवान्व्यासः शाम्बस्तथैव च ॥१८॥
अनुलोमः शुचिश्चैव वातापिश्च सितांशुकः।
हरः कल्पः कालनाभो भौमश्च नरकस्तथा ॥१९॥
राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै चन्द्रसूर्य्यप्रमर्दनः।
इत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥२०॥
दारुणाभिजनाः क्रूराः सर्वे ब्रह्मद्विषश्च ते।
दशान्यानि सहस्राणि सैंहिकेयो गणः स्मृतः ॥२१॥
निहतो यामदग्न्येन भार्गवेण बलीयसा।
स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नोऽथ शची तथा ॥२२॥
उपदानवीयमस्यापि शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी।
पुलोमा कालिका चैव(२) वैश्वानरसुते उभे ॥२३॥
प्रभाया नहुषः पुत्रो जयन्तश्च शचीसुतः।
पुरुं जज्ञेऽथ शर्मिष्ठा दुश्मन्तमुपदानवी ॥२४॥
वैश्वानरसुते ह्येते पुलोमा कालिका उभे।
उभे ह्यपि तु ते कन्ये मारीचस्य परिग्रहे ॥२५॥

१ शतशाल्यश्चेति ङ०।
२ कलिका चैवेति ग०।

ताभ्यां पुत्रसहस्राणि षष्टिर्दानवपुङ्गवाः।
चतुर्द्दश तथान्यानि हिरण्यपुरवासिनां ॥२६॥
पौलोमाः कालकेयाश्च दानवाः सुमहाबलाः।
अवध्या दानवानां ते निहताः सव्यसाचिना ॥२७॥
मयस्य जाता ये पुत्राः सर्व्वे वीरपराक्रमाः।
मयावी दुन्दुभिश्चैव वृषश्च महिषस्तथा ॥२८॥
बालिको वज्रकर्णश्च कन्या मन्दोदरी तथा।
दैत्यानां दानवानाञ्च सर्ग एष प्रकीर्त्तितः ॥२९॥
दनायुषायाः[1] पुत्रास्तु स्मृताः पञ्च महाबलाः।
अरुरुर्बलिजम्भौ च विरक्षश्च विषस्तथा ॥३०॥
अरुरोस्तनयः क्रूरो धुन्धुर्नाम महासुरः।
निहतः कुवलाश्वेन उतङ्कवचनात् किल ॥३१॥
बलेः पुत्रौ महावीर्य्यौ तेजसाऽप्रतिमावुभौ।
कुभिलश्चक्रवर्म्मा[2] च स कर्णः पूर्वजन्मनि ॥३२॥
विरक्षस्यापि पुत्रौ द्वौ कालकश्च वरश्च तौ।
विषस्य त्वभवन् पुत्राश्चत्वारः क्रूरकर्म्मणः।
श्राद्धहा यज्ञहा चैव ब्रह्महा पशुहा तथा ॥३३॥
क्रान्ता दनायुषापुत्राः वृत्रस्यापि निबोधत।
जज्ञिरे श्वसनाद्घोराद्वृत्रस्येन्द्रेण युध्यतः ॥३४॥

---

१ अलम्बुषाया इति ख०, ग० च।
१ कुटिलश्चक्रधर्म्मा चेति ग०।

भर्त्तारो मनसा ख्याताः राक्षसाः सुमहाबलाः ।
शतन्तानि सहस्राणि महेन्द्रानुचराः स्मृताः ॥ २५॥
सर्वे ब्रह्मविदः सौम्या धार्म्मिकाः सूक्ष्ममूर्त्तयः(१) ।
प्रजास्वन्तर्गताः सर्व्वे निवसन्ति सुधार्म्मिकाः ॥ २६॥
दैत्यानां दानवाञ्च सर्ग एष प्रकीर्त्तितः ।
प्रवाह्यजनयत् पुत्रान् यज्ञे वै गायनोत्तमान् ॥ २७॥
सत्त्वनः सत्त्वात्मकश्चैव कलापश्चैव वीर्य्यवान् ।
कृतवीर्य्यो ब्रह्मचारी सुपाण्डुश्चैव सप्तमः ॥ ३८॥
पनश्चैव तरण्यश्च(२) सुचन्द्रो दशमस्तथा ।
इत्येते देवगन्धर्वा विज्ञेयाः परिकीर्त्तिताः ॥ ३९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गो नाम सप्तमोऽध्यायः ।

---

१ सूर्य्यमूर्त्तय इति ख॰, ग॰ च ।
१ पुलमश्चैव वन्यश्चेति ग॰ ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

काश्यपीयप्रजासर्गः ।

सूत उवाच। गन्धर्व्वाप्सरसः पुण्या मौनेयाः[१] परिकीर्त्तिताः ।
चित्रसेनोग्रसेनश्च ऊर्णायुरनघस्तथा[२] ॥१॥
धृतराष्ट्रः पुलोमा च सूर्य्यवर्च्चास्तथैव च ।
युगपत्तृणपत्कालिर्दितिश्चित्ररथस्तथा ॥२॥
त्रयोदशो भ्रमिश्शिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ।
कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चैव षोड़शः ।
इत्येते देवगन्धर्व्वा मौनेयाः परिकीर्त्तिताः ॥३॥
चतुस्त्रिंशद्यवीयस्यस्तेषामप्सरसः शुभाः ।
अन्तरा दारवत्या च प्रियमुख्या सुरोत्तमा ॥४॥
मिश्रकेशी[३] तथा शाची पर्णिनी वाप्यलम्बुषा ।
मारीची पुत्रिका चैव विद्युद्वर्णा तिलोत्तमा ॥५॥
अद्रिका लक्षणा चैव देवी रम्भा मनोरमा ।
सुवरा च सुवाहुश्च पूर्णिता सुप्रतिष्ठिता ॥६॥
पुण्डरीका सुगन्धा च सुदन्ता सुरसा तथा ।

---

१ शैलेया इति ख०, ग० च।
२ ऊर्णनाभो धनञ्जय इति ग०।
३ मित्रकेशीति ख०।

हेमसारा सुती चैव सुवृत्ता कमला च या ॥७॥
सुभुजा हंसपादा च लौकिक्योऽप्सरसस्तथा ।
गन्धर्वाप्सरसो ह्येता मौनेयाः परिकीर्त्तिताः ॥८॥
गन्धर्व्वाणां दुहितरो मया याः परिकीर्त्तिताः ।
तासां नामानि सर्व्वासां कीर्त्त्यमानानि मे शृणु ॥९॥
सुयशा प्रथमा तासां गान्धर्वी तदनन्तरं ।
विद्यावती चारुमुखी(१) सुमुखी च वरानना ॥१०॥
तत्रेमे सुयशापुत्रा महाबलपराक्रमाः ।
प्रचेतसः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे शृणु ॥११॥
कम्बलो हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनस्तथा ।
मेघमाली तु यक्षाणां गण एष उदाहृतः ॥१२॥
सुयशाया दुहितरस्ततस्तोऽप्सरसः स्मृताः ।
तासां नामानि वै सम्यक् ब्रुवतो मे निबोधत ॥१३॥
लोहेयी त्वभवज्ज्येष्ठा भरता तदनन्तरं ।
कृशाङ्गी च विशाला च रूपेणाप्रतिमा तथा ॥१४॥
ताभ्योऽपरे यक्षगणाश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः ।
उत्पादिता विशालेन विक्रान्तेन महात्मना ॥१५॥
लोहेयो भरतेयश्च कृशाङ्गेयश्च विश्रुतः ।
विशालेयश्च यक्षाणां पुराणे प्रथिता गणाः ॥१६॥
इत्येतैरसुरैर्घोरैर्महाबलपराक्रमैः ।
लोकैर्यक्षगणैर्व्याप्ता लोका लोकविदां वराः ॥१७॥

---

१ अश्वमुखीति ख० ।

गन्धर्वाश्चाथ वालेया विक्रान्तेन महात्मना ।
उत्पादिता महावीर्य्या महागन्धर्वनायकाः ॥१८॥
विक्रमौदार्य्यसम्पन्ना महाबलपराक्रमाः ।
तेषां नामानि वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥१९॥
चित्राङ्गदो महावीर्य्यश्चित्रवर्म्मा(१) तथैव च ।
चित्रकेतुर्म्महाभागः क्षेमदत्तोऽथ वीर्य्यवान् ।
तिस्रो दुहितरश्चैव तासां नामानि वक्ष्यते ॥२०॥
प्रथमा लग्निका नाम कम्बला तदनन्तरं ।
तथा वसुमती नाम रूपेणाप्रतिमौजसः ॥२१॥
ताभ्यः परे कुमारेण गणा उत्पादितास्त्रिमे ।
त्रयो गन्धर्वमुख्यानां विक्रान्ता युद्धदुर्मदाः ॥२२॥
आग्नेयाः काम्बलेयाश्च तथा वसुमतीसुताः ।
तैर्गणैर्विविधैर्व्याप्तमिदं लोकचराचरं ॥२३॥
विद्यावन्तश्च तेनैव विक्रान्तेन महात्मना ।
उत्पादिता महाभागा रूपविद्याधनेश्वराः ॥२४॥
तेषामुदीर्णवीर्य्याणां गन्धर्वाणां महात्मनां ।
नामानि कीर्त्त्यमानानि शृणुध्वं मे विवक्षतः ॥२५॥
हिरण्यरोमा कपिलः सुलोमा मागधस्तथा ।
चन्द्रकेतुश्च वै गाङ्गो गोदश्चैव महाबलः ॥२६॥
महविद्यावदातानां विक्रान्तानान्तपस्विनां ।

---

१ चित्रकर्म्मेति ख० ।

इत्येवमादिर्हि गणो द्वे चान्ये च सुलोचने ॥२७॥
शिवा च सुमनाश्चैव ताभ्यामपि महात्मना ।
उत्पादिता विश्रवसा विद्याचरणगोचरा: ॥२८॥
ग्रैवेयाश्चैव विक्रान्तास्तथा सौमनसो गणाः ।
एतैर्व्याप्तमिदं लोकं विद्याधरगणैस्त्रिभिः ॥२९॥
एभ्योऽनेकानि जातानि अम्बरान्तरचारिणां ।
लोके गणशतान्येव विद्याधरविचेष्टितात् ॥३०॥
अश्वमुखाश्च तेनैव विक्रान्तेन महात्मना ।
उत्पादिता ह्यश्वमुखाः किन्नरांस्तान्निबोधत ॥३१॥
समुद्रः सेनः कालिन्दो महानेत्रो महाबलः ।
सुवर्णघोषः सुग्रीवो महाघोषश्च वीर्य्यवान् ॥३२॥
इत्येवमादिर्हि गणः किन्नराणां महात्मनां ।
हयाननानां विद्वद्भिर्विस्तीर्णः परिकीर्त्त्यते ॥३३॥
तथासमुत्थितेनैव विक्रान्तेन महात्मना ।
उत्पादिता नरमुखाः किन्नराः शांशपायनाः ॥३४॥
हरिषेणः सुषेणश्च वारिषेणश्च वीर्यवान् ।
रुद्रदत्तेन्द्रदत्तौ च चन्द्रद्रुममहाद्रुमौ ॥३५॥
विन्दुश्च विन्दुसारश्च चन्द्रवंशाश्च किन्नराः ।
इत्येते किन्नराः श्रेष्ठा लोके ख्याताः सुशोभनाः ॥३६॥
नृत्यगीतप्रगल्भानामेतेषां द्विजसत्तमाः ।
लोके गणशतान्येव किन्नराणां महात्मनां ॥३७॥
यत्ता यत्तोपशान्तस्य लोहेया रूपशालिनी ।

दुहिता सुरविन्देति प्रकाशा सिद्धसम्मता ॥३८॥
उपायाकेतनस्याहि[१] स्वयमुत्पादिता गणः ।
करालकेन भूतानां तेषां नामानि मे शृणु ॥३९॥
भूता भूतगणैर्ज्ञेया आवेशकनिवेशकाः ।
इत्येवमादिर्हि गणो भूमिगोचरकः स्मृतः ॥४०॥
विज्ञेय इह लोकेऽस्मिन् भूतानां भूतनायकः ।
ये उत्कृष्टा भवन्त्येषामम्बरान्तरचारिणां ।
वृक्षाग्रमात्रमाकाशं ते चरन्ति न संशयः ॥४१॥
तत्रेमे देवगन्धर्व्वाः प्रायेण कथिता मया ।
देवोपस्थाननिरता विज्ञेयास्ते यशस्विनः ॥४२॥
नारायणं सुरगुरुं विरजं पुष्करेक्षणं ।
हिरण्यगर्भञ्च तथा चतुर्वक्त्रं स्वयम्भुवं ॥४३॥
शङ्करञ्च महादेवमीशानञ्च जगत्प्रभुं ।
इन्द्रपूर्वांस्तथादित्यान् रुद्रांश्च वसुभिः सह ॥४४॥
उपतस्थुः सगन्धर्वा नृत्यगीतविशारदाः ।
त्रिदशाः सर्वलोकस्था निपुणा गीतवादिनः ॥४५॥
हंसो ज्येष्ठः कनिष्ठोऽन्यो मध्यमौ च हहा हुहूः ।
चतुर्थो धिषणश्चैव ततो वासिरुचिस्तथा ॥४६॥
षष्ठस्तु तुम्बुरुस्तेषां ततो विश्वावसुः स्मृतः ।
इमाश्चाप्सरसो दिव्या विहिताः पुण्यलक्षणाः ॥४७॥
सुषुवेऽष्टौ महाभागा वरिष्ठा देवपूजिताः ।

---

१ पाठोऽयमादर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्त्वयं न समीचीनः ।

अनवद्यामनवशामन्वतां मदनप्रियां ।
अरूपां सुभगां भासीमरिष्टाऽष्टौव्यजायत ॥४८॥
मनोवती सुकेशा च तुम्बुरोस्तु सुते उभे ।
पञ्चचूडास्त्विमा दिव्या दैविक्योऽप्सरसो दश ॥४९॥
मेनका सहजन्या च पर्णिनी पुञ्जिकस्थला ।
घृतस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचीत्यपि ।
प्रम्लोचेत्यभिविख्यातानुम्लोचन्ती तथैव च ॥५०॥
अनादिनिधनस्याथ जज्ञे नारायणस्य या ।
ऊरोः सर्वानवद्याङ्गी उर्वश्येकादशी स्मृता ॥५१॥
मेनस्य मेनका कन्या ब्रह्मणो हृष्टचेतसः ।
सर्व्वास्व ब्रह्मवादिन्यो महायोगाश्च ताः स्मृताः ॥५२॥
गणा अप्सरसाञ्ज्ञाताः पुण्यास्ते वै चतुर्द्दश ।
आहूताः शोभयन्तश्च गणा ह्येते चतुर्दश ॥५३॥
ब्रह्मणो मानसाः कन्याः शोभयन्त्यो मनोः सुताः ।
वेगवन्त्यस्त्वरिष्टाया ऊर्ज्जायाश्चाग्निसम्भवाः ॥५४॥
आयुष्मन्त्यश्च सूर्य्यस्य रश्मिजाताः सुभास्वराः ।
वारिजा ह्यमृतोत्पन्ना अमृता नामतः स्मृताः ॥५५॥
वायूत्पन्ना मुदा नाम भूमिजाता भवास्तु वै ।
विद्युतश्च रुचो नाम मृत्योः कन्याश्च भैरवाः ॥५६॥
शोभयन्त्यः कामगुणा गणाः प्रोक्ता चतुर्द्दश ।
सेन्द्रोपेन्द्रैः सुरगणैः रूपातिशयनिर्मिताः ॥५७॥
शुभरूपा महाभागा दिव्या नारी तिलोत्तमा ।

ब्रह्मणश्चाग्निकुण्डाच्च देवनारी प्रभावती ।
रूपयौवनसम्पन्ना उत्पन्ना लोकविश्रुता ॥५८॥
वेदीतलसमुत्पन्ना चतुर्वक्त्रस्य धीमतः ।
नाम्ना वेदवती नाम सुरनारी महाप्रभा ॥५९॥
तथा यमस्य दुहिता रूपयौवनशालिनी ।
वरहेमविभा हेमा देवनारी सुलोचना ॥६०॥
इत्येते बहुसाहस्रं भास्वरा ह्यप्सरोगणाः ।
देवतानामृषीणाञ्च पत्न्यस्ता मातरश्च ह ॥६१॥
सुगन्धाश्चम्पवर्णाश्च सर्वाश्चाप्सरसः समाः ।
सम्प्रयोगे तु कान्तेन मद्यन्ति मदिरां विना ।
तासामाप्यायते स्पर्शादानन्दश्च विवर्द्धते ॥६२॥
विनतायास्तु पुत्रौ द्वावरुणो गरुड़श्च ह ।
षट्त्रिंशत्तु स्वसारश्च यवीयस्यस्तु ताः स्मृताः ॥६३॥
गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि सौपर्णेयाश्च पक्षिणः ।
इत्येवाहानि सर्वाणि दिक्षु सन्निहितानि च ॥६४॥
कद्रूर्नागसहस्रं वै चराचरमजीजनत् ।
अनेकशिरसां तेषां खेचराणां महात्मनां ।
बहुधा नामधेयानां प्रायशस्तु निबोधत ॥६५॥
तेषां प्रधाननागाश्च शेषवासुकितक्षकाः ।
सकर्णारश्च जम्भश्च[१] अञ्जनो वामनस्तथा[२] ॥६६॥

---

१ कर्णारस्यैव जम्भस्येति ख० ।
२ मुञ्जनो वामनस्तथेति ख० । मुञ्जानो वामनस्तथेति ग० ।

ऐरावतमहापद्मौ कम्बलाश्वतरावुभौ ।
ऐलपत्रश्च शङ्खश्च[१] कर्कोटकधनञ्जयौ ॥६७॥
महाकर्णो महानीलो धृतराष्ट्रबलाहकौ ।
कुमारः पुष्पदन्तश्च सुमुखो दुर्मुखस्तथा ॥६८॥
शिलीमुखः[२] दधिमुखः कालीयः शालिपिण्डकः ।
विन्दुपादः[३] पुण्डरीको नागश्चापूरणस्तथा ॥६९॥
कपिलश्चाम्बरीषश्च धृतपादश्च कच्छपः ।
प्रह्लादः पद्मचित्रश्च गन्धर्व्वोऽथ नमस्विकः[४] ॥७०॥
नहुषः खररोमा च मणिरित्येवमादयः ।
काद्रवेया मया ख्याताः खाशायांस्तु निबोधत ॥७१॥
खशा विजज्ञे पुत्रौ द्वौ विश्रुतौ पुरुषादकौ ।
ज्येष्ठं पश्चिमसन्ध्यायां पूर्वस्यां मनुजास्तथा ॥७२॥
विलोहितं विकर्णञ्च पूर्व्वं साऽजनयत्सुतं ।
चतुर्भुजं चतुष्पादं द्विमूर्द्धानं द्विधागतिं ॥७३॥
सर्वाङ्गकेशं स्थूलाङ्गं तुङ्गनासं महोदरं ।
स्थूलशीर्षं महाकर्णं मुञ्जाकेशं मनोरथं ॥७४॥
ह्रस्वोष्ठं दीर्घजङ्घञ्च श्वदंष्ट्रं महाहनुं ।
रक्तजिह्वं जटाढ्यञ्च स्थूलास्यं दीर्घनासिकं ॥७५॥

---

१ एलापत्रश्च पोषश्चेति ख०, ङ० च।
२ शुनीमुख इति ख० ।
३ विल्वपाद इति ङ० ।
४ मनस्विन इति ख०, ग० च।

गुह्यकं श्रितिकर्णञ्च महानन्दं महासुखं ।
एवम्बिधं खशा पुत्रं विजज्ञे साऽतिभीषणं ॥७६॥
तस्यानुजं द्वितीयन्तु खशा चैव व्यजायत ।
त्रिशीर्षञ्च त्रिपादञ्च त्रिहस्तं कृष्णलोचनं ॥७७॥
ऊर्द्धकेशं हरित्श्मश्रुं शिलासंहननं दृढं ।
ह्रस्वकायं सुबाहुञ्च महाकायं महाबलं ॥७८॥
आकर्णदारितास्यञ्च लम्बभ्रूं स्थूलनासिकं ।
स्थूलोष्ठमष्टदंष्ट्रञ्च द्विजिह्वं शङ्कुकर्णकं ॥७९॥
पिङ्गलोद्वृत्तनयनं जटिलं पिङ्गलं तथा[१] ।
महाकर्णं महोरस्कं कटिहीनं कृशोदरं ।
नखिनं लोहितग्रीवं सा कनिष्ठं प्रसूयते ॥८०॥
सद्यः प्रसूतमात्रौ तु विवृद्धौ च प्रमाणतः ।
उपभोगसमर्थाभ्यां शरीराभ्यामुपस्थितौ ।
सद्योजातविवृद्धाङ्गौ मातरं पर्य्यभूष्यतां ॥८१॥
ज्यायांस्तयोस्तु यः क्रूरो मातरं सोऽभ्यकर्षत ।
अब्रवीन्मातरायाहि भक्षार्थं क्षुधयार्द्दितः ॥८२॥
न्यषेधयत् पुनर्ह्येनं ज्यायांसन्तु कनिष्ठकः ।
अब्रवीत् सोऽसकृत्तं वै रक्षेमां मातरं खशां ।
बाहुभ्यां परिगृह्येनं मातरन्तां व्यमोचयत् ॥८३॥
एतस्मिन्नेव काले तु प्रादुर्भूतस्तयोः पिता ।
तौ दृष्ट्वा विकृतावारौ वसतां हीत्यभाषत ॥८४॥

---

१ जटिलोनञ्च पिङ्गलमिति ख० ।

तौ तु तं पितरं दृष्ट्वा बलवन्तौ त्वरान्वितौ ।
मातुरेव पुनस्त्वाङ्के प्रलपेतां स्वमायया ॥८५॥
अथोऽब्रवीदृषिर्भार्यामाताभ्यामुक्तवत्यसि ।
पूर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन तथैवाभ्यां व्यतिक्रमं ॥८६॥
मातुलं भजते पुत्रः पितॄन् भजति कन्यका ।
यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत्सुतः ॥८७॥
यद्वर्णा तु भवेद्भूमिस्तद्वर्णं सलिलं ध्रुवं ।
मातॄणां शीलदोषेण तथा शीलगुणैः पुनः ।
विभिन्नास्तु प्रजाः सर्व्वास्तथा ख्यातिवशेन च ॥८८॥
बलशीलादिभिस्तासामदितिर्धर्म्मतत्परा ।
धर्म्मशीलादिभिश्चैव प्रबोधबलशालिनी ॥८९॥
गीतशीला तथाऽरिष्टा मायाशीला दनुः स्मृता ।
विनता तु पुनर्द्देवी वैहायसगतिप्रिया ॥९०॥
तपोमयेन शीलेन सुरभिः समलङ्कृता ।
क्रोधशीला तथा कद्रुः क्रोधेनासुखशीलका ॥९१॥
दनायुषायाः शीलं वै वैरानुग्रहलक्षणं ।
त्वञ्च देवि महाभागे क्रोधशीला मतासि मे ॥९२॥
इत्येतानि सशीलानि स्वभावालोकनान्नृणां ।
कर्म्मतो यत्नतो बुद्ध्या रूपतो बलतस्तथा ।
क्षमातश्चैव भिन्नानि भावितार्थबलेन च ॥९३॥
रजःसत्त्वतमोवृत्तेर्विश्वरूपाः स्वभावतः ।
मातुलन्त्वनुयातास्ते पुत्रका गुणवृत्तिभिः ॥९४॥

इत्येवमुक्त्वा भगवान् खशामप्रतिमां तदा ।
पुत्रावाहूय साम्ना वै चक्रे सोममभीतयः[१] ॥९५॥
ताभ्याञ्च यत् कृतं तस्यास्तदाचष्ट तदा खशा ।
मात्रा यथा समाख्यातं कर्म्म ताभ्यां पृथक् पृथक् ।
तेन धात्वर्थयोगेन तत्त्वदर्शी चकार ह ॥९६॥
यत्त इत्येष धातुर्वै खादने क्षपणे च सः ।
यक्षयत्युक्तवान् यस्मात् तस्माद्यक्षो भवत्ययं ॥९७॥
रक्ष इत्येष धातुर्यः पालने स विभाव्यते ।
उक्तवांश्चैव यस्मात् तु रक्ष मे मातरं खशां ।
नाम्नाऽयं राक्षसस्तस्मात् भविष्यति तवात्मजः ॥९८॥
स तदा तद्विधान् दृष्ट्वा विस्मितः परिमृग्य च[२] ।
तयोः प्रादिशदाहारं प्रजापतिरसृग्वसे ॥९९॥
पिता तौ क्षुधितौ दृष्ट्वा वरञ्चेमं तयोर्ददौ ।
युवयोर्हस्तसंस्पर्शो नक्तमेव तु सर्वशः ॥१००॥
नक्ताहारविहारौ च दिवा स्वप्नोपभोगिनौ[२] ।
नक्तञ्चैव बलीयांसौ दिवा सुप्तावुभौ युवां ॥१०१॥
मातरं रक्षतञ्चैव धर्म्मश्चैवानुशिष्यतां ।
इत्युक्त्वा कश्यपः पुत्रौ तत्रैवान्तरधीयत ॥१०२॥
गते पितरि तौ वीरौ निसर्गादेव दारुणौ ।

---

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।
१ परिगृह्य चेति ख० ।
१ सुप्तोपभोगिनाविति ख० ।

विपर्य्ययेण वर्त्तन्तौ किम्भचौ प्राणिहिंसकौ ॥१०३॥
महाबलौ महासत्त्वौ महाकायौ दुरासदौ।
मायाविनौ च दृश्यौ तावन्तर्द्धानगतावुभौ ॥१०४॥
तौ कामरूपिणौ घोरौ विकृताङ्गौ स्वभावतः।
रूपानुरूपैराहारैः प्रभवेतामुभावपि ॥१०५॥
देवासुरानृषींश्चैव गन्धर्व्वान् किन्नरानपि।
पिशाचांश्च मनुष्यांश्च पन्नगान् पक्षिणः पशून् ॥१०६॥
भक्षार्थमपि लिप्सन्तौ सर्वतस्तौ निशाचरौ।
इन्द्रेण तु वरौ चैव धृतौ दत्ता सुखध्यतां ॥१०७॥
यक्षस्तु न कदाचिद्वै निशीथे ह्येककश्चिरं।
आहारं स परीप्सन् वै शब्देनानुचचार ह ॥१०८॥
आससाद पिशाचौ द्वौ जन्तुचण्डौ च तावुभौ।
पिङ्गाक्षावूर्द्ध्वरोमाणौ वृत्ताक्षौ तु सुदारुणौ ॥१०९॥
असृङ्मांसवसाहारौ पुरुषादौ महाबलौ।
कन्याभ्यां सहितौ तौ तु ताभ्यां प्रियचिकीर्षया[१] ॥११०॥
द्वे कन्ये कामरूपिण्यौ तदाचारे च ते शुभे।
आहारार्थमटन्तौ तौ कन्याभ्यां सहितावुभौ ॥१११॥
तेऽपश्यन् राक्षसं तत्र कामरूपं महाबलं।
सहसा सन्निपाते तु दृष्ट्वा चैव परस्परं ॥११२॥
रक्षमाणौ ततोऽन्योन्यं परस्परजिघृक्षवः।

१ भर्तृचिकीर्षयेति क०, ङ० च।

पितरावूचतुः कन्ये युवामानयत द्रुतं ॥११३॥
जीवग्राहं विगृह्यैनं विस्फुरन्तं पदे पदे ।
ततः समभिसृत्यैनं कन्ये जगृहतुस्तदा ।
गृहीत्वा हस्तयोस्ताभ्यामानीते पितृसंसदि ॥११४॥
ताभ्यां करे गृहीतं तं पिशाचमथ राक्षसं ।
पृच्छतां कोऽसि कस्य त्वं स च सर्वमभाषत ॥११५॥
तस्य कर्म्माभिविज्ञातं ज्ञात्वा तौ राक्षसर्षभौ[1] ।
अजञ्च खण्डं तस्यैते प्रत्यपादयतां सुते ।
तौ तुष्टौ कर्म्मणा तस्य कन्ये द्वे ददतुः सुते ॥११६॥
पैशाचेन विवाहेन सुदत्या बुद्धवाहनः[2] ।
अजः खण्डस्य ताभ्यां तौ तदाश्रावयतां धनं ॥११७॥
इयं ब्रह्मधना नाम मम कन्या ह्यलोमिका ।
ब्रह्मसत्त्वधनाहारा इति खण्डोऽभ्यभाषत ॥११८॥
इयं जन्तुधना नाम कन्या सर्वाङ्गसुन्दरी[3] ।
जन्तवोऽस्या धनाहारा स्तावश्रावयतां धनं ॥११९॥
सर्वाङ्गकेशी नाम्ना च कन्या जन्तुधना तथा ।
अकर्णान्तास्यरोमा च कन्या ब्रह्मधना तु या ॥१२०॥
ब्रह्मधनं[4] प्रसूता सा धनानाञ्चैव कन्यका ।

---

१ राक्षसावुभाविति ख० ग० च ।
२ सुदुरासदाविति ख० ।
३ सर्व्वाङ्गजर्त्तिला इति ङ० ।
४ ब्रह्मध्यानमिति ङ० ।

एवं पिशाचकन्ये ते मिथुने द्वे प्रसूयतां।
तयोः प्रजाविसर्गञ्च ब्रुवतो मे निबोधत ॥१२१॥
हेत्-प्रहेतरुग्रस्च पौरुषेयो बधस्तथा।
विस्फूर्जिश्चैव[१] वातश्च आपो व्याघ्रस्तथैव च ॥१२२॥
सर्पश्च राक्षसा ह्येते यातुधानात्मजा दश।
सूर्य्यस्यानुचरा ह्येते सह तेन भ्रमन्ति च ॥१२३॥
हेतपुत्रस्तथा लङ्कुर्लङ्कोर्द्वावेव चात्मजौ।
माल्यवांश्च सुमाली च प्रहेतृतनयान् शृणु।
प्रहेतृतनयः श्रीमान् पुलोमा नामविश्रुतः ॥१२४॥
बधपुत्रो निकुम्भश्च क्रूरो वै ब्रह्मराक्षसः।
वातपुत्रो विरागस्तु आपपुत्रस्तु जम्बुकः ॥१२५॥
व्याघ्रपुत्रो निरानन्दो जन्तूनां[२] विघ्नकारकः।
इत्येते वै परिक्रान्ताः क्रूराः सर्व्वे तु राक्षसाः ॥१२६॥
कीर्त्तिता यातुधानास्तु ब्रह्मधानान् निबोधत[३]।
यज्ञः पिता धुनिः क्षेमो ब्रह्मा पापोऽथ यज्ञहा ॥१२७॥
खाकोटकः कलिः सर्पो ब्रह्मधानात्मजा दश।
स्वसारो ब्रह्मराक्षस्यस्तेषाञ्चेमाः सुदारुणाः ॥१२८॥
रक्तकर्णा महाजिह्वाऽक्षया चैवोपहारिणी।
एतासामन्वये जाताः पृथिव्यां ब्रह्मराक्षसाः ॥१२९॥

---

१ विस्फूर्जश्चैवेति ग०।
२ मारो वै इति ख०। सर्पो वै इति ङ०।
३ ब्रह्मनाम्नि निबोधत इति ख०, ग० च।

श्लेष्मातकतरुष्वेते प्रायशस्तु कृतालयाः ।
इत्येते राक्षसाः क्रान्ताः(१) यक्षस्यापि निबोधत ॥१३०॥
चकमेऽप्सरसं यक्षः पञ्चस्थूलां क्रतुस्थलीं ।
तां लिप्सुश्चिन्तमानश्च नन्दनं स चचार ह ॥१३१॥
वैभ्राजं सुरभिञ्चैव तथा चैत्ररथञ्च यत् ।
दृष्टवान् नन्दने तस्मिन्नप्सरोभिः सहासतीं ॥१३२॥
नोपायं विन्दते तत्र तस्या लाभाय चिन्तयन् ।
दूषितः स्वेन रूपेण कर्म्मणा तेन दूषितः ॥१३३॥
ममोद्विजन्ते भूतानि भयावृत्तस्य सर्वशः ।
तत्कथं नाम चार्व्वङ्गीं प्राप्नुयामहमङ्गनां ॥१३४॥
दृष्टोपायं ततः सोऽथ शीघ्रकारी व्यवर्त्तत ।
कृत्वा रूपं वसुमतं(२) गन्धर्व्वस्य तु गुह्यकः ।
ततः सोऽप्सरसां मध्ये तां जग्राह क्रतुस्थलीं ॥१३५॥
बुद्धा च सुरुचिन्तं सा भावेनैवाभ्यवर्त्तत ।
संवृतः स तया सार्द्धं दृश्यमानोऽप्सरोगणैः ॥१३६॥
तत्र स सिद्धकरणः सद्यो जातः सुतोऽस्य वै ।
परिणाहोच्छ्रयैर्युक्तः सद्यो वृत्तो ज्वलन् श्रिया ॥१३७॥
राजाहमिति नाभिर्हि(३)पितरं सोऽभ्यभाषत ।
तवात्र जाते न भीतिः पिता तं प्रत्युवाच ह ॥१३८॥

---

१ प्रोक्ता इति ख० ।
२ वसुरुचे इति ङ० ।
३ नारीणामिति ख० ।

मात्रानुरूपो रूपेण पितुर्वीर्य्येण जायते।
जाते स तस्मिन् हर्षेण स्वरूपं प्रत्यपद्यत ॥१३९॥
स्वभावं प्रतिपद्यन्ते ह्रियन्तो यक्षराक्षसाः।
म्रियमाणाः प्रसुप्ताश्च क्रुद्धा भीताः प्रहर्षिताः ॥१४०॥
ततोऽब्रवीदप्सरसं स्मयमानः स गुह्यकः।
गृहं मे गच्छ शुश्रोणि सपुत्रा वरवर्णिनी ॥१४१॥
इत्युक्त्वा सहसा तच्च दृष्ट्वा स्वं रूपमास्थितं।
विभ्रान्ताः प्राद्रवन् भीताः क्रोधमानाऽप्सरोगणाः ॥१४२॥
गच्छन्तीरन्वगच्छद्या पुत्रस्तां सान्त्वयन् गिरा।
गन्धर्वाप्सरसां मध्ये तां नीत्वा स न्यवर्त्तत ॥१४३॥
ताश्च दृष्ट्वा समुत्पत्तिं यक्षस्याप्सरसां गणाः।
यक्षाणां त्वं जनित्रीति प्रोचुस्तां वै क्रतुस्थलीं ॥१४४॥
जगाम सह पुत्रेण ततो यक्षः स्वमालयं।
न्यग्रोधरोहिणं नाम गुह्यका यत्र शेरते।
तस्मान्निवासो यक्षाणां न्यग्रोधः सर्वतः प्रियः ॥१४५॥
यक्षो रजतनाभस्तु गुह्यकानां पितामहः।
अनुह्रादस्य दैत्यस्य भद्रामतिवरां सुतां।
उपयेमे स भद्रायां यस्यां मणिवरो वशी ॥१४६॥
जज्ञे सा मणिभद्रञ्च शक्रतुल्यपराक्रमं।
तयोः पत्न्यौ भगिन्यौ तु(१) क्रतुस्थल्यात्मजे(२) शुभे ॥१४७॥

---

१ पाठोऽयं न पूर्व्वापरसङ्गतः।
२ क्रतुस्थल्याः सुते इति ग०।

नाम्ना पुण्यजनी चैव तथा देवजनी च या ।
विजज्ञे मणिभद्रात्तु पुत्रान् पुण्यजनी शुभान् ॥१४८॥
सिद्धार्थं सूर्यतेजञ्च सुमन्तं नन्दनं तथा ।
कन्यकं[१] यविकञ्चैव[२] मणिदत्तं वसुं तथा ॥१४९॥
सर्वानुभूतं[३] शङ्खञ्च पिङ्गाक्षं भीरुमेव च ।
तथा मन्दरशोभिञ्च पद्मं चन्द्रप्रभं तथा ॥५०॥
मघपूर्णं सुभद्रञ्च प्रद्योतञ्च महौजसं[४] ।
द्युतिमन्केतुमन्तौ च मित्रं मौलिसुदर्शनौ ॥१५१॥
चत्वारो विंशतिश्चैव पुत्राः पुण्यजनाः शुभाः ।
जज्ञिरे मणिभद्रस्य ते सर्व्वे पुण्यलक्षणाः ।
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च यक्षः पुण्यजनाः शुभाः ॥१५२॥
विजज्ञे देवजननी पुत्रान् मणिवरात्मजात् ।
पूर्णभद्रं हेमरथं[५] मणिमन्नन्दिवर्द्धनौ ॥१५३॥
कुस्तुम्बुरुं पिशङ्गाभं स्थूलकर्णं महाजयं ।
श्वेतञ्च विपुलञ्चैव पुष्पवन्तं भयावहं ॥१५४॥
पद्मवर्णं सुनेत्रञ्च यक्षं बालं वकं तथा ।
कुमुदं क्षेमकञ्चैव वर्द्धमानं तथा दमं ॥१५५॥
पद्मनाभं वराङ्गञ्च सुवीरं विजयं कृतिं ।

---

१ कल्पकमिति ख० ।
२ पार्थिकञ्चैवेति ख० । पश्चिकञ्चैवेति ङ० ।
३ सर्व्वार्थभूतमिति ख०, ग० च ।
४ महोरसमिति ख० ।
५ हेमवन्तमिति ङ० ।

पूर्णमासं हिरण्याक्षं सुरूपञ्चैवमादयः ॥१५६॥
पुत्रा मणिवरस्यैते यक्षा वै गुह्यकाः स्मृताः।
सुरूपाश्च विरूपाश्च स्रग्विनः प्रियदर्शनाः।
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥१५७॥
खशायास्त्वपरे पुत्रा राक्षसाः कामरूपिणः।
तेषां यथा प्रधानान् वै वर्ण्यमानान्निबोधत ॥१५८॥
लालाविः[१] कुथनो भीमः[२] सुमाली मधुरेव च।
विस्फूर्ज्जितो विद्युज्जिह्वो मातङ्गो धूम्रितस्तथा ॥१५९॥
चन्द्रार्कः सुकरो वुध्नः कपिलोमः प्रहासकः[३]।
क्रीडः परशुनाभश्च चक्राक्षश्च[४] निशाचरः ॥१६०॥
त्रिशिराः शतदंष्ट्रश्च तुण्डकेशश्च राक्षसः।
यक्षश्चाकम्पनश्चैव दुर्मुखश्च शिलीमुखः ॥१६१॥
इत्येते राक्षसवरा विक्रान्ता गणरूपिणः।
सर्वलोकचरास्ते तु त्रिदशानां समक्रमाः ॥१६२॥
सप्त चान्या दुहितरस्ताः शृणुध्वं यथाक्रमं।
तासाञ्च यः प्रजासर्गो येन चोत्पादिता गणाः ॥१६३॥
आलम्बा उत्कचा कृष्णा निर्ऋता कपिला शिवा।
केशिनी च[५] महाभागा भगिन्यः सप्त याः स्मृताः ॥१६४॥

---

१ लालविरिति ख०।
२ कुबलो भीम इति ख०।
३ प्रभाकर इति ख०।
४ वक्राक्षश्चेति क०।
५ वेशिनी चेति ख०, ग० च।

ताभ्यो लोकाभिषादश्च हन्तारो युद्धदुर्मदाः ।
उदीर्णा राक्षसगणा इमे उत्पादिताः शुभाः ॥१६५॥
आलम्बेयो गणः क्रूर उन्कचेयो गणस्तथा ।
तथा कार्ष्णेयग्रैवेया राक्षसा ह्युत्तमा गणाः ॥१६६॥
तथैव नैर्ऋतो नाम त्र्यम्बकानुचरेण ह ।
उत्पादितः प्रजासर्गो गणेश्वरचरेण तु ॥१६७॥
उत्पादिता बलवता उदीर्णा यक्षराक्षसाः ।
विक्रान्ताः शौर्य्यसम्पन्ना नैर्ऋता देवराक्षसाः ।
येषामधिपतिर्युक्तो नाम्ना ख्यातो विरूपकः ॥१६८॥
तेषां गणशतानेका उद्धृतानां महात्मनां ।
प्रायेणानुचरन्त्येते शङ्करं जगतः प्रभुं ॥१६९॥
दैत्यराजेन कुम्भेन महाकाया महात्मना ।
उत्पादिता महावीर्य्या महाबलपराक्रमाः ॥१७०॥
कपिलेया महावीर्य्या उदीर्णा दैत्यराक्षसाः ।
कम्पनेन च यक्षेण केशिन्यास्ते परे जनाः ॥१७१॥
उत्पादिता महावाता उदीर्णा यक्षराक्षसाः ।
केशिनीदुहितुश्चैव नीलायाः क्षुद्रमानसाः ॥१७२॥
आलम्बेयेन जनिता नैकाः सुरसिकेन हि ।
नैला इति समाख्याता दुर्जया घोरविक्रमाः ॥१७३॥
चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां तत्र ते देवलौकिकाः ।
बहुत्वाच्चैव सर्गस्य तेषां वक्तुं न शक्यते ॥१७४॥
तस्यास्त्वपि च नीलाया विकचा नाम राक्षसी ।

दुहिता स्वभावविकचा मन्दसत्त्वपराक्रमा ॥१७५॥
तस्या अपि विरूपेण नैर्ऋतेनेह च प्रजाः ।
उत्पादिताः सुरा घोराः शृणु तास्त्वनुपूर्वशः ॥१७६॥
दंष्ट्राकरालविकृता महाकर्णा महोदराः ।
हारका भीषकाश्चैव तथैव क्रामकाः परे ॥१७७॥
वैनकाश्च पिशाचाश्च वाहकाः प्राशकाः परे ।
भूमिराक्षसका ह्येते मन्दाः पुरुषविक्रमाः ॥१७८॥
चरन्त्यदृष्टपूर्वाश्च नानाकारा ह्यनेकशः ।
उत्कृष्टबलसत्त्वा ये ते च वै खेचराः स्मृताः ॥१७९॥
स्वल्पमात्रेण चाकाशं स्वल्पाः स्वल्पं चरन्ति वै ।
एतैर्व्याप्तमिमं लोकं शतशोऽथ सहस्रशः ॥१८०॥
भूमिराक्षसकैः सर्व्वैरनेकैः क्षुद्रराक्षसैः ।
नानाप्रकारैराक्रान्ता नानादेशाः समन्ततः ॥१८१॥
समासाभिहताश्चैव ह्यष्टौ राक्षसमातरः ।
अष्टौ विभागा ह्येषां हि विख्याता अनुपूर्वशः ॥१८२॥
भद्रका निकराः केचिद्यज्ञनिष्पत्तिहेतुकाः ।
सहस्रशतसङ्ख्याता मर्त्यलोकविचारिणः ॥१८३॥
पूतना मातृसामान्यास्तथा भूतभयङ्कराः ।
बालानां मानुषे लोके ग्रहा वैमानहेतुकाः ॥१८४॥
स्कन्दग्रहादयश्चैव आपकास्त्वाषकादयः ।
कौमारास्ते तु विज्ञेया बालानां ग्रहवृत्तयः ॥१८५॥

स्कन्दग्रहविशेषाणां[1] मातृकाणां तथैव च ।
पूतनानामभूतानां ये च लोकविनायकाः ॥१८६॥
सहस्रशतसङ्ख्यानां मर्त्यलोकविचारिणां ।
एवं गणशतान्येव चरन्ति पृथिवीमिमां ॥१८७॥
यक्षाः पुण्यतमा नाम तथा ये केऽपि गुह्यकाः ।
यक्षा देवजनाश्चैव तथा पुण्यजनाश्च ये ॥१८८॥
गुह्यकानाञ्च सर्व्वेषामगस्त्या ये च राक्षसाः ।
पौलस्त्या राक्षसा ये च विश्वमित्राश्च ये स्मृताः ॥१८९॥
यक्षाणां राक्षसानाञ्च पौलस्त्यागस्त्ययश्च ये ।
तेषां राजा महाराजः कुवेरो ह्यलकाधिपः ॥१९०॥
यक्षा दृष्ट्वा पिवन्तीह नृणां मांसमसृग्वसां ।
रक्षांस्यनुप्रवेशेन पिशाचाः परिपीडनैः ॥१९१॥
सर्वलक्षणसम्पन्नाः समक्षेत्राश्च दैवतैः ।
भास्वरा बलवन्तश्च ईश्वराः कामरूपिणः ॥१९२॥
अनाभिभक्षा विक्रान्ताः सर्व्वलोकनमस्कृताः ।
सूक्ष्माश्चौजस्विनो मेध्या वरदा यज्ञियाश्च ये ॥१९३॥
देवानां तुल्यधर्माणां ह्यसुराः सर्वशः स्मृताः ।
त्रिभिः पादैस्तु गन्धर्वा देवैर्हीनाः प्रभावतः ॥१९४॥
गन्धर्वेभ्यस्त्रिभिः पादैर्हीना वै सर्वगुह्यकाः ।
प्रभावतुल्या यक्षाणां विज्ञेयाः सर्व्वराक्षसाः ।
ऐश्वर्य्यहीना यक्षेभ्यः पिशाचास्त्रिगुणं पुनः ॥१९५॥

---

१ स्कन्देन च विशाखान'मिति ग० ।

एवं धनेन रूपेण आयुषा च बलेन च ।
धर्म्मैश्वर्य्येण बुद्ध्या च तपःश्रुतपराक्रमैः ॥१९६॥
देवासुरेभ्यो हीयन्ते चीन् पादान् वै परस्परं ।
गन्धर्वाद्याः पिशाचान्तास्तस्ता देवयोनयः ॥१९७॥
सूत उवाच। अतः शृणुत भद्रं वः प्रजाः क्रोधवशात्मकाः ।
क्रोधायां कन्यका जज्ञे द्वादश ह्यात्मसम्भवाः ।
ता भार्य्याः पुलहस्यासन्नामतस्ता निबोधत ॥१९८॥
मृगी च मृगमन्दा च हरिभद्रा इरावती ।
भूता च कपिशा दंष्ट्रा निशा तिर्य्या तथैव च।
श्वेता चैव खरा चैव सुरसा चेति विश्रुताः ॥१९९॥
मृग्यास्तु हरिणाः पुत्रा मृगास्त्वान्याः शशास्तथा ।
न्यङ्कवः शरभा ये च रुरवः पृषताश्च ये ॥२००॥
मृगराजा मृगमन्दाया गवयाश्चापरे तथा ।
महिषोष्ट्रवराहाश्च खड्गगौरमुखास्तथा(१) ॥२०१॥
हरेस्तु हरयः पुत्रा गोलाङ्गूलतरक्षवः ।
वानराः किन्नराश्चैव व्याघ्राः किम्पुरुषास्तथा ।
इत्येवमादयोऽन्येऽपि इरावत्या निबोधत ॥२०२॥
सूर्य्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय तु भौवनः ।
हस्ताभ्यां परिगृह्याथ रथन्तरमगायत ॥२०३॥
साम्ना प्रस्तूयमानेन सद्य एव गजोऽभवत् ।

---

१ खड्गगौरमृगास्तथेति ङ०।

स प्रायच्छदिरावत्यै पुत्रार्थे[१] स तु भौवनः ॥२०४॥
इरावत्याः सुतो यस्मात् तस्मादैरावतः स्मृतः ।
देवराजोपवाह्यत्वात् प्रथमः स मतङ्गराट् ।
शुभ्राभ्राभश्चतुर्दंष्ट्रः श्रीमानैरावतो गजः ॥२०५॥
अभ्रमुजस्यैकमूलस्य सुवर्णाभस्य हस्तिनः ।
षड्दन्तस्य हि भद्रस्य औपवाह्यस्य वै बलः ॥२०६॥
तस्य पुत्रोऽञ्जनश्चैव सुप्रतीकोऽथ वामनः ।
पद्मश्चैव चतुर्थोऽभूद्धस्तिनी चाभ्रमुस्तथा ॥२०७॥
दिग्गजांस्तांश्च चत्वारः श्वेताऽजनयताशुगान् ।
भद्रं मृगञ्च मन्दञ्च सङ्कीर्णं चतुरः सुतान् ॥२०८॥
सङ्कीर्णोऽप्यञ्जनो यस्तु उपवाह्यो यमस्य तु ।
भद्रो यः सुप्रतीकस्तु हरितः स ह्यपाम्पतेः ॥२०९॥
पद्मो मन्दस्तु यो गौरो द्विपो ह्यैलविलस्य[२] सः ।
मृगः श्यामस्तु यो हस्ती उपवाह्यः स पावकेः ॥२१०॥
पद्मोत्तरस्तु यः पद्मः[३] गजो वै वरुणो गणः ।
उपलेपनमेषश्च तस्याष्टौ जज्ञिरे सुताः ॥२११॥
उदग्रभावेनोपेता जायन्ते तस्य चान्वये ।
श्वेतबालनखाः पिङ्गा वर्ष्मवन्तो मतङ्गजाः ।
मतङ्गजान् प्रवक्ष्यामि नागानन्यानपि क्रमात् ॥२१२॥

---

१ पुत्रायेति ख०, ग० च ।
२ ह्यैड़विड़स्येति ङ० ।
३ पद्मोत्तरः पद्मवांस्येति ङ० ।

कपिलः पुण्डरीकश्च सुमनाभो रथान्तरः।
जातौ नाम्ना सुतौ ताभ्यां सुप्रतिष्ठप्रमर्द्दनौ ॥२१३॥
शूलाः स्थूलाः शिरोदान्ताः शुण्डवालनखास्तथा।
बलिनः शक्तिनश्चैव स्मृतास्त्वाकुलिका गजाः ॥२१४॥
पुष्पदन्तो बृहत्सामा षड्दन्तो दन्तपुष्पवान्।
ताम्रवर्णी च तत्पुत्रः सहचारिविषाणितः[1] ॥२१५॥
अन्वये चास्य जायन्ते लम्बोष्ठाश्चारुदर्शिनः।
श्यामाः सुदर्शनाश्चण्डा नानापीड़ायताननाः ॥२१६॥
वामदेवोऽञ्जनश्यामः साम्नो जज्ञेऽथ वामनः।
भार्य्या चैवाङ्गदा तस्य नीलवल्लचणौ सुतौ ॥२१७॥
चण्डाश्चारुशिरोग्रीवा व्यूढोरस्कास्तरस्विनः।
नरैर्बद्धाः कुले तेषां जायन्ते विक्षता गजाः ॥२१८॥
सुप्रतीकस्तु रूपेण नास्त्यस्य सदृशो गजः।
तस्य प्रहारी सम्पाती पृथुश्चेत्तिसुतास्त्रयः ॥२१९॥
पशवो दीर्घताल्वोष्ठा सुविभक्तशिरोदराः।
जायन्ते मृदुसम्भूता वंशे तस्य मतङ्गजाः ॥२२०॥
अञ्जनादञ्जना साम्नो विजज्ञे चाञ्जनावती।
एवं माता तयोश्चापि प्रथितायुरजः सुतौ ॥२२१॥
महाविभक्तशिरसः स्निग्धजीमूतसन्निभाः।

---

१ सहचारिविषादक इति ग०। सहचारिविषाणिन इति ख०, ङ० च।

सुदर्शनाः सुवर्णाभाः पद्माभाः परिमण्डलाः ।
शूनाः पीतायतमुखा गजास्तस्यान्वयेऽभवन् ॥२२२॥
जज्ञे चन्द्रमसः साम्नः पिङ्गला कुमुदद्युतिः ।
पिङ्गलायाः सुतौ तस्या महापद्मोर्मिमालिनौ ॥२२३॥
समायवरदांस्त्वण्डान् प्रवृद्धबलिनोदरान् ।
हस्तियुद्धे प्रियान्नागान् विद्धि तस्य कुलोद्भवान् ॥२२४॥
एतान् देवासुरे युद्धे जयार्थं जगृहुः सुराः ।
कृतार्थैश्च विसृष्टास्तैः पूर्वोक्ताः प्रययुर्दिशः ॥२२५॥
एतेषामन्वये जातान् विनीतांस्त्रिदशा ददुः ।
अङ्गाय लोमपादाय सूत्रकाराय वै द्विपान् ॥२२६॥
द्विरदो द्विरदाभ्याञ्च हस्ताद्धस्ती करात् करी ।
वरणाद्वारणो दन्ती दन्ताभ्यां गर्जनाद्गजः ॥२२७॥
कुञ्जरः कुञ्जचारित्वान्नागो नगविरोधतः ।
मतङ्गादिति मातङ्गो द्विपो द्वाभ्यामपि स्मृतः ।
सामजः सामजातत्वादिति निर्वचनक्रमः ॥२२८॥
एषां जिह्वापरावृत्तिरिवाक्तं[१] ह्यग्निशापजं ।
बलस्थानवतो यां तु[२] या चैषाङ्गूढमुष्कता ।
उभयं दन्तिनामेतत् स्वयम्भूसुरशापजं ॥२२९॥
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
कन्यासु जाता दिङ्नागैर्नानासत्त्वास्ततो गजाः ॥२३०॥

---

१ पाठोऽयं आदर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्त्वयं न समीचीनः ।
२ अयमप्यादर्शदोषेणासमीचीन एव मुद्रितः ।

सम्भूतिश्च प्रभूतिश्च नामनिर्वचनन्तथा ।
एतद्गजानां विज्ञेयं येषां राजा विभावसुः ॥२३१॥
कौशिकाद्याः समुद्रात्तु गङ्गायास्तदनन्तरं ।
अञ्जनस्यैकमूलस्य प्राच्यान्नागवनन्तु तत् ॥२३२॥
उत्तरा तस्य विन्ध्यस्य गङ्गाया दक्षिणञ्च यत् ।
गङ्गोद्भेदात्करूषेभ्यः सुप्रतीकस्य तद्वनं ॥२३३॥
अपरेणोत्कलाच्चैव ह्यावेदिभ्यश्च पञ्चमं ।
एकभूतात्मतस्यैतद्वामनस्य वनं स्मृतं ॥२३४॥
अपरेण तु लौहित्यमासिन्धोः पश्चिमेन तु ।
यमस्यैतद्वनं प्रोक्तमनुपर्वतमेव तत् ॥२३५॥
भूतिर्विजज्ञे भूतांश्च रुद्रस्यानुचरान् प्रभो ।
स्थूलान् कृशांश्च दीर्घांश्च वामनान् ह्रस्वकान् समान् ॥२३६॥
लम्बकर्णान् प्रलम्बोष्ठान् लम्बजिह्वास्तनोदरान् ।
एकरूपान् द्विरूपांश्च लम्बस्फिक्स्थूलपिण्डिकान् ॥२३७॥
सरोवरसमुद्रादिनदीपुलिनवासिनः ।
कृष्णान् गौरांश्च नीलांश्च श्वेतांश्च लोहितारुणान् ॥२३८॥
बभ्रून् वै शवलान् धूम्रान् कद्रून् रासभदारुणान् ।
मुञ्जकेशान् हृषीकेशान् सर्पयज्ञोपवीतिनः ॥२३९॥
विरूपाक्षान् विरूपाक्षान् कृशाक्षानेकलोचनान् ।
बहुशीर्षान् विशीर्षांश्च एकशीर्षांश्च शीर्षकान् ॥२४०॥
चण्डांश्च विकटांश्चैव विरोमान् रोमशांस्तथा ।
अन्धांश्च जटिलांश्चैव कुब्जान् हेषकवामनान् ॥२४१॥

सरोवरसमुद्रादिनदीपुलिनसेविनः ।
एककर्णान् महाकर्णान् शङ्कुकर्णानऽकर्णिकान् ॥२४२॥
दंष्ट्रिणो नखिनश्चैव निर्दन्तांश्च द्विजिह्वकान् ।
एकहस्तान् द्विहस्तांश्च त्रिहस्तांश्चाप्यहस्तकान् ॥२४३॥
एकपादान् द्विपादांश्च त्रिपादान् बहुपादकान् ।
महायोगान् महासत्त्वान् सुतपस्कान् महाबलान् ॥२४४॥
सर्वत्रगानऽप्रतिघान्(१) ब्रह्मज्ञान् कामरूपिणः ।
घोरान् क्रूरांश्च मेध्यांश्च शिवान् पुण्यान् सवादिनः(२)॥२४५॥
कुशहस्तान् महाजिह्वान् महाकर्णान्महाननान् ।
हस्तादांश्च मुखादांश्च शिरोऽदांश्च कपालिनः ॥२४६॥
धन्विनो मुद्गरधरानऽसिशूलधरांस्तथा ।
दीप्तास्यान् दीप्तनेत्रांश्च चित्रमाल्यानुलेपनान् ॥२४७॥
अन्नादान् पिशितादांश्च बहुरूपान् सुरूपकान् ।
रात्रिसन्ध्याचरान् घोरान् क्वचित्सौम्यान् दिवाचरान् ।
नक्तञ्चरान् सुदुःप्रेक्ष्यान् घोरांस्तान् वै निशाचरान् ॥२४८॥
परत्वे च भयं दैवं सर्वे ते गतमानसाः ।
नैषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वे ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥२४९॥
शतन्तानि सहस्राणि भूतानामात्मयोगिनां ।
एते सर्वे महात्मानो भृत्याः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥२५०॥
कपिशा चैव कुश्माण्डी कुश्माण्डान् जज्ञिरे पुनः ।

---

१ सर्व्वत्रगानप्रतिमानिति ख० ।
२ पुण्यदान् सत्यवादिन इति ख० ।

मिथुनानि पिशाचानां वर्णेन कपिशेन च।
कपिशत्वात् पिशाचास्ते सर्वे च पिशिताशनाः[१] ॥२५१॥
युग्मानि षोड़शान्यानि वर्त्तमानास्तदन्वयाः।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि पुरुषादांस्तदन्वयान्[२] ॥२५२॥
छगलः छगली चैव[३] वक्रो वक्रमुखी तथा।
षोडशानां गणा चैव सूची सूचीमुखस्तथा ॥२५३॥
कुम्भपात्रश्च कुम्भी च वज्रदंष्ट्रश्च दुन्दुभिः।
उपचारोपचारश्च उलूखल उलूखली ॥२५४॥
अनर्कश्च अनर्का च कुखण्डश्च कुखण्डिका।
पाणिपात्रः पाणिपात्री पांशुः पांशुमती तथा ॥२५५॥
नितुण्डश्च नितुण्डी च निपुणा निपुणस्तथा।
छलादोच्छेषणा चैव[४] प्रस्कन्दः स्कन्दिका तथा।
षोडशानां पिशाचानां गणाः प्रोक्तास्तु षोडश ॥२५६॥
अजामुखा वक्रमुखाः पूरिणः स्कन्दिनस्तथा।
विपादाङ्गारिकाश्चैव कुम्भपात्राः प्रकुन्दकाः ॥२५७॥
उपचारोलूखलिका ह्यनर्काश्च कुखण्डिकाः।
पाणिपात्राश्च नैतुण्डाः ऊर्णाशा निपुणास्तथा ॥२५८॥
सूचीमुखोच्छेषणादाः कुलान्येतानि षोडश।

---

१ पिशितासृङ्मदाशना इति ख०।
२ प्रत्युध्वं धरणीसुरा इति ग०।
३ गच्छलो गच्छली चैवेति ङ०।
४ पाठोऽयं न समीचीनः।

इत्येता ह्यभिजातास्तु कुश्माण्डानां प्रकीर्त्तिताः ॥२५९॥
पिशाचास्ते तु विज्ञेयाः सुकन्या इति जज्ञिरे ।
वीभत्सं विकृताचारं पुत्रपौत्रमनन्तकं ।
अतस्तेषां पिशाचानां लक्षणञ्च निबोधत ॥२६०॥
सर्वाङ्गकेशा वृत्ताक्षा दंष्ट्रिणो नखिनस्तथा ।
तिर्यङ्गाः पुरुषादाश्च पिशाचास्ते ह्यधोमुखाः ॥२६१॥
अकेशका ह्यरोमाणस्त्वग्वसास्चर्मवाससः ।
कुश्माण्डिकाः पिशाचास्ते तिलभक्षाः सदामिषाः ॥२६२॥
वक्राङ्गहस्तपादाश्च वक्रशीलागतास्तथा ।
ज्ञेया वक्रपिशाचास्ते वक्रगाः कामरूपिणः ॥२६३॥
लम्बोदरास्तुण्डनाशा ह्रस्वकायशिरोभुजाः ।
नितुन्दकाः पिशाचास्ते तिलतक्षाः प्रियश्रवाः ॥२६४॥
वामनाकृतयश्चैव वाचालाः स्रुतगामिनः ।
पिशाचानर्कमर्कास्ते वृक्षवासादनप्रियाः ॥२६५॥
ऊर्द्ध्ववाहूर्द्ध्वरोमाण ऊर्द्ध्ववृक्षास्तथालयाः ।
मुञ्चन्ति पांशूनङ्गेभ्यः पिशाचाः पांशवश्च ते ॥२६६॥
धमनीमतकाः[१] शुष्काः श्मश्रुलास्चीरवाससः ।
उपवीराः पिशाचाश्च श्मशानायतनास्तथा ॥२६७॥
विष्टब्धाक्षा महाजिह्वा लेलिहाना ह्युदूखलाः[२] ।
हस्त्युग्रस्थूलशिरसो विरता बद्धपिण्डकाः ॥२६८॥

---

१ धमनीमन्तका इति क० ।
२ ह्युलूखला इति ङ० ।

पिशाचाः कुम्भपात्रास्ते अदृष्टान्नानि भुञ्जते ।
सूक्ष्मास्तु रोमशाः पिङ्गा दृष्टादृष्टाश्चरन्ति वै ॥२६९॥
अयुक्ताश्च विशन्तीह निपुणास्ते पिशाचकाः ।
आकर्णदारितास्याश्च लम्बभ्रूस्थूलनाशिकाः ॥२७०॥
हस्तपादाक्रान्तगणा ह्रस्वकाः क्षितिदृष्टयः ।
बालादास्ते पिशाचा वै सूतिकागृहसेविनः ॥२७१॥
पृष्ठतः पाणिपादाश्च ह्रस्वका वातरंहसः ।
पिशितादाः पिशाचास्ते संग्रामे रुधिराशिनः ॥२७२॥
नग्नका ह्यनिकेताश्च लम्बकेशाश्च पिण्डकाः ।
पिशाचाः स्कन्दिनस्ते वै अन्या उच्छूसनाशिनः ।
षोडश जातयस्तेषां पिशाचानां प्रकीर्त्तिताः ॥२७३॥
एवं विधान् पिशाचांस्तु दीनान् दृष्ट्वानुकम्पया ।
तेभ्यो ब्रह्मा वरं प्रादात्कारुण्यादल्पचेतसः ।
अन्तर्द्धानं प्रजास्तेषां कामरूपत्वमेव च ॥२७४॥
उभयोः सन्ध्ययोश्चारं स्थानान्याजीवमेव च ।
गृहाणि यानि भग्नानि शून्यान्यल्पजनानि च ॥२७५॥
विध्वस्तानि च यानि स्युरनाचारोषितानि च ।
असंसृष्टोपलिप्तानि(१) संस्कारैर्वर्जितानि च ॥२७६॥
राजमार्गपरथ्याश्च निष्कुण्टाश्चत्वराणि च ।
द्वाराण्यट्टालकाश्चैव निर्गमान् संक्रमांस्तथा ॥२७७॥

---

१ असंसर्गोपलेपानीति ख० ।

पथो नद्योऽथ तीर्थानि चैत्यवृक्षान् महापथान् ।
पिशाचा विनिविष्टा वै स्थानेष्वेतेषु सर्वशः ॥२७८॥
अधार्मिका जनास्ते वै आजीवा विहिताः सुरैः ।
वर्णाश्रमाः सङ्करिकाः कारुशिल्पिजनास्तथा ॥२७९॥
अनृतोपमसत्त्वानां चौरविश्वासघातिनां ।
एतैरन्यैश्च बहुभिरन्यायोपार्ज्जितैर्धनैः ।
आरभन्ते क्रिया यास्तु पिशाचास्तत्र देवताः ॥२८०॥
मधुमांसौदनैर्दध्ना तिलचूर्णसुरासवैः ।
धूपैर्हारिद्रकृशरैस्तैलभद्रगुडौदनैः ॥२८१॥
कृष्णानि चैव वासांसि धूपाः सुमनसस्तथा ।
एवं युक्ताः सुबलयस्तेषां वै पर्वसन्धिषु ।
पिशाचानामनुज्ञाय ब्रह्मा सोऽधिपतिर्ददौ ॥२८२॥
सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनं ।
दृष्ट्वा त्वजनयत् पुत्रान् व्याघ्रान् सिंहांश्च भामिनी[१]॥२८३॥
द्विपिनश्च सुतास्तस्या व्यालेयास्त्वामिषाशिनः ।
ऋषयश्चापि कार्त्स्न्येन प्रजासर्गं निबोधत ।
तस्या दुहितरः पञ्च तासान्नामानि मे शृणु ॥२८४॥
मीना माता तथा वृत्ता परिवृत्ता तथैव च ।
अनुवृत्ता तु विज्ञेया तासां वै शृणुत प्रजाः ॥२८५॥
सहस्रदन्ता मकराः पाठीनास्तामरोहिताः ।

---

१ भाविनीति ख० ।

इत्येवमादिर्हि गणो मैनो विस्तीर्ण उच्यते ॥२८६॥
ग्राहास्चतुर्विधा ज्ञेया तथानुज्येष्ठका अपि।
निष्कांश्च शिशुमारांश्च माता व्यजनयत् प्रजाः ॥२८७॥
वृत्ता कूर्मविकाराणि नैकानि जलचारिणां।
तथा शङ्खविकाराणि जनयामास नैकशः ॥२८८॥
मण्डूकानां विकाराणि अनुवृत्ता व्यजायत।
ऐणेयानां विकाराणि शम्बूकानां तथैव च ॥२८९॥
तथा शुक्तिविकाराणि वराटककृतानि च।
तथा शङ्खविकाराणि[१] परिवृत्ता व्यजायत ॥२९०॥
कालकूटविकाराणि जलौकविहितानि च।
इत्येष हि ऋषेर्वंशः पञ्चशाखाः प्रकीर्त्तिताः ॥२९१॥
तिर्य्यक् हेतुकमाद्याऊर्वङ्कलं वंशविस्तरं।
संस्वेदजविकाराणि यथा येभ्यो भवन्ति ह ॥२९२॥
स्वस्तिपिकशरीरेभ्यो जायन्त्युत्पादका द्विजाः।
मनुष्याः स्वेदमलजाः[२] उशना नाम जन्तवः।
नानापिपीलिकगणाः कीटका बहुपादकाः ॥२९३॥
शङ्खोपलविकाराणि कीलकाचारकाणि च।
इत्येवमादिबहुलाः स्वेदजाः पार्थिवा गणाः ॥२९४॥
तथा घर्मादितप्ताभ्यस्तज्ञो वृष्टिभ्य एव च।

---

१ "तथा शङ्खविकाराणि" इत्ययं पाठः स्थानद्वये स्थितत्वादेकत्रा-सङ्गतः।
२ स्वेदजलजा इति ङ०।

नैका मृगशरीरेभ्यो जायन्ते जन्तवस्त्विमे ॥२९५॥
मीनकाः पिप्पला दंशास्तथा तित्तिरपुत्रिकाः ।
नीलचित्राश्च जायन्ते ह्युलका बहुविस्तराः ॥२९६॥
जलजाः स्वेदजाश्चैव जायन्ते जन्तवस्त्विमे ।
काशतो यञ्जकाः कीटनलदा बहुपादकाः ॥२९७॥
सिंहला रोमलाश्चैव पिच्छलाः परिकीर्त्तिताः ।
इत्येवमादिर्हि गणो जलजः स्वेदजः स्मृतः ॥२९८॥
सर्पिर्भ्यो मासमुद्गानां जायन्ते कृमयस्तथा ।
जम्बुविल्वाम्रपूगेभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः ॥२९९॥
मुद्गेभ्यः पनसेभ्यश्च तण्डुलेभ्यस्तथैव च ।
तथा कोटरशुष्केभ्यो निहितेभ्यो भवन्ति हि ॥३००॥
अन्येभ्योऽपि च जायन्ते न हि तेभ्यश्चिरं सदा ।
जन्तवस्तुरगादिभ्यो विषादिभ्यस्तथैव च ॥३०१॥
वह्न्यहानि निक्षिप्ते सम्भवन्ति च गोमये ।
जायन्ते कृमयो विप्रा काष्ठेभ्यश्च घुणादयः ॥३०२॥
कृमा द्रुमाणां जायन्ते विविधा नीलमक्षिकाः ।
तथा शुष्कविकारेभ्यः पुत्रिकाः प्रभवन्ति च ॥३०३॥
कालिका शतिकेभ्यश्च[१] सर्पा जायन्ति सर्वशः ।
संस्वेदजाश्च जायन्ते वृश्चिकाः शुष्कगोमयात् ॥३०४॥
गोभ्यो हि महिषेभ्यश्च जायन्ते जन्तवः प्रभो ।

---

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।

मत्स्यादयश्च विविधा अण्डकुक्षौ विशेषतः ॥३०५॥
चैत्रीरिकाश्च जायन्ते तथा गोजाकुलानि च।
तथान्यानि च सूक्ष्माणि जलौकादीनि जातयः ॥३०६॥
मक्षिकाणां विकाराणि जायन्ते जातयोऽपरे।
प्रायेण तु वसन्त्यस्मिन् उच्छिष्टोदककर्द्दमे ॥३०७॥
मशकानां विकाराणि भ्रमराणां तथैव च।
तृणेभ्यश्चैव जायन्ते पुत्रिकापुत्र × × [१] सकाः ॥३०८॥
मणिच्छेदास्तथा व्यालाः पोतजाः परिकीर्त्तिताः।
शतवेरिविकाराणि किरीषेभ्यो भवन्ति ह ॥३०९॥
एवमादिरसंख्यातो गणः संस्वेदजो मया।
समासाभिहितो ह्येष प्राक्कर्म्मवशजः स्मृतः ॥३१०॥
तथाऽन्ये नैर्ऋताः सत्त्वास्ते स्मृता उपसर्गजाः।
पूतास्तु योनिजाः केचित्केचिदौत्पत्तिकाः स्मृताः ॥३११॥
प्रायेण देवाः सर्वे वै विज्ञेया ह्युपपत्तिजाः।
केचित्तु योनिजा देवाः केचिद्देवानिमित्ततः ॥३१२॥
तुलालाघश्च कोलश्च शिरा कन्या तथैव च।
अपत्यं सरमायास्तु गणा वै सरमादयः ॥३१३॥
श्यामश्च शवलश्चैव अर्जुनो हरितस्तथा।
कृष्णो धूम्रारुणश्चैव तुलालाघश्च कद्रुकाः ॥३१४॥
सुरसाऽथ विजज्ञे तु शतमेकं शिरो मतं।

---

१ अत्राक्षरद्वयं सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु पतितं।

सर्पाणान्तक्षको राजा नागानाञ्चापि वासुकिः ।
तमोवहुल इत्येष गणः क्रोधवशात्मकः ॥२१५॥
पुलहस्यात्मजात्सर्गस्ताम्रायास्तन्निबोधत ।
षट्कन्यास्त्वभिविख्यातास्ताम्रायाश्च विजज्ञिरे ॥२१६॥
श्येनी भासी तथा क्रौञ्ची धृतराष्ट्री शुकी तथा ।
अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ।
सम्पातिश्च जटायुश्च प्रसूता पक्षिसत्तमौ ॥२१७॥
सम्पातिरजनत् पुत्रं कन्यामेकान्तथैव च ।
जटायुषस्य ये पुत्राः काकगृध्राश्वकर्णिनः ॥२१८॥
भार्य्या गरुत्मतश्चापि भासी क्रौञ्ची तथा शुकी ।
धृतराष्ट्री च भद्रा च तास्वपत्यानि वक्ष्यते ॥२१९॥
शुकी गरुत्मतः पुत्रान् सुषुवे षट् परिश्रुतान् ।
त्रिशिरं सुमुखञ्चैव बलं पृष्ठं महाबलं ॥२२०॥
त्रिशङ्कुनेत्रं सुमुखं सुरूपं सुरसं बलं ।
एषां पुत्राश्च पौत्राश्च गरुडानां महात्मनां ॥२२१॥
चतुर्दश सहस्राणि क्रूराणां पन्नगाशिनां ।
पुत्रपौत्रविसर्गाच्च तेषां वै वंशविस्तरः ॥२२२॥
व्याप्तानि यानि देशानि तानि वक्ष्ये यथाक्रमं ।
शाल्मलिद्वीपमखिलं देवकूटञ्च पर्वतं ॥२२३॥
मणिमन्तञ्च[१] शैलेन्द्रं सहस्रशिखरं तथा ।

---

१ मणियन्तञ्चेति ङ० ।

पर्णमालं सुकेशञ्च शतशृङ्गं तथाऽचलं ॥२२४॥
कौरजं पञ्चशिखरं हेमकूटञ्च पर्व्वतं।
प्रचण्डवायुप्रभवैर्द्दीपितैः पद्मरागिभिः ॥२२५॥
शैलजालानि व्याप्तानि गारुडैस्तैर्महात्मभिः।
भासीपुत्राः स्मृता भासा उलूकाः काककुक्कुटाः(१)॥२२६॥
मयूराः कलविङ्काश्च कपोता लावतित्तिराः।
क्रौञ्ची वार्द्धीणसान् श्येनी कुररान् सारसान् वकान्॥२२७॥
इत्येवमादयोन्येऽपि क्रव्यादा ये च पक्षिणः।
धृतराष्ट्री च हंसांश्च कलहंसांश्च भामिनी ॥२२८॥
चक्रवाकांश्च विहगान् सर्वांश्चैवादकान् द्विजान्।
एतानेव विजज्ञेऽथ पुत्रपौत्रमनन्तकं ॥२२९॥
गरुडस्यात्मजाः प्रोक्ता इरायाः शृणुत प्रजाः।
इरा प्रजज्ञे कन्या वै तिस्रः कमललोचनाः ॥२३०॥
वनस्पतीनां वृक्षाणां वीरुधाञ्चैव मातरः।
लता चैवाथ वल्ली च वीरुधा चेति तास्तु वै ॥२३१॥
लता वनस्पतीन् जज्ञे ह्यपुष्पान् पुलिनस्थितान्।
युक्तान् पुष्पफलैर्वृक्षान् लता वै सम्प्रसूयते ॥२३२॥
अथ वल्ली तु गुल्मांश्च त्वक्सारास्तृणजातयः।
वीरुधा तदपत्यानि वंशश्चात्र समाप्यते ॥२३३॥
एते कश्यपदायादा व्याख्याताः स्थाणुजङ्गमाः।

---

१ उलूकाश्चैव कुक्कुटा इति ख०।

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च यैरिदं पूरितं जगत् ॥ ३ २ ४ ॥
इति सर्गैकदेशस्य कीर्त्तितोऽवयवो मया ।
मारीचोऽयं प्रजासर्गः समासेन प्रकीर्त्तितः ।
न शक्यं व्यासतो वक्तुमपि वर्षशतैर्द्विजाः ॥ ३ २ ५ ॥
अदितिर्धर्म्मशीला तु बलशीला दितिः स्मृता ।
तपःशीला तु सुरभिर्मायाशीला दनुः स्मृता ॥ ३ २ ६ ॥
क्रूरशीला तथा कद्रुः क्रोञ्च्यथ श्रुतिशालिनी ।
इरा ग्रहणशीला तु इनायुर्भक्षणे रता ॥ ३ २ ७ ॥
वादशीला तु विनता ताम्रा वै पाशशालिनी ।
स्वभावा लोकमातृणां शीलान्येतानि सर्वशः ॥ ३ २ ८ ॥
धर्म्मतः शीलतो बुद्ध्या क्षमया बलरूपतः ।
रजःसत्त्वतमोवृत्ता धार्मिकाधार्मिकास्तु वै ॥ ३ २ ९ ॥
मातृतुल्यास्त्वभिजाताः कश्यपस्यात्मजाः प्रजाः ।
देवतासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
पिशाचाः पशवश्चैव मृगाः पतङ्गवीरुधः ॥ ३ ४ ० ॥
यस्माद्दाक्षायणीष्वेते जज्ञिरे मानुषीष्विह[१] ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु तस्माच्छ्रेष्ठास्तु मानुषाः ॥ ३ ४ १ ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां मानुषाः साधकास्तु वै ।
ततोऽधःस्रोतसस्ते वै उत्पद्यन्ते सुरासुराः ॥ ३ ४ २ ॥
जायन्ते कार्यसिद्ध्यर्थं मानुषेषु पुनः पुनः ।

---

१ मह्यिषीष्विहेति ख० ।

इत्येव वंशप्रभवः प्रसङ्ख्यातस्तपस्विनां ॥३४३॥
सुराणामसुराणाञ्च गन्धर्व्वाप्सरसां तथा ।
यक्षरक्षःपिशाचानां सुपर्णोरगपक्षिणां ॥३४४॥
व्यालानां शिखिनाञ्चैव[१] ओषधीनाञ्च सर्वशः ।
क्रिमिकीटपतङ्गानां क्षुद्राणां जलजाश्च ये ।
पशूनां ब्राह्मणानाञ्च श्रीमतां पुण्यलक्षणं ॥३४५॥
आयुष्यश्चैव धन्यश्च श्रीमान् हितसुखावहः ।
श्रोतव्यश्चैव सततं ग्राह्यश्चैवानुसूयता ॥३४६॥

इमन्तु वंशं नियमेन यः पठेत्
महात्मनां ब्राह्मणवैद्यसंसदि ।
अपत्यलाभं हि लभेत् सुपुष्कलं
श्रियं धनं प्रेत्य च शोभनां गतिं ॥३४७॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गो नामाष्टमोऽध्यायः ।

———

१ व्यालानाञ्चैव सर्व्वेषामिति ख० ।

अथ नवमोऽध्यायः।

ऋषिवंशानुकीर्त्तनं।

सूत उवाच। एवं प्रजासु सृष्टासु कश्यपेन महात्मना।
प्रतिष्ठितासु सर्वासु स्थावरासु चरासु च ॥१॥
अभिषिच्याधिपत्येषु तेषां मुख्यः प्रजापतिः।
ततः क्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥२॥
द्विजातीनां वीरुधाञ्च नक्षत्राणां ग्रहैः सह।
यज्ञानां तपसाञ्चैव सोमं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥३॥
बृहस्पतिन्तु विश्वेषां ददावङ्गिरसां पतिं।
भृगूणामधिपञ्चैव काव्यं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥४॥
आदित्यानां पुनर्विष्णुं वसूनामथ पावकं।
प्रजापतीनां दक्षञ्च मरुतामथ वासवं ॥५॥
दैत्यानामथ राजानं प्रह्लादं दितिनन्दनं।
नारायणन्तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजं ॥६॥
विप्रचित्तिञ्च राजानं दानवानामथादिशत्।
अपान्तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्रवणं पतिं।
यक्षाणां राक्षसानाञ्च पार्थिवानां धनस्य च ॥७॥
वैवस्वतं पितृणाञ्च यमं राज्येऽभ्यसेचयत्।
सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनं ॥८॥

शैलानां हिमवन्तञ्च नदीनामथ सागरं ।
गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं तदा ॥९॥
उच्चैःश्रवसमश्वानां राजानञ्चाभ्यसेचयत् ।
मृगाणामथ शार्दूलं गोवृषञ्च चतुष्पदां ॥१०॥
पक्षिणामथ सर्वेषां गरुड़ं पततां वरं ।
गन्धानां मातुलञ्चैव भूतानामशरीरिणां ॥११॥
शब्दाकाशबलानाञ्च वायुं बलवतां वरं ।
सर्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं नागानामथ वासुकिं ॥१२॥
सरीसृपाणां सर्पाणां नागानाञ्चैव तक्षकं ।
सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वर्षितस्य च[१] ।
आदित्यानामन्यतमं पर्जन्यमभिषिक्तवान् ॥१३॥
सर्वाप्सरोगणानाञ्च कामदेवं तथैव च[२] ।
ऋतूनामथ मासानामार्त्तवानां तथैव च ॥१४॥
पक्षाणाञ्च विपक्षाणां मुहूर्त्तानाञ्च पर्वणां ।
कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरयनयोस्तथा ।
गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुं ॥१५॥
प्रजापतिर्वै रजसः पूर्वस्यान्दिशि विश्रुतं ।
पुत्रं नाम्ना सुधामानं राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥१६॥
पश्चिमस्यान्दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतं ।
केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥१७॥

---

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।
२ तथा प्रभुमिति ख० ।

मनुष्याणामधिपतिं चक्रे चैव सुतं मनुं।
तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना।
यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ॥१८॥
स्वायम्भूवेऽन्तरे पूर्वं ब्रह्मणा तेऽभिषेचिताः।
नृपा ह्येतेऽभिषिच्यन्ते मनवो ये भवन्ति वै ॥१९॥
मन्वन्तरेष्वतीतेषु गता ह्येतेषु पार्थिवाः।
एवमन्येऽभिषिच्यन्ते प्राप्ते मन्वन्तरे पुनः।
अतीतानागताः सर्वे स्मृता मन्वन्तरेश्वराः ॥२०॥
राजसूयेऽभिषिक्तस्तु पृथुरेभिर्नरोत्तमैः।
वेददृष्टेन विधिना कृतो राजा प्रतापवान् ॥२१॥
एतानुत्पाद्य पुत्रांस्तु प्रजासन्तानकारणात्।
पुनरेव महाभागः प्रजानां पतिरीश्वरः ॥२२॥
कश्यपो गोत्रकामस्तु चचार परमन्तपः।
पुत्रौ गोत्रकरौ मह्यं भवेतामित्यऽचिन्तयत् ॥२३॥
तस्य प्रध्यायमानस्य कश्यपस्य महात्मनः।
ब्रह्मणोंऽशौ सुतौ पश्चात् प्रादुर्भूतौ महौजसौ ॥२४॥
वत्सारस्त्वासितश्चैव तावुभौ ब्रह्मवादिनौ।
वत्साराब्निध्रुवो जज्ञे रैभ्यश्च स महायशाः ॥२५॥
रैभ्यस्य रैभ्या विज्ञेया निध्रुवस्य निबोधत।
च्यवनस्य सुकन्यायां सुमेधाः समपद्यत ॥२६॥
निध्रुवस्य तु या पत्नी माता वै कुण्डपायिनां।
असितस्यैकपर्णायां ब्रह्मिष्ठः समपद्यत ॥२७॥

शाण्डिल्यानां वचः श्रुत्वा देवलः सुमहायशाः।
निध्रुवाः शाण्डिल्या रैभ्यास्त्रयः पश्चात्तु कश्यपाः ॥२८॥
वरप्रभृतयो देवा देवलस्य प्रजास्त्विमाः।
चतुर्युगे त्वतिक्रान्ते मनोर्ह्येकादशे प्रजाः।
अथावशिष्टे तस्मिंस्तु द्वापरे सम्प्रवर्त्तते ॥२९॥
मानसस्य चरिष्यन्तस्तस्य पुत्रो दमः किलः।
मानसस्तस्य दायादस्तृणविन्दुरिति श्रुतः[१] ॥३०॥
त्रेतायुगमुखे राजा तृतीये सम्बभूव ह।
तस्य कन्या त्विड़िविला रूपेणाप्रतिमा भवेत्।
पुलस्त्याय स राजर्षिस्तां कन्यां प्रत्यपादयत् ॥३१॥
ऋषिरिड़िविलायान्तु विश्रवाः समपद्यत।
तस्य पत्न्यस्तस्तस्तु पौलस्त्यकुलवर्द्धनाः ॥३२॥
बृहस्पतेर्बृहत्कीर्त्तिर्देवाचार्यस्य कीर्त्तितः।
कन्यान्तस्योपयमे स नाम्ना वै देववर्णिनी ॥३३॥
पुष्पोत्कटाच्च वाकाच्च सुते माल्यवतः स्थितौ।
कैकसीं[२] मालिनः कन्यां तासान्तु शृणुत प्रजाः[३] ॥३४॥
ज्येष्ठं वैश्रवणन्तस्य सुषुवे देववर्णिनी।
दिव्येन विधिना युक्तमार्षेणैव श्रुतेन च।

---

१ स्मृत इति ख०, ग० च।
२ कैकसिमिति ङ०। केकयीमिति क०।
३ कन्यान्तस्योपयेमे स इत्यादिः शृणुत प्रजा इत्यन्तः पाठः न पूर्व्वापरसङ्गतः।

राक्षसेन च रूपेण आसुरेण बलेन च ॥२५॥
त्रिपादं सुमहाकायं स्थूलशीर्षं महातनुं ।
अष्टदंष्ट्रं हरित्श्मश्रुं शङ्कुकर्णं विलोहितं ॥२६॥
ह्रस्वबाहुं प्रबाहुञ्च पिङ्गलं सुविभीषणं ।
वैवर्णज्ञानसम्पन्नं सम्बुद्धं ज्ञानसम्पदा ॥२७॥
एवंविधं सुतं दृष्ट्वा विश्वरूपधरं तथा ।
पिता दृष्ट्वाब्रवीत् तत्र कुवेरोऽयमिति स्वयं ॥२८॥
कुत्सायां क्वितिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।
कुवेरः कुशरीरत्वान्नाम्ना तेन च सोऽङ्कितः ॥२९॥
यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव ।
तस्माद्वैश्रवणो नाम नाम्ना लोके भविष्यति ॥४०॥
ऋद्ध्यां कुवेरोऽजनयद्विश्रुतं नलकूवरं ।
रावणं कुम्भकर्णञ्च कन्यां सूर्पनखान्तथा ।
विभीषणं चतुर्थांस्तान् कैकस्यजनयत् सुतान् ॥४१॥
शङ्कुकर्णो दशग्रीवः पिङ्गलो रक्तमूर्द्धजः ।
चतुष्पाद्विंशतिभुजो महाकायो महाबलः ॥४२॥
जात्याञ्जननिभो दंष्ट्री लोहितग्रीव एव च ।
राजसेनो जययुक्तः(१) रूपेण च बलेन च ॥४३॥
सत्यबुद्धिर्दृढतनूराक्षसैरेव(२) रावणः ।
निसर्गाद्दारुणः क्रूरो रावणाद्रावणस्तु सः ॥४४॥

---

१ राजसेनोऽञ्जसायुक्त इति ङ० ।
२ सत्यबुद्धिः श्रुतैर्यज्ञैराक्षसैरेवेति ङ० ।

हिरण्यकशिपुस्त्वासीत् स राजा पूर्वजन्मनि[१] ।
चतुर्युगानि राजाच[२] त्रयोदश स राक्षसः ॥४५॥
ताः पञ्चकोट्यो वर्षाणामाख्याताः सङ्ख्यया द्विजैः ।
नियुतान्येकषष्टिश्च सङ्ख्याविद्भिरुदाहृता ॥४६॥
षष्टिशतसहस्राणि वर्षाणान्तु स रावणः ।
देवतानां ऋषीणाञ्च घोरं कृत्वा प्रजागरं ॥४७॥
त्रेतायुगे चतुर्विंशे रावणस्तपसः क्षयात् ।
रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमीयिवान् ॥४८॥
महोदयः[३] प्रहस्तश्च महापांशुखरस्तथा[४] ।
पुष्पोत्कटायाः पुत्रास्ते कन्या कुम्भीनसी तथा ॥४९॥
त्रिशिरा दूषणश्चैव विद्युज्जिह्वश्च राक्षसः ।
कन्या ह्यसलिका चैव[५] वाकायाः प्रसवाः स्मृताः ॥५०॥
इत्येते क्रूरकर्म्माणः पौलस्त्या राक्षसा दश ।
दारुणाभिजनाः सर्वे देवैरपि दुरासदाः ॥५१॥
सर्वे लब्धवराश्चैव पुत्रपौत्रसमन्विताः ।
यक्षाणाञ्चैव सर्वेषां पौलस्त्या ये च राक्षसाः ॥५२॥
आगस्त्यवैश्वामित्राणां क्रूराणां ब्रह्मरक्षसां ।

---

१ पूर्व्वकर्म्मणीति ख० ।
२ राजेन्द्रेति ख० ।
३ महोदर इति ङ० ।
४ महाबलिवरः प्राज्ञो महाप्रांशुपुरस्तथेति ख० ।
५ कन्या ह्यशालिका चैवेति ख० ।

वेदाध्ययनशीलानां तपोव्रतनिषेविणां ॥५३॥
तेषामैडविलो राजा पौलस्त्यः सव्यपिङ्गलः ।
इतरे वै यज्ञमुखास्तेन रक्षोगणास्त्रयः ॥५४॥
यातुधाना ब्रह्मधाना वार्त्तास्त्रैव दिवाचराः ।
निशाचरगणास्तेषां चत्वारः कविभिः स्मृताः ॥५५॥
पौलस्त्या नैर्ऋतास्त्रैव आगस्त्याः कौशिकास्तथा ।
इत्येताः सप्त तेषां वै जातयो राक्षसाः स्मृताः ॥५६॥
तेषां रूपं प्रवक्ष्यामि स्वभावेन व्यवस्थितं ।
वृत्ताक्षाः पिङ्गलास्त्रैव महाकाया महोदराः ॥५७॥
अष्टदंष्ट्राः शङ्कुकर्णाः ऊर्द्धरोमाण एव च ।
आकर्णदारितास्यास्त्र मुञ्जधूमोर्द्धमूर्द्धजाः ॥५८॥
स्थूलशीर्षाः सिताभास्त्र[१] ह्रस्वकास्त्र प्रवाङ्कुकाः[२] ।
ताम्रास्या लम्बजिह्वोष्ठा लम्बभ्रूस्थूलनासिकाः ॥५९॥
नीलाङ्गा लोहितग्रीवा गम्भीराक्षा विभीषणाः ।
महाघोरस्वरास्त्रैव विकटा बद्धपिण्डिकाः ॥६०॥
स्थूलास्त्र तुङ्गनासास्त्र शिलासंहनना दृढाः ।
दारुणाभिजनाः क्रूराः प्रायशः क्लिष्टकर्म्मिणः ॥६१॥
सकुण्डलाङ्गदापीडा मुकुटोष्णीषधारिणः ।
विचित्रवस्त्राभरणास्त्रित्रस्रगनुलेपनाः[३] ॥६२॥

---

१ स्थूलकण्ठा इति ख० ।
२ ह्रस्वशक्ताः प्रवाहव इति ङ० ।
३ चित्रगन्धानुलेपना इति ख० ।

अन्नादाः पिशितादाश्च पुरुषादाश्च ते स्मृताः ।
इत्येतद्रूपसाधर्म्यं(१) राक्षसानां बुधैः स्मृतं ।
न समस्तबलं बुद्धं यतो मायाकृतं हि तत् ॥६३॥
पुलहस्य मृगाः पुत्राः सर्वे व्यालाश्च दंष्ट्रिणः ।
भूताः पिशाचाः सर्पाश्च भ्रमरा हस्तिनस्तथा ॥६४॥
वानराः किन्नराश्चैव यक्षकिम्पुरुषास्तथा(२) ।
येऽन्ये चैव परिक्रान्ता मायाक्रोधवशानुगाः ॥६५॥
अनपत्यः क्रतुस्तस्मिन् स्मृतो वैवस्वतेऽन्तरे ।
न तस्य पुत्रः पौत्रो वा तेजः सङ्क्षिप्य वा स्थितः ॥६६॥
अत्रेर्वंशं प्रवक्ष्यामि तृतीयस्य प्रजापतेः ।
तस्य पत्न्यश्च सुन्दर्य्यो दशैवासन्पतिव्रताः ॥६७॥
भद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः ।
भद्रा शूद्रा च मद्रा च शलदा मलदा तथा ॥६८॥
वेला खला च सप्तैता या च गोचपला स्मृता ।
तथा मानरसा चैव रत्नकूटा च ता दश ॥६९॥
आत्रेयवंशकृत्तासां भर्त्ता नाम्ना प्रभाकरः ।
भद्रायां जनयामास सोमं पुत्रं यशस्विनं ॥७०॥
स्वर्भानुना हते सूर्य्ये पतमानो दिवो महीं ।
तमोऽभिभूते लोकेऽस्मिन् प्रभा येन प्रवर्त्तिता ॥७१॥
स्वस्ति तेऽस्त्विति चोक्तः स पतन्निह दिवाकरः ।

---

१ इत्येतद्रूपसारूप्यमिति ख० ।
२ मया किम्पुरुषास्तथेति क० । मयूराः किम्पुरुषास्तथेति ङ० ।

ब्रह्मर्षेर्वचनात्तस्य न पपात दिवो महीं ॥७२॥
अत्रिश्रेष्ठानि गोत्राणि यश्चकार महातपाः ।
यज्ञेष्वत्रिधनश्चैव सुरैर्यश्च प्रवर्त्तितः ॥७३॥
स तास्वजनयत् पुत्रानात्मतुल्याननामकान् ।
दश तास्वेव महता तपसा भावितप्रभाः ॥७४॥
स्वस्त्यात्रेया इति ख्याता ऋषयो वेदपारगाः ।
तेषां विख्यातयशसौ ब्रह्मिष्ठौ सुमहौजसौ ॥७५॥
दत्तात्रेयस्तस्य ज्येष्ठो दुर्वासास्तस्य चानुजः ।
यवीयसी सुता तस्यामवला ब्रह्मवादिनी ।
अत्राप्युदाहरन्तीमं श्लोकं पौराणिकाः पुरा ॥७६॥
अत्रेः पुत्रं महात्मानं शान्तात्मानमकल्मषं ।
दत्तात्रेयं तनुं विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥७७॥
तस्य गोत्रान्वये जाताश्चत्वारः प्रथिता भुवि ।
श्यामाश्च मुद्गलाश्चैव बलारकगविष्ठिराः ।
एते नृणान्तु चत्वारः स्मृताः पक्षा महौजसां ॥७८॥
कश्यपान्नारदश्चैव पर्वतोऽरुन्धती तथा ।
जज्ञिरे च लरुन्धत्यास्तान्निबोधत सत्तमाः ॥७९॥
नारदस्तु वसिष्ठायारुन्धतीं प्रत्यपादयत् ।
ऊर्द्धरेता महातेजा दक्षशापात्तु नारदः ॥८०॥
पुरा देवासुरे तस्मिन् संग्रामे तारकामये ।
अनावृष्ट्या हते लोके व्यग्रे शक्रे सुरैः सह ।
वसिष्ठस्तपसा धीमान् धारयामास वै प्रजाः ॥८१॥

अत्रौषधं मूलफलमोषधीश्च प्रवर्त्तयन्।
तांस्तेन जीवयामास कारुण्यादौषधेन तु ॥८२॥
अरुन्धत्यां वशिष्ठस्तु शक्तिमुत्पादयद्[१] द्विजाः।
सागरञ्जनयत्[२] शक्तेरदृश्यन्ती पराशरं ॥८३॥
काली पराशराज्जज्ञे कृष्णद्वैपायनं प्रभुं।
द्वैपायनादरण्यां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ॥८४॥
उत्पद्यन्ते च पीवर्य्यां षड़िमे शुकसूनवः।
भूरिश्रवाः प्रभुः शम्भुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ॥८५॥
कन्या कीर्त्तिमती चैव योगमाता दृढव्रता।
जननी ब्रह्मदत्तस्य पत्नी सात्त्वगुहस्य च[३] ॥८६॥
श्वेताः कृष्णाश्च गौराश्च श्यामा धूम्राः समूलिकाः[४]।
उश्मपाः[५] दारकाश्चैव नीलाश्चैव पराशराः।
पराशराणामष्टौ ते पक्षाः प्रोक्ता महात्मनां ॥८७॥
अत ऊर्द्धं निबोधध्वमिन्द्रप्रतिमसम्भवं।
वशिष्ठस्य कपिञ्जल्यां घृताच्यां समपद्यत।
कुशीतियः[६] समाख्यात इन्द्रप्रतिम उच्यते ॥८८॥
पृथोः सुतायाः सम्भूतः पुत्रस्तस्याभवद्वसुः।

---

१ प्रयोगोऽयमार्षः।
२ अयमप्यार्षप्रयोगः।
३ सात्त्वगुहस्य चेति ङ०। सादगुहस्य चेति ख०।
४ समौलिका इति ख०, ग० च।
५ उश्मादा इति क०, ङ० च।
६ कुणीतिय इति क०।

उपमन्युः सुतस्तस्य यस्येमे उपमन्यवः ॥८९॥
मित्रावरुणयोश्चैव कुण्डिनो ये परिश्रुताः।
एकार्षेयास्तथैवान्ये वसिष्ठा नाम विश्रुताः।
एते पचा वसिष्ठानां स्मृता एकादशैव तु ॥९०॥
इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसा ह्यष्ट विश्रुताः।
भ्रातरः सुमहाभागा येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥९१॥
त्रीन् लोकान् धारयन्तीमान् देवर्षिगुणसङ्कुलान्।
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः।
यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्य्यस्येव गभस्तिभिः ॥९२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिवंशानुकीर्त्तनं नाम नवमोऽध्यायः।

अथ दशमोऽध्यायः ।

श्राद्धप्रक्रियारम्भः ।

एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य सूतस्य विदितात्मनः ।
उत्तरं परिपप्रच्छुः सूतपुत्रं द्विजातयः ॥१॥
शांशपायन उवाच। कथं द्वितीयमुत्पन्ना भवानी प्राक्सती तु या ।
आसीद्दाक्षायणी पूर्वमुमा कथमजायत ॥२॥
मेनायां पितृकन्यायां जनयामास शैलराट् ।
के चैते पितरश्चैव येषां मेना तु मानसी ॥३॥
मैनाकश्चैव दौहित्रो दौहित्री च तथा ह्युमा ।
एकपर्णा तथा चैव तथा या चैकपाटला ॥४॥
गङ्गा चैव सरित्श्रेष्ठा सर्वासां पूर्वजा तथा ।
पूर्वमेव मयोद्दिष्टं शृणुध्वं मम सर्वशः ॥५॥
अनेके पितरश्चैव वर्त्तन्ते क्व च वा पुनः ।
श्रोतुमिच्छामि भद्रन्ते श्राद्धस्य च परं विधिं ॥६॥
पुत्राश्च ते स्मृताः केषां कथञ्च पितरस्तु ते ।
पितरः कथमुत्पन्नाः कस्य पुत्राः किमात्मकाः ॥७॥
स्वर्गे तु पितरोऽन्ये ये देवानामपि देवताः ।
एवं वै श्रोतुमिच्छामि पितॄणां सर्गमुत्तमं ।
यथावद्दत्तमस्माभिः श्राद्धं प्रीणाति वै पितॄन् ॥८॥

यदर्थं ते न दृश्यन्ते तत्र किं कारणं स्मृतं ।
स्वर्गे हि के तु वर्त्तन्ते पितरो नरके तु के ॥९॥
अभिसन्धाय पितरं पितुश्च पितरन्तथा ।
पितुः पितामहञ्चैव त्रिषु पिण्डेषु नामतः ॥१०॥
कानि श्राद्धानि देयानि कथं गच्छन्ति वै पितॄन् ।
कथञ्च शक्तास्ते दातुं नरकस्थाः फलं पुनः ॥११॥
के चेह पितरो नाम कान् यजामो वयं पुनः ।
देवा अपि पितॄन् स्वर्गे यजन्तीति हि नः श्रुतं ॥१२॥
एतदिच्छामि वै श्रोतुं विस्तरेण बहुश्रुत ।
स्पष्टाभिधानमर्थं वै तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥१३॥
ऋषीणान्तु वचः श्रुत्वा सूतस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ।
आचचक्षे यथाप्रश्नं ऋषीणां मानसं ततः ॥१४॥
सूत उवाच। अत्र वो वर्णयिष्यामि यथाप्रश्नं यथाश्रुतम् ।
मन्वन्तरेषु जायन्ते पितरो देवसूनवः ॥१५॥
अतीतानागते ज्येष्ठाः कनिष्ठाः क्रमशस्तु ते ।
देवैः सार्द्धं पुरातीताः पितरो येऽन्तरेषु वै ।
वर्त्तन्ते साम्प्रतं ये तु तान्वै वक्ष्यामि निश्चयात् ॥१६॥
श्राद्धञ्चैषां मनुष्याणां श्राद्धमेव प्रवर्त्तते।
देवानसृजत ब्रह्मा नायक्ष्यन्निति वै पुनः(१) ।
तमुत्सृज्य तदात्मानमसृजंस्ते फलार्थिनः ॥१७॥
ते शप्ता ब्रह्मणा मूढा नष्टसंज्ञा भविष्यथ ।

---

१ दिवा चासृजत ब्रह्मा रात्रौ संहरते पुनरिति ग० ।

न स्म किञ्चिद्विजानन्ति ततो लोको ह्यमुह्यत ॥१८॥
ते भूयः प्रणताः सर्वे याचन्ति स्म पितामहं ।
अनुग्रहाय लोकानां पुनस्तानब्रवीत् प्रभुः ॥१९॥
प्रायश्चित्तं चरध्वं वै व्यभिचारो हि यः कृतः ।
पुत्रान् स्वान् परिपृच्छध्वं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ ॥२०॥
ततस्ते स्वान् सुतांश्चैव प्रायश्चित्तजिघृक्षवः ।
अपृच्छन् संयतात्मानो विधिवच्च मिथो मिथः ॥२१॥
तेभ्यस्ते नियतात्मानः पुत्राः शंसुरनेकधा ।
प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्म्मजानि तु ॥२२॥
ते पुत्रानब्रुवन् प्रीता लब्धसंज्ञा दिवौकसः ।
यूयं वै पितरोऽस्माकं ये वयं प्रतिबोधिताः ।
धर्मज्ञानञ्च कामश्च को वरो वः प्रदीयतां ॥२३॥
पुनस्तानब्रवीद्ब्रह्मा यूयं वै सत्यवादिनः ।
तस्माद्यदुक्तं युष्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा ॥२४॥
उक्तञ्च पितरोऽस्माकमिति वै तनयाः स्वकाः ।
पितरस्ते भविष्यन्ति तेभ्योऽयं दीयतां वरः ॥२५॥
तेनैव वचसा पुत्रा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
पुत्राः पितृत्वमाजग्मुः पुत्रत्वं पितरः पुनः ॥२६॥
तस्मात्ते पितरः पुत्राः पितृत्वे तेषु तत् स्मृतं ।
एवं सृत्वा पितॄन् पुत्रान् पुत्रांश्च पितरस्तथा ।
व्याजहार पुनर्ब्रह्मा पितॄनात्मविवृद्धये[१] ॥२७॥

---

१ पितॄनात्मविशुद्धय इति ख० ।

यो ह्यनिष्ट्वा पितॄन् श्राद्धे क्रियाङ्काञ्चित्करिष्यति ।
राक्षसा दानवाश्चैव फलं प्राप्स्यन्ति तस्य तत् ॥२८॥
श्राद्धैराप्यायिताश्चैव पितरः सोममव्ययम् ।
आप्याय्यमाना युष्माभिर्वर्द्धयिष्यन्ति नित्यशः ॥२९॥
श्राद्धैराप्यायितः सोमो लोकानाप्याययिष्यति ।
कृत्स्नं सपर्व्वतवनं जङ्गमाजङ्गमैर्वृतं ॥३०॥
श्राद्धानि पुष्टिकामाश्च ये करिष्यन्ति मानवाः ।
तेभ्यः पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितरः सदा ॥३१॥
श्राद्धे येभ्यः प्रदास्यन्ति चीन्पिडान्नामगोचतः ।
सर्वत्र वर्त्तमानास्ते पितरः प्रपितामहं ।
तेषामाप्याययिष्यन्ति श्राद्धदानेन वै प्रजाः ॥३२॥
एवमाज्ञा कृता पूर्वं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
तेनैतत् सर्वथा सिद्धं दानमध्ययनन्तपः ॥३३॥
ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वो न संशयः ।
इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।
अन्योन्यं पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च ह ॥३४॥
एतद् ब्रह्मवचः श्रुत्वा सूतस्य विदितात्मनः ।
पप्रच्छुर्मुनयो भूयः सूतं तस्मायदुत्तरं ॥३५॥
ऋषय ऊचुः । कियन्तो वै पितृगणाः[१] कस्मिन्काले च ते गणाः ।
वर्त्तन्ते देवप्रवरा देवानां सोमवर्द्धनाः ॥३६॥
सूत उवाच । एतद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि पितृसर्गमनुत्तमं ।
शंयुः पप्रच्छ यत् पूर्वं पितरं वै वृहस्पतिं ॥३७॥

१ मुनिगणा इति क० ।

बृहस्पतिमुपासीनं सर्व्वज्ञानार्थकोविदं ।
पुत्रः शंयुरिमं प्रश्नं पप्रच्छ विनयान्वितः ॥३८॥
क एते पितरो नाम कियन्तः के च नामतः ।
समुद्भूताः कथञ्चैते पितृत्वं समुपागताः ॥३९॥
कस्माच्च पितरं पूर्वं यज्ञे युज्यन्ति नित्यशः ।
क्रियास्तु सर्वा वर्त्तन्ते श्राद्धपूर्वा महात्मनां ॥४०॥
कस्मै श्राद्धानि देयानि किञ्च दत्तं महाफलं ।
केषु वाप्यक्षयं श्राद्धं तीर्थेषु च नदीषु च ॥४१॥
केषु वै सर्व्वमाप्नोति श्राद्धं कृत्वा द्विजोत्तमः ।
कश्च कालो भवेच्छ्राद्धे विधिः कश्चानुवर्त्तते ॥४२॥
एतदिच्छामि भगवन् विस्तरेण यथातथं ।
व्याख्यातुमानुपूर्व्व्येण यच्च चोदाहृतं मया ॥४३॥
बृहस्पतिरिदं सम्यगेवं पृष्टो महामतिः ।
व्याजहारानुपूर्व्व्येण प्रश्नं प्रश्नविदां वरः ॥४४॥
बृहस्पतिरुवाच । कथयिष्यामि ते तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
विनयेन यथान्यायं गम्भीरं प्रश्नमुत्तमं ॥४५॥
द्यौरन्तरीक्षं पृथिवी नक्षत्राणि दिशस्तथा ।
सूर्य्याचन्द्रमसौ चैव तथाहोरात्रमेव च ॥४६॥
न बभूवुस्तदा तात तमोभूतमिदं जगत् ।
ब्रह्मैको दुश्चरं तत्र चचार परमं तपः ॥४७॥
शंयुस्तमब्रवीद्भूयः पितरं ब्रह्मवित्तमं ।
सर्व्वदेव व्रतस्नातं सर्व्वज्ञानविदां वरं ॥४८॥

कीदृशं सर्वभूतेशस्तपस्तेपे प्रजापतिः ।
एवमुक्तो बृहत्तेजा बृहस्पतिरुवाच तं ॥४९॥
सर्वेषां तपसां युक्तिस्तपोयोगमनुत्तमं ।
ध्यायंस्तदा तद्भगवांस्तेन लोकानवासृजत् ॥५०॥
भूतभव्यानि ज्ञानानि लोकान् वेदांश्च कृत्स्नशः ।
योगमाविश्य ततसृष्टं ब्रह्मणा योगचक्षुषा ॥५१॥
लोकाः सान्तानिका नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ।
ते वैराजा इतिख्याता देवानां दिवि देवताः ॥५२॥
योगेन तपसा युक्तः पूर्वमेव तदा प्रभुः ।
देवानसृजत ब्रह्मा योगं युक्त्वा सनातनम् ॥५३॥
आदिदेवा इति ख्याता महासत्त्वा महौजसः ।
सर्वकामप्रदाः पूज्या देवदानवमानवैः ॥५४॥
तेषां सप्त समाख्याता गणास्त्रैलोक्यपूजिताः ।
अमूर्त्तयस्त्रयस्तेषां चत्वारस्तु सुमूर्त्तयः ॥५५॥
उपरिष्टात् त्रयस्तेषां वर्त्तन्ते भावमूर्त्तयः ।
तेषामधस्ताद्वर्त्तन्ते चत्वारः सूक्ष्ममूर्त्तयः ॥५६॥
ततो देवास्ततो भूमिरेषा लोकपरम्परा ।
लोके वर्त्तन्ति ते ह्यऽस्मिन्तेभ्यः पर्जन्यसम्भवः ।
वृष्टिर्भवति तैर्वृष्ट्या लोकानां सम्भवः पुनः ॥५७॥
आप्याययन्ति ते यस्मात् सोमञ्चान्नञ्च योगतः ।
ऊचुस्तान्वै पितॄन् तस्माल्लोकानां लोकसत्तमाः ॥५८॥
मनोजवाः स्वधाभक्षाः सर्वकामपरिच्छदाः ।

लोभमोहभयापेता निस्पृहाः शोकवर्जिताः ॥५९॥
एते योगं परित्यज्य प्राप्ता लोकान् सुदर्शनान्।
दिव्याः पुण्या महात्मानो विपाप्मानो भवन्त्युत ॥६०॥
ततो युगसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिनः।
प्रतिलभ्य पुनर्योगं मोक्षं गच्छन्त्यमूर्त्तयः ॥६१॥
व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य महायोगबलेन वा।
नश्यन्त्युल्केव गगने क्षीणविद्युत्प्रभेव च ॥६२॥
उत्सृज्य देहजातानि महायोगबलेन च।
निराख्योपाख्यतां यान्ति सरितः सागरे यथा ॥६३॥
क्रियया गुरुपूजाभिर्ये च कुर्वन्ति नित्यशः।
ताभिराप्याययन्त्येते पितरो योगवर्द्धनाः ॥६४॥
श्राद्धे प्रीताः पुनः सोमं पितरो योगमास्थिताः।
आप्याययन्ति योगेन त्रैलोक्यं येन जीवति ॥६५॥
तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिभ्यो यत्नतः सदा।
पितॄणां हि बलं योगो योगात् सोमः प्रवर्त्तते ॥६६॥
सहस्रशस्तु विप्रान्वै भोजयेद्यावदागतान्।
एकस्तु योगवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति तच्छृणु ॥६७॥
कल्पितानां सहस्रेण स्नातकानां शतेन च।
योगाचार्य्येण यद्भुक्तं त्रायते महतो भयात् ॥६८॥
गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च।
ब्रह्मचारिसहस्रेण योगी ह्येको विशिष्यते ॥६९॥
नास्तिको वा विकर्मा वा सङ्कीर्णस्तस्करोऽपि वा।

नान्यत्र कारणं दानं योगेष्वाह प्रजापतिः ७०॥
पितरस्तस्य तुष्यन्ति सुवृष्टेनेव कर्षकाः ।
पुत्रो वाप्यथ वा पौत्रो ध्यानिनं भोजयिष्यति ॥७१॥
अलाभे ध्यानिभिक्षूणां भोजयेद् ब्रह्मचारिणौ ।
तदलाभे एदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ॥७२॥
यस्तिष्ठेदेकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ।
ध्यानयोगी परस्तस्मादिति ब्रह्मानुशासनं ॥७३॥
सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ।
तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत् कृताञ्जलिः ॥७४॥
पूजयेच्चार्घ्यपात्रेण वेश्मना भोजनेन च ।
उर्व्वीं सागरपर्य्यन्तां देवा योगेश्वराः सदा ।
नानारूपैश्चरन्त्येते प्रजा धर्म्मेण पालयन् ॥७५॥
तस्माद्दद्याच्च वै दानं विप्रायातिथये नरः ।
प्रदानानि प्रवक्ष्यामि फलञ्चैषां तथैव च ॥७६॥
अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
पुण्डरीकसहस्रेण योगिभ्यावसथो वरं ॥७७॥
आद्य एष गणः प्रोक्तः पितृणाममितौजसाम् ।
भावयन्सप्तकालान् वै स्थित एष गणस्तदा ॥७८॥
अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि सर्व्वान् पितृगणान् पुनः ।
सन्ततिं संस्थितिञ्चैव भावनाञ्च यथाक्रमं ॥७९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धप्रक्रियारम्भो नाम दशमोऽध्यायः ।

———

अथैकादशोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

सूत उवाच । सप्त मेधावतां श्रेष्ठाः स्वर्गे पितृगणाः स्मृताः ।
चत्वारो मूर्त्तिमन्तश्च त्रयस्तेषाममूर्त्तयः ।
तेषां लोकविसर्गन्तु कीर्त्तयिष्ये निबोधत ॥१॥
या वै दुहितरस्तेषां दौहित्राश्चैव ये स्मृताः ।
धर्म्ममूर्त्तिधरास्तेषां ये त्रयः परमा गणाः ॥२॥
नामानि लोकसर्गञ्च तेषां वक्ष्ये समासतः ।
लोका विरजसो नाम्ना यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ॥३॥
अमूर्त्तयः पितृगणाः पुत्रास्ते वै प्रजापतेः ।
विरजस्य द्विजाः श्रेष्ठा वैराजा इति विश्रुताः ।
एष वै प्रथमः कल्पो वैराजानां प्रकीर्त्तितः ॥४॥
तेषान्तु मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।
पत्नी हिमवतः शुभ्रा यस्यां मैनाक उच्यते ॥५॥
जातः सर्व्वौषधिधरः सर्वरत्नाकरात्मवान् ।
पर्वतः प्रवरः पुण्यः क्रौञ्चस्तस्यात्मजोऽभवत्(१) ॥६॥
तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् ।
अपर्णामेकपर्णाञ्च तृतीयामेकपाटलां ॥७॥

---

१ तस्यानुजोऽभवदिति ख० ।

आश्रिते द्वे ह्यपर्णा तु अनिकेता तपोऽचरत् ।
न्यग्रोधमेकपर्णी तु पाटलामेकपाटला ।
शतं वर्षसहस्राणि दुश्चरं देवदानवैः ॥८॥
आहारमेकपर्णेन एकपर्णी समाचरत् ।
पाटलेनैव चैकेन विदध्यादेकपाटला ॥९॥
पूर्णे पूर्णे सहस्रे द्वे आहारं वै प्रचक्रतुः ।
एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यभाषत ॥१०॥
निषेधयन्ती ह्युमेति माता स्नेहेन दुःखिता ।
सा तथोक्ततया देवी मात्रा दुश्चरचारिणी ॥११॥
उमेति सा महाभागा त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
तथेति नाम्ना तेनासौ निरुक्ता कर्मणा शुभा ॥१२॥
एतत्तु त्रिकुमारीकं जगत् स्थास्यति शाश्वतं ।
एतासान्तपसा दृप्तं यावद्भूमिर्द्धरिष्यति ॥१३॥
तपःशरीरास्ताः सर्व्वास्तिस्रो योगबलान्विताः ।
देव्यस्ताः सुमहाभागाः सर्व्वाश्च स्थिरयौवनाः ॥१४॥
सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवोर्द्धरेतसः ।
उमा तासां वरिष्ठा च श्रेष्ठा च वरवर्णिनी ॥१५॥
महायोगबलोपेता महादेवमुपस्थिता ।
दत्तकाण्वोशनास्तस्याः पुत्रो वै भृगुनन्दनः ॥१६॥
असितस्यैकपर्णी तु पत्नी साध्वी दृढव्रता ।
दत्ता हिमवता तस्मै योगाचार्याय धीमते ।
देवलं सुषुवे सा तु ब्रह्मिष्ठं मानसं सुतं ॥१७॥

या चैतासां कुमारीणां तृतीया त्वेकपाटला ।
पुत्रं शतशिलाकस्य जैगीषव्यमुपस्थिता ॥१८॥
तस्यापि शङ्खलिखितौ स्मृतौ पुत्रावयोनिजौ ।
इत्येता वै महाभागाः कन्या हिमवतः शुभाः ॥१९॥
रुद्राणी सा तु प्रवरा स्वगुणैरतिरिच्यते ।
अन्योन्यप्रीतिरनयोरुमाशङ्करयोर्यथा ॥२०॥
स्लेषं संशक्तयोर्ज्ञात्वा शङ्कितः किल वृत्रहा ।
ताभ्यां मैथुनसक्ताभ्यामपत्योद्भवभीरुणा ।
तयोः सकाशमिन्द्रेण प्रेषितो हव्यवाहनः ॥२१॥
अनयोः रतिविघ्नञ्च त्वमाचर हुताशन(१) ।
सर्वत्र गत एव त्वं न दोषो विद्यते तदा ॥२२॥
इत्येवमुक्ते तु तथा वह्निना च तथा कृतं ।
उमादेहं समुत्सृज्य शुक्रं भूमौ विसर्जितं ॥२३॥
ततो रुषितया देव्या शप्तोऽग्निः शांशपायन ।
इदं चोक्तवती वह्निं रोषगद्गदया गिरा ॥२४॥
यस्मान्मय्यवितृप्तायां रतिविघ्नं हुताशन ।
कृतवानस्यकर्त्तव्यं तस्मात् त्वमसि दुर्मते ॥२५॥
यदेवं(२) विस्मृतं गर्भं रौद्रं शुक्रं महाप्रभं ।
गर्भं त्वं धारयस्वैवमेषा ते दण्डधारणा ॥२६॥
स शापरोषाद्रुद्राण्या अन्तर्गर्भो हुताशनः ।

---

१ वर त्वन्तु हुताशनेति ङ० ।
२ यदेतमिति ख० । तदेवमिति क० ।

वह्नन् वर्षगणान् गर्भं धारयामास वै द्विजाः ॥२७॥
स गङ्गामुपगम्याह श्रूयतां सरिदुत्तमे ।
सुमहान् परिखेदो मे गर्भधारणकारणात् ॥२८॥
मद्धितार्थमिमं गर्भमतो धारय निम्नगे ।
मत्प्रसादाच्च खेदो वै मन्दस्तव भविष्यति ॥२९॥
तथेत्युक्त्वा तदा सा तु सम्प्रहृष्टा महानदी ।
तं गर्भं धारयामास दह्यमानेन चेतसा(१) ॥३०॥
सापि कृच्छ्रेण महता खिद्यमाना महानदी ।
कालं प्रकृष्टं सुमहद्गर्भधारणतत्परा ॥३१॥
तया परिगतं गर्भं कुक्षौ हिमवतः शुभे ।
शुभं शरवणं नाम चित्रं पुष्पितपादपं ।
तत्र तं व्यसृजद्गर्भं दीप्यमानमिवानलं ॥३२॥
रुद्राग्निगङ्गातनयस्तत्र जातोऽरुणप्रभः ।
आदित्यशतसङ्काशो महातेजाः प्रतापवान् ॥३३॥
तस्मिन् जाते महाभागे कुमारे जाह्नवीसुते ।
विमानयानैराकाशं पतत्रिभिरिवावृतं ॥३४॥
देवदुन्दुभयो नेदुराकाशे मधुरस्वराः ।
मुमुचुः पुष्पवर्षञ्च खचराः सिद्धचारणाः ॥३५॥
जगुर्गन्धर्व्वमुख्याश्च सर्व्वशस्तत्र तत्र ह ।
यक्षा विद्याधराः सिद्धाः किन्नराश्चैव सर्वशः ॥३६॥

---

१ तेजसेति ङ, छ० च ।

महानागसहस्राणि प्रवराश्च पतत्रिणः ।
उपतस्थुर्महाभागमाग्नेयं[१] शङ्करात्मजं ।
प्रभावेण तदा तेन[२] दैत्यदानवराक्षसाः ॥३७॥
सहसप्तर्षिभार्य्याभिरादावेवाग्निसम्भवः ।
अभिषेकप्रयाताभिर्दृष्टो वर्ज्य त्वरुन्धतीं ॥३८॥
ताभिः स बालार्कनिभो रौद्रः परिवृतः प्रभुः ।
स्निह्यमानाभिरत्यर्थं स्वकाभिरिव मातृभिः ॥३९॥
युगपत्सर्वदेवीर्हि दिदृक्षुर्जाह्नवीसुतः ।
षण्मुखो व्यसृजत् श्रीमांस्तासां प्रीत्या महाद्युतिः ॥४०॥
श्रीमान् कमलपत्राक्षस्तरुणादित्यसन्निभः ।
येन जातेन लोकानामाक्षेपस्तेजसा कृतः ॥४१॥
तेन जातेन महता देवानामसहिष्णवः ।
स्कन्दिता दानवगणास्तस्मात् स्कन्दः प्रतापवान् ॥४२॥
कृत्तिकाभिस्तु यस्मात् स वर्द्धितः स पुरातनः ।
कार्त्तिकेय इति ख्यातस्तस्मादसुरसूदनः ॥४३॥
जृम्भतस्तस्य दैत्यारेर्ज्वालामालाकुलात्तदा ।
मुखाद्विनिर्गता तस्य स्वशक्तिरपराजिता ॥४४॥
क्रीड़ार्थञ्चैव स्कन्दस्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।
गरुड़ादिति सृष्टौ हि पक्षिणौ हि प्रभद्रकौ ॥४५॥

---

१ उपतस्थुर्महाभागममेयमिति क० ।
२ प्रभावमहता तेनेति क० ।

मयूरः कुक्कुटश्चैव पताका चैव वायुना ।
यस्य दत्ता सरस्वत्या महावीणा महास्वना ।
अजः स्वयम्भुवा दत्तो मेषो दत्तश्च शम्भुना ॥४६॥
मायाविहरणे(१) विप्रा गिरौ क्रौञ्चे निपातिते ।
तारके चासुरवरे समुदीर्णे निपातिते ॥४७॥
सेन्द्रोपेन्द्रैर्महाभागैर्देवैरग्निसुतः प्रभुः ।
सेनापत्येन दैत्यारिरभिषिक्तः प्रतापवान् ॥४८॥
देवसेनापतिस्त्वेवं पद्यते नरनायकः ।
देवारिस्कन्दनः स्कन्दः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥४९॥
प्रमथैर्विविधैर्देवैस्तथा भूतगणैरपि ।
मातृभिर्विविधाभिश्च विनायकगणैस्तथा ॥५०॥
सा त्वपश्यद्विमानानि पतन्ती सा दिवश्च्युता ।
त्रसरेणुप्रमाणानि तेष्वपश्यच्च्युतान् पितॄन् ॥५१॥
सुसूक्ष्मानपरित्यक्तानग्नीनग्निष्विवाहितान् ।
त्रायध्वमित्युवाचाथ पतन्ती तानवाक्शिराः ॥५२॥
तैरुक्ता सा तु माभैषीरित्युक्ताधिष्ठिताभवत् ।
ततः प्रासादयत् सा वै पितॄंस्तान् दीनया गिरा ॥५३॥
ऊचुस्ते पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्य्यां व्यतिक्रमात् ।
भ्रष्टैश्वर्य्या स्वदोषेण तपस्वि त्वं शुचिस्मिते ॥५४॥
यैः क्रियन्ते च कर्म्माणि शरीरैरिह दैवतैः ।

---

१ महाविहरणे इति ख० ।

तैरेव तत्कर्म्मफलं प्राप्नुवन्तीह देवताः ॥५५॥
सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे।
तस्मादमावसौपत्यं(१) त्वं प्रेत्य प्राप्स्यसे फलं ॥५६॥
इत्युक्तया वै पितरः पुनस्ते तु प्रसादिताः।
ध्यात्वा प्रसादं सञ्चक्रुस्तस्यास्ते त्वनुकम्पया ॥५७॥
अवश्यम्भाविनं दृष्ट्वा ह्यर्थमूचुस्ततः सुराः।
सोमपाः पितरः कन्यां राज्ञश्चैव ह्यमावसोः ॥५८॥
उत्पन्नस्य पृथिव्यान्तु मानुषत्वे महात्मनः।
कन्या भूत्वा त्विमान् लोकान् पुनः प्राप्स्यसि स्वानिति ॥५९॥
अष्टाविंशे भविची त्वं द्वापरे मत्स्ययोनिजा।
अस्यैव राज्ञो दुहिता अद्रिकायां ह्यमावसोः ॥६०॥
पराशरस्य दायादं ऋषेस्त्वं जनयिष्यसि।
स वेदमेकं विप्रर्षिश्चतुर्धा वै करिष्यति ॥६१॥
महाभिषस्य(२) पुत्रौ द्वौ शन्तनोः कीर्त्तिवर्द्धनौ।
विचित्रवीर्य्यं धर्मज्ञं त्वमेवोत्पादयिष्यसि ॥६२॥
चित्राङ्गदञ्च राजानं तेजोबलगुणान्वितं।
एतानुत्पाद्य पुत्रं स्वं पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥६३॥
व्यतिक्रमात् पितॄणां त्वं प्राप्स्यसे जन्म कुत्सितं।
तस्यैव राज्ञस्त्वं कन्या अद्रिकायां भविष्यसि ॥६४॥
कन्या भूत्वा ततश्च त्वमिमान्लोकानवाप्स्यसि।

---

१ पाठोऽयमादर्शसम्मतो मुद्रितः। परन्त्वयं न समीचीनः।
१ महानिषस्येति क०। महाघिषस्येति ङ०।

एवमुक्ता तु दासेयी जाता सत्यवती तु सा ॥६५॥
अद्रिकायां सुता मत्स्यां सुता जाता ह्यमावसोः ।
अद्रिकामत्स्यसम्भूता गङ्गायामनुसङ्गमे ॥६६॥
तस्य राज्ञो हि सा कन्या राज्ञो वीर्य्ये सदैव हि ।
विरजा नाम ते लोका दिवि रोचन्ति ते गणाः ॥६७॥
अग्निष्वात्ताः स्मृतास्तत्र पितरो भास्वरप्रभाः ।
तान् दानवगणा यक्षा रक्षोगन्धर्व्वकिन्नराः ।
भूतसर्पपिशाचाश्च भावयन्ति फलार्थिनः ॥६८॥
एते पुत्राः समाख्याताः पुलहस्य प्रजापतेः ।
त्रय एते गणाः प्रोक्ता धर्ममूर्त्तिधराः शुभाः ॥६९॥
एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता ।
योगिनी योगपत्नी च योगमाता तथैव च ॥७०॥
भविता द्वापरं प्राप्य अष्टाविंशन्तु दैवतं ।
पराशरकुलोद्भूतः शुको नाम महातपाः ॥७१॥
श्रीमान्योगी महायोगी योगस्तस्माद्द्विजोत्तमः ।
व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूम इव पावकः ॥७२॥
स तस्यां पितृकन्यायां योगाचार्यान् परिश्रुतान् ।
कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं बवौ ॥७३॥
कन्यां कीर्त्तिमतीञ्चैव योगिनीं योगमातरं ।
ब्रह्मदत्तस्य जननी महिषी त्वणुहस्य तु ॥७४॥
एतानुत्पाद्य धर्मात्मा पुत्रान् योगमवाप्य च ।
महायोगतपाश्चैव अपरावर्त्तिनीं गतिं ॥७५॥

आदित्यकिरणोपेतं त्वपुनर्भावमास्थितः।
सर्व्वव्यापी विनिर्मुक्तो भविष्यति महामुनिः॥७६॥
अमूर्त्तिमन्तः पितरो धर्ममूर्त्तिधरास्तु ये।
त्रय एते गणास्तेषां चत्वारोऽन्ये निबोधत॥७७॥
यान् वच्यामि द्विजश्रेष्ठा मूर्त्तिमन्तो महाप्रभाः।
उत्पन्नास्ते स्वधायास्तु कन्या ह्यग्नेः कवेः सुताः॥७८॥
पितरो देवलोकेषु ज्योतिर्भासिषु भास्वराः।
सर्वकामसमृद्धेषु द्विजास्तान् भावयन्त्युत॥७९॥
एतेषां मानसी कन्या गौर्नाम दिवि विश्रुता।
दत्तसेना कुमारेण शुक्रस्य महिषी प्रिया॥८०॥
एकत्रिंशच्च विख्याता भृगूनां कीर्त्तिवर्द्धनाः।
मरीचिगर्भास्ते लोकाः समावृत्य दिवि स्थिताः॥८१॥
एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः साध्यैः सह विवर्द्धिताः।
उपहूताः स्मृतास्ते तु पितरो भास्वरा दिवि।
तान् क्षत्रियगणान् दृष्ट्वा भावयन्ति फलार्थिनः॥८२॥
एतेषां मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता।
पत्नी सा विश्वमहतः स्नुषा वै विश्वशर्म्मिणः[१]॥८३॥
राजर्षेर्जननी देवी खट्वाङ्गस्य महात्मनः।
यस्य यज्ञे पुरा गीता गाथा गीतैर्महर्षिभिः॥८४॥
अग्नेर्जन्म तथा दृष्ट्वा शाण्डिल्यस्य महात्मनः।

१ विश्वकर्म्मणः इति ङ०। विश्वशर्म्मिणामिति क०।

यजमानं दिलीपं ये पश्यन्ति सुसमाहिताः।
सत्यव्रतं महात्मानं ते स्वर्गजयिनोऽमराः ॥८५॥
आज्यपा नाम पितरः कर्दमस्य प्रजापतेः।
समुत्पन्नस्य पुलहादुत्पन्नास्तस्य वै पुनः ॥८६॥
लोकेष्वेतेषु वर्त्तन्ते कामगेषु विहङ्गमाः।
एतान् वैश्यगणाः श्राद्धे भावयन्ति फलार्थिनः ॥८७॥
एतेषां मानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता।
ययातेर्जननी साध्वी पत्नी सा नहुषस्य तु ॥८८॥
सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः।
हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान् भावयन्त्युत ॥८९॥
मानसा नाम ते लोका वहन्ते यत्र ते दिवि।
एतेषां मानसी कन्या नर्मदा सरितां वरा ॥९०॥
सा भावयति भूतानि दक्षिणापथगामिनी।
जननी त्रसदस्योर्हि पुरुकुत्सपरिग्रहः ॥९१॥
एतेषामभ्युपगमान्मातुर्मन्वन्तरेश्वरः।
मन्वन्तरादौ श्राद्धानि प्रवर्त्तयति सर्वशः ॥९२॥
पितॄणामानुपूर्व्व्येण सर्वेषां द्विजसत्तमाः।
तस्मादिह स्वधर्मेण श्राद्धं देयन्तु श्रद्धया ॥९३॥
सर्वेषां राजतैः पात्रैरपि वा रजतान्वितैः।
दत्तं स्वधां पुरोधाय तथा प्रीणाति वै पितॄन् ॥९४॥
सोमस्याप्यायनं कृत्वा ह्यग्नेर्वैवस्वतस्य च।
उदगायनञ्चाग्नौ च अश्वमेधन्तदाप्नुयात् ॥९५॥

पितॄन् प्रीणाति वै भक्त्या पितरः प्रीणयन्ति तं।
पितरः पुष्टिकामस्य प्रजाकामस्य वा पुनः।
पुष्टिं प्रजाञ्च स्वर्गञ्च प्रयच्छन्ति न संशयः॥९६॥
देवकार्य्यादपि सदा पितृकार्य्यं विशिष्यते।
देवताभ्यः पितॄणां हि पूर्व्वमाप्यायनं स्मृतम्॥९७॥
न हि योगगतिः सूक्ष्मा पितॄणामपि तपसा य।
तपसा हि प्रसिद्धेन दृश्यन्ते मांसचक्षुषा॥९८॥
इत्येते पितरश्चैव लोका दुहितरश्च वै।
दौहित्रा यजमानाश्च प्रोक्ता ये भावयन्ति तान्॥९९॥
चत्वारो मूर्त्तिमन्तश्च त्रयस्तेषाममूर्त्तयः।
तेभ्यः श्राद्धानि सत्कृत्य देवाः कुर्व्वन्ति यत्नतः॥१००॥
भक्ताः प्राञ्जलयः सर्व्वे सेन्द्रास्तद्गतमानसाः।
विश्वे च सिकताश्चैव पृश्निजाः शृङ्गिनस्तथा॥१०१॥
कृष्णाः श्वेतास्त्वजाश्चैव विधिवत्पूजयन्त्युत।
प्रजास्ता वातरशना दिवाकीर्त्त्यास्तथैव च॥१०२॥
लेखाश्च मरुतश्चैव ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः।
अत्रिभृग्वङ्गिराद्याश्च ऋषयः सर्व्व एव च॥१०३॥
यक्षा नागाः सुपर्णाश्च किन्नरा राक्षसैः सह।
पितॄंस्त्वपूजयन् सर्व्वे नित्यमेव फलार्थिनः॥१०४॥
एवमेते महात्मानः श्राद्धे सत्कृत्य पूजिताः।
सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति शतशोऽथ सहस्रशः॥१०५॥
हित्वा त्रैलोक्यसंसारं जरामृत्युभयं तथा।

मोक्षं योगमथैश्वर्यं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥१०६॥
मोक्षोपायमथैश्वर्यं सूक्ष्मदेहाश्च देवताः ।
कृत्स्नं वैराग्यमानन्त्यं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥१०७॥
ऐश्वर्यं विहितं योगमैश्वर्यं वित्तमुत्तमम् ।
योगैश्वर्य्यादृते मोक्षः कथञ्चिन्नोपपद्यते ॥१०८॥
अपक्षस्यैव गमनं गगने पक्षिणो यथा ।
वरिष्ठः सर्वधर्म्माणां मोक्षो धर्म्मः सनातनः ॥१०९॥
विमानानां सहस्राणि युक्तान्यप्सरसाङ्गणैः ।
सर्वकामप्रसिद्धानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥११०॥
प्रज्ञा पुष्टिः स्मृतिर्मेधा राज्यमारोग्यमेव च ।
पितृणां हि प्रसादेन प्राप्यते सुमहात्मना ॥१११॥
मुक्तावैदूर्य्यवासांसि वाजिनागायुतानि च ।
कोटिशश्चापि रत्नानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥११२॥
हंसबर्हिणयुक्तानि मुक्तावैदूर्य्यवन्ति च ।
किङ्किणीजालनद्धानि सदा पुष्पफलानि च ।
प्रीत्या नित्यं प्रयच्छन्ति मनुष्याणां पितामहाः ॥११३॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पो नामै-
कादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

बृहस्पतिरुवाच । सौवर्णं राजतं ताम्रं पितॄणां पात्रमुच्यते ।
रजतं रजताक्तं वा पितॄणां पात्रमुच्यते ॥१॥
रजतस्य कथा चापि दर्शनं दानमेव च ।
अनन्तमक्षयं स्वर्ग्यं पितॄणां दानमुच्यते ।
पितॄनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥२॥
राजते हि स्वधा दुग्धा पात्रेऽस्मिन् पितृभिः पुरा ।
स्वधादायार्थिभिस्तात तस्मिन् दत्ते तदक्षयं ॥३॥
कृष्णाजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव वा(१) ।
रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्चस्यं पितॄंस्तत्तद्वितारयेत्(२) ॥४॥
काञ्चनं राजतं ताम्रं(३) दौहित्रं कुतपस्तिलाः ।
वस्त्रञ्च पावनीयानि त्रिदण्डो योगमेव च ॥५॥
श्राद्धकर्मण्ययं श्रेष्ठो विधिर्ब्राह्मयः सनातनः ।
आयुः कीर्त्तिः प्रजाश्चैव प्रज्ञासन्ततिवर्द्धनः ॥६॥
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां विदिक्स्थानं विशेषतः(४) ।
सर्वतो रत्निमात्रन्तु चतुरस्रं सुसंहितं ॥७॥

---

१ दानमेव चेति क० ।
२ पितॄंस्तु भुवि भावयेदिति ख० ।
३ पात्रमिति क० ।
४ विदिक्स्थानानि वेशयेदिति ङ०, च० च ।

वक्ष्यामि विधिवत् स्थानं पितॄणामनुशासनात् ।
धन्यमारोग्यमायुष्यं बलवर्णविवर्द्धनं ॥८॥
तत्र गर्त्तास्त्रयः कार्य्यास्त्रयो दण्डाश्च खादिराः ।
रत्निमात्रास्तु ते कार्य्या रजतेन विभूषिताः ।
ते वितस्त्यायताः कार्य्याः सर्व्वतश्चतुरङ्गुलाः ॥९॥
प्राग्दक्षिणमुखान् भूमौ स्थितानसुषिरांस्तथा ।
अद्भिः पवित्रपूताभिः स्नावयेत्सततं शुचिः ॥१०॥
पयसा ह्याजगव्येन शोधनं वाग्भिरेव तु ।
तर्पणात् सततं ह्येवं तृप्तिर्भवति शाश्वती ॥११॥
इह चामुत्र च श्रीमान् सर्वकर्मसमन्वितः ।
एवं त्रिषवणस्नातो योऽर्च्चयेत पितॄन् सदा ।
मन्त्रेण विधिवत् सम्यगश्वमेधफलं लभेत् ॥१२॥
तत्स्थापयेदमावास्याङ्गर्त्ते भूचतुरङ्गुले ।
त्रिःसप्तसंज्ञास्ते यज्ञास्त्रैलोक्यन्धार्य्यते तु वै ॥१३॥
तस्य पुष्टिरथैश्वर्य्यमायुः सन्ततिरेव च ।
विचित्रा भजते लक्ष्मीर्मोक्षञ्च लभते क्रमात् ॥१४॥
पाप्मापहं पावनीयमश्वमेधफलं तथा ।
अश्वमेधफलं ह्येतत् द्विजैः सत्कृत्य पूजितं ।
मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्म्मितं ॥१५॥
दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्युत ॥१६॥
आद्यावसाने श्राद्धस्य त्रिरावर्त्तं जपेत्सदा ।

पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत् समाहितः ।
पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च ॥१७॥
पितॄंस्त्रिषु लोकेषु मन्त्रोयन्तारयत्युत ।
पठ्यमानः सदा श्राद्धे नियतं ब्रह्मवादिभिः ॥१८॥
राज्यकामो जपेदेनं सदा मन्त्रमतन्द्रितः ।
वीर्य्यशौचार्थसत्त्वञ्च श्रीरायुर्बलवर्द्धनं ॥१९॥
प्रीयन्ते पितरो येन जप्येन नियमेन च ।
सप्तार्च्चिषं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं शुभं ॥२०॥
अमूर्तानां समूर्तानां पितॄणान्दीप्ततेजसां ।
नमस्यामि सदा तेभ्यो ध्यानिभ्यो योगचक्षुषा ॥२१॥
इन्द्रादीनां जनयितारो भृगुमारीचयोस्तथा ।
सप्तर्षीणां पितॄणाञ्च तान् नमस्यामि कामदान् ॥२२॥
मन्वादीनां सुरेशानां सूर्य्याचन्द्रमसोस्तथा ।
तान् नमस्कृत्य सर्वान् वै पितॄन् कुशलदायकान् ॥२३॥
नक्षत्राणाञ्चरादीनां पितॄनथ पितामहान् ।
द्यावापृथिव्योश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥२४॥
देवर्षीणाञ्जनयितॄंश्च सर्वलोकनमस्कृतान् ।
अभयस्य सदा दातॄन्नमस्येऽहं कृताञ्जलिः ॥२५॥
प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगयोगेश्वरेभ्यश्च नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥२६॥
पितृगणेभ्यः सप्तभ्यो नमो लोकेषु सप्तसु ।
स्वयम्भुवे नमस्त्वेव ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥२७॥

एतदुक्तं सप्तर्षिब्रह्मर्षिगणपूजितं ।
पवित्रं परमं[१] ह्येतत् श्रीमद्रक्षोविनाशनं ॥२८॥
अनेन विधिना युक्तः त्रीन् वरान् लभते नरः ।
अन्नमायुः सुतांश्चैव ददते पितरो भुवि ॥२९॥
भक्त्या परमया युक्तः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
सप्तार्चिषं जपेद्यस्तु नित्यमेव समाहितः ।
सप्तद्वीपसमुद्रायां पृथिव्यामेकराड्भवेत् ॥३०॥
यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भक्ष्यं वा भोज्यमेव च ।
अनिवेद्य न भोक्तव्यं तस्मिन्नायतने सदा ॥३१॥
क्रमशः कीर्त्तयिष्यामि वलिपात्राण्यतःपरं ।
येषु यच्च फलं प्रोक्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥३२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पो नाम
द्वादशोऽध्यायः ।

---

१ पवित्रमपरमिति च० ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

वृहस्पतिरुवाच । पालाशं ब्रह्मवर्चस्यमश्वत्थे राज्यभावना ।
सर्व्वभूताधिपत्यञ्च[१] प्लक्षे नित्यमुदाहृतं ॥१॥
पुष्टिकामञ्च न्यग्रोधं बुद्धिं प्रज्ञां धृतिं स्मृतिं ।
रक्षोघ्नञ्च यशस्यञ्च काश्मर्य्यं पात्रमुच्यते ॥२॥
सौभाग्यमुत्तमं लोके मधुके समुदाहृतं ।
फल्गुपात्रे च कुर्व्वाणः सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥३॥
परा द्युतिरथो कर्त्तुः प्राकाश्यञ्च विशेषतः ।
विल्वे लक्ष्मीस्तथा मेधा नित्यमायुष्यमेव च ॥४॥
क्षेत्रारामतडागेषु सर्व्वसस्येषु चैव हि ।
वर्षेदजस्रं पर्जन्यो वेणुपात्रेषु कुर्व्वतः ॥५॥
एतेष्वेव सुपात्रेषु ये चैवाग्रयणं ददुः ।
सकृदप्यत्र यज्ञानां सर्व्वेषां फलमुच्यते ॥६॥
पितृभ्यो यस्तु माल्यानि सुगन्धीनि च सर्व्वशः ।
सदा दद्याच्छ्रिया युक्तः स विभाति दिवाकरः ॥७॥
गुग्गुलादींस्तथा धूपान् पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
संयुक्तान् मधुसर्पिर्भ्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥८॥
धूपं गन्धगुणोपेतं कान्तं पितृपरायणं ।

---

१ सर्व्वभूम्याधिपत्यञ्चेति क० ।

लभते स्त्रीष्वपत्यानि इह चामुत्र चोभयोः ।
दद्यादेव पितृभ्यस्तु नित्यमेव ह्यतन्द्रितः ॥९॥
दीपं पितृभ्यः प्रयतः सदा यस्तु प्रयच्छति ।
स लोके प्रतिभं चक्षुः सदा च लभते शुभं ॥१०॥
तेजसा यशसा चैव कान्त्या चैव बलेन च ।
भुवि प्रकाशो भवति भ्राजते च त्रिविष्टपे ।
अप्सरोभिः परिवृतो विमानाग्रे स मोदते ॥११॥
गन्धान् पुष्पानि धूपांश्च दद्यादाज्याहुतीश्च वै ।
फलमूलनमस्कारैः पितॄणां प्रयतः शुचिः ।
पूर्वं कृत्वा द्विजान् पश्चात् पूजयेदन्नसम्पदा ॥१२॥
श्राद्धकाले तु सततं वायुभूताः पितामहाः ।
आविशन्ति द्विजान् दृष्ट्वा तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥१३॥
वस्त्रैरन्नैः प्रदानैस्तैर्भक्ष्यपेयैस्तथैव च ।
गोभिरश्वैस्तथा ग्रामैः पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥१४॥
भवन्ति पितरः प्रीता पूजितेषु द्विजातिषु ।
तस्मादन्नेन विधिवत् पूजयेद्द्विजसत्तमान् ॥१५॥
सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्य्यादुल्लेखनं द्विजः ।
प्रोक्षणञ्च तथा कुर्य्यात् श्राद्धकर्म्मण्यतन्द्रितः ॥१६॥
दर्भान् पिण्डांस्तथा भक्ष्यान् पुष्पाणि विविधानि च ।
गन्धदानमलङ्कारमेकैकं निर्वपेद्बुधः ॥१७॥
पोषयित्वा जनं सम्यग् वैश्वः स्यादुत्तरो द्विजः ।
अभ्यङ्गदर्भपिञ्जालैस्त्रिभिः कुर्य्याद्यथाविधि ॥१८॥

अपसव्यं पितृभ्यश्च दद्यादन्नमनुत्तमं[१]।
तमुच्चार्य्याथ सर्व्वेषां वस्त्रार्थं सूत्रमेव च[२] ॥१९॥
खण्डनं पेषणञ्चैव[३] तथैवोल्लेखनं तथा।
सकृदेव हि देवानां पितॄणां त्रिभिरुच्यते ॥२०॥
एकं पवित्रं हस्तेन पितॄन् सर्वान् सकृत् सकृत्।
येलमन्त्रेण पिण्डेभ्यो दत्त्वा दर्भनजं हितं ॥२१॥
सदा सर्पिस्तिलैर्युक्तांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्भुवि।
जानुं कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः ॥२२॥
पितॄन् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान्।
आहूय च पितॄन् प्राज्ञान् पितृतीर्थेन यत्नतः।
पिण्डान् परिक्षिपेत् सम्यगपसव्यमतन्द्रितः ॥२३॥
अन्नेनाद्भिश्च पुष्पैश्च भक्ष्यैश्चैव पृथग्विधैः।
पृथक् मातामहानान्तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥२४॥
त्रीन् पिण्डाननुपूर्व्वेण साङ्गुष्ठान् पुष्टिवर्द्धनान्।
जान्वन्तराभ्यां यत्नेन पिण्डान् दद्याद् यथाक्रमं ॥२५॥
सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्मे मन्त्रे च पर्य्ययः।
नमो वः पितरः सूक्तैः सदा ह्येवमतन्द्रितः ॥२६॥
दक्षिणस्यान्तु पाणिभ्यां प्रथमं पिण्डमुत्सृजेत्।
नमो वः पितरः सौम्याः पठन्नित्यमतन्द्रितः ॥२७॥

---

१ दद्यादञ्जनमुत्तममिति ङ०।
२ श्लोकार्द्धं न समीचीनं।
३ क्षेपणञ्चैवेति ख०।

सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्म्मे सर्व्वमतन्द्रितः।
उलूखलस्य लेखायामुदपात्राच्च सेवनं॥२८॥
क्षौमसूत्रं नवं दद्यात् शोणं कार्पासिकं तथा।
पत्रोर्णं पितृसूत्रञ्च कौशेयं परिवर्जयेत्॥२९॥
वर्जयेत्तद्दशां यज्ञे यद्यप्यहतवस्त्रजां।
न प्रीणन्ति तथैतानि दातुराप्यायतो भवेत्॥३०॥
श्रेष्ठमाङ्गस्त्रिककुदमञ्जनं नित्यमेव च।
कृष्णेभ्यश्च तिलेभ्यश्च यत्तैलं परिरक्षितं॥३१॥
चन्दनागुरुणी चोभे तमालोशीरपद्मकं।
धूपञ्च गुग्गुलश्रेष्ठं तुरुष्कं धूपमेव च॥३२॥
शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च।
गन्धवन्त्युपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः॥३३॥
जवासुमनसो भण्डीरूपकामकुरण्डकाः।
पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः॥३४॥
यानि गन्धादपेतानि उग्रगन्धीनि यानि च।
वर्जनीयानि पुष्पाणि भूतिमन्विच्छता तदा॥३५॥
द्विजातयस्तथान्विष्टा नियताः स्युरुदङ्मुखाः।
पूजयेद्यजमानस्तु विधिवद्दक्षिणामुखः॥३६॥
तेषामभिमुखो दद्याद्दर्भान् पिण्डांश्च यत्नतः।
अनेन विधिना साक्षादर्च्चयेत् स्वान् पितामहान्॥३७॥
हरिता वै सपिञ्जल्याः पुष्पस्निग्धाः समाहिताः।
रत्निमात्रप्रदानेन पितृतीर्थेन संस्थिताः॥३८॥

उपमूले तथा नीलाः प्रस्तराद्यकुलोद्यमाः[१] ।
तथा श्यामाकनीवारा दुर्वाराः समुदाहृताः ॥३९॥
पूर्व्वकीर्त्तितवान् श्रेष्ठो बभूवाथ प्रजापतिः ।
तस्य बाला निपतिता भूमौ चाकाशमार्गतः ॥४०॥
तस्मान् मेध्याः समाकाशाः श्राद्धकर्मणि पूजिताः ।
पिण्डनिर्वपणन्तेषु कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥४१॥
प्रजापुष्टिर्द्युतिः कीर्त्तिः प्रजाकान्तिसमन्विता ।
भवन्ति रुचिरा नित्यं विपाप्मानोऽघवर्जिताः ॥४२॥
सकृदेवास्तरेद्दर्भान् पिडार्थं दक्षिणामुखः ।
प्रागदक्षिणाग्रनियतो विधिज्ञाप्यनुवक्ष्यति ॥४३॥
न दीनो वापि वा क्रुद्धो न चैवान्यमना नरः ।
एकाग्रमाधाय मनः श्राद्धं कुर्य्यात् सदा बुधः ॥४४॥
निहन्मि सर्व्वं यदमेध्यवद्भवे-
द्धताश्च सर्व्वे सुरदानवा मया ।
रक्षांसि यक्षाश्च पिशाचसङ्घा
हता मया यातुधानाश्च सर्व्वे ॥४५॥
एवं पित्रे दृष्टमन्नं हि यस्य
तस्यासुरा वर्जयन्तीह सर्व्वे ।
यस्मिन् देशे पठ्यते एष मन्त्र-
स्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥४६॥
अनेन विधिना नित्यं श्राद्धं कुर्य्याद् द्विजः सदा ।

---

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।

मनसा काङ्क्षितं यद्यत् तत्तद्दद्युः पितामहाः ॥४७॥
पितरो दुष्टमनसो रक्षांसि विमनांसि च।
भवन्त्येव कृते श्राद्धे नित्यमेव प्रयत्नतः ॥४८॥
शूद्राः श्राद्धे चीरचाप्(१) बल्वजास्तरवस्तथा।
वारणाश्च लवाश्चैव लववर्षाश्च नित्यशः।
एवमादीन्यथान्यानि तृणानि परिवर्जयेत् ॥४९॥
अञ्जनाभ्यञ्जनागन्धामानुप्रलयनं(२) तथा।
काशैः पुनर्भवैः कार्य्यं सर्व्वमेव फलं भवेत् ॥५०॥
काशाः पुनर्भवा ये च वर्हणा उपवर्हणाः।
अथ ते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ॥५१॥
पुष्पगन्धादिधूपानामेष मन्त्र उदाहृतः।
आहृत्य दक्षिणायान्तु होमार्थे विप्रयत्नतः ॥५२॥
सोमाय वै पितृमते स्वधा अङ्गिरसे नमः।
अस्वग्यं लौकिकं वापि जुहुयात् कर्म्मसिद्धये ॥५३॥
अन्तराधाय समिधं तथा होमो विधीयते।
समाहितेन मनसा प्रयताग्निः प्रयत्नतः ॥५४॥
अग्नये कव्यवाहाय स्वधा अङ्गिरसे नमः।
यमाय चैवाङ्गिरसे स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥५५॥
इत्येते वै होममन्त्रा मन्त्राणामनुपूर्व्वशः।
दक्षिणातोऽग्नये नित्यं सोमायान्तरतस्तथा ॥५६॥
एतयोरन्तरं नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते।

१ पाठोऽयमादर्शसम्मते मुद्रितः। परन्त्वयं न समीचीनः।
२ अयमपि पाठो न समीचीनः।

उपचारं स्वधाकारं तथैवोल्लेखनञ्च यत् ॥५७॥
होमजप्ये नमस्कारः प्रोक्षणञ्च विशेषतः ।
अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पिण्डसंवपनं तथा ॥५८॥
अश्वमेधफलेनैव(१) तत् स्मृतं मन्त्रपूर्व्वकं ।
क्रियाः सर्व्वा यथोद्दिष्टाः प्रयत्नेन समाचरेत् ॥५९॥
बहुहव्यलसेत्राग्नौ सुसमिद्धे विशेषतः ।
विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥६०॥
अप्रबुद्धे सधूमे च जुहुयाद्यो हुताशने ।
यजमानो भवेदन्धः सोऽपुत्र इति नः श्रुतं ॥६१॥
अल्पेन्धनो वा रूक्षो वा विस्फुलिङ्गश्च सर्व्वशः ।
ज्वालाधूमोपसेव्यश्च स तु वह्निर्न सिद्धये ॥६२॥
दुर्गन्धश्चैव नीलश्च कृष्णश्चैव विशेषतः ।
भूमिं विगाहते यत्र तत्र विद्यात् पराभवं ॥६३॥
अर्च्चिष्मान् पिण्डितशिखः(२) सर्पिःकाञ्चनसन्निभः ।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात् कार्य्यसिद्धये ॥६४॥
नरनारीगणेभ्यश्च पूजां प्राप्नोति शाश्वतीं ।
अक्षयाः पूजितास्तेन भवन्ति पितरोऽव्ययाः ॥६५॥
स्थाल्युदुम्बरपात्राणि फलानि समिधस्तथा ।
श्राद्धे चातिपवित्राणि मेध्यानीति विशेषतः ॥६६॥
पवित्रं वा द्विजश्रेष्ठ शुद्धये जन्मकर्मसु ।

---

१ अश्वमेधफलञ्चैवेति ख० ।
२ मण्डितशिख इति क० ।

पात्रेषु फलमुद्दिष्टं यन्मया श्राद्धकर्म्मणि ॥६७॥
तदेव कृत्स्नं विज्ञेयं समित्सु च यथाक्रमं ।
कृत्वा समाहितं चित्तमग्नये वै करोम्यहं ॥६८॥
अनुज्ञातः कुरुष्वेति तथैव द्विजसत्तमैः ।
पत्नीमादाय पुत्रांश्च जुहुयाद्धव्यवाहनं ॥६९॥
समानप्लक्षन्यग्रोधप्लक्षाश्वत्थविकङ्कताः ।
उदुम्बरास्तथा विल्वचन्दना यज्ञियाश्च ते ॥७०॥
सरलो देवदारुश्च शालश्च खदिरस्तथा ।
समिदर्थं प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥७१॥
ग्राम्याः कण्टकिनश्चैव यज्ञिया येन केन च ।
पूजिताः समिदर्थे तु पितॄणां वचनं तथा ॥७२॥
समिद्भिः कल्कलेयाभिर्जुहुयाद्यो हुताशनं ॥
फलं यत् कर्म्मणस्तस्य तन्मे निगदतः शृणु ॥७३॥
आयसं सर्व्वकामीयमश्वमेधफलं हि तत् ।
श्लेष्मातको नक्तमालः कपित्थः शाल्मलिस्तथा ॥७४॥
नीपो विभीतकश्चैव बल्लीभिश्च तथैव च ।
शकुनानां निवासश्च वर्जयेच्च महीरुहान् ।
अयज्ञीयाः स्मृता ये च वृक्षांश्चैव तु वर्जयेत् ॥७५॥
स्वधेति चैव मन्त्रान्ते पितॄणां वचनं तथा ।
स्वाहेति चैव देवानां यज्ञकर्मण्युदाहृतं ॥७६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पो नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

सूत उवाच । देवाश्च पितरश्चैव तेभ्योऽन्ये पितरस्तथा ।
आथर्वणविधिर्ह्येष प्रत्युवाच बृहस्पतिः ॥१॥
पूजयेच्च पितॄन् पूर्वं देवांश्चापि विशेषतः ।
देवेभ्योऽपि पितॄन् पूर्वमर्चयन्तीह यत्नतः ॥२॥
दक्षस्य दुहिता ख्याता लोके विश्वेति नामतः ।
विधिना सा तु धर्म्मज्ञ दत्ता धर्म्माय धर्म्मतः ।
तस्याः पुत्रा महात्मानो विश्वेदेवा इति श्रुतिः ॥३॥
प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु सर्व्वलोकनमस्कृताः ।
समस्तास्ते महात्मानश्चेरुरुग्रं महत्तपः ॥४॥
हिमवच्छिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेविते ।
सर्व्वाप्सरोभिश्चरितं देवगन्धर्व्वसेवितं ॥५॥
शुद्धेन मनसा प्रीताः पितरस्तानथाब्रुवन् ।
वरं वृणीध्वं प्रीताः स्म कं कामं करवामहे ॥६॥
एवमुक्ते तु पितृभिस्तदा त्रैलोक्यभावनः ।
प्रजानामधिपो ब्रह्मा विश्वानितीदमब्रवीत् ॥७॥
ब्रह्मा उवाच । महातेजा महादेवस्तपसा तैस्तु तापितः ।
तपसा तेन सुप्रीतः कं कामं विदधामि वः ॥८॥
एवमुक्तास्तदा विश्वे ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा ।

ऊचुस्ते सहिताः सर्व्वे ब्रह्माणं लोकभाविनं ॥९॥
श्राद्धेऽस्माकं भवेदंशो ह्येष नः काङ्क्षितो वरः ।
प्रत्युवाच ततो ब्रह्मा तान्वै त्रिदिवपूजितान् ॥१०॥
भविष्यत्येवमेवेति काङ्क्षितो वो वरस्तु यः ।
पितृभिस्तु तथेत्युक्ता एवमेतन्न संशयः ॥११॥
सहास्माभिस्तु वो भाव्यं यत्किञ्चित् क्रियते त्विह ।
अस्माकं कल्पिते श्राद्धे युष्मानग्रासनं ह वै ॥१२॥
भविष्यति मनुष्येषु सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ।
माल्यैर्गन्धैस्तथान्नेन युष्मानग्रेऽर्चयिष्यति ॥१३॥
प्रदाता चेति युष्माकमस्माकं दास्यते ततः ।
विसर्जनमथास्माकं पूर्व्वं पश्चात्तु देवताः ॥१४॥
रक्षणञ्चैव श्राद्धस्य आतिथ्यञ्च विधिद्वयं ।
भूतानां देवतानाञ्च पितॄणां श्राद्धकर्मणि ।
एवं विधिकृतः सम्यक् सर्व्वमेतद् भविष्यति ॥१५॥
एवं[1] दत्त्वा वरं तेषां ब्रह्मा पितृगणैः सह ।
भूतानुग्रहकृद्देवः सञ्चचार यथासुखं ॥१६॥
वेदे पञ्च महायज्ञा नराणां समुदाहृताः ।
एतान् पञ्च महायज्ञान्निर्वपेत्सततं नरः ॥१७॥
यत्र यास्यन्ति दातारः संस्थानं वै निबोधत ।
निर्भयं निरहङ्कारं निःशोकं निर्व्ययक्रमं ।
ब्रह्मस्थानमवाप्नोति सर्वकामपुरस्कृतं ॥१८॥

---

१ एनमिति ङ० ।

शूद्रेणापि प्रकर्त्तव्याः पञ्चैते मन्त्रवर्जिताः।
अतोऽन्यथा तु यो भुङ्क्ते स ऋणं नित्यमश्नुते ॥१९॥
ऋणञ्च भुङ्क्ते पापात्मा यः पचेदात्मकारणात्।
तस्मान्निर्वर्त्तयेत् पञ्च महायज्ञान् सदा बुधः ॥२०॥
नैवेद्यं केचिदिच्छन्ति जीवत्यपि प्रयत्नतः।
उदकपूर्व्वं बलिं कुर्यादुदकुम्भं तथैव च ॥२१॥
बलिं सुविदितं कुर्यादुच्चादुच्चतरं क्षिपेत्।
परशृङ्गगवां पूर्व्वं बलिं सूक्ष्मं समुत्क्षिपेत्[१] ॥२२॥
न निवेद्यो भवेत् पिण्डः पितृणां यस्तु जीवति।
दृष्टेनान्नेन भक्ष्यैश्च भोजयेत यथाविधि।
विधानं वेदविहितमेतद्वक्ष्यामि यत्नतः ॥२३॥
देवदेवा महात्मानो ह्येतेपि पितरो ह्युत।
इच्छन्ति किञ्चिदाचार्य्याः पश्चात् पिण्डनिवेदनं ॥२४॥
पूजनञ्चैव विप्राणां सर्व्वमेव हि[२] नित्यशः।
तद्विधर्मार्थकुशलानित्युवाच बृहस्पतिः ॥२५॥
पूर्व्वं निवेदयेत्पिण्डं पश्चाद्विप्रांश्च भोजयेत्।
योगात्मानो महात्मानः पितरो योगसम्भवाः।
सोममाप्याययन्त्येते पितरो योगमास्थिताः ॥२६॥
तस्माद्दद्याच्छुचिः पिण्डान् योगिभ्यस्तत्परायणः।
पितृणां हि भवेदेतत्साक्षादिव हुतं हविः ॥२७॥

---

१ तथा क्षिपेदिति ख०।
२ पर्व्वमेवहीति क०। ऊर्द्धमेवहीति ख०।

ब्राह्मणानां सहस्रेभ्यो योगी चाग्रासने यदि ।
यजमानञ्च भोक्तृंश्च नौरिवाम्भसि तारयेत् ॥२८॥
असतां प्रग्रहो यत्र सताञ्चैव विमानना ।
दण्डो देवकृतस्तत्र सद्यः पतति दारुणः ॥२९॥
हित्वागमं सधर्माणं बालिशं यत्र भोजयेत् ।
आदिकर्म समुत्सृज्य दाता तत्र विनश्यति ॥३०॥
पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी तु प्रयत्नतः ।
प्रजार्थी पतये[१] दद्यान्मध्यमं तत्र पूर्वकं ॥३१॥
उत्तमां द्युतिमन्विच्छन्गोषु नित्यं प्रयच्छति ।
प्रज्ञां पूजां यशः कीर्त्तिं गोषु नित्यं प्रयच्छति ॥३२॥
प्रार्थयन्दीर्घमायुश्च[२] वायसेभ्यः प्रयच्छति ।
सौकुमार्यमथान्विच्छन् कुक्कुटेभ्यः प्रयच्छति ॥३३॥
एवमेतत्समुद्दिष्टं पिण्डनिर्वपणात् फलं ।
आकाशं गमयेद्वापि स्थितो सुदक्षिणामुखः ।
पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा चैव दिग्भवेत् ॥३४॥
एके विप्राः पुनः प्राहुः पिण्डोद्धरणमग्रतः ।
अनुज्ञाते तु तैर्विप्रैर्वानमुद्धियतामिति ॥३५॥
पुष्पाणाञ्च फलानाञ्च भक्ष्याणामन्नतस्तथा ।
अग्रमुद्धृत्य सर्वेषां जुहुयाज्जातवेदसि ॥३६॥
भक्ष्यमन्नं तथा पेयमनुक्तमफलानि च ।

---

१ पत्नये इति ङ०, च० च। परन्त्वयं पाठो न समीचीनः ।
२ वीर्य्यमायुश्चेति ख० ।

हुत्वा चाग्नौ ततः पिण्डान्निर्वपेद्दक्षिणामुखः ॥३७॥
स्निग्धैर्भक्ष्यैः सुगन्धैश्च तर्पयेत रसैस्तथा ।
एकाग्रः पर्युपासीत प्रयतः प्राञ्जलिस्थितः ।
तत्परः श्रद्दधानश्च कामानाप्नोति मानवः ॥३८॥
अक्षुद्रत्वं कृतज्ञत्वं दाक्षिण्यं सत्कृतञ्च यत् ।
ततो यज्ञञ्च दानञ्च प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥३९॥
अतः परं विधिं सौम्यं भुक्तवत्सु द्विजातिषु ।
आनुपूर्व्वेण विधिना तन्मे निगदतः शृणु ॥४०॥
प्रोक्ष्य भूमिमथोद्धृत्य पूर्व्वं पितृपरायणः ।
ततोऽन्न विकिरं कुर्यात् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥४१॥
स्वधां वाच्य ततो विप्रा विधिवद्भूरिदक्षिणान् ।
अन्नशेषमनुज्ञाप्य सत्कृत्य द्विजसत्तमान् ।
प्राञ्जलिः प्रयतश्चैव अनुगम्य विसर्जयेत् ॥४२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पो नाम
चतुर्दशोऽध्यायः ।

ऋ० ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

बृहस्पतिरुवाच । सकृदर्भ्यर्चिताः प्रीता भवन्ति पितरोऽव्ययाः ।
योगात्मानो महात्मानो विपाप्मानो महौजसः ॥१॥
प्रेत्य च स्वर्गलाभाय[१] कामैश्वर्यं सुविस्तरं ।
येषाञ्चाप्यनुहून्ति मोक्षप्राप्तिक्रमेण तु ॥२॥
तानि वक्ष्याम्यहं सौम्याः सरांसि सरितस्तथा ।
तीर्थानि चैव पुण्यानि देशान् शैलान् तथाश्रमान् ॥३॥
पुण्यो यस्त्रिषु लोकेषु मरकण्टकपर्वतः ।
पर्व्वतः प्रवरः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥४॥
यत्र वर्षसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
तपः सुदुश्चरन्तेपे भगवानङ्गिराः पुरा ॥५॥
यत्र मृत्योर्गतिर्नास्ति तथैवासुररक्षसां ।
न भयञ्चैव वालक्ष्मीर्यावद् भूमिर्धरिष्यति ॥६॥
तेजसा यशसा चैव भ्राजते स नगोत्तमः ।
शृङ्गमाल्यवतो नित्यं वह्निः संवर्तको यथा ॥७॥
मृदवश्च सुगन्धाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः ।
शान्ताः कुशा इति ख्याताः पिवन्[२] दक्षिणनर्मदां ॥८॥

---

१ स्वर्गलोकायेति ख० ।
२ पाठोऽयं न समीचीनः ।

दृष्टवान् स्वर्गसोपानं भगवानङ्गिराः पुरा ।
अग्निहोत्रे महातेजाः प्रस्तरार्थंकुशोत्तमान् ॥९॥
तेषु दर्भेषु यः पिण्डान् मरकण्टकपर्व्वते ।
दद्यात्सकृदपि प्राज्ञस्तस्य वच्यामि यत् फलं ॥१०॥
तद्भवत्यक्षयं श्राद्धं पितृणां प्रीतिवर्द्धनं ।
अन्तर्द्धानञ्च गच्छन्ति क्षेत्रमासाद्य तत् सदा ॥११॥
तत्र ज्वालारसः पुण्यो दृश्यतेऽद्यापि सर्व्वशः ।
सशल्यानाञ्च सत्त्वानां विशल्यकरणी नदी ॥१२॥
प्राग्दक्षिणा तु सावर्त्ता वापी सा पर्वतोत्तमे ।
कलिङ्गदेशपार्श्वार्द्धे पितृणां प्रीतिवर्द्धनं ॥१३॥
सिद्धक्षेत्रमृषिश्रेष्ठा यदुक्तं परमं भुवि ।
सम्मतो देवदैत्यानां श्लोकमप्युशना जगौ ॥१४॥
धन्यास्ते पुरुषा लोके ये प्राप्यामरकण्टकं ।
पितॄन्सन्तर्पयिष्यन्ति श्राद्धे पितृपरायणाः ॥१५॥
अल्पेन तपसा सिद्धिं गमिष्यन्ति न संशयः ।
सकृदेवार्चितास्तत्र स्वर्गममरकण्टके[१] ॥१६॥
महेन्द्रपर्व्वते रम्ये पुण्यं शक्रनिषेवितं ।
तत्रारुह्य भवेत् प्रीतिः श्राद्धञ्चैव महत्फलं ॥१७॥
विन्ध्याधःशिखरे युक्ता दिव्यं चक्षुः प्रवर्त्तते ।
अदृश्यश्चैव भूतानां देववच्चरते महीं ॥१८॥
सप्तगोदावरे चैव गोकर्णे च तपोवने ।

१ सर्व्वत्र कण्टकस्थाने कङ्कटेति पाठः ङ० च० पुस्तकद्वये वर्त्तते ।

अश्वमेधफलं तत्र स्नात्वा च लभते नरः ॥१९॥
धूतपापस्थलं प्राप्य पूतः स्नात्वा भवेन्नरः ।
रुद्रस्तत्र तपस्तेपे देवदेवो महेश्वरः ॥२०॥
गोकर्णे वर्णितं विप्रैर्नास्तिकानां निदर्शनं ।
अब्राह्मणस्य सावित्री पठतः सम्प्रणश्यति ॥२१॥
देवर्षिभवने शृङ्गे सिद्धचारणसेविते ।
आरुह्य तन्तु नियमात्ततो यान्ति त्रिविष्टपं ॥२२॥
दिव्यैश्चन्दनवृक्षस्य पादपैरुपशोभितं ।
आपः स्वादनसम्पृक्ता वहन्ति सततं यतः ॥२३॥
नदी प्रवर्त्तते ताभ्यस्ताम्रपर्णीति नामतः ।
योषेव समहाखेदा दक्षिणं याति सागरं ॥२४॥
नद्यास्तस्यास्तु या आपो मूर्च्छमाना महोदधौ ।
शङ्खा भवन्ति मुक्ताश्च जायन्ते शङ्खशुक्तिकाः ॥२५॥
उदकानयनं कृत्वा शङ्खमौक्तिकसंयुतं ।
आधिभिर्व्याधिभिश्चैव मुक्ता यान्त्यमरावतीं ॥२६॥
चन्दनेभ्यः प्रयुक्तानां शङ्खानां मौक्तिकस्य च ।
पापकर्त्तृनपि पितॄंस्तारयन्ति यथाश्रुति ॥२७॥
चन्द्रतीर्थे कुमार्य्यान्तु कावेर्य्यां प्रभवेऽचये ।
श्रीपर्व्वतस्य तीर्थेषु वैक्कते च तथा गिरौ ॥२८॥
एकस्था यत्र दृश्यन्ते वृक्षा ह्यौशिरपर्व्वते ।
पालाशाः खादिरा विल्वा प्लक्षाश्वत्थविकङ्कताः ॥२९॥
एतद्धि मण्डलं सिद्धं यज्ञीयं द्विजसत्तमाः ।

अस्मिन् मुक्ता जनोऽङ्गानि चिप्रं यात्यमरावतीं ॥३०॥
कर्म्माणि स्वप्रयुक्तानि सिध्यन्ति प्रभवात्यये ।
दुःप्रसक्तानि पितृषु प्रयुक्तानि भवन्त्युत ॥३१॥
पितॄणां दुहिता पुण्या नर्मदा सरितां वरा ।
तत्र श्राद्धानि दत्तानि अक्षयाणि भवन्त्युत ॥३२॥
माठरस्य[१] वने पुण्ये सिद्धचारणसेविते ।
अन्तर्द्धानं न गच्छन्ति सक्तास्तस्मिन् महागिरौ ॥३३॥
विन्ध्ये चैव गिरौ पुण्ये धर्माधर्मनिदर्शनं ।
पापधारां न पश्यन्ति धाराम्पश्यन्ति साधवः ॥३४॥
तस्यां न दृश्यते पापं केषाञ्चित् पापकर्मणां ।
स्पष्टा भवति सा धारा प्रायशः शुभकर्मणां ॥३५॥
कोशलायां मतङ्गस्य वापी पापनिसूदनी ।
स्नातास्तस्यां दिवं यान्ति कामचारविहङ्गमाः ॥३६॥
कुमारकोशलातीर्थे पर्व्वते पालपञ्जरे ।
पाण्डुकूले समुद्रान्ते पण्डारकवने तथा ॥३७॥
विमले च विपाये च[२] सतत्वत्य प्रभवेऽभये ।
श्रीवृक्षे गृध्रकूटे च जम्बूमार्गे च नित्यशः ॥३८॥
असितस्य गुरोः पुण्ये योगाचार्य्यस्य धीमतः ।
तत्रापि श्राद्धमानन्त्यमसितायाश्च नित्यशः ॥३९॥
पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धं तपश्चैव महाफलं ।

---

१ याचकस्येति ख० ।
२ विपाके चेति ख० ।

महोदधौ प्रभासे च तस्मादेवं विनिर्द्दिशेत् ॥४०॥
देविकायां वृषो नाम कूपः सिद्धनिषेवितः ।
समुत्पतन्ति तस्यापो गवां शब्देन नित्यशः ॥४१॥
योगेश्वरैः सदा जुष्टः सर्व्वपापवहिष्कृतैः ।
दद्याच्छ्राद्धन्तु यस्तस्मिंस्तस्य वक्ष्यामि यत् फलं ॥४२॥
अक्षयं सार्व्वकामीयं(१) श्राद्धं प्रीणाति वै पितॄन् ।
जातवेदः शिला तत्र साक्षादग्नेः सनातनी ॥४३॥
यस्त्वग्निं प्रविशेत् तत्र नाकपृष्ठे स मोदते ।
अग्निः शान्तः पुनर्जातस्तस्मिन् दत्तं तदक्षयं ॥४४॥
दशाश्वमेधिके तीर्थे तीर्थे पञ्चाश्वमेधिके ।
यथोद्दिष्टं फलं तेषां क्रतूनां नात्रसंशयः ॥४५॥
ख्यातं हयशिरो नाम तीर्थं सर्व्वोत्तरप्रदं ।
श्राद्धं तत्र तदाक्षय्यं दत्वा स्वर्गे च मोदते ॥४६॥
श्राद्धं कुम्भे विमुञ्चन्ति ज्ञेयं पापनिषूदनं ।
श्राद्धं तत्राक्षयं प्रोक्तं जयहोमतपांसि च(२) ॥४७॥
अजतुङ्गे शुभे(३) तीर्थे तर्पयेत्सततं पितॄन् ।
दृश्यते पर्व्वसु च्छाया यत्र नित्यं दिवौकसां ।
पृथिव्यामक्षयं दत्तं निरुजा यत्र पाण्डवाः ॥४८॥
योगेश्वरैः सदा जुष्टं सर्व्वपापवहिष्कृतैः ।
दद्याच्छ्राद्धन्तु यस्तस्मिन् तस्य वक्ष्यामि यत् फलं ॥४९॥

---

१ अयं वै सर्व्वकाम ऽ.नित ख० ।
२ जपहोमतपांसि चेति ग० ।
३ अत्र तुङ्गे शुचाविति क० ।

अर्चितास्तेन वै साक्षाद्भवन्ति पितरः सदा ।
अस्मिन् लोके वशी यः स्यात्(१) प्रेत्य स्वर्गे स मोदते ॥५०॥
प्रायशः प्रवरः पुण्यः शिवो नाम ह्रदस्तथा ।
तत्र व्याससरः पुण्यं दिव्यं ब्रह्मसरस्तथा ॥५१॥
उज्जन्तः(२) पर्व्वतः पुण्यो यस्मिन् योगेश्वरालये ।
तत्रैव चाश्रमः पुण्यो वसिष्ठस्य महात्मनः ॥५२॥
ऋग्यजुःसामशिरसः कापोतः पुष्पसाह्वयः(३) ।
आख्यातो(४) पञ्चमो वेदो दृष्ट्वा ह्येतेषु ब्रह्मणा ॥५२॥
गत्वैतान् मुच्यते पापात् द्विजो वह्निः सनातनः ।
श्राद्धस्यानन्त्यमेतेषु जप्य(५)होमतपांसि च ॥५३॥
पुण्डरीके महातीर्थे पुण्डरीकसमं फलं ।
ब्रह्मतीर्थे महातीर्थे अश्वमेधफलं लभेत् ॥५४॥
सिन्धुसागरसम्भेदे तथा पञ्चनदेऽव्ययं ।
कीरकात्मा(६) ततः पुण्यो मण्डवायाञ्च पर्व्वते ॥५५॥
देयं सप्तरदे(७) श्राद्धं मानसे च विशेषतः ।
महाकूटे च वन्दे च(८) गिरौ त्रिककुदे तथा ॥५६॥

---

१ च स्यात् इति ङ०। तस्मात् इति ख०। क पुस्तके एतच्छ्लोको नास्ति।
२ ऊजन्तः इति ग० ।
३ पुष्पपाह्वय इति ग० ।
४ आख्यानेति वा क्वचित् ।
५ जपहोमेति ग० ।
६ कोईकात्मास्ततः इति छ० । कीराकात्मेति च० ।
७ सप्तपदे इति ग० ।
८ देवगिरौ इति ग० तथा ज० ।

सन्ध्यायाञ्च महावेद्यां दृश्यते महदद्भुतं।
अश्रद्दधानान्नाभ्येति साभ्येति च धृतव्रतान् ॥५७॥
जातवेदः शिला तत्र साक्षादग्नेः सनातनी।
श्राद्धानि चाग्निकार्य्यञ्च तत्र कुर्य्यात् सदाक्षयं ॥५८॥
संश्रयिलैकमेकेन सायाह्नं प्रति नित्यशः।
तस्मिन् देयं सदा श्राद्धं पितॄणामक्षयार्थिना ॥५९॥
हृतात्मा वाहृतात्मा वा यत्र विज्ञायते नरः।
स्वर्ग्यमार्गप्रदं नाम तीर्थं सद्योवरप्रदं।
वैराण्युत्सृज्य तस्मिंस्तु दिवं सप्तर्षयो गताः ॥६०॥
अद्यापि तानि दृश्यन्ते वैराण्येव गतानि तु।
स्नात्वा स्वर्गमवाप्नोति तस्मिन् तीर्थोत्तमे नरः ॥६१॥
ख्यातमायतनं तत्र नन्दिसिद्धनिषेवितं।
नन्दीश्वरस्य या मूर्त्तिर्दुराचारैर्न दृश्यते ॥६२॥
दृश्यन्ते काञ्चना यूपाः सन्निध्ये भास्करोदये।
कृत्वा प्रदक्षिणन्ते तु गच्छन्त्यन्तर्हिता दिवं(१) ॥६३॥
सर्व्वतश्च कुरुक्षेत्रं सुतीर्थञ्च विशेषतः।
पुण्यं सनत्कुमारस्य योगेशस्य महात्मनः।
कीर्त्त्यते च तिलान् दत्वा पितॄणां वै सदाक्षयं ॥६४॥
ओजसे चाक्षयं श्राद्धं धर्म्मराजनिवेशने(२)।
श्राद्धं दत्तममावस्यां विधिना च यथाक्रमं ॥६५॥

---

१ दृश्यन्ते काञ्चनापस्य सन्निध्ये भास्करोदये। कृत्वा प्रदक्षिणं तास्तु गच्छन्त्यन्तर्हितादिवमिति ग०।

२ धर्म्मराजनिषेवणे इति ख०।

पुनः सन्निहितानां वै कुरुक्षेत्रे विशेषतः।
अर्चयेद्वा पितॄंस्तत्र सत्पुत्रस्त्वनृणो भवेत् ॥६६॥
विनशने सरस्वत्यां प्लक्षप्रस्रवणे तथा।
व्यासतीर्थे सरस्वत्यां(१) ब्रह्मक्षेत्रे(१) विशेषतः ॥६७॥
देयमोङ्कारपठनैः श्राद्धमक्षयमिच्छता।
पर्व्वतस्यैव गङ्गायां मैनाके च नगोत्तमे ॥६८॥
यमुनाप्रभवे चैव सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
अत्युष्णाश्चातिशीताश्च आपस्तत्र निदर्शनं ॥६९॥
यमस्य भगिनी पुण्या मार्त्तण्डदुहिता तथा।
तत्राक्षयं तदा श्राद्धं पितृभिः पूर्व्वकीर्त्तितं ॥७०॥
ब्रह्मानुगह्वरे स्नात्वा सद्यो भवति ब्राह्मणः।
तस्मिन् हि श्राद्धमानन्त्यं जपहोमतपांसि च ॥७१॥
स्थाणुभूतश्चरंस्तत्र वसिष्ठो वै महातपाः।
अद्यापि यत्र दृश्यन्ते पादपा मणिचर्च्चिताः ॥७२॥
तुला तु दृश्यते यत्र धर्म्माधर्म्मप्रदर्शिनी।
यया वै तुलितं विप्रैस्तीर्थानां फलमुत्तमं ॥७३॥
पितॄणां दुहिता योगा गन्धकालीति विश्रुता।
चतुर्थी ब्रह्मणश्चांशः पराशरकुलोद्वहा ॥७४॥
यस्य त्वेकं चतुर्द्धा तु वेदं धीमान् महामुनिः।
महायोगं महात्मानं यो व्यासं जनयिष्यति ॥७५॥
अच्छोदकं नाम सरो यत्राच्छोदा समुच्छ्रिता।

१ एतत् पाठः प्रायशो वर्त्तते क्वचिदस्पष्टः परन्तु कुत्रापि न समीचीनः।
१ चिह्नद्वे च ङ०। श्राद्धपक्षे ग०।

मत्स्ययोनौ पुनर्जाता नियोगाद्दारणेन तु ॥७६॥
तस्या यत्राश्रमः पुण्यः पुण्यकृद्भिर्निषेवितः ।
सकृद्दत्तन्तु वै श्राद्धमक्षयं समुदाहृतं ।
तस्यां योगसमाधाने दत्तं युगपदुद्भवेत् ॥७७॥
कुवेरतुङ्गे व्यामोघे[१] व्यासतीर्थे तथैव च ।
पुण्यः स ब्राह्मणो दद्याच्छ्राद्धमानन्त्यमक्षयं ॥७८॥
सिद्धैस्तु सेविता नित्यं दृश्यते नाकृतात्मभिः ।
अनिवर्त्तनन्तु नन्दायां वेद्यां प्रागुत्तरे दिशि ॥७९॥
सिद्धक्षेत्रं तु वै जुष्टं यत् प्राप्य न निवर्त्तते ।
महालये पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ॥८०॥
देवालये तपस्तप्त्वा एकपादेन ईश्वरः ।
नीहारस्य युगन्दिव्यमुमातुंगे स्थितं जलं ॥८१॥
उमातुङ्गे भृगोस्तुङ्गे ब्रह्मतुङ्गे महालये ।
काद्रवत्यां[२] च शाण्डिल्यां गुहायां वामनस्य च ॥८२॥
गत्वा चैतानि पूतः स्याच्छ्राद्धमक्षयमेव च ।
जपो होम स्तथा ध्यानं यत्किचित् सुकृतं भवेत् ॥८३॥
ब्रह्मचर्य्यं यजन्ते वै गुरुभक्ताः शतं समाः ।
एवमादीनि सद्य स्तां स्नात्वा प्राप्नोति सत् फलं ॥८४॥
कुमारधारा तत्रैव दृष्ट्वा पापप्रणाशनी ।
यानासनं[३] च तत्रैव सद्यः स्याद्यत् प्रदृश्यते ॥८५॥

---

१ व्यामोघे इति ख० ।
२ कारद्रवत्यामिति पश्चस्तु पुस्तकेषु पाठः ।
३ पनासनमिति ज० ।

श्रीलकीर्तिपुराभ्यासे कामानाप्नोति पुष्कलान्।
अदृश्यः सार्व्वभूतानां देववच्चरते महीं ॥८६॥
काश्यपस्य महातीर्थं कालसर्पिरिति श्रुतं ॥
तत्र श्राद्धानि देयानि नित्यमक्षयमिच्छता ॥८७॥
अक्षयं तु भवेच्छ्राद्धं शालग्रामसमन्ततः।
दृष्ट्वा न दृश्यते तत्र प्रत्यक्षमकृतात्मना ॥८८॥
प्रत्यादेशो ह्यशिष्टानां शिष्टाणाञ्च निवेशनं।
तत्र चैव ह्रदे पुण्ये दिव्यो वै नागराड्यतः ॥८९॥
पिण्डं गृह्णाति हि सतां न गृह्णात्यसतां हि सः।
अतिप्रदीप्तैर्भुजगैर्भोक्तुमन्नं न शक्यते ॥९०॥
प्रत्यक्षं दृश्यते धर्म्मस्तीर्थयोरनयोर्द्वयोः।
देवदारुवने चापि चारयेस्तं निदर्शनं ॥९१॥
विधूतानि तु पापानि दृश्यन्ते सुकृतात्मना।
भागीरथ्यां प्रयागे च नित्यमक्षयमुच्यते ॥९२॥
कालञ्जरे दशार्णायां नैमिषे कुरुजाङ्गले।
वाराणस्यां नगर्य्यान्तु देयं श्राद्धन्तु यत्नतः ॥९३॥
तस्यां योगेश्वरो नित्यं तत्तस्यां दत्तमक्षयं।
दत्वा चैतेषु पूतः स्याच्छ्राद्धमानन्त्यमेव च ॥९४॥
तपोहोमस्तथा ध्यानं यत् किञ्चित्सुकृतं भवेत्।
लौहित्ये वैतरण्यां वै स्वर्णवेद्यां तथैव च ॥९५॥
सकृदेव समुद्रान्ते दृश्यते पुण्यकर्मभिः।
गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ॥९६॥

गयायां गृध्रकूटे च श्राद्धं दत्तं महाफलं ।
हिमञ्च पतते तत्र समन्तात् पञ्चयोजनं ॥९७॥
भरतस्याश्रमे पुण्येऽरण्यं पुण्यतमं स्मृतं ।
मतङ्गस्य पदं तत्र दृश्यते मांसचक्षुषा ॥९८॥
ख्यापितं धर्म्मसर्व्वस्वं लोकस्यास्य निदर्शनं ।
एवं पञ्चवनं[१] पुण्यं पुण्यकर्म्मिर्निषेवितं ।
यस्मिन् पाण्डुविशालेति तीर्थं सद्यो निदर्शनं ॥९९॥
तुलामानैस्तथा चापैः शास्त्रैश्च विविधैस्तथा ।
उन्मज्जन्ति तथा लग्ने ये वै पापकृतो जनाः[२] ॥१००॥
तृतीयायां तथा पादे निःस्वरे पावमण्डले ।
महाह्रदे वै कौशिक्यां दत्तं श्राद्धं महाफलं ॥१०१॥
मुण्डपृष्ठे[३] पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ।
बह्वन् देवयुगांस्तप्त्वा तपस्तीव्रं सुदुश्चरं ॥१०२॥
अल्पेनाप्यत्र कालेन नरो धर्म्मपरायणः ।
पाप्मानमुत्सृजत्याशु जीर्णत्वचमिवोरगः ॥१०३॥
सिद्धानां प्रीतिजननैः पापानाञ्च भयङ्करैः ।
लेलिहानैर्महाभोगै रचितन्तु दिवानिशं ॥१०४॥
नाम्ना कनकनन्दीति तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं ।
उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य देवर्षिगणसेवितं ।

---

१ पङ्कवनमिति क० ख० ङ० ।
२ पापकृतेन्द्रिया इति ग० ।
३ कुण्डपृष्ठे इति ख० ।

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति कामचारा विहङ्गमाः ॥१०५॥
दत्तं चापि तथा श्राद्धमक्षयं समुदाहृतं।
ऋणैस्त्रिभिस्तदा स्नात्वा निर्म्मुच्यति नरोत्तमः ॥१०६॥
तीरे तु सरसस्तत्र देवस्यायतनं महत्।
आरुह्य तज्जपंस्तत्र सिद्धो याति दिवं ततः ॥१०७॥
उत्तरं[१] मानसं गत्वा सिद्धिं प्राप्नोत्यनुत्तमां।
तत्र गत्वा पुरश्रेष्ठं दृश्यते महदद्भुतं ॥१०८॥
तस्मिन्निर्व्वर्त्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम्।
कामान् स लभते दिव्यान् मोक्षोपायञ्च नित्यशः ॥१०९॥
मानसे सरसि श्रेष्ठे दृश्यते महदद्भुतं।
दिवश्च्युता महाभागा ह्यन्तरिक्षे विराजते ॥११०॥
गङ्गा त्रिपथगा देवी सोमपादाच्युता भुवि[२]।
आकाशे दृश्यते तत्र तोरणं सूर्य्यसन्निभं ॥१११॥
जाम्बूनदमयं दिव्यं स्वर्गद्वारमिवायतं।
यतः प्रवर्त्तते भूयः पूर्व्वसागरसन्निभं ॥११२॥
पावनी सर्व्वभूतानां धर्म्मज्ञानां विशेषतः।
चन्द्रभागा च सिन्धुश्च उभौ मानससन्निभौ।
सागरं पश्चिमं याति दिव्यसिन्धुर्नदीवरः ॥११३॥
पर्व्वतो हिमवान्नाम नानाधातुविभूषितः।
योजनानां सहस्राणि आयतोऽशीतिरुच्यते ॥११४॥

---

१ उत्तममिति ज०।
२ सोमपदा च्युताभवदिति ग०।

सिद्धचारणसङ्कीर्णः सिद्धचारणसेवितः ।
तत्र पुष्करिणी रम्या सुषुम्ना नाम विश्रुता ॥१०९॥
दशवर्षसहस्राणि तत्र जातस्तु जीवति ।
श्राद्धं भवति चानन्त्यं तस्यां दत्तं महोदयं ।
तारयेच्च यदा श्राद्धं दशपूर्व्वान् दशापरान् ॥११०॥
सर्व्वं पुण्यं हिमवतो गङ्गा पुण्या च सर्व्वतः ।
समुद्रगाः समुद्राश्च सर्व्वे पुण्याः समन्ततः ॥१११॥
एवमादिषु सर्व्वेषु श्राद्धं निर्वर्त्तयेद्बुधः ।
पूतो भवति स्नात्वा नु[१] दत्त्वा दत्त्वा तथैव च[२] ॥११२॥
शैलसानुषु तुङ्गेषु कन्दरेषु गुहासु च ।
उपह्वरनितम्बेषु तथा प्रस्रवणेषु च[३] ॥११३॥
पुलिनेष्वापगानाञ्च[४] तथैव प्रभवे युगे ।
महोदधौ गवां गोष्ठे सङ्गमेषु वनेषु च ॥११४॥
असंसृष्टोपलिप्तासु हृद्यासु सुरभीषु च ।
गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च ॥११५॥
कुर्य्याच्छ्राद्धमथैतेषु नित्यमेव यथाविधि ।
प्रदक्षिणं दिशं गत्वा सर्व्वकामचिकीर्षवः ॥११६॥
एवमेतेषु सर्व्वेषु श्राद्धं कुर्य्यादतन्द्रितः ।

---

१ प्रीतो भवति दत्वा च इति ग० ।
२ दत्त्वा हुत्वा तथैवच इति ख० ।
३ नित्यमेव यथा विधि इति ग० ।
४ पुलिने चापगानामिति क० ।

एवमेव तु मेधावी ब्राह्मीं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥११७॥
त्रैवर्ण्ये विहिते स्थाने धर्म्मवर्णाश्रमे तथा ।
कोपस्थानस्य संत्यागात् प्राप्यते पितृपूजनं[१] ॥११८॥
तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
कृतपापस्य शुद्ध्येत किं पुनः शुभकर्म्मकृत् ॥११९॥
तिर्य्यग्योनिं न गच्छेच्च कुदेशे न च जायते ।
स्वर्गी भवति वै विप्रो मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥१२०॥
अश्रद्दधानाः पाप्मानो नास्तिकाः स्थितसंशयाः ।
हेतुद्रष्टा च[२] पञ्चैते न तीर्थफलमश्नुते ॥१२१॥
गुरुतीर्थे परा सिद्धिस्तीर्थानां परमं पदं ।
ध्यानं तीर्थपरं तस्माद्ब्रह्मतीर्थं सनातनं ॥१२२॥
उपवासात्परं ध्यानमिन्द्रियाणां निवर्त्तनं ।
उपवासनिबद्धा हि[३] प्राणैरिह[४] पुनः पुनः ॥१२३॥
प्राणापानौ समौ कृत्वा विषयाणीन्द्रियाणि च ।
बुद्धिं मनसि संयम्य सर्व्वेषान्तु निवर्त्तनं ॥१२४॥
प्रत्याहारं पुनर्विद्धि मोक्षोपायमसंशयं ।
इन्द्रियाणां मनोधारं बुद्ध्यादीनां प्रवर्त्तनं[५] ॥१२५॥
अनाहारात् क्षयं यान्ति विद्यादनशनं तपः ।

---

१ बहुषु पुस्तकेषु कोपस्थानाच्च संत्यागादिति पाठो दृश्यते परन्तु न युक्तः।
२ हेतुदृष्टाश्चेति पाठः सर्व्वत्र । अयं पाठो न सङ्गतः ।
३ उपमाननिबन्धा हीति क० ज० ।
४ प्राणायामैरिति पाठोयुक्तः ।
५ निवर्त्तनमिति पाठो बहुषु पुस्तकेषु वर्त्तते । नायं सुसङ्गतः ।

निग्रहाद्बुद्धिमनसो रम्या बुद्धिस्तु जायते॥१२६॥
क्षीणेषु सर्व्वपापेषु क्षीणेष्वेवेन्द्रियेषु च ।
परिनिर्वाति शुद्धात्मा यथा वह्निर्निरिन्धनः ॥१२७॥
कारणेभ्यो गुणेभ्योऽथ व्यक्ताव्यक्तस्य कृत्स्नशः ।
वियोजयति क्षेत्रज्ञं तेभ्यो योगेन योगवित्॥१२८॥
तस्य नास्ति गतिस्थानं व्यक्ताव्यक्तं न संशयः ।
आसन्नः[१] सदसन्नैव नैव किञ्चित् स्थित इति ॥१२९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पे तीर्थयात्रा नाम
पञ्चदशोऽध्यायः ।

---

१ नासन्नेति लिपिः सर्व्वत्र । सा सम्यक्तेन न प्रतिभाति ।

अथ षोडशोऽध्यायः।

श्राद्धकल्पः।

बृहस्पतिरुवाच। अतः परं प्रवक्ष्यामि दानानि च फलानि च।
श्राद्धकर्म्माणि मेध्यानि वर्जनीयानि यानि च ॥१॥
हिमप्रपतने कुर्य्यादाहरेद्वा हिमन्ततः।
अग्निहोत्रमतः पुण्यं परमं हि ततः स्मृतं ॥२॥
नक्तन्तु वर्जयेच्छ्राद्धं राहोरन्यत्र दर्शनात्।
सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यं क्षिप्रं वै राहुदर्शने ॥३॥
उपरागे न कुर्य्याद्यः पङ्के गौरिव सीदति।
कुर्वाणस्तूद्धरेत् पापात् मग्नान्नौरिव सागरे ॥४॥
विश्वदेवञ्च सौम्यञ्च बहुमांसपरं हविः।
विषाणं वर्जयेत् खाड़्गमस्नुयानाशनाय वै ॥५॥
त्वष्टा वै वार्य्यमाणस्तु[१] देवेशेन महात्मना।
पिवन् शचीपतेः सोमं पृथिव्यामपतत्पुरा[२] ॥६॥
श्यामाकास्तु तथोत्पन्नाः पित्रर्थमपि पूजिताः।
विप्रुषस्तस्य नासाभ्यामसक्ताभ्यां तथैव च ॥७॥
स्लेष्माणः शीतला हृद्या मधुराश्च तथेत्वरः।

---

१ वार्य्यमाणेनेति लिखनं सर्व्वत्र तन्न युक्तं।
२ -मभवत् पुरा इति ख० ग०।

श्यामाकैरिचुभिश्चैव पितॄणां सार्व्वकामिकं ।
कुर्य्यादाग्रयणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥८॥
श्यामाका हस्तिनामा च पटोलं वृहतीफलं ।
अगस्त्यस्य शिखा तीव्रा कषायाः सर्व्वं एव च ॥९॥
एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।
नागरञ्चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥१०॥
वंशीकरीराः सुरसाः सर्ज्जकं भूस्तृणाति च ।
वर्जनीयानि वक्ष्यामि श्राद्धकर्म्मणि नित्यशः ॥११॥
लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुः पिण्डमूलकं ।
करम्भाद्यानि चान्यानि हीनानि रसगन्धतः ॥१२॥
श्राद्धकर्म्मणि वर्ज्यानि कारणञ्चात्र वक्ष्यते ।
पुरा देवासुरे युद्धे निर्जितस्य बलेः सुरैः ॥१३॥
व्रणेभ्यो विस्फुरन्तो वै पतिता रक्तबिन्दवः ।
तत एतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्म्मणि नित्यशः ॥१४॥
अथ वेदोक्तनिर्य्यासान् लवणान्यूषराणानि च ।
श्राद्धकर्म्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्य्यो रजस्वलाः ॥१५॥
दुर्गन्धं फेनिलञ्चैव तथा वै पल्वलोदकं ।
न लभेद्यत्र गौस्तृप्तिं[१] नक्तं यच्चैव गृह्यते ॥१६॥
आविकं मार्गमौष्ट्रञ्च सर्व्वमेकशफञ्च यत् ।
माहिषञ्चामरञ्चैव पयो वर्ज्यं विजानता ॥१७॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि वर्ज्यान् देशान् प्रयत्नतः ।

---

१ न भवेद्यत्र गौस्तृप्तिरिति क० ।

न द्रष्टव्यञ्च यैः श्राद्धं शौचाशौचञ्च कृत्स्नशः ॥१८॥
वन्यमूलफलाहारैः श्राद्धं कुर्य्यात्तु श्रद्धया ।
राष्ट्रमिष्टमवाप्नोति स्वर्गं मोक्षं यशस्करं ॥१९॥
अनिष्टशब्दसङ्कीर्णं जन्तुव्याप्तमथापि वा ।
पूतिगन्धां तथा भूमिं श्राद्धकर्म्मणि वर्जयेत् ॥२०॥
नद्यः सागरपर्य्यन्ता द्वारं दक्षिणपूर्व्वतः ।
त्रिशङ्कुं वर्जयेद्देशं सर्व्वं द्वादशयोजनं ॥२१॥
उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च कैकटात्[१] ।
देशस्त्रैशङ्कवो नाम वर्जितः श्राद्धकर्म्मणि ॥२२॥
कारङ्कराः[२] कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च ।
प्रनष्टाश्रमधर्म्माश्च वर्ज्या देशाः प्रयत्नतः ॥२३॥
नग्नादयो न पश्येयुः श्राद्धमेव व्यवस्थितं ।
गच्छन्ति तैस्तैर्दृष्टानि न पितॄन् न पितामहान् ॥२४॥
शंयुरुवाच । नाग्नादीन् भगवन् सम्यङ्नमाद्य परिपृच्छतः ।
कथय द्विजमुख्याग्र्य विस्तारेण यथातथं ॥२५॥
एवमुक्तो महातेजा वृहस्पतिरुवाच तं ।
सर्व्वेषामेव भूतानां त्रयीसंवरणं स्मृतं ॥२६॥
परित्यजति यो मोहात्ते वै नग्ना द्विजोत्तमाः[३] ।
प्रलीयते नरो यः स्यान्निरालम्बश्च योऽवृषः ॥२७॥

---

१ क-नामकपुस्तकव्यतिरिक्तेषु सर्व्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु वैकटः इति पाठोऽस्ति ।
२ कारस्करा इति क० ख० ।
३ नग्नादयो जना इति क, ज पुस्तकव्यतिरिक्त सर्व्वेषु आदर्शपुस्तकेषु पाठः ।

वृषं यस्य परित्यज्य सोऽन्यमन्यत्र मार्गति ।
वृषोवेदसम[1]स्तस्मिन् यो वै सम्यङ्न पश्यति ॥२८॥
ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या वृषलाश्चैव सर्व्वशः ।
पुरा देवासुरे युद्धे निर्जितैरसुरैस्तदा ॥२९॥
पाषण्डवैकृतस्थाने[2]नैषा सृष्टिः स्वयंभुवा ।
द्विश्राद्धकश्च निर्ग्रन्थाः शाक्या[3] पुष्टिकलंशका:[4] ॥३०॥
ये धर्म्मं नानुवर्त्तन्ते ते वै नग्नादयोजनाः ।
वृथाजटी वृथामुण्डी वृथानग्नश्च यो द्विजः ॥३१॥
वृथाव्रती वृथाजापी ते वै नग्नादयोजनाः ।
कुलन्धमा निषादाश्च तथा पुष्टिविनाशका:[5] ॥३२॥
कृतकर्म्माच्छिताश्चैते कुपथाः परिकीर्त्तिताः ।
एभिर्निर्वृत्तं दृष्टं वा श्राद्धं गच्छन्ति मानवाः ॥३३॥
ब्रह्मघ्नश्च कृतघ्नश्च नास्तिका गुरुतल्पगाः ।
दस्यवश्च नृशंसाश्च दर्शनेनैव वर्जिताः ॥३४॥
ये चान्ये पापकर्म्माणः सर्व्वांस्तान् परिवर्जयेत् ।
देवदेवर्षिनिन्दायां रताश्चैव विशेषतः ॥३५॥
असुरान् यातुधानांश्च दृष्टसेभिर्व्रजन्त्युत[6] ।

---

१ वेदो वृषसम इति पाठः समुचितः ।
२ पाषण्डकैः कृतस्थाने ख० ग० ।
३ यद्वि श्राद्धकनिर्ग्रन्था इति बहुष्वादर्शेषु पाठोऽस्ति ।
४ सर्व्वैनैव शाक्या इति पाठोऽस्ति ।
५ जीवन्ति कर्पटाः इति ङ ।
६ मानवा इति कर्टपदमूहनीयं ।

ब्राह्मं कृतयुगं प्रोक्तन्त्रेता तु क्षत्रियं स्मृतं ॥ ३६॥

वैश्यं द्वापरमित्याहुः शूद्रं कलियुगं स्मृतं ।

पितर ऊचुः । वेदाः कृतयुगे पूज्यास्त्रेतायान्तु सुरास्तथा ॥ ३७॥

रुद्रानि द्वापरे नित्यं पाषण्डाश्च कलौयुगे ।

अपमानापवित्रश्च कुक्कुटो ग्रामशूकरः ॥ ३८॥

श्वा चैव दर्शनादेव हन्ति श्राद्धं न संशयः ।

शावसूतकसंस्पृष्टो दीर्घरोगिभिरेव च ॥ ३९॥

मलिनैः पतितैश्चैव न द्रष्टव्यं कथञ्चन ।

अन्नं पश्येयुरेते वै नैतत्स्याद्धव्यकव्ययोः ॥ ४०॥

तत्संस्पृष्टं प्रधानार्थं संस्कारश्चापदोभवेत् ।

हविषां संहतानान्तु पूर्व्वमेव विवर्जितं ।

मृत्संयुक्ताभिरद्भिश्च प्रोक्षणञ्च विधीयते ॥ ४१॥

सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्य्यं वाप्यवकीरणं(१) ।

गुरुसूर्य्याग्निवस्तूनां दर्शनं वापि(२) यत्नतः ॥ ४२॥

आसनारूढमानेषु पादोपहतमेव च ।

अमेध्यैर्जङ्गमैर्दृष्टं शुष्कं पर्य्युषितञ्च यत् ॥ ४३॥

अग्नितं परिदुष्टञ्च तथैवाग्रावलेहितं ।

शर्कराकेशपाषाणैः कीटैर्यच्चाप्युपद्रुतं ॥ ४४॥

पिण्याकमथितञ्चैव तथा तिलयवादिषु ।

सिद्धाक्षताश्च येभक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥ ४५॥

---

१ अवकीर्णमितिवक्तव्ये अवकीरणमित्यार्षं ।

२ दर्शनञ्चापीति क० ।

वाससा चावधूतानि वर्ज्ज्यानि श्राद्धकर्मणि ।
सन्ति वेदविरोधेन केचिद्विज्ञानमानिनः ॥४६॥
अजज्ञपतयो नाम ते श्राद्धस्य यथा रजः ।
दधि शाकं तथाऽभक्ष्याः शुल्कञ्चैव(१) विवर्ज्जितं ॥४७॥
वार्ताकुं वर्जयेद्द्यात् सर्वानभिषवानपि(२) ।
सैन्धवं लवणं यच्च तथा मानससम्भवं ॥४८॥
पवित्रं परमं ह्येतत् प्रत्यक्षमपि वर्त्तते ।
अग्नौ निक्षिप्य बध्नीयाद्धस्तौ(३) प्रक्षिप्य यत्नतः ॥४९॥
गमयेन्मस्तकं चैव ब्रह्मतीर्थं हि तत् स्मृतं ।
द्रव्याणां प्रोक्षणं कार्य्यं तथैवावपनं पुनः ॥५०॥
निधाय चाद्भिः सिञ्चेत तथैवाप्सु निवेशनं ।
अरिष्टतुम्बुले विल्वं लिङ्गुदस्यदनान्यपि ॥५१॥
विदलानाञ्च सर्व्वेषां धर्मवच्छौचमिष्यते ।
तथा दन्तास्थिदारूणां शृङ्गानाञ्चावलेखनं ॥५२॥
सर्वेषां मृण्मयानान्तु पुनर्दाह उदाहृतः ।
मणिवज्रप्रवालानां मुक्ताशङ्खमणेस्तथा ॥५३॥
सिद्धार्थकानां कल्केन तिलकल्केन वा पुनः ।
स्याच्छौचं सर्ववालानामाविकानाञ्च सर्वशः ॥५४॥
आविकानाञ्च सर्व्वेषां मृद्भिरद्भिर्विधीयते ।

---

१ शुक्तमिति ख० ग० ।
२ अत्र सर्व्वानननाभिषानपीति पाठः सुसङ्गतः ।
३ वध्नीयाद्धस्तौ इति पाठः सर्व्वत्र दृश्यते ।

आद्यन्तयोस्तु शौचानामद्भिः प्रक्षालनं पुनः ॥५५॥
तथा कार्प्पासिकानाञ्च भस्मना समुदाहृतं ।
फलपुष्पशलाकानां प्लावनञ्चाद्भिरिष्यते ॥५६॥
संमार्जनं प्रोक्षणञ्च भूमेश्चैवोपलेपनं ।
निष्क्रम्य वाह्यतोग्रामाद्वायुपूता वसुन्धरा ॥५७॥
धनुश्शत्पक्षिणाञ्चैव मृद्भिः(१) शौचं विधीयते ।
एवमेष समुद्दिष्टः शौचानां विधिरुत्तमः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥५८॥
प्रातर्गृहात् पश्चिमदक्षिणेन इषुक्षेपमात्रं पदञ्च ।
कुर्य्यात् पुरीषं शिरोवगुण्ठ्य न च स्पृशेत्तत्र शिरः करेण॥४९॥
शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पत्रैर्वेणुदलेन वा ।
मृण्मयैर्भाजनैर्वापि तिरोधाय वसुन्धरां ॥६०॥
उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वाग्यतः ।
दिवा उदङ्मुखः कुर्य्यात् रात्रौ वै दक्षिणामुखः ॥६१॥
दक्षिणेन च हस्तेन गृह्णीयाद्वै कमण्डलुं ।
शौचञ्च वामहस्तेन गुदे तिस्रस्तु मृत्तिकाः ॥६२॥
दश चापि पुनर्दद्याद्वामहस्तक्रमेण तु ।
द्वाभ्यां वापि पुनर्दद्याद्धस्तानां पञ्च मृत्तिकाः ॥६३॥
मृदा प्रक्षाल्य पादौ च आचम्य च यथाविधि ।
आपस्त्याज्यास्त्रयश्चैव सूर्य्याग्निपवनाम्भसां ॥६४॥

---

१ मसिरिति क० ज० ।

कुर्य्यात् सन्निहितं नित्यं प्राज्ञस्तीर्थे कमण्डलुं ।
असत्कार्यं कार्यमेतैर्यथावत् पादधावनं ॥६५॥
आचमनं द्वितीयेन देवकार्यं ततः परं ।
उपवासस्त्रिरात्रन्तु दुष्टहस्ते ह्युदाहृतः ॥६६॥
विप्रकृष्टेन कृच्छ्रेण प्रायश्चित्तमुदाहृतं ।
स्पृष्ट्वाश्वानं श्वपाकं वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥६७॥
मानुषास्थीनि संस्पृश्य उपोष्यं शुद्धिकारणं ।
चिरात्रमुक्तं सस्नेहमेकरात्रमतोऽन्यथा ॥६८॥
कारस्कराः पुलिन्दाश्च तथान्ध्रशवरादयः ।
पीत्वा चापोभूतिलये गत्वा चैव युगन्धरां ॥६९॥
सिन्धोरुत्तरपर्य्यन्तं तथा दिव्यन्तरे शतं ।
पापदेशाश्च ये केचित् पापैरध्युषिता जनैः ॥७०॥
शिष्टैश्च वर्जिता ये च ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
गत्वा देशानपुण्यांस्तु कृत्स्नं पापं समश्नुते ॥७१॥
मनोव्यक्ति[१] रथाग्निश्च काले चैवोपलेपनं ।
विख्यापनञ्च[२] शौचानां नित्यमज्ञानमेव च ॥७२॥
अतोन्यथा तु यः कुर्यान्मोहाच्छौचस्य सङ्करं ।
पिशाचान् यातुधानांश्च फलं गच्छत्यसंशयं ॥७३॥
शौचमश्रद्दधानस्य म्लेच्छजातिषु जायते ।

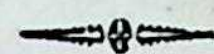
१ मनोव्यभिरिरिति ङ० च० ।
२ प्रत्याख्यानमिति पाठोयत्तः ।

अयज्ञाश्चैव पापो वा तिर्य्यग्योनिगतोऽपि वा ॥७४॥
शौचेन मोक्षं कुर्व्वाणः स्वर्गवासी भवेन्नरः ।
शुचिकामा हि देवा वै देवैरेतदुदाहृतं ॥७५॥
बीभत्समशुचिञ्चैव वर्जयन्ति सुराः सदा ।
त्रीणि शौचानि कुर्वन्ति न्यायतः शुभकर्मणः ॥७६॥
ब्रह्मणायातिथेयाय शौचयुक्ताय धीमते ।
पितृभक्ताय दान्ताय सानुक्रोशाय च द्विजाः ॥७७॥
तैस्तैः प्रीताः प्रयच्छन्ति पितरोयोगवर्द्धनाः ।
मनसा काङ्क्षितान् कामांस्त्रैलोक्यप्रभवानिति ॥७८॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पो नाम
षोड़शोऽध्यायः ।

———

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

ऋषय ऊचुः । अहो धीमंस्त्वया सूत श्राद्धकल्पस्तु कीर्त्तितः ।
श्रुतोनः श्राद्धकल्पोवै ऋषिभिः परिकीर्त्तितः ॥१॥
अतीवविस्तरोयस्य विशेषेण प्रकीर्तितः ।
वद शेषं महाप्राज्ञ ऋषेस्तस्य यथामतं ॥२॥
सूत उवाच । कीर्तयिष्यामि ते विप्रा ऋषेस्तस्य मतन्तु तत् ।
श्राद्धं प्रति महाभागास्तन्मे शृणुत विस्तरात् ॥३॥
उक्तं श्राद्धं मयापूर्वं विधिश्च श्राद्धकर्म्मणि ।
परिशिष्टं प्रवक्ष्यामि ब्राह्मणानां यथाक्रमं ॥४॥
न मीमांस्याः सदा विप्राः पवित्रं ह्येतदुत्तमं ।
दैवे पित्रे च सततं श्रूयते वै परीक्षणं ॥५॥
यस्मिन् दोषाः प्रदृश्येरन् सद्भिर्वा वर्जितस्तु यः ।
जानीयाद्वापि संवासाद्वर्ज्जयेत्तं प्रयत्नतः ॥६॥
अविज्ञातं द्विजं श्राद्धे परीक्षेत सदा बुधः ।
सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ॥७॥
तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत् कृताञ्जलिः ।
पूजयेच्चापि पाद्येन पादाभ्यञ्जनभोजनैः ॥८॥

उर्व्वीं सागरपर्य्यन्तां देवा योगेश्वरास्तथा।
नानारूपैश्चरन्त्येते प्रजा धर्म्मेण पालयन् ॥९॥
अर्चयित्वा ततोदद्याद्विप्रायातिथये नरः।
व्यञ्जनानि च भक्ष्याणि फलन्त्वेषां तथैव च ॥१०॥
अग्निष्टोमन्तु पयसा प्राप्नुयाद्वै तथाश्रुतं।
सर्पिषा तु शुभं चक्षुः षोडशाहफलं लभेत्।
मधुना त्वतिरात्रस्य फलञ्च समवाप्नुयात् ॥११॥
तत् प्राप्नुयाच्छ्रद्दधानोनरोवै सर्वैः कामैर्भोजयेद्यस्तु विप्रान्।
सर्व्वार्थदः सर्वविप्रातिथौयः फलं भुङ्क्ते सर्व्वमेधस्य नित्यं ॥१२॥
यस्तु श्राद्धेऽतिथिं प्राप्य दैवे वाप्यवमन्यते।
तं वै देवा निरस्यंति होता यद्वत् परां वसुं ॥१३॥
देवाश्च पितरश्चैव वह्निश्चैव हि तान् द्विजान्।
आविश्य भुञ्जते तद्वै लोकानुग्रहकारणात् ॥१४॥
अपूजिता दहन्त्येते दद्युः कामांश्च पूजिताः।
सर्वस्वेनापि तस्माद्वै पूजयेदतिथीन् सदा ॥१५॥
वानप्रस्थोगृहस्थश्च गृहमभ्यागतोयथवा।
वालाः खिन्ना(१) यतिश्चैव जानीयादतिथीन् सदा ॥१६॥
अभ्यागतोयाचकः स्यादतिथिः स्यादयाचकः।
अतिथेरतिथिः श्रेष्ठः सोतिथिर्योग उच्यते ॥१७॥
न घोरो नापि संकीर्णोनाविद्योनविशेषवित्।

१ वालखिल्या इति पाठः क, ख, ज, पुस्तकेषु दृश्यते।

न च सन्तोन सम्प्रद्धोन सेवी नाचरेऽतिथिः ॥१८॥
पिपासिताय श्रान्ताय भ्रान्तायातिबुभुक्षते ।
तस्मै सत्कृत्य दातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता ॥१९॥
आरुह्य भृगुतुङ्गेषु गत्वा पुण्यां सरस्वतीं ।
आपगान्तु नदीपुण्यां गङ्गा देवी महानदी ॥२०॥
हिमवत्प्रभवा नद्यो यास्त्वान्या ऋषिपूजिताः ।
सरस्तीर्थाभिसम्बेद्या नदी नववहास्तथा ॥२१॥
गत्वैतान् मुच्यते पापैः स्वर्गे नित्यं महीयते ।
दशरात्रमशौचन्तु प्रोक्तं वै मृतसूतके ॥२२॥
ब्राह्मणस्य विशेषेण क्षत्रिये द्वादश स्मृतं ।
अर्द्धं मासन्तु वैश्यस्य मासाच्छूद्रस्तु शुध्यति ॥२३॥
उदक्या सर्ववर्णानां त्रिरात्रेण तु शुध्यति !
उदक्यां सूतिकाञ्चैव श्वानमन्त्यावसायिनं ॥२४॥
नग्नादीन् मृतहारांश्च स्पृष्ट्वाऽशौचं विधीयते ।
स्नात्वा सचेलोमृद्भिस्तु द्वादशभिस्तु शुद्ध्यति ॥२५॥
एतदेव भवेच्छौचं मैथुने नवभि[१]स्तथा ।
मृदा प्रक्षाल्य हस्तौ तु कुर्याच्छौचविधिन्नरः ॥२७॥
प्रक्षाल्य चाद्भिर्हस्तौ च स्नात्वा चैव मृदा पुनः ।
मृदं गुह्ये ततोद्भिस्तु पुनरेव मृदं बुधः ॥२८॥
एवं शौचविधिर्दृष्टः सर्व्ववर्णेषु नित्यदा ।
परिदद्यान्मृदस्तिस्रोहस्तपादावसेचनं ॥२९॥

१ वसने इति क० ख० छ० पुस्तकेषु दृश्यते ।

आरण्यं शौचमेतत्तु ग्राम्यं वक्ष्याम्यतः परं।
मृदस्तिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव च ॥३०॥
मृदः पञ्चदशामेध्ये हस्तादीनां विभागशः।
अनिर्णिक्ते मृदं दद्यान्मृदन्ते त्वद्भिरेव तु ॥३१॥
कण्ठं शिरोवा प्रावृत्य रथ्यापादगतस्तु वा।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥३२॥
प्रक्षाल्य पात्रं निक्षिप्य आचम्याभ्युक्षणं पुनः।
द्रव्यस्यान्यस्य तु तथा कुर्य्यादभ्युक्षणं पुनः ॥३३॥
पुष्पादीनां तृणानाञ्च प्रोक्षणं हविषान्तथा।
पराहृतानां द्रव्याणां निधायाभ्युक्षणं तथा ॥३४॥
प्रोक्षितन्तु हरेत् किञ्चिच्छ्राद्धे दैवे तथा पुनः।
उतरेणाहरेद्वेद्यां दक्षिणेन विसर्जयेत् ॥३५॥
विच्छिन्नं स्याद्विपर्यासे दैवे पित्र्ये तथैव च।
दक्षिणेन तु हस्तेन दक्षिणां(१) वेदमालिखेत् ॥३६॥
कराभ्यामेव देवानां पितॄणां विकरं शुभं।
क्षुभितस्वप्नयोश्चैव तथा मूत्रपुरीषयोः ॥३७॥
निष्ठीविते तथा व्यक्ते भुक्त्वा विपरिधाय च।
उच्छिष्टस्य च संस्पर्शे तथा पादावसेचने ॥३८॥
उत्सृष्टस्य सुसम्भाषे ह्यशुचिं प्रयतस्य च।
सन्देहेषु च सर्व्वेषु शिखां मुक्त्वा तथैव च ॥३९॥
विना यज्ञोपवीतेन मोहात्तु यद्युपस्पृशेत्।

१ दक्षिणाद्वेदमिति क०।

ओष्ठस्य दन्तसंस्पर्शे दर्शने चान्त्यवासिनां ॥४०॥
जिह्वयाचैव संस्पृश्य दन्दासक्तं तथैव च।
सशब्दमङ्गुलीभिश्च प्रणतश्चावलोकयन् ॥४१॥
यश्चाधर्मे स्थितोमोहादाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्।
उपविश्य शुचौ देशे प्रणतः प्रागुदङ्मुखः ॥४२॥
पादौ प्रक्षाल्य हस्तौ तु अन्तर्जानुरुपस्पृशेत्।
प्रसन्नास्त्रिः पिवेदापः प्रयतः सुसमाहितः ॥४३॥
द्विरेव मार्जनं कुर्य्यात् सकृदभ्युक्षणं ततः।
खानि मूर्द्धानमात्मानं हस्तौ पादौ तथैव च ॥४४॥
अभ्युक्षणं तथा तस्य यच्चमीमांसितं भवेत्।
एवमाचमनं तस्य वेदा यज्ञास्तपांसि च ॥४५॥
दानानि ब्रह्मचर्य्यञ्च भवन्ति सफलास्तथा।
क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ॥४६॥
भवन्ति च वृथा तस्य क्रिया ह्येता न संशयः।
वाग्भावशुद्धनिर्णिक्तमदुष्टं वाप्यनिन्दितं ॥४७॥
मेध्यान्येतानि ज्ञेयानि दुष्टमेभ्योविपर्य्ययः।
न वक्तव्यः सदा विप्रः क्षुधितोनास्ति किञ्चन ॥४८॥
तस्मै सत्कृत्य यो दद्यादयूपो[१] यज्ञ उच्यते।
असुष्टान्नं शृतान्नन्तु[२] कृशवृत्ति[३]मयाचकं[४] ॥४९॥

---

(१) दयूय इति क० छ० ज०।
(२) घृणीकान्नमिति ङ० च० छ०। दृणीकाशमिति क० ज०।
(३) कुशवृत्तिमिति ङ०।　　(४) मयावकमिति क०।

एकान्तशीलं ह्रीमन्तं सदा श्राद्धेषु भोजयेत् ।
योददात्यन्तिमेभ्यश्च स ब्रह्मघ्नोदुरात्मवान् ॥५०॥
अपि जातिशतङ्गत्वा न स मुच्येत किल्बिषात् ।
विषमं भोजयेद्विप्रानेकपंक्त्याञ्च योनरः ॥५१॥
नियुक्तोवानियुक्तोवा पंक्त्या हरति दुष्कृतं ।
पापेन गृह्यते चिप्रमिष्टापूर्त्तं च नश्यति ॥५२॥
यतिस्तु सर्व्वविप्राणां सर्व्वेषामग्य उत्सवे ।
इतिहासपञ्चमान् वेदान् यः पठेत्तु द्विजोत्तमः ॥५३॥
अनन्तरं यथायोग्यं नियोक्तव्योविजानता ।
त्रिवेदोनन्तरस्तस्य द्विवेदस्तदनन्तरः ॥५४॥
एकवेदस्तथा पश्चान्न्यायाध्यायी(१) ततः परं ।
पावनायैव पंक्त्या वै तान् प्रवक्ष्ये निबोधत ॥५५॥
य एते पूर्व्वनिर्दिष्टाः सर्व्वे ते ह्यनुपूर्व्वशः ।
षडङ्गी विनयी योगी सर्व्वतन्त्रस्तथैव च ॥५६॥
यायावरश्च पञ्चैते विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
अष्टादशानां विद्यानामेकस्मिन् पारगोपि यः ॥५७॥
यथावद्वर्त्तमानश्च सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ।
त्रिनाचिकेतास्त्रैविद्योयश्च धर्म्मान् पठेद्विजः ॥५८॥
वार्हस्पत्ये तथा शास्त्रे पारं यश्च द्विजोगतः ।
सर्वे ते पावना विप्राः पङ्क्तीनां समुदाहृताः ॥५९॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे योषितं सेवते द्विजः ।

(१) पश्चात् स्वाध्यायी चेति ख० ग० ।

पितरस्तस्य तं मासं तस्य रेतसि शेरते ॥६०॥
श्राद्धं दत्वा च भुक्त्वा च मैथुनं योनिषेवते ।
पितरस्तस्य तं मासं रेतःस्था नात्र संशयः ॥६१॥
तस्मादतिथये देयं भोजयेद्ब्रह्मचारिणं ।
ध्याननिष्ठाय दातव्यं सानुक्रोशाय धार्म्मिकं ॥६२॥
यतिं वा वालखिल्यान् वा भोजयेच्छ्राद्धकर्म्मणि ।
वानप्रस्थोपकुर्व्वाणः पूजामात्रेण तोषितः ॥६३॥
गृहस्थं भोजयेद्यस्तु विश्वेदेवास्तु पूजिताः ।
वानप्रस्थेन ऋषयोवालखिल्यैः पुरन्दरः ॥६४॥
यतीनां पूजने चापि साक्षाद्ब्रह्मा तु पूजितः ।
आश्रमाः पावनाः पञ्च उपधाभिरनाश्रमाः ॥६५॥
चत्वार आश्रमाः पूज्याः श्राद्धे दैवे तथैव च ।
चतुराश्रमवाह्येभ्यः श्राद्धं नैव प्रदापयेत् ॥६६॥
स तिष्ठेद्वा बुभुक्षुस्तु चतुराश्रमवह्यतः ।
अयतिर्मोक्षवादी च उभौ तौ पङ्क्तिदूषकौ ॥६७॥
वृथामुण्डाश्च जटिलाः सर्व्वे कार्प्पटिकास्तथा ।
निर्घृणान् भिन्नवृत्तांश्च सर्व्वभक्षान् विवर्जयेत् ॥६८॥
कारुकादीननाचारान् सर्व्ववेदवहिष्कृतान् ।
गायनान् देववृत्तांश्च हव्यकव्येषु वर्जयेत् ॥६९॥
द्विजेष्वपि क्षतं नित्यं(१) श्राद्धकर्म्मणि वर्जयेत् ।

(१) दृष्टेति ख० ।

एतेषु वर्त्तते यस्य कृतस्ववर्णं[१] स गच्छति ।
योऽश्नाति सह शूद्रेण सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥७०॥
व्यापादनं[२] शक्तिनिवर्हणं कृषि-
र्वाणिज्यकार्य्यं पशुपालनञ्च ।
शुश्रूषणं वाप्यगुरोरहोवा
कार्य्यं नैतद्विद्यते ब्राह्मणस्य ॥७१॥
ये तु विप्रा स्थिता नित्यं ज्ञानिनोध्यानिनस्तथा ।
मिथ्यासङ्कल्पिनः सर्वे दुर्वृत्ता वा द्विजातयः ॥७२॥
मिथ्यातत्त्वविदोवर्ज्ज्यास्तथा दम्भविसूचकाः ।
उपपातकसंयुक्ताः पातकैश्च विशेषतः ॥७३॥
वेदे नियोगदातारोलोभमोहफलार्थिनः ।
ब्रह्मविक्रयिणश्चैव श्राद्धकर्म्मणि वर्जिताः ॥७४॥
न नियोगोस्ति वेदानां योनियुङ्क्ते स पापकृत् ।
भोक्ता वेदफलाद्भ्रश्येद्दाता दानफलात्तथा ॥७५॥
भृतोऽध्यापयते यस्तु भृतकाध्यापितस्तु यः ।
नार्हतस्तावपि श्राद्धं ब्रह्मणः क्रयविक्रयी[३] ॥७६॥
क्रयविक्रयिणौ चैव जीवितार्थं विगर्हितौ ।
वृत्तिरेषा तु वैश्यस्य ब्राह्मणस्य तु पातकं ॥७७॥
प्राङ्वेदान् वेदविदो वेदान् यश्चोपजीवति ।

(१) कृष्णावर्णमिति पाठः सर्व्वत्र ।
(२) व्याकर्षणमिति पाठः सर्व्वत्र दृश्यते ।
(३) ब्रह्मण्यक्रयविक्रयीति क० ।

उभौ तौ नार्हतः श्राद्धं पुत्त्रिकापतिरेव च ॥७८॥
वृथा दारांश्च योगच्छेद्योयजेत वृथाध्वरे।
नार्हतस्तावपि श्राद्धं द्विजोयश्चैव नास्तिकः ॥७९॥
आत्मार्थं यः पचेदन्नं न देवातिथिकारकः।
नार्हतस्तावपि श्राद्धं पतितौ ब्रह्मराक्षसौ ॥८०॥
स्त्रियोनक्तं परा येषां परदाररताश्च ये।
अर्थकामरतास्चैव न तान् श्राद्धेषु भोजयेत् ॥८१॥
वर्णाश्रमाणां धर्म्मेषु विरुद्धाः श्राद्धकर्म्मणि।
स्तेनश्च सर्वयाजी च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥८२॥
यश्च शूकरवद्भुङ्क्ते यश्च पाणितले द्विजः।
न तदश्नन्ति पितरोयश्च वामं(१) समश्नुते ॥८३॥
स्त्रीशूद्रायानुपेताय श्राद्धोच्छिष्टं न दापयेत्।
योदद्याद्रागमोहात्तु न तद्गच्छेत् पितॄन् सदा ॥८४॥
तस्मान्न देयमुच्छिष्टं अन्नाद्यं श्राद्धकर्म्मणि।
अन्यत्र दधिसर्प्पिर्भ्यां शिष्ये पुत्राय नान्यथा ॥८५॥
अनुच्छिष्टन्तु दातव्यं अन्नाद्यं वै विशेषतः।
पुष्पमूलफलैर्वापि तुष्टिं गच्छन्ति चान्नतः ॥८६॥
यावन्त्यन्नानि पूतानि(२) यावदुष्णं न मुञ्चति।
तावदश्नन्ति पितरोयावदश्नन्ति वाग्यताः ॥८७॥
दानं प्रतिग्रहोहोमोभोजनं बलिरेव च।

---

(१) वायुमिति क० ङ० च० छ० ज०।
(२) यावन्न पूयते चान्नमिति ख० ङ० घ०।

साङ्गुष्ठेन तथा कार्य्यं नासुरेभ्योयथा भवेत् ॥८८॥
एतान्येव च सर्व्वाणि दानादीनि विशेषतः ।
अन्तर्जान्वविशेषेण तद्वदाचमनं भवेत् ॥८९॥
मुण्डान् जटिलकाषायान् श्राद्धकालेऽपि वर्ज्जयेत् ।
शिखिभ्योवा त्रिदण्डिभ्यः श्राद्धं यत्नात् प्रदापयेत् ॥९०॥
ये तु व्रते स्थिता नित्यं ज्ञानिनोध्यानिनस्तथा ।
देवभक्ता महात्मानः पुनीयुर्दर्शनादपि ॥९१॥
सर्व्वं योगेश्वरैर्व्याप्तं त्रैलोक्यं वै निरन्तरं ।
तस्मात् पश्यन्ति ते सर्व्वं यत्किञ्चिज्जगतीगतं ॥९२॥
व्यक्ताव्यक्तं वशीकृत्य सर्व्वस्यापि[१] च यत्परं ।
सदसच्चेति यैर्दृष्टं[२] सदसच्च महात्मनां ॥९३॥
सर्व्वज्ञानानि दृष्टानि मोक्षादीनि महात्मनां ।
तस्मात्तेषु सदासक्तः प्राप्नोत्यनुत्तमं[३] शुभं ॥९४॥

ऋचोहि योवेद स वेद वेदान्
यजूंषि योवेद स वेद यज्ञं ।
सामानि योवेद स वेद ब्रह्म
योमानसं वेद स वेद सर्व्वम् ॥९५॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पे ब्राह्मणपरीक्षानाम
सप्तदशोऽध्यायः ।

---

(१) सर्व्वव्यापि चेति ख० ।
(२) यैर्जुष्टमिति ख० ग० । यैरस्थमिति क० ज० ।
(३) प्राप्नोत्यनुपममिति क० ।

अथ अष्टादशोऽध्यायः।

श्राद्धकल्पे दानफलं।

बृहस्पतिरुवाच। अतः परं प्रवक्ष्यामि दानानि च फलानि च।
तारणं सर्व्वभूतानां स्वर्गमार्गं सुखावहं ॥१॥
लोके श्रेष्ठतमं सर्व्वमात्मनश्चापि यत् प्रियं।
सर्व्वं पितॄणां दातव्यं तेषामेवाक्षयार्थिना ॥२॥
जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं सूर्य्यसन्निभं।
दिव्याप्सरोभिः सङ्कीर्णमन्नदो लभते फलं ॥३॥
आच्छादनन्तु यो दद्यादाहतं(१) श्राद्धकर्म्मणि।
आयुः प्रकाममैश्वर्य्यं रूपञ्च लभते सुतं ॥४॥
उपवीतन्तु यो दद्याच्छ्राद्धकालेषु धर्म्मवित्।
पानञ्च सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य यत् फलं ॥५॥
कृतं विप्रेषु यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुं।
मधुक्षीरस्रवा धेनुर्दातारमुपतिष्ठति ॥६॥
चक्राविद्धन्तु यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुं।
धेनुं स लभते दिव्यां पयोदां काम्यदोहिनीं ॥७॥
पूर्णशय्यान्तु(२) यो दद्यात् पुष्पमालाविभूषितां।
प्रासादो ह्युत्तमो भूत्वा गच्छन्तमनुगच्छति ॥८॥

---

(१) दद्यादक्षतमिति ख॰ ग॰।
(२) पूर्णपर्णामिति च॰।

भवनं रत्नसम्पूर्णं सशय्यासनभोजनं ।
श्राद्धे दत्वा यतिभ्यस्तु नाकपृष्ठे स मोदते ॥९॥
मुक्ताविदूर्य्यवासांसि रत्नानि विविधानि च ।
वाहनानि च दिव्यानि अयुतान्यर्व्वुदानि च ॥१०॥
सुमहज्ज्वलनप्रख्यं रत्नकामसमन्वितं ।
सूर्य्यचन्द्रप्रभन्दिव्यं विमानं लभतेऽक्षयं ॥११॥
अप्सरोभिः परिवृतं कामगन्तु मनोजवं ।
वसते स विमानाग्रे स्तूयमानः समन्ततः ॥१२॥
दिव्यैर्गन्धैः प्रसिञ्चन्ति पुष्पवृष्टिभिरेव च(१) ।
गन्धर्व्वाप्सरसस्तत्र गायन्ते वादयन्ति च ॥१३॥
कन्या युवतयोमुख्याः सहिताश्चाप्सरोगणैः ॥
सुस्वरैस्तं विबुध्यन्ते सततं हि मनोरमैः ॥१४॥
अश्वदानसहस्रेन रथदानशतेन च ।
दन्तिनाञ्च सहस्रेण योगिण्णा वसते नरः ॥१५॥
दद्यात् पितृभ्योयोगिभ्यो यस्तूज्ज्वलनमम्भसि(२) ।
अथ निष्कसहस्राणां फलं प्राप्नोति मानवः ॥१६॥
जीवितस्य प्रदानाद्धि नान्यद्दानं विशिष्यते ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयं प्राणाभिरक्षणं ॥१७॥
अहिंसा सर्व्वदेवेभ्यः पवित्रा सर्व्वदायिनी ।
दानं हि जीवितस्याऊः प्राणिनां परमं वुधाः ॥१८॥

---

(१) दिव्यैः पुष्पैः प्रसिञ्चन्ति पूर्णवृष्टिभिरेव च इति पाठः सर्व्वत्र ।
(२) जन्तून्दरणमम्भसीति पाठः सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु दृश्यते।

लक्षणानि सुवर्णानि श्राद्धे पात्राणि दापयेत् ।
एषास्तमुपतिष्ठन्ति भव्याः सौभाग्यमेव च ॥१९॥
पात्रं वै तैजसन्दद्यान्मनोज्ञं श्राद्धभोजने ।
पात्रं भवति कामानां रूपस्य च धनस्य च ॥२०॥
राजतं काञ्चनं वापि दद्याच्छ्राद्धे तु कर्म्मणि ।
दत्त्वा तु लभते दाता प्रकामं(१) धर्म्ममेव च ॥२१॥
धेनुं श्राद्धे तु योदद्याद्वृष्टिकुम्भोपदोहनां ।
गावस्तमुपतिष्ठन्ति गवां पुष्टिस्तथैव च ॥२२॥
शिशिरेषु तथात्वग्निं वह्नकाष्टं तथैव च ।
इन्धनानि तु योदद्याद्विजेभ्यः शिशिरागमे(२) ॥२३॥
नित्यञ्जयति संग्रामे श्रियायुक्तश्च दीप्यते ।
सुरभीणि च माल्यानि गन्धवन्ति तथैव च ॥२४॥
पूजयित्वा तु पात्राणि श्राद्धे सत्कृत्य दापयेत् ।
गन्धवाहा महानद्यः सुखानि विविधानि च ॥२५॥
दातारमुपतिष्ठन्ति युवत्यश्च मनोरमाः ।
शयनासनानि रम्याणि भूमयोवाहनानि च ॥ २६ ॥
श्राद्धेऽप्येतानि योदद्यादश्वमेधफलं लभेत् ।
श्राद्धकाले निवेद्यञ्च दर्शश्राद्ध उपस्थिते ॥२७॥
विप्राणां गुणयुक्तानां स्मृतिं मेधां च विन्दति ।

---

(१) प्राकाम्यमिति क० ख० ग० ङ० ज० ।　घ चिह्नितपुस्तके एष श्लोको नास्ति ।

(२) कायाग्निदीप्तिः प्राकाम्ये रूपं सौभाग्यमेव चेति ख० ग० ङ० च० ।

सर्पिःपूर्णानि पात्राणि श्राद्धे सत्कृत्य दापयेत् ॥२८॥
कुम्भदोहनधेनूनां बह्वीनाञ्च फलं लभेत् ।
अस्मिंस्तु मोदते लोके स्यन्दनैश्च सुवाहनैः ॥२९॥
श्राद्धे यथेप्सितं दत्वा पुण्डरीकस्य यत् फलं ।
रम्यमावसथं दत्वा राजसूयफलं लभेत् ॥३०॥
वनं पुष्पफलोपेतं दत्त्वा सौरभमश्नुते ।
कूपारामतड़ागानि क्षेत्रघोषगृहाणि च ॥३१॥
दत्वैतान् मोदते स्वर्गे नित्यमाचन्द्रतारकं ।
आस्तीर्णशयनं दत्वा श्राद्धे रत्नविभूषितं ॥३२॥
पितरस्तस्य तुष्यन्ति स्वर्गं चानन्त्यमश्नुते ।
राजभिः पूज्यते चापि धनधान्यैश्च वर्द्धते ॥३३॥
ऊर्णाकौशेयवस्त्राणि तथा प्रवरकम्बलौ ।
अजिनं काञ्चनं पट्टं प्रवेणी मृगलोमकं ॥३४॥
दानान्येतानि विप्रेभ्योभोजयित्वा यथाविधि ।
प्राप्नोति श्रद्दधानस्तु वाजपेयशतं फलं(१) ॥३५॥
बह्व्योनार्य्यः सुरूपास्तु पुत्रा भृत्याश्च किंकराः ।
वशे तिष्ठन्ति भूतानि अस्मिंल्लोके त्वनामयं ॥३६॥
कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलसहितं तथा ।
श्राद्धेष्वेतानि योदद्यात् कामानाप्नोति पुष्कलान् ॥३७॥
लक्ष्मीं विनुदत्याशु तमः सूर्य्योदये यथा ।

---

(१) वाजपेयफलं लभेत् इति ख० ग० । परन्त्वेष पाठोऽसंलग्नः ।

भ्राजते स विमानाग्रे नक्षत्रेष्विव चन्द्रमाः ॥३८॥
वासोहि सर्व्वदैवत्यं सर्व्वदेवैरभिष्टुतं ।
वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञा वेदास्तपांसि च ॥३९॥
तस्माद्वस्त्राणि देयानि श्राद्धकाले विशेषतः ।
तानि सर्व्वाण्यवाप्नोति यज्ञवेदतपांसि[१] च ॥४०॥
नित्यं श्राद्धेषु योदद्यात् प्रयतस्तत्परायणः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं राज्यं तथैव च ॥४१॥
सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ।
भक्ष्यान् धानाः करम्भांश्च पिष्टकान् घृतशर्कराः ॥४२॥
कृशरान् मधुपर्कञ्च पयः पायसमेव च ।
स्निग्धांश्च पूपान् योदद्यादग्निष्टोमस्य यत् फलं ॥४३॥
दधि गव्यमसंसृष्टं भक्ष्या नानाविधास्तथा ।
तदन्नं शोचति श्राद्धे वर्षासु च मघासु च ॥४४॥
घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ।
गयायां[२] हस्तिनश्चैव दत्वा श्राद्धे न शोचति ॥४५॥
ओदनं पायसं सर्पिर्मधुमूलफलानि च ।
भक्ष्यांश्च विविधान् दत्वा प्रेत्य चेह च मोदते ॥४६॥
शर्कराक्षीरसंयुक्तं पृथुकं नित्यमक्षयं ।
यश्च संवत्सरं प्रीत्या कृशरैर्मसुरेण च ॥४७॥
सक्तुलाजास्तथा पूपाः कुल्माषव्यञ्जनैस्तथा ।

(१) यज्ञवेदतपांसीत्यारभ्य कामानवाप्नोतीत्यन्तः पाठः च० पुस्तके नास्ति।
(२) छायायामिति क० ख० घ० ।

सर्पिःस्निग्धानि हृद्यानि दध्ना सक्तूंस्तु भोजयेत् ।
श्राद्धेष्वेतानि योदद्यात् पद्मानि लभते निधिं ॥४८॥
नवसस्यानि योदद्यात् श्राद्धे सत्कृत्य यत्नतः ।
सर्वभोगानवाप्नोति पूज्यते च दिवं गतः ॥४९॥
भक्ष्यभोज्यानि चोष्याणि पेयलेह्यवराणि च ।
सर्वश्रेष्ठानि योदद्यात् सर्व्वश्रेष्ठोभवेन्नरः ॥५०॥
वैश्वदेवं च सौम्यं च खाड्गमांसं परं हविः ।
विषाणं वर्ज्जयेत् खाड्गं अस्त्रयां नाशयामहे ॥५१॥
भोजनेऽग्रासनं दद्यादतिथिभ्यः कृताञ्जलिः ।
सर्वयज्ञक्रियाणां स फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥५२॥
क्षिप्रमत्युष्णमक्लिष्टं दद्याच्चान्नं बुभुक्षते ।
व्यञ्जनं च तथा स्निग्धं भक्त्या सत्कृत्य यत्नतः ॥५३
तरुणादित्यसंकाशं विमानं हंसवाहनं ।
अन्नदोलभते तिस्रः कल्पकोटीस्तथैव च[१] ॥५४॥
अन्नदानात्परं दानं विद्यते नेह किञ्चन ।
अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥५५॥
जीवदानात् परं दानं न किञ्चिदिह विद्यते ।
अन्नैर्जीवति त्रैलोक्यमन्नस्यैव हि तत् फलं ॥५६॥
अन्ने लोकाः प्रतिष्ठन्ति लोकदानस्य तत्फलं ।

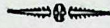
---

(१) कन्याकोटीस्तथैव च इति पाठः ङ० पुस्तकव्यतिरिक्तेषु सर्व्वेषु दृश्यते ।

अन्नं प्रजापतिः साक्षात्तेन सर्व्वमिदं ततं ।
तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥५७॥
यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।
क्षिप्रं प्राप्नोति तत् सर्वं पितृभक्तोहि मानवः ॥५८॥
प्रतिश्रयं सदा दद्यादतिथिभ्यः कृताञ्जलिः ।
देवास्ते संप्रतीक्षंते दिव्यातिथ्यैः सहस्रशः ॥५९॥
सर्वाण्येतानि योदद्यात् पृथिव्यामेकराड्भवेत् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामथैकेन दानेन तु सुखी भवेत् ॥६०॥
दानानि परमोधर्म्मः सद्भिः सत्कृत्य पूजितः ।
त्रैलोक्यस्याधिपत्यं हि दानादेव व्यवस्थितं ॥६१॥
राजा तु लभते राज्यमधनश्चोत्तमं धनं ।
क्षीणायुर्लभते चायुः पितृभक्तः सदा नरः ।
यान् कामान् मनसाऽर्थेत तांस्तस्य पितरोविदुः ॥६२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पे दानफलं नाम
अष्टादशोऽध्यायः ॥

अथ ऊनविंशोऽध्यायः।

श्राद्धकल्पे तिथिविशेषे श्राद्धफलं।

बृहस्पतिरुवाच। अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि श्राद्धकर्म्मणि पूजितं।

काम्यनैमित्तिकाजस्रं श्राद्धकर्म्मणि नित्यशः ॥१॥

पुत्रदारधनमूला अष्टकास्तिस्र एव च।

पूर्व्वपक्षोवरिष्ठोहि पूर्वा चित्री उदाहृता ॥२॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी।

आद्या पूपैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्सदा ॥३॥

शाकैरन्या तृतीया स्यादेवंद्रव्यगतोविधिः।

अन्वष्टका पितृणां वै नित्यमेव विधीयते ॥४॥

यद्यन्या च चतुर्थी स्यात्ताञ्च कुर्य्याद्विशेषतः।

तासु श्राद्धं बुधः कुर्य्यात् सर्व्वस्वेनापि नित्यशः ॥५॥

परत्रेह च सर्व्वेषु नित्यमेव सुखीभवेत्।

पूजकानां सदोत्कर्षोनास्तिकानामधोगतिः ॥६॥

पितरः सर्व्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः।

सर्व्वे पुरुषमायान्ति निपानमिव धेनवः ॥७॥

मा स्म ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाः सुरपूजिताः।

मोघस्तस्य भवेल्लोकोलब्धञ्चास्य विनश्यति ॥८॥

देवांस्तु दायिनोयान्ति तिर्य्यग्गच्छन्त्यदायिनः।

प्रजां पुष्टिं स्मृतिं मेधां पुत्रानैश्वर्य्यमेव च ॥९॥

कुर्व्वाणः पौर्णमास्याञ्च पूर्व्वं[१] पूर्णं समश्नुते ।
प्रतिपद्धनलाभाय लब्धं चास्य न नश्यति ॥१०॥
द्वितीयायान्तु यः कुर्य्याद्द्विपदाधिपतिर्भवेत् ।
वरार्थिना तृतीया तु[२] शत्रुघ्नी पापनाशिनी ॥११॥
चतुर्थ्यां कुरुते श्राद्धं शत्रोश्छिद्राणि पश्यति ।
पञ्चम्यां वै प्रकुर्वाणः प्राप्नोति महतीं श्रियं ॥१२॥
षष्ठ्यां श्राद्धानि कुर्वाणं द्विजास्तं पूजयन्त्युत ।
कुरुते यस्तु सप्तम्यां श्राद्धानि सततं नरः ॥१३॥
महासत्रमवाप्नोति गणानामधिपोभवेत् ।
सम्पूर्णमृद्धिमाप्नोति योऽष्टम्यां कुरुते नरः ॥१४॥
श्राद्धं नवम्यां कुर्वाण ऐश्वर्य्यं काङ्क्षितां स्त्रियं ।
कुर्वन् दशम्यान्तु नरोब्राह्मीं श्रियमवाप्नुयात् ॥१५॥
वेदांश्चैवाप्नुयात् सर्वान् प्रणाशमेनसस्तथा ।
एकादश्यां परं दानमैश्वर्य्यं सततं तथा ॥१६॥
द्वादश्यां राष्ट्रलाभन्तु जयमाऊर्वसूनि च ॥१७॥
प्रजां वृद्धिं पशून् मेधां स्वातन्त्र्यं पुष्टिमुत्तमां ॥१८॥
दीर्घमायुरथैश्वर्य्यं कुर्व्वाणस्तु त्रयोदशीं ॥१९॥
युवानश्च मृता यस्य गृहे तेषां प्रदापयेत् ।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीं ॥२०॥

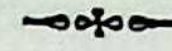
(१) सर्व्वमिति ख० ।
(२) वरां स्त्रेनां तृतीयान्तु इति ग० ।

तथा विषमजातानां यमलानां तु सर्वशः ।
अमावास्यां प्रयत्नेन श्राद्धं कुर्य्याच्छुचिः सदा ॥२१॥
सर्व्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गमानन्त्यमश्नुते ।
घृतं दद्यादमावास्यां सोममाप्यायनं महत् ॥२२॥
एवमाप्यायितः सोमस्त्रीन् लोकान् धारयिष्यति ।
सिद्धचारणगन्धर्व्वैस्स्तूयमानस्तु नित्यशः ॥२३॥
स्तवैः पुष्पैर्मनोज्ञैश्च सर्व्वकामपरिच्छदैः ।
नृत्यवादित्रगीतैश्च अप्सरोभिः सहस्रशः ॥२४॥
उपक्रीडैर्व्विमानैस्तु पितृभक्तं दृढव्रतं ।
स्तुवन्ति देवगन्धर्व्वाः सिद्धसङ्घाश्च तं सदा ॥२५॥
पितृभक्तस्त्वमावस्यां सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
प्रत्यंचमर्च्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥२६॥
पितृदेवा मघा यस्मात् तस्मात्तास्वक्षयं स्मृतं ।
पित्र्यं कुर्व्वन्ति तस्मान्तु विशेषेण विचक्षणः ॥२७॥
तस्मान्मघां वै वाञ्छन्ति पितरोनित्यमेव हि ।
पितृदैवतभक्ता ये तेऽपि यान्ति परां गतिं ॥२८॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पे तिथिविशेषे श्राद्ध-
फलवर्णनं नाम ऊनविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

———

अथ विंशोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पे नक्षत्रविशेषे श्राद्धफलं ।

वृहस्पतिरुवाच । यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाच शिवविन्दवे(१) ।
तानि मे शृणु कार्त्स्न्येन नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ॥१॥
श्राद्धं यः कृत्तिकायोगे करोति सततं नरः ।
अग्नीनाधाय सापत्योजायते स गतज्वरः ॥२॥
अपत्यकामोरोहिण्यां सौम्येनोजस्विता भवेत् ।
प्रायशः क्रूरकर्म्मा तु चार्द्रायां श्राद्धमाचरेत् ॥३॥
क्षेत्रभागी भवेत् पुत्री श्राद्धं कुर्व्वन् पुनर्व्वसौ ।
धनधान्यसमाकीर्णः पुत्रपौत्रसमाकुलः ॥४॥
तुष्टिकामः पुनस्तिष्ये श्राद्धं कुर्वीत मानवः ।
अश्लेषासु पितॄनर्च्च वीरान् पुत्रानवाप्नुयात् ॥५॥
श्रेष्ठोभवति ज्ञातीनां मघासु श्राद्धमाचरन्(२) ।
फल्गुनीषु पितॄनर्च्च सौभाग्यं लभते नरः ॥६॥
प्रधानशीलः सापत्यः उत्तरासु करोति यः ।
स सत्सु मुख्योभवति हस्ते यस्तर्पयेत्पितॄन् ॥७॥
चित्रायां चैव यः कुर्यात् पश्येद्रूपवतः सुतान् ।
स्वातिना चैव यः कुर्याद्दिर्दांल्लाभ(३) मवाप्नुयात् ॥८॥

---

(१) शुशविन्दवे इति ख० ज०, शिशिविन्दवे इति ङ० च० ।
(२) माचरेदिति च० ।
(३) विदान् काममिति क० ।

पुत्रार्थन्तु विशाखासु श्राद्धमीहेत मानवः।
अनुराधासु कुर्व्वाणोनरश्चक्रं प्रवर्त्तयेत्॥९॥
आधिपत्यं लभेच्छ्रैष्ठ्यं ज्येष्ठायां सततं तु यः।
मूलेनारोग्यमिच्छन्ति आषाढ़ासु महद्यशः॥१०॥
आषाढ़ाभिश्चोत्तराभिर्वीतशोकोभवेन्नरः।
श्रवणायां सुलोकेषु प्राप्नुयात् परमां गतिं॥११॥
राज्यभाग्वै[१] धनिष्ठासु प्राप्नुयाद्विपुलं धनं।
श्राद्धं त्वभिजिता कुर्वन् विन्दतेऽजाविकं फलं[२]॥१२॥
नक्षत्रे वारुणे कुर्व्वन् भिषक्सिद्धिमवाप्नुयात्।
पूर्व्वे प्रोष्ठपदे कुर्व्वन् विन्दतेऽजाविकं फलं[३]॥१३॥
उत्तरास्वनतिक्रम्य विन्देद्गावः सहस्रशः।
बहुरूपकृतं द्रव्यं विन्देत् कुर्व्वंस्तु रेवतीं।
अश्वांश्चैवाश्विनीयुक्तोभरण्यामायुरुत्तमं॥१४॥
इमं श्राद्धविधिं कुर्व्वन् शशविन्दुर्महीमिमां।
कृत्स्नान्तु लेभे स कृत्स्नां लब्ध्वा च प्रशशंस तं॥१५॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते नक्षत्रविशेषे श्राद्धफलवर्णनं नाम विंशोऽध्यायः समाप्तः।

---

(१) राष्ट्रभागिति ज०।
(२) सदा सन्मानमाप्नुयादिति क०।
(३) वाञ्छितं फलमिति ज०।

अथ एकविंशोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पे भिन्नकालिकतृप्तिसाधनद्रव्यविशेष-गयाश्राद्धादिफल-
ब्राह्मणपरीक्षादिकथनं ।

शंयुरुवाच । किञ्चिद्दत्तं पितॄणां तु धिनोति वदतां वर ।
किं हि स्विच्चिरराचाय किञ्चानन्त्याय कल्पते ॥१॥
बृहस्पतिरुवाच । हवींषि श्राद्धकाले तु यानि श्राद्धविदोविदुः ।
तानि मे शृणु सर्वाणि फलं देषां यथाबलं ॥२॥
तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन च ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धेन तु पितामहाः ॥३॥
मत्स्यैः प्रीणन्ति द्वौ मासौ त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।
शाशन्तु[१] चतुरोमासान् पञ्च प्रीणाति शाकुनं ॥४॥
वाराहेण तु षण्मासान् छागलं साप्तमासिकं ।
अष्टमासिकमित्युक्तं यच्च पार्षतकं भवेत् ॥५॥
रौरवेण तु प्रीयन्ते नवमासान् पितामहाः ।
गवयस्य तु मांसेन तृप्तिः स्याद्दशमासिकी ॥६॥
कूर्मस्य चैव मांसेन मासानेकादशैव तु ।
श्राद्धमेव विजानीयाद्गव्यं संवत्सरं भवेत् ॥७॥
तथा गव्यसमायुक्तं पायसं मधुसर्पिषा ।
वध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥८॥

---

(१) मैषन्त्विति ख० ग० ।

आनन्त्याय भवेद्युक्तं खाड्गमांसैः पितृक्षये ।
कृष्णच्छागस्तथा गोधा[१] आनन्त्यायैव कल्पते ॥९॥
अत्र गाथाः पितृगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
तास्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावत्संनिबोधत ॥१०॥
अपि नः स्वकुले जायाद्योऽन्नं दद्यात्त्रयोदशीं ।
पायसं मधुसर्पिभ्र्यां छायायां कुञ्जरस्य तु ॥११॥
आजेन सर्व्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ।
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
गौरीं वाप्युद्वहेद्भार्य्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥१२॥
शंयुरुवाच। गयादीनां फलं तात प्रब्रूहि समपृच्छतः ।
पितॄणां चैव यत्पुण्यं निखिलेन ब्रवीहि मे ॥१३॥
बृहस्पतिरुवाच। गयायामक्षयं श्राद्धं जपहोमतपांसि च ।
पितृक्षयाहे ते[२] पुत्र तस्मात्तत्राक्षयं स्मृतं ॥१४॥
पुनीयादेकविंशन्तु गौर्यामुत्पादितः सुतः ।
मातामहांस्तु षड्भूय इति तस्याः फलं स्मृतं ॥१५॥
फलं वृषस्य वक्ष्यामि गदतोमे निबोधत ।
वृषोत्स्रष्टा पुनात्येव दशातीतान् दशावरान् ॥१६॥
यत्किञ्चित् स्पृश्यते तोयैरुत्तीर्णेन जलान्महीं ।
वृषोत्सर्गे पितॄणां तु अक्षयं समुदाहृतं ॥१७॥

---

(१) गेह (गोह?) इति क्ष० ज०। लोह इति ख० ग० ङ० च०।
गोधा इति पाठः कल्पितः।
(२) पितृक्षये हिते इति क० ङ० च० क्ष० ज०।

यद्यद्धि संस्पृशेत्तोयं लांगूलादिभिरन्ततः ।
सर्व्वं तदक्षयं तस्य पितॄणां नात्र संशयः ॥१८॥
शृङ्गैः खुरैर्वा यद्भूमिमुल्लिखत्यनिशं वृषः ।
मधुकुल्याः पितॄंस्तस्य अक्षयास्ता भवन्ति वै ॥१९॥
सहस्रनल्वमात्रेण तड़ाकेन यथा श्रुतिः ।
तृप्तिस्तृप्तिः पितॄणां वै तद्वृषस्याधिकोच्यते ॥२०॥
योददाति गुडैर्मिश्रांस्तिलान् वै श्राद्धकर्मणि ।
मधुना मधुमिश्रान् वा[1] अक्षयं सर्व्वमेव तत् ॥२१॥
वृहस्पतिरुवाच । न ब्राह्मणान् परीक्षेत सदा देये तु मानवः ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये च श्रूयते वै परीक्षणं ॥२२॥
सर्ववेदव्रतस्नाताः पङ्क्तीनां पावना द्विजाः ।
ये च भाष्यविदो[2] मुख्या ये च व्याकरणे रताः ॥२३॥
अधीयते पुराणं च धर्म्मशास्त्रं तथैव च ।
त्रिणाचिकेतपञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥२४॥
ब्रह्मदेयसुतश्चैव छन्दोगोज्येष्ठसामगः ।
पुण्येषु येषु तीर्थेषु अभिषेककृतव्रताः ॥२५॥
मुख्येषु येषु सत्रेषु भवन्त्यवभृथश्रुताः[3] ।
ये च सद्योव्रता नित्यं स्वकर्म्मनिरताश्च ये ॥२६॥
अक्रोधनाः शांतिपरास्तान् वै श्राद्धे निमन्त्रयेत् ।

---

(१) मधुमांसस्तुमिश्रान् वा इति ख० ग० ।
(२) भर्थविदो इति ङ० च० ।
(३) अवभृतप्लुता इति ङ० च० छ० ज० ।

ये चापि नित्यं दम्रसु सुकृतेषु व्यवस्थिताः ॥२७॥
एतेषु दत्तमचय्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।
श्रद्धेया ब्राह्मणा ये तु योगधर्म्ममनुव्रताः ॥२८॥
धर्माश्रमवरिष्ठास्ते हव्यकव्येषु ते वराः ।
त्रयोऽपि पूजितास्तेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥२९॥
पितृभिः सह लोकाश्च योह्येतान् पूजयेन्नरः ।
पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानां च मङ्गलं ॥३०॥
प्रथमः सर्वधर्माणां योगधर्मोनिगद्यते ।
अपाङ्क्तेयांस्तु वक्ष्यामि गदतोमे निबोधत ॥३१॥
कितवोमद्यपोयक्ष्मी पशुपालोनिराकृतिः ।
ग्रामप्रेष्योवार्द्धुषिकोगायनोवणिजस्तथा ॥३२॥
आगारदाही(१) गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी दुश्चर्मा तैलिकः कूटकारकः ॥३३॥
पित्रा विवदमानश्च(२) यस्य चोपपतिर्गृहे ।
अभिशस्तस्तथास्तेनः शिल्पैर्यश्चोपजीवति ॥३४॥
सूचकः पर्वकारी च यस्तु मित्रेषु द्रुह्यति ।
गणयाचनकश्चैव नास्तिकोवेदवर्जितः ॥३५॥
उन्मत्तः षण्डकश्शठो भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
भिषक्जीवः प्रैषणिकः परस्त्रीं यश्च गच्छति ॥३६॥
विक्रीणाति च योब्रह्म व्रतानि च तपांसि च ।

(१) अङ्गारदाही इति क० ङ० च० ।
(२) पुत्रा विवदमानाश्चेति ङ० च० ।

नष्टं स्यान्नास्तिके दत्तं कृतघ्ने चैव शंसके ॥३७॥
यच्च वाणिजके चैव नेह नामुत्र तद्भवेत् ।
निक्षेपहारिणे चैव कितवे वेदनिन्दके ॥३८॥
तथा वाणिजके चैव कारुके धर्म्मवर्जिते ।
निन्दन् क्रीणाति पण्यानि विक्रीणंश्च प्रशंसति ॥३९॥
अनृतस्य समावासेन वणिक् श्राद्धमर्हति ।
भस्मनीव कृतं हव्यं दत्तं पौनर्भवे द्विजे ॥४०॥
षष्टिं काणः शतं षण्डः श्विची यावत् प्रपश्यति ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलं ॥४१॥
भ्रश्यते सत्फलात्तस्माद्दाता यस्य तु वालिशः ।
योवेष्टितशिरा भुङ्क्ते योभुङ्क्ते दक्षिणामुखः ॥४२॥
सोपानत्कश्च योद्भुङ्क्ते यच्च दद्यात्तिरस्कृतं ।
सर्वं तदसुरेन्द्राणां ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥४३॥
श्वानश्च यातुधानाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ।
तस्मात्परिवृतिं दद्यात्तिलैश्चान्ववकीरयन् ॥४४॥
राक्षसानां तिलाः प्रोक्ताः(१) शुनां परिवृतिस्तथा ।
दर्शनाच्छूकरोहन्ति पक्षपातेन कुक्कुटः ॥४५॥
रजस्वलानुस्पर्शेन क्रुद्धोयश्च प्रयच्छति ।
यस्य मित्रप्रदेयानि श्राद्धानि च हवींषि च ।
न प्रीणाति पितृन् देवान् स्वर्गं न च स गच्छति ॥४६॥

---

(१) कार्य्या इयि ङ० च० ।

नदीतीरेषु रम्येषु सरित्सु च सरस्सु च।
विविक्तेषु च प्रीयन्ते दत्तेनेह पितामहाः ॥४७॥
न चास्रुं पातयेज्जातु न युक्तोवाचमीरयेत्।
न च कुर्व्वीत भुञ्जानः अन्योऽन्यं मत्सरस्तदा[१] ॥४८॥
अपसव्ये कृते तेन विधिवद्दर्भपाणिना।
पित्र्यमानिधनं कार्य्यमेवं प्रीणाति वै पितॄन् ॥४९॥
अनुमत्यादितोविप्रानग्नौ कुर्याद्यथाविधि।
पितॄणां निर्व्वपेद्भूमौ सूर्पे वा दर्भसंस्तरे ॥५०॥
शुक्लपक्षस्य पूर्व्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः।
कृष्णपक्षेऽपराह्णे तु रौहिणं न विलङ्घयेत् ॥५१॥
एवमेते महात्मानोमहायोगा महौजसः।
सदा वै पितरः पूज्या द्रष्टारोदेशकालयोः ॥५२॥
पितृभक्तिरतोनित्यं योगं प्राप्नोत्यनुत्तमं।
ध्यानेन मोक्षं गच्छन्ति हित्वा कर्म्म शुभाशुभं ॥५३॥
यज्ञहेतोर्यदुद्धृत्य मोहयित्वा जगत्तदा।
गुहायां निहितं योगं कश्यपेन महात्मना ॥५४॥
अमृतं गुह्यमुद्धृत्य योगं योगविदांवर[२]।
प्रोक्तं सनत्कुमारेण महत्तद्धर्म्मशाश्वतं[३] ॥५५॥
देवानां परमं गुह्यं ऋषीणां च परायणं।

---

(१) सकृदिति ख०।
(२) यज्ञविदाम्वर इति क०।
(३) महाधर्म्मार्थशास्वतमिति ख० ग०।

पितृभक्त्या प्रयत्नेन पितृभक्तैश्च नित्यशः ॥५६॥
तच्च योगं समासेन पितृभक्तस्तु कृत्स्नशः ।
प्रयत्नात्प्राप्नुयात्तत्र सर्वमेव न संशयः ॥५७॥
यस्मै श्राद्धानि देयानि यच्च दत्तं महाफलं ।
येषु वाप्यक्षयं श्राद्धं तीर्थेषु च नदीषु च ।
येषु च स्वर्गमाप्नोति तत्ते प्रोक्तं समग्रहं ॥५८॥
बृहस्पतिरुवाच । श्रुत्वैवं श्राद्धकल्पं तु योऽसूयां कुरुते नरः ॥
स मज्जेन्नरके घोरे नास्तिकस्तमसावृतः ॥५९॥
महारोगावसायस्तु स यः संयतमानसः(१) ।
वेदाश्रमान्मुक्तचित्तः कुम्भीकानधिगच्छति ।
जिह्वाच्छेदं स्तेनमेत्य प्राप्नुयुस्तेन चैव ह ॥६०॥
सीदन्ति ते सागरे लोष्ट्रभूता
योगद्विषः स्थास्यन्ते यावदुर्व्वी ।
तस्मात् श्राद्धे धर्म्म उद्दिष्ट एष
नित्यं कार्यः श्रद्दधानेन पुंसा ॥६१॥
परिवादोन कर्त्तव्योयोगिनां च विशेषतः ।
परिवादात् कृमिर्भूत्वा तत्रैव परिवर्त्तते ॥६२॥
योगं परिवदेद्यस्तु ध्यानिनां मोक्षकारणं ।
स गच्छेन्नरकं घोरं श्रोता यश्च न संशयः ॥६३॥

---

(१) संयतमानसः इति पाठः आदर्शपुस्तकमात्रेषु दृश्यते परन्तु न सम्यक् ॥ सन्दिग्धमानसः इति पाठः समुचितः ।

आवृतं तमसा सर्वं नरकं घोरदर्शनं ।
योगीश्वरपरीवादान्निरयं याति मानवः ॥६४॥
योगेश्वराणामाक्रोशं शृणुयाद्योयतात्मनां ।
स हि कालं चिरं मज्जेत् कुम्भीपाके न संशयः ॥६५॥
मनसा कर्मणा वाचा द्वेषं योगिषु वर्ज्जयेत् ।
प्रेत्यान्यं तत्फलं(१) भुङ्क्ते इह चैव न संशयः ॥६६॥

न पारगोविन्दति पारमात्मन-
स्त्रिलोकमध्ये चरति स्वकर्मभिः ।
ऋचोयजुःसामतदङ्गपारगो-
विकारमेव ह्यनवाप्य सीदति ॥६७॥
विकारपारः प्रकृतेश्च पारगः
त्रयी गुणानां(२) त्रिगुणान्तपारगा ।
तत्त्वञ्चतुर्विंशतियोगपारगं
स पारगोयस्त्वयनान्तपारगः ॥६८॥
कृत्स्नं यथा तत्त्वविसर्गमात्मन-
स्तथैव भूयः प्रलयं सदात्मनः ।
प्रत्याहरेद्योगवलेन योगवित्
स सर्वपारक्रमयानगोचरः ॥६९॥

वेदस्य वेदिता योवै वेद्यं विन्दति योगवित् ।
तं वै वेदविदं प्राज्ञस्तं प्राज्ञैर्वेदपारगं ॥७०॥

---

(१) प्रेत्यानन्तफलमिति ख० ङ० च० ज० ।
(२) गुणानामिति पाठः सर्व्वत्रैवास्ति। जनानामिति पाठोऽत्र समुचीतः ।

वेद्यञ्च वेदितव्यञ्च विदित्वा वै यथाविधि ।
एवं वेदविदं प्राहुस्ततोऽन्ये वेदचिन्तकाः ॥७१॥
यज्ञान् वेदांस्तथा कामान् ज्ञानानि विविधानि च ।
प्राप्नोत्यायुः प्रजाश्चैव पितृभक्तोधनानि च ॥७२॥
श्राद्धे यः श्राद्धकल्पं वै पश्चिमं नियतं पठेत् ।
सर्वाण्येतान्यवाप्नोति तीर्थे दानफलानि च ॥७३॥
स पङ्क्तिपावनश्चैव द्विजानामग्रभुग्भवेत् ।
अध्याप्य वा द्विजान् सर्वान् सर्वान् कामानवाप्नुयात्॥७४॥
यश्चैव शृणुयान्नित्यं आनन्त्यं स्वर्गमश्नुते ।
अनसूयोजितक्रोधोलोभमोहविवर्जितः ॥७५॥
तीर्थानाञ्च फलं कृत्स्नं दानादीनां तथैव च ।
भोगोपायोह्ययं श्रेष्ठः स्वर्गोपायोह्ययं परः ।
इह चापि परा तुष्टिस्तस्मान् कुर्व्वीत यत्नतः ॥७६॥
इमं विधिं योहि पठेदतन्द्रितः
समाहितः संसदि पर्वसन्धिषु ।
अपत्यभाग्भवति परेण तेजसा
दिवौकसां स व्रजते सलोकतां ॥७७॥
येन प्रोक्तस्त्वयं कल्पोनमस्तस्मै स्वयम्भुवे ।
महायोगेश्वरेभ्यश्च सदा च प्रणतोह्यहं ॥७८॥
इत्येते पितरस्तात देवानामपि देवताः ।
सप्तस्वेतेषु ते नित्यं स्थानेषु पितरोऽव्ययाः ॥७९॥
प्रजापतिसुता ह्येते सर्वे चैव महात्मनः ।

आद्योगणस्तु योगानां स नित्योयोगवर्द्धनः ॥८०॥
द्वितीयोदेवतानान्तु तृतीयोदेवताऽरिणां ।
शेषास्तु वर्णिनां ज्ञेया इति सर्व्वे प्रकीर्त्तिताः ॥८१॥
देवास्त्वेतान् यजन्ते वै सर्व्वेष्वेतेष्ववस्थिताः ।
आश्रमास्तु यजन्त्येतान् चत्वारस्तु यथाक्रमं ॥८२॥
वर्णाश्चापि यजन्त्येतांश्चत्वारस्तु यथाविधि ।
तथा सङ्करजाताश्च म्लेच्छाश्चैव यजन्ति वै ॥८३॥
पितॄंश्च योयजेद्भक्त्या पितरः पूजयन्ति तं ।
पितरः पुष्टिकामस्य प्रजाकामस्य वा पुनः ।
पुष्टिं प्रजाश्च स्वर्गञ्च प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥८४॥
देवकार्यादपि सूनोः पितृकार्यं विशिष्यते ।
देवतानां हि पितरः पूर्व्वमाप्यायनं स्वयं ॥८५॥
न हि योगगतिः सूक्ष्मा पितॄणाञ्च परा गतिः ।
तपसा विप्रकृष्टेन दृश्यते मांसचक्षुषा ॥८६॥
सर्व्वेषां राजतं पात्रमथवा रजतान्वितं ।
पावनं ह्युत्तमं प्रोक्तं देवानां पितृभिः सह ॥८७॥
येषां दास्यन्ति पिण्डांस्त्रीन् बान्धवा नामगोत्रतः ।
भूमौ कुशोत्तरायाञ्च अपसव्यविधानतः ॥८८॥
सर्व्वत्र वर्त्तमानास्ते पिण्डाः प्रीणन्ति वै पितॄन् ।
यदाहारोभवेज्जन्तुराहारः सोऽस्य जायते ॥८९॥
यथा गोष्ठे प्रणष्टां वै वत्सोविन्दति मातरं ।
तथा तं नयते मन्त्रोजन्तुर्यत्रावतिष्ठते ॥९०॥

नाम गोत्रञ्च मन्त्रश्च दत्तमन्नं नयन्ति तं ।
अपि योनिशतं प्राप्तांस्तृप्तिस्ताननुगच्छति ॥९१॥
एवमेषा स्थिता संस्था ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
पितॄणामादिसर्गस्तु लोकानामक्षयार्थिनां ॥९२॥
इत्येते पितरोदेवा देवाश्च पितरः पुनः ।
दौहित्रा यजमानाश्च प्रोक्तास्त्वैव मयाऽनघाः[१] ॥९३॥
लोका दुहितरस्त्वैव दौहित्राश्च सुतास्तथा ।
दानानि सह शौचेन तीर्थानि च फलानि च ॥९४॥
अक्षयत्वं द्विजास्त्वैव यायावरविधिस्तथा ।
प्रोक्तं सर्वं यथान्यायं यथा ब्रह्माऽब्रवीत्पुरा ॥९५॥
वृहस्पतिरुवाच । इत्येतदङ्गिराः प्राह ऋषीणां शृण्वतां तदा ।
पृष्टस्तु संशयं सर्वं पितॄणां प्राह संसदि ॥९६॥
सत्रे वै वितते पूर्वं तदा वर्षसहस्रिके[२] ।
यस्मिन् गृहपतिर्ह्यासीद्ब्रह्मा वै देवता प्रभुः ॥९७॥
संवत्सरशतान्यत्र[३] तत्रोपेता इति श्रुतिः ।
श्लोकाश्चात्र पुरा गीता ऋषिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥९८॥
दीक्षितस्य तदा सत्रे ब्रह्मणः परमात्मनः ।
तत्रैव जातमत्युग्रं पितॄणामक्षयार्थिना ।

---

(१) मयाऽनघ इति क० ।
(२) दशसहस्रिके इति ख० ग० ।
(३) संवत्सरशतान् पञ्च इति ङ० ।

लोकानाञ्च हितार्थाय ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥९९॥
सूत उवाच । एवं बृहस्पतिः पूर्वं पृष्टः पुत्रेण धीमता ।
प्रोवाच पितृवंशन्तु यत्तद्वै समुदाहृतं ।
अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि वरुणस्य निबोधत ॥१००॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पे भिन्नकालिकतृप्तिसाधन-द्रव्यविशेष-गयाश्राद्धादिफल-ब्राह्मणपरीक्षादिकथनं नाम एकविंशो-ऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पे वरुणवंशवर्णनं ।

ऋषयस्त्वेवमुक्तास्तु परं हर्षमुपागताः ।
परं शुश्रूषवोभूयः पप्रच्छुस्तदनन्तरं ॥१॥
ऋषय ऊचुः । वंशानामानुपूर्वेण राज्ञाञ्चामिततेजसां ।
स्थितिञ्चैषां प्रभावञ्च ब्रूहि नः परिपृच्छतां ॥२॥
एवमुक्तस्ततः सूतस्तथाऽसौ लोमहर्षणः ।
शुश्रूषामुत्तराख्याने ऋषीणां वाक्यकोविदः ॥३॥
आख्यानकुशलोभूयः परं वाक्यमुवाच ह ।
ब्रुवतोमे निबोधध्व ऋषिराह यथा मम ॥४॥
वंशानामानुपूर्व्येण राज्ञाञ्चामिततेजसां ।
स्थितिञ्चैषां प्रभावञ्च ब्रुवतोमे निबोधत ॥५॥
वरुणस्य पत्नी सामुद्री शुनोदेवीत्युदाहृता ।
तस्याः पुत्रौ कलिर्वैद्यः सुता च सुरसुन्दरी ॥६॥
कलिपुत्रौ महावीर्यौ जयश्च विजयश्च ह ।
वैद्यपुत्रौ घृणिश्चैव मुनिश्चैव महाबलौ ॥७॥
प्रजानामत्तुकामानामन्योन्यस्य प्रभक्षिणौ ।
भक्षयित्वा तावन्योन्यं विनाशं समवापतुः ॥८॥
कलिः सुरायां सञ्जज्ञे तस्य पुत्रोमदः स्मृतः ।
त्वाष्ट्री हिंसा कलेर्भार्य्या ज्येष्ठा या निकृतिः स्मृता ॥९॥

अभूतान्यान् कलेः पुत्रांस्तुरः पुरुषादकान् ।
नाकं विघ्नञ्च विख्यातं सद्रमं[१] विधमन्तथा ॥१०॥
अग्निरक्तस्तयोर्विघ्नोनाकस्त्वैवाशरीरवान् ।
सद्रमस्त्वैकहस्तोऽभूद्विधमस्त्वैकपात् स्मृतः ॥११॥
सद्रमस्य तथा पत्नी तामसी पूतना स्मृता ।
रेवती विधमस्यापि तयोः पुत्राः सहस्रशः ॥१२॥
नाकस्य शकुनिः पत्नी विघ्नस्य च अयोमुखी ।
राक्षसास्तु महाशीर्षाः[२] सन्ध्याद्वयविचारिणः ॥१३॥
रेवतीपूतनापुत्रा नैर्ऋता नामतः स्मृताः ।
ग्रहास्ते राक्षसाः सर्वे बालानान्तु विशेषतः ।
स्कन्दस्तेषामधिपतिर्ब्रह्मणोनुमते प्रभुः ॥१४॥
बृहस्पतेर्या भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।
योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता चरते सदा ॥१५॥
प्रभासस्य तु सा भार्या वसूनामष्टमस्य तु ।
विश्वकर्मा सुतस्तस्या जातः शिल्पिप्रजापतिः ॥१६॥
त्वष्टा विराजोरूपाणां धर्म्मपौत्र उदारधीः ।
कर्त्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानाञ्च वास्तुकृत् ॥१७॥
यः सर्वेषां विमानानि देवतानाञ्चकार ह ।
मानुषास्तोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥१८॥

---

(१) समुद्रमिति क० ख० ग० भद्रमिति ङ० च० ।
(२) महावीर्य्या इति ख० ग० ङ० च० छ० ।

प्रह्लादी विश्रुता तस्य त्वष्टुः पत्नी विरोचना ।
विरोचनस्य भगिनी माता त्रिशिरसस्तु सा ॥१९॥
देवाचार्यस्य महतोविश्वकर्मस्य धीमतः ।
विश्वकर्मात्मजस्यैव विश्वकर्ममयः स्मृतः ॥२०॥
सुरेणुरिति विख्याता स्वसा तस्य यवीयसी ।
त्वाष्ट्री सा सवितुर्भार्य्या पुनः संज्ञेति विश्रुता ॥२१॥
असूत तपसा सा तु मनुं ज्येष्ठं विवस्वतः ।
यमौ पुनरसूतासौ यमञ्च यमुनाञ्च ह ॥२२॥
सा तु गत्वा कुरून् देवी वड़वारूपधारिणी ।
सवितुश्चाश्वरूपस्य नासिकाभ्यां तु तौ स्मृतौ ॥२३॥
असूत सा महाभागा त्वन्तरीचेऽश्विनौ किल ।
नासत्यञ्चैव दस्रञ्च मार्त्तण्डस्यात्मजावुभौ ॥२४॥
ऋषय ऊचुः । कस्मान्मार्त्तण्ड इत्येष विवस्वानुच्यते बुधैः ।
किमर्थं साऽश्वरूपा वै नासिकाभ्यामसूयत ।
एतद्वेदितुमिच्छामस्तत्त्वं विब्रूहि पृच्छतां ॥२५॥
सूत उवाच । चिरोत्पन्नमतिर्भिन्नमण्डं त्वष्ट्रा विदारितं ।
दृष्ट्वा गर्भवधाद्भीतः कश्यपोदुःखितोऽभवत् ॥२६॥
अण्डे द्विधाकृते त्वण्डं[१] दृष्ट्वा त्वष्टारमब्रवीत् ।
नैतदण्डं भवान्नूनं मार्त्तण्डस्त्वं भवानघ ॥२७॥
न खल्वयं मृतोऽण्डस्थ इति स्नेहात् पिताऽब्रवीत् ।

---

(१) त्वखण्डमितिपाठः सर्व्वत्र । परन्तु त्वन्तरितिपाठः समीचीनः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नामान्वर्थमुदाहरत् ॥२८॥
यन्मार्त्तण्डोऽभवेत्युक्तः पित्राऽण्डे वै द्विधाकृते।
तस्माद्विवस्वान्मार्त्तण्डः पुराणज्ञैर्विभाष्यते ॥२९॥
ततः प्रजाः प्रवक्ष्यामि मार्त्तण्डस्य विवस्वतः।
विजज्ञे सवितुः संज्ञाभार्यायान्तु त्रयं पुरा ॥३०॥
मनुर्यवीयान् सावर्णिः सज्ञायाञ्च तथाश्विनौ।
शनैश्चरश्च सप्तैते मार्त्तण्डस्यात्मजाः स्मृताः ॥३१॥
विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे दाक्षायण्यां महायशाः।
तस्य भार्याऽभवत् त्वाष्ट्री महादेवी विवस्वतः।
सुरेणुरिति विख्याता पुनः संज्ञेति विश्रुता ॥३२॥
सा तु भार्या भगवतोमार्त्तण्डस्यातितेजसः।
नातुष्यद्भर्तृरूपेण रूपयौवनशालिनी ॥३३॥
आदित्यस्य हि तद्रूपं मार्त्तण्डस्य हि तेजसा।
गात्रेषु प्रतिरुद्धं वै नातिकान्तमिवाभवत् ॥३४॥
न खल्वयं मृतोह्यण्डे इति स्नेहात्तमब्रवीत्।
अज्ञानः कश्यपः स्नेहात् मार्त्तण्ड इति चोच्यते ॥३५॥
तेजस्त्वभ्यधिकं तस्य नित्यमेव विवस्वतः।
येनापि तापयामास त्रीँल्लोकान् कश्यपात्मजः ॥३६॥
त्रीण्यपत्यानि संज्ञायां जनयामास वै रविः।
द्वौ सुतौ तु महावीर्यौ कन्यां कालिन्दिमेव च ॥३७॥
मनुर्विवस्वतोज्येष्ठः श्राद्धदेवः प्रजापतिः।
ततोयमोयमी चैव यमजौ संबभूवतुः ॥३८॥

शातवर्णन्तु तद्रूपं दृष्ट्वा संज्ञा विवस्वतः ।
असहन्ती स्वकां छायां सवर्णां निर्ममे पुनः ॥३९॥
महीमयी तु सा नारी तस्याश्छायासमुद्गता ।
प्राञ्जलिः प्रयता भूत्वा पुनः संज्ञामभाषत ॥४०॥
वदस्व किं मया कार्यं सा संज्ञा तामथाब्रवीत् ।
अहं यास्यामि भद्रन्ते स्वमेव भवनं पितुः ॥४१॥
त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विशङ्कया ।
इमौ च बालकौ मह्यं कन्या च वरवर्णिनी ॥४२॥
भर्त्रे वै नैवमाख्येयमिदं भगवते त्वया ।
एवमुक्ताब्रवीत्संज्ञां संज्ञायाः पार्थिवी तु सा ॥४३॥
आकाशग्रहणाद्देवि आशयं नैव कर्हिचित् ।
आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि स्वमालयं ॥४४॥
समाधाय च तां संज्ञा तथेत्युक्ता तया च सा।
त्वष्टुः समीपमगमद्व्रीडितेव तपस्विनी ॥४५॥
पिता तामागतां दृष्ट्वा क्रुद्धः संज्ञामथाब्रवीत् ।
भर्तुः समीपङ्गच्छ त्वं मा जुगुप्स दिवाकरं ॥४६॥
सैवमुक्ता तदा पित्रा नियुक्ता च पुनः पुनः ।
वर्षाणान्तु सहस्रं वै वसति स्म पितुर्गृहे ॥४७॥
भर्तुः समीपं गच्छ त्वं नियुक्ता च पुनः पुनः।
अगमद्वडवा भूत्वाच्छाद्य रूपमनिन्दिता ।
उत्तरान् सा कुरून् गत्वा तृणान्यथ चचार सा ॥४८॥
द्वितीयायान्तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्त्यतां ।

आदित्योजनयामास पुत्रावादित्यवर्चसौ ॥४९॥
पूर्वजस्य मनोस्तुल्यो सादृश्येन तु तौ प्रभू ।
श्रुतश्रवन्तु धर्म्मज्ञं श्रुतकर्म्माणमेव च ॥५०॥
श्रुतश्रवा मनुः सोऽपि सावर्णिर्वै भविष्यति ।
श्रुतकर्म्मा तु विज्ञेयोग्रहोवै यः शनैश्चरः ॥५१॥
मनुरेवाभवत्स वै सावर्ण इति बुध्यते ।
संज्ञा तु पार्थिवी सा वै स्वस्य पुत्रस्य वै तदा ॥५२॥
चकाराभ्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वजेषु वै ।
मनुस्तत्त्वात्तमत्सर्वं यमस्तद्वै न चात्तमत् ॥५३॥
बहुशोयस्य मानस्तु सापत्न्यादतिदुःखितः ।
तां वै रोषाच्च बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात् ॥५३॥
पदा सन्तर्जयामास सज्ञाञ्चैव स्वतोयमः ।
सा शशाप ततः क्रोधात् सवर्णा जननी यमं ॥५४॥
पदा तर्जयसे यस्मात् पितृभार्यां यशस्विनीं ।
तस्मात्तवैष चरणः पतिष्यति न संशयः ॥५५॥
यमस्तु तेन शापेन भृशं पीड़ितमानसः ।
मनुना सह धर्म्मात्मा पितुः सर्व्वं न्यवेदयत् ॥५६॥
भृशं शापभयोद्विग्नः संज्ञावाक्यैर्विनिर्जितः ।
बाल्याद्वा यदि वा मोहान्मांभवांस्त्रातुमर्हति ॥५७॥
शप्तोहमस्मिँल्लोकेश जनन्या तपतांवर ।
तव प्रसादोनस्त्रातु ह्येतस्मान्महतोभयात् ॥५८॥
विवस्वानेवमुक्तस्तु यमं प्रोवाच वै प्रभुः ।

असंशयं पुत्र महद्भविष्यं तत्र कारणं ॥५९॥
येन त्वामाविशत्क्रोधोधर्म्मज्ञं सत्यवादिनं ।
न शक्यमेतन्मिथ्या तु कर्त्तुं मातुर्व्वचस्तव ॥६०॥
क्रिमयोमांसमादाय यास्यन्ति तु महीं तव ।
ततः पादं महाप्राज्ञ पुनः संप्राप्स्यसे सुखं ॥६१॥
कृतमेवं वचः सत्यं मातुस्तव भविष्यति ।
शापस्य परिहारेण त्वं च त्रातोभविष्यसि ॥६२॥
आदित्यस्त्वब्रवीत् संज्ञां किमर्थं तनयेसु वै ।
तुल्येष्वप्यधिकः स्नेह एकस्मिन् क्रियते त्वया ॥६३॥
सा तत्परिहरन्ती वै नाचचक्षे विवस्वतः ।
आत्मना स समाधाय योगन्तथ्यमपश्यत ॥६४॥
तां शप्तुकामोभगवान् नाशाय कुपितः प्रभुः ।
सा तत्सर्वं यथातत्त्वमाचचक्षे विवस्वतः ॥६५॥
विवस्वानथ तच्छ्रुत्वा क्रुद्धस्त्वष्टारमभ्ययात् ।
त्वष्टा तु तं यथान्यायमर्च्चयित्वा विभावसुं ॥६६॥
निर्द्दग्धुकामं रोषेण सान्त्वयामास वै शनैः ।
तवातितेजसा युक्तमिदं रूपं न शोभते ॥६७॥
असहन्ती तु तत् संज्ञा वने चरति शाद्वले ।
द्रक्ष्यते तां भवानद्य स्वां भार्य्यां शुभचारिणीं ॥६८॥
श्लाघ्यां यौवनसम्पन्नां(१) योगमास्थाय गोपते ।
अनुकूलं भवेदेवं यदि स्यात् समयोमतः ॥६९॥

---

(१) श्लाघ्ययौवनसम्पन्नामिति ख० ग० ।

रूपं निवर्त्तयेयन्ते आद्यं श्रेष्ठमरिन्दम ।
रूपं विवस्वतस्त्वासीत्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥७०॥
तेनासौ व्रीडितोदेवो रूपेण तु दिवस्पतिः ।
तस्मात्त्वष्टा स चक्रन्तु बहु मेने महातपाः ॥७१॥
अनुज्ञातस्ततस्त्वष्टा रूपनिवर्त्तनाय तु ।
ततोऽभ्युपगमात्त्वष्टा मार्त्तण्डस्य विवस्वतः ॥७२॥
भ्रमिमारोप्य तत्तेजः शातयामास तस्य वै ।
तत्तु निर्भासितन्तेजस्तेजसापहृतेन तु ॥७३॥
कान्तात् कान्ततरं द्रष्टुमशुभं शुशुभे ततः ।
ददर्श योगमास्थाय स्वाम्भार्यां वड़वां तथा ॥७४॥
अदृश्यां सर्वभूतानां तेजसा नियमेन च ।
अश्वरूपेण मार्त्तण्डः तां मुखे समभावयत् ॥७५॥
मैथुनाय विचेष्टन्ती परपुंसोपशङ्कया ।
सा तन्निरधमच्छुक्रं नासिकाभ्यां विवस्वतः ॥७६॥
देवौ तस्मादजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ।
नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति ॥७७॥
मार्त्तण्डस्य सुतावेतावष्टमस्य प्रजापतेः ।
तान्तु रूपेण कान्तेन दर्शयामास भास्करः ॥७८॥
सा तं दृष्ट्वा तदा भार्या तुतोष च मुमोह च ।
यमस्तु तेन शापेन भृशम्पीडितमानसः ॥७९॥
धर्मेण रञ्जयामास धर्मराजस्ततस्तु सः ।
सोऽलभत् कर्मणा तेन शुभेन परमद्युतिः ॥८०॥

पितॄणामाधिपत्यञ्च लोकपालत्वमेव च ।
मनुः प्रजापतिश्चैव सावर्णः स महायशाः ॥८१॥
भाव्यसौ नागते तस्मिन् मनुः सावर्णिकेऽन्तरे ।
मेरुपृष्ठे सुरम्ये वै अद्यापि चरते प्रभुः ॥८२॥
भ्राता शनैश्चरस्तत्र ग्रहत्वं स तु लब्धवान् ।
त्वष्टाऽनु तेनरूपेण विष्णोश्चक्रमकल्पयत् ।
महाऽप्रतिहतं युद्धे दानवप्रतिवारणे ॥८३॥
यवीयसी तयोर्या तु यमुना च यशस्विनी ।
अभवत् सा सरित्श्रेष्ठा यमुना लोकभाविनी ॥८४॥
यस्तु ज्येष्ठोमहातेजाः सर्गोयस्य तु साम्प्रतं ।
विस्तरं तस्य वक्ष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥८५॥
इदन्तु जन्म देवानां शृणुयाद्वा पठेत वा ।
वैवस्वतस्य पुत्राणां सप्तानान्तु महौजसां ।
आपदं प्राप्य मुच्येत प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥८६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पे वरुणवंशवर्णनं नाम
द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पे वैवस्वतमनुवंशवर्णनं ।

सूत उवाच। ततोमन्वन्तरेऽतीते चाक्षुषे दैवतैः सह ।
वैवस्वताय महते पृथिवीराज्यमादिशत् ॥१॥
तस्य वैवस्वतोवच्मे साम्प्रतस्य महात्मनः ।
आनुपूर्व्वेण वै विप्राः कीर्त्यमानं निबोधत ॥२॥
मनोर्वैवस्वतस्येह सर्गमादाय साम्प्रतं ।
मनोः प्रथमजस्यासन् नवपुत्रास्तु तत्समाः ॥३॥
इक्ष्वाकुर्नकुचस्चैव(१) धृष्टः शर्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तस्तथा प्रांशुर्नाभागोरिष्ट एव च ।
करूषस्य पृषध्रस्य नवैते मानवाः स्मृताः ॥४॥
ब्रह्मणा तु मनुः पूर्वं चोदितस्तु निबोधत ।
स्रष्टुं प्रचक्रमे कामं निष्फलं समवर्त्तत(२) ॥५॥
अथाकरोत्पुत्रकामः परामिष्टिं प्रजापतिः ।
मित्रावरुणयोरंशे मनुराहुतिमावपत् ॥६॥
तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।
दिव्यसन्नहना(३) चैव इड़ा जज्ञे इति श्रुतिः ॥७॥

---

(१) नकुलस्चैवेति च० । नकुवस्चैवेति ङ ।
(२) तत् प्रकीर्त्तितमितिपाठो यद्यपि सर्व्वत्रैव वर्त्तते तथापि लिपिकर-प्रमादजनित एव ।
(३) दिव्यसंहनना इति ङ० च० ।

तामिलेत्यथ होवाच मनुर्द्दण्डधरः स्मृतः।
अनुगच्छामि[१] भद्रन्ते तमिला प्रत्युवाच ह ॥८॥
धर्म्मयुक्तमिदं वाच्यं पुत्रकामं प्रजापतिं।
मित्रावरुणयोरंशे जातास्मि वदतां वर ॥९॥
तयोः सकाशं यास्यामि मानोधर्मोहतोऽवधीत्[२]।
एवमुक्त्वा पुनर्द्देवी[३] तयोरन्तिकमागमत् ॥१०॥
गत्वान्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्।
अंशेऽस्मि युवयोर्जाता देवौ किं करवाणि च ॥११॥
मनुनैवाहमुक्तास्मि अनुगच्छस्व मामिति।
तथा तु वदतीं साध्वीमिडामाश्रित्य तावुभौ ॥१२॥
देवौ च मित्रावरुणाविदं वचनमूचतुः।
अनेन तव धर्म्मज्ञे प्रश्रयेण दमेन च ॥१३॥
सत्येन चैव सुश्रोणि प्रीतौ स्वोवरवर्णिनि।
आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्या प्रयास्यसि[४] ॥१४॥
सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु पूजितः।
जगत्प्रियोधर्मशीलोमनोर्वंशविवर्द्धनः ॥१५॥
मानवः स तु सुद्युम्नः स्त्रीभावमगमत्[५] प्रभुः[६]।

---

(१) परत्र अनुगच्छस्वेति पाठदर्शनादत्रापि अनुगच्छस्व इति पाठोयुक्तः।
(२) अवधीदित्यत्र अन्यथा इति पाठः प्रयोक्तुं शक्यः।
(३) महादेवीति ख० ग०।
(४) कन्येति यास्यसि इति पाठः समीचीनः।
(५) प्राप्स्यतीति पाठः समुचितः।
(६) पुनरिति ख० छ० ज०।

सा तु देवी वरं लब्ध्वा निवृत्ता पितरं प्रति ॥१६॥
बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता ।
सोमपुत्राद्बुधाच्चास्या ऐलोजज्ञे पुरूरवाः ॥१७॥
बुधात् सा जनयित्वा तु सुद्युम्नं पुनरागता ।
सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्म्मिकाः ॥१८॥
उत्कलस्य गयस्यैव विनताश्व(१) स्तथैव च ।
उत्कलस्योत्कलं राष्ट्रं विनताश्वस्य पश्चिमं ।
दिक्तु वातस्य राजर्षेर्गयस्य तु गयापुरी ॥१९॥
प्रविसृष्टे मनौ तस्मिन् प्रजाः सृष्ट्वा दिवाकरः(२) ।
दशधा तद्दधत् क्षेत्रमकरोत् पृथिवीमिमां ॥२०॥
इक्ष्वाकुरेव दायादानन्यान् दश समाप्नुयात् ।
कन्याभावात्तु सुद्युम्नोनैनं भागमवाप्नुयात् ॥२१॥
वशिष्ठवचनाच्चासीत् प्रतिष्ठा नो महाद्युतिः ।
प्रतिष्ठा धर्म्मराजस्य सुद्युम्नस्य महात्मनः ॥२२॥
तत् पुरूरवसे प्रादात् राष्ट्रं प्राप्य महायशाः ।
मानवेभ्योमहाभागा स्त्रीपुंसोर्लक्षणं प्रति ।
मानवः स तु सुद्युम्नः स्त्रीभावमगमत् पुनः ॥२३॥
एतच्छ्रुत्वा तु ऋषयः पप्रच्छुस्तदनन्तरं ।
मानवः स तु सुद्युम्नः स्त्रीभावमगमत् कथं ॥२४॥

---

(१) विततास्व इति ख० च० ।
(२) प्रविसृष्टे मनावित्यादि श्लोकस्य पूर्व्वश्लोकेन सह सङ्गतिविरहात् एतत् श्लोक पूर्व्वं कतिश्लोकाः आदर्शपुस्तकेषु पतिताः प्रतिभान्ति ।

सूत उवाच। प्रोवाच वचनं देवी प्रियहेतोः प्रियं प्रिया।
समे ममाश्रमे देव यः पुमान् संप्रवेक्ष्यति।
भविष्यति ध्रुवं नारी सा तुल्याप्सरसां शुभा ॥२५॥
तत्र सर्वाणि भूतानि पिशाचाः पशवश्च ये।
स्त्रीभूताः सह रुद्रेण क्रीडन्त्यप्सरसोयथा ॥२६॥
उमावनं प्रविष्टस्तु स राजा मृगयाकुलः।
सह पिशाचैर्भूतैस्तु रुद्रैः स्त्रीभावमास्थिते ॥२७॥
तस्मात् स राजा सुद्युम्नः स्त्रीभावं लब्धवान् पुनः।
महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥२८॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतमनोः सृष्टिकथनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

तत्र वैवस्वतमनुवंशगान्धर्व्वमूर्च्छनाकथनं ।

सूत उवाच । निसर्गं मनुपुत्राणां विस्तरेण निबोधत ।
पृषध्रोऽहिंसयित्वा तु गुरोर्गोवमभक्षयत् ॥१॥
शापाच्छूद्रत्वमापन्नश्च्यवनस्य महात्मनः ।
करूषस्य तु कारूषः क्षत्रियोयुद्धदुर्मदः ॥२॥
सहस्रक्षत्रियगणविक्रान्तः संबभूव ह ।
नाभागारिष्टपुत्रस्तु विद्वानासीद्भलन्दनः ॥३॥
भलन्दनस्य पुत्रोऽभूत् प्रांशुर्नाम महाबलः ।
प्रांशोरेकोभवत् पुत्रः प्रजानिरिति विश्रुतः ॥४॥
प्रजानेरभवत् पुत्रः खनित्रोनाम वीर्य्यवान् ।
तस्य पुत्रोऽभवत् श्रीमान् क्षुपोनाम महायशाः ॥५॥
क्षुपस्य विंशः पुत्रस्तु प्रतिमा न(१) बभूव ह ।
विंशपुत्रस्तु कल्याणोविविंशोनाम धार्म्मिकः ॥६॥
विविंशपुत्रोधर्म्मात्मा खनिनेत्रः प्रतापवान् ।
करन्धमस्तस्यपुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत् ॥७॥
करन्धमसुतश्चापि आविक्षिन्नाम वीर्य्यवान् ।
आविक्षितोव्यतिक्रामत् पितरं गुणवत्तया ॥८॥

---

(१) प्रतिमानमिति ङ० च० ।

मनुत्तो[१] नाम धर्म्मात्मा चक्रवर्त्तिसमोनृपः ।
संवर्त्तेन दिवन्नीतः ससुहृत् सह बान्धवैः ॥९॥
विवादोऽत्र महानासीत् संवर्त्तस्य वृहस्पतेः ।
ऋद्धिं दृष्ट्वा तु यज्ञस्य क्रुद्धस्तस्य वृहस्पतिः ॥१०॥
संवर्त्तेन हृते यज्ञे चुकोप सुभृशन्तदा ।
लोकानां स हि नाशाय दैवतैर्हि प्रसादितः ॥११॥
मनुत्तश्चक्रवर्त्ती स नरिष्यन्तमवाप्तवान् ।
नरिष्यन्तस्य दायादोराजा दण्डधरोदमः ॥१२॥
तस्य पुत्रस्तु विक्रान्तोराजासीद्राष्ट्रवर्द्धनः ।
सुधृती तस्य पुत्रस्तु नरः सुधृतिनः सुतः ॥१३॥
केवलस्तस्य पुत्रस्तु वन्धुमान् केवलात्मजः ।
अथ वन्धुमतः पुत्रोधर्म्मात्मा वेगवान् नृपः ॥१४॥
बुधोवेगवतः पुत्रस्तृणविन्दुर्बुधात्मजः ।
त्रेतायुगमुखे राजा तृतीये संबभूव ह ॥१५॥
कन्या तु तस्य द्रविडा माता विश्रवसोहि सा ।
पुत्रश्चास्य विशालोभूत् राजा परमधार्म्मिकः ॥१६॥
विशालस्य समुत्पन्ना विशाला नयनिर्म्मिता[२] ।
विशालस्य सुतोराजा हेमचन्द्रोमहाबलः ॥१७॥
सुचन्द्र इति विख्यातोहेमचन्द्रादनन्तरं ।
सुचन्द्रतनयोराजा धूम्राश्व इति विश्रुतः ॥१८॥

---

(१) मरुत्त इति ङ० च० ।
(२) येन निर्म्मिता इति ख० ।

धूम्राश्वतनयोविद्वान् सृञ्जयः समपद्यत ।
सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान् सहदेवः प्रतापवान् ॥१९॥
कृशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्म्मिकः ।
कृशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥२०॥
सोमदत्तस्य राजर्षेः सुतोऽभूत् जनमेजयः ।
जनमेजयात्मजश्चैव प्रमति[१] र्नाम विश्रुतः ॥२१॥
तृणविन्दुप्रसादेन सर्व्वे वैशालका नृपाः ।
दीर्घायुषोमहात्मानोवीर्य्यवन्तः सुधार्म्मिकाः ॥२२॥
शर्य्यातेर्मिथुनं त्वासीत् आनार्त्तोनाम विश्रुतः ।
पुत्रः सुकन्या कन्या च भार्य्या या च्यवनस्य तु ॥२३॥
आनार्त्तस्य[२] तु दायादोरेवोनाम्ना तु वीर्य्यवान् ।
आनार्त्तोविषयोयस्य पुरी चापि कुशस्थली ॥२४॥
रेवस्य रैवतः पुत्रः ककुद्मी नाम धार्म्मिकः ।
ज्येष्ठोभ्रातृशतस्यासीत् राजा प्राप्य कुशस्थलीं ॥२५॥
कन्यया सह श्रुत्वा च गान्धर्वं ब्रह्मणोऽन्तिके ।
मुहूर्त्तं देवदेवस्य मार्त्यं बहुयुगं विभोः ॥२६॥
आजगाम युवा चैव स्वां पुरीं यादवैर्वृतां ।
कृतां द्वारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमां ॥२७॥
भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वसुदेवपुरोगमैः ।

---

(१) प्रमातिरिति क० ज० । प्रमितिरिति ख० ।
(२) आदर्शपुस्तकेष्वेकैकस्मिन् कुत्रचिदानार्त्तः क्वचिदानर्त्त इति पाठद्वयं दृश्यते ।

ताङ्कथां रैवतः श्रुत्वा यथातत्त्वमरिन्दमः ॥२८॥
कन्यान्तु बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीं ।
दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संस्थितः ॥२९॥
रेमे रामश्च धर्म्मात्मा रेवत्या सहितः किल ।
तां कथां ऋषयः श्रुत्वा प्रपच्छुस्तदनन्तरं ॥३०॥

ऋषय ऊचुः । कथं बहुयुगे काले व्यतीते सूतनन्दन ।
न जरां रेवती प्राप्ता पलितञ्च कुतः प्रभो ॥३१॥
मेरुं गतस्य वा तस्य शर्य्यातेः सन्ततिः कथं ।
स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥३२॥
कियन्तोवा सुरगणा गन्धर्व्वास्तत्र कीदृशाः ।
यच्छ्रुत्वा रैवतः कालान् मुहूर्त्तमिवमन्यते ॥३३॥

सूत उवाच । न जरा क्षुत्पिपासा वा न च मृत्युभयं ततः ।
न च रोगः प्रभवति ब्रह्मलोकगतस्य हि ॥३४॥
गान्धर्व्वं प्रति यच्चापि पृष्टस्तु मुनिसत्तमाः ।
ततोऽहं संप्रवक्ष्यामि यथातथ्येन सुव्रताः ॥३५॥
सप्तस्वरास्त्रयोग्रामा मूर्च्छनास्त्वेकविंशतिः ।
तालाश्चैकोनपञ्चाशदित्येतत्स्वरमण्डलं ॥३६॥
षड्जर्षभौ च गान्धारोमध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान् ॥३७॥
सौविरी मध्यमग्रामोहरिणास्या तथैव च ।
स्यात्कलोपवलोपेता चतुर्थी शुद्धमध्यमा ॥३८॥
शार्ङ्गी च पावनी चैव दृष्टाका च यथाक्रमं ।

मध्यमग्रामिकाः ख्याताः षड्जग्रामं निबोधत ॥३९॥
उत्तरमन्द्रा रजनी तथा या चोत्तरायता ।
शुद्धषड्जा तथा चैव जानीयात् सप्तमां च तां ॥४०॥
गान्धारग्रामिकांश्चान्यान् कीर्त्यमानान् निबोधत ।
आग्निष्टोमिकमाद्यन्तु द्वितीयं वाजपेयिकं ४१॥
तृतीयं पौण्ड्रकं प्रोक्तं चतुर्थं चाश्वमेधिकं ।
पञ्चमं राजसूयञ्च षष्ठञ्च क्रसुवर्णकं[१] ॥४२॥
सप्तमं गोसवं नाम महावृष्टिकमष्टमं[२] ।
ब्रह्मदानञ्च नवमं प्राजापत्यमनन्तरं ॥४३॥
नागपक्षाश्रयं[३] विद्याद्गोतरञ्च तथैव च ।
हयक्रान्तं मृगक्रान्तं विष्णुक्रान्तं मनोहरं ॥४४॥
सूर्य्यक्रान्तं वरेण्यञ्च मत्तकोकिलवादिनं ।
सावित्रमर्द्धसावित्रं सर्व्वतोभद्रमेव च ॥४५॥
सुवर्णञ्च सुतन्द्रञ्च[४] विष्णुवैष्णुवरावुभौ ।
सागरं विजयञ्चैव सर्वभूतमनोहरं ॥४६॥
हंसं ज्येष्ठं विजानीमस्तुम्बुरुप्रियमेव च ।
मनोहरमधात्यञ्च गन्धर्वानुगतश्च यः ॥४७॥
अलम्बुषेष्टश्च तथा नारदप्रिय एव च ।

---

(१) कुसुवर्णकमिति क० छ० ज० ।
(२) महावृत्तिकमिति ख० ।
(३) नागयक्षाश्रयमिति ख० छ० ।
(४) सुभद्रञ्चेति ख० छ० ।

कथितोभीमसेनेन नागराणां यथा प्रियः(१) ॥४८॥
विकलोपनीतविनता(२) श्रीराख्योभार्गवप्रियः(३) ।
विंशतिर्मध्यमग्रामः षड्जग्रामस्तुर्द्दश(४) ॥४९॥
तथा पञ्चदशेच्छन्ति गान्धारग्रामसंस्थितान् ।
ससौवीरा तु गान्धारी ब्रह्मणा ह्युपगीयते(५) ॥५०॥
उत्तरादिस्वरस्यैव ब्रह्मा वै देवताऽत्र च(६) ।
हरिदेशसमुत्पन्ना हरिणास्या व्यजायत ।
मूर्च्छना हरिणास्यैव अस्या इन्द्रोऽधिदैवतं(७) ॥५१॥
करोपनीतवितता मरुद्भिः स्वरमण्डले(८) ।

---

(१) भयाप्रियः इति ख० ।

(२) करोपनीतवितता इति पाठः समीचीनः ।

(३) अत्र ख० पुस्तके, अभिरम्यस्य शुक्रस्य पुण्यः पुण्यारकः स्मृतः इति पाठोवर्त्तते ।

(४) विंशत्यादिस्थाने क० ज० पुस्तके अपात्रियः गान्धारग्रामसंस्थिता इत्यादि खण्डितास्पष्टपाठोवर्त्तते ।

(५) ससौवीरा ब्रह्मणोत् ह्यपगीयते इति क० ज० । स्वसावीरान्तसौवीरी ब्रह्मणामुपनीयते इति ख० । ब्राह्मणोह्युपगीयते इति ङ० ।

(६) उत्तरादिसवस्यैव ब्रह्मा वै देवताय च इति ख० । देवतान्त च इति ङ० ।

(७) मूर्च्छना हरिणा चैव इन्द्रस्यास्याधिदैवतं इति क० ज० । हरिणास्याप्यजायत । मूर्च्छना हरिणा चैव इन्द्रस्यास्याधिदैवतं इति ख० । मूर्च्छना हरिणास्यैव इन्द्रस्यास्याधिदैवतं इति ङ० ।

(८) विचता मनुद्भिः स्वरमण्डले इति क० ज० । विचित्रा मरुभिः स्वरमण्डले ख० । विचता मनुद्भिः स्वरमण्डले इति ङ० ।

सा कलोपनता तस्मान्मारुतस्यात्र दैवतं(१) ॥५२॥
मनुदेशसमुत्पन्ना(२) मूर्च्छना शुद्धमध्यमा ।
मध्यमोऽत्र स्वरः शुद्धो गन्धर्व्वस्यात्र देवता ॥५३॥
मृगैः सह सञ्चरते(३) सिद्धानां मार्गदर्शने ।
यस्मात्तस्मात् स्मृता मार्गी(४) मृगेन्द्रोऽस्याश्च दैवता ।५४॥
सा चाश्रमसमायुक्ता(५) अनेकान् पौरवान् रवान् ।
मूर्च्छना योजना ह्येषा रजसा रजनी ततः(६) ॥५५॥
ताल(७) उत्तरमन्द्रांशः षड्जदैवतकां विदुः ।
तस्मादुत्तरतालस्य प्रथमं स्वायतं विदुः(८) ।
तस्मादुत्तरमन्द्रोऽयं देवतास्य ध्रुवोध्रुवं(९) ॥५६॥
अपानादुत्तरत्वाच्च(१०) धैवतस्योत्तरायणः(११) ।

---

(१) साकल्योपनता तस्मान्मातुस्यात्र देवता० इति क० ज० । तस्मान्मतुतस्यात्र दैवतं इति छ० ।
(२) मरुदेशसमुत्पन्नेति ख० ।
(३) मृगैः शतसाहस्रश्च इति ख० ।
(४) माग्री इति क० ज० । माग्री इति छ० । मात्रा इति क० ।
(५) आश्रमसमायुक्ता इति छ० ।
(६) स्याद्रजसा रजनी ततः इति क० छ० ज० ।
(७) तानि इति क० ख० छ० ज० ।
(८) तस्मादुत्तरता च प्रथमं स्वायनं विदुरिति क० ज० । तस्मादुत्तराच्च वै प्रथमं स्वायतमं विदुरिति ख० । तस्मादुत्तरतायाश्च प्रथमं स्वायतं विदुरिति छ० ।
(९) तमोदुत्तरमन्द्रोऽयं देवतास्या ध्रुवे ध्रुवा इति क० छ० ज० । तमोदुत्तरमन्त्रोऽयं देवतास्या भवेषु चेति ख० ।
(१०) आयामदुत्तरत्वाच्च इति क० छ० । आयामादुत्तरत्वाद्य इति ज० ।
(११) वैवत्स्यायतोऽपि चेति ख० ।

स्यादियं मूर्च्छना ह्येवं पितरः श्राद्धदेवताः[१] ॥५७॥
शुद्धषड्जस्वरं कृत्वा यस्मादग्निं[२] महर्षयः।
उपतिष्ठन्ति तस्मात्तं जानीयात् शुद्धषड्जिकं[३] ॥५८॥
यः सतां मूर्च्छनां कृत्वा पञ्चमस्वरकोभवेत्[४]।
यक्षीणां मूर्च्छना सा तु[५] याक्षिका मूर्च्छना स्मृता ॥५९॥
नागदृष्टि[६] विषा गीता[७] नोपसर्पन्ति मूर्च्छनां।
भवन्तीव हृता ह्येते ब्रह्मणा नागदेवताः[८]।
अह्नीनां मूर्च्छना ह्येषा वरुणश्चात्र देवता[९] ॥६०॥
शकुन्तकानां कृत्वा च उपमां यान्ति किन्नराः।
उत्तमा मूर्च्छना तस्मात् पक्षिराजोऽत्र देवता ॥६१॥
गान्धाररागशब्देन गां धारयतेऽर्थतः।

---

(१) स्यादियं मूर्च्छतां स्वैरमिति क० ज०।
(२) शुद्धस्वर्गमयं कृत्वा यस्मादग्नी इति ख०।
(३) तस्मात्तां जानीयात् शुषड्वषज्जिकमिति क० ज०। शुद्धयाज्ञिकामिति ख०। तस्मात्तां रजनी स्यात् शुद्धषड्गिनीति छ०।
(४) नियतां मूर्च्छनां मूर्च्छां यस्य मत्सरकोभवेदिति ख०। यः सभां मूर्च्छनां कृत्वा पञ्चम स्वरकोभवेदिति छ०। यः सतां पूर्व्वणां कृत्वा यस्य मक्याकोभवेदिति क० ज०।
(५) यक्षीण्यं मूर्च्छनां श्रुत्वा इति क० ज०। यक्षीणां मूर्च्छनां श्रुत्वा ख० छ०।
(६) नागादृष्टिरिति क० ख० छ० ज०।
(७) मथागीतमिति ख०।
(८) भवतीव हृतोह्येते ब्रह्मणोनागदैवतामिति ख०। भवभीतकृतोह्येते ब्राह्मणा नागदेवता इति क० छ०। भयभीतकृतोह्येति ब्राह्मणा नागदेवता इति ज०।
(९) अह्नीनामित्यादि ह्यनलदेवता इत्यन्तं केवलं ख० पुस्तके पाठोऽस्ति।

तस्मादिश्रुद्धगान्धारी गन्धर्व्वंस्याधिदैवतं ॥६२॥
गान्धारानन्तरं गत्वा स्पृष्टेयं मूर्च्छना यतः ।
तस्मादुत्तरगान्धारी वसवस्याच देवताः ॥६२॥
सेयं खलु महाभूता पितामहमुपस्थिता ।
षड्जेयं मूर्च्छना तस्मात् स्मृता ह्यनलदेवता ॥६४॥
दिव्येयं चायता तेन[१] मन्दषष्टा च मूर्च्छने ।
निवृत्तगुणनामानं[२] पञ्चमस्याच दैवतं ॥६५॥
पूर्णाः सप्तस्वरा ह्येवं[३] मूर्च्छनाः संप्रकीर्त्तिताः ।
नानासाधारणास्यैव षड़ेवानुविदस्तथेति[४] ॥६६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतमनुवंशगान्धर्व्वमूर्च्छना-
लक्षणकथनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ।

---

(१) दिव्यं पञ्चायतानेन इति ख० छ० ।
(२) निवृत्ते गुणनामानामिति ख० ।
(३) ह्येषु इति ख० ।
(४) नानासाधारणा देवे वड़ेवान्नविदस्तथा इति क० । वड़ेवान्न विटस्तथा इति ज० ।

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

तत्र गीतालङ्कारनिर्द्देशः ।

पूर्व्वाचार्य्यमतं बुद्धा[१] प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः ।
त्रिशतं[२] वै अलङ्कारास्तान्मे[३] निगदतः शृणु ॥१॥
अलङ्कारास्तु वक्तव्याः स्वैःस्वैर्वर्णैः प्रहेतवः[४] ।
संस्थानयोगैश्च तथा पादानां चान्ववेक्षया[५] ॥२॥
वाक्यार्थपदयोगार्थैरलङ्कारस्य पूरणं[६] ।
पदानि गीतकस्याङ्गः पुरस्तात् पृष्ठतोऽथवा[७] ॥३॥
स्थानानि त्रीणि जानीयादुरःकण्ठशिरस्तथा ।
एतेषु त्रिषु स्थानेषु प्रवृत्तोविधिरुत्तमः ॥४॥

---

(१) कृत्वेति छ० ।
(२) त्रिशतानीतिपाठोयुक्तः ।
(३) स्तन्मे इति क० ख० छ० ज० ।
(४) प्रहेतवाः इति क० ज० ।
(५) संस्थानयोगैश्च तथा पादानां वान्ववेक्षया इति क० ज० । चानुवेक्षया इति ख० ।
(६) रलङ्कारस्य पूरणमिति क० ख० छ० ज० ।
(७) पुरुषोऽथवा इति छ० । पृष्ठतोऽथदा इति क० ज० । पृष्ठतोशिवा इति ग० ।

चत्वारः प्रकृतौ वर्णाः प्रविचारस्तुर्विधः[१] ।
विकल्पमष्टधा चैव[२] देवाः षोडशधा विदुः[३] ॥५॥
स्थायी वर्णः प्रसंचारी तृतीयमवरोहणं[४] ।
आरोहणं चतुर्थन्तु वर्णं वर्णविदोविदुः[५] ॥६॥
तत्रैकः[६] संचरस्थायी सचरास्तचरीभवम्[७] ।
अथ रोहणवर्णानामवरोहं विनिर्दिशेत् ॥७॥
आरोहणेन चारोहवर्णं[८] वर्णविदोविदुः ।
एतेषामेव वर्णानामलङ्कारान्निबोधत ॥८॥
अलङ्कारास्तु चत्वारः स्थापनी[९] क्रमरेजिनः[१०] ।
प्रमादश्चाप्रमादश्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ॥९॥
विस्वरोष्ठकलाश्चैव[११] स्थानादेकान्तरं गताः ।
आवर्त्तस्याक्रमोत्पत्ती द्वे कार्य्ये[१२] परिमाणतः[१३] ॥१०॥

---

(१) परिचारस्तुर्विधः इति ख० ।
(२) विकल्पमष्टा इति क० ञ० ।
(३) स्मृता इति ख० ग० ।
(४) मन्त्ररोहणमिति छ० ।
(५) ब्रह्मविन्दुरिह स्मृतः इति ख० ग० ।
(६) तत्रैवः इति छ० ।
(७) सचरास्तचरीभवदिति क० छ० ञ० ।
(८) चारोहावर्णामिति क० ख० । चारोहीवर्णामिति छ० ।
(९) स्थायेना इति क० ञ० । स्थापया इति ख० ।
(१०) क्रमवाजिनः इति ख० ।
(११) विस्वरोष्ठकलास्वैवेति छ० ञ० । विस्वराष्ठकलास्वैवेति ख० ।
(१२) देवकार्य्यः इति क० ञ० । आवर्त्तस्य क्रमेभाव्यी दे कार्य्ये इति ख० ।
आवर्त्तस्याक्रमोव्यत्तीदेवार्य्य इति छ० ।
(१३) परिणामतः इति ख० ।

कुमारमपरं विद्याद्विस्तरवमनं गतं(१) ।
एष वै चाप्यपाङ्गस्तु(२) कुतारेकः कलाधिकः(३) ॥११॥
श्येनस्त्वेकान्तरे(४) जातः कलामाचान्तरे स्थितः(५) ।
तस्मिंस्तैव स्वरे वृद्धिस्तिष्ठते तद्विलक्षणा(६) ॥१२॥
श्येनस्तु अपरोहस्तु उत्तरः परिकीर्त्तितः ।
कलाकलप्रमाणाच्च सविन्दुर्नाम(७) जायते ॥१३॥
विन्दुरेककला कार्य्या वर्णान्तस्थायिनी भवेत्(८) ।
विपर्य्ययस्वरोपि स्याद्यस्य दुर्घटितोऽपि न(९) ॥१४॥
एकान्तरा तु वाद्यन्तु षड्जतः(१०) परमः स्वरः(११) ।
आक्षेपास्कन्दनं कार्य्यं(१२) काकस्येवोच्चपुष्कलं(१३) ॥१५॥

---

(१) कुमारं सपरं विद्याद्विवस्तच्चमनागतमिति ख० । विस्तरं वचनं गता इति छ० ।
(२) एष वै वास्यपाङ्गस्तु इति क० ज० ।
(३) एष चैवानपाय्यस्य कुनावेकः कलाधिपः इति ख० । एष वै चास्यपाङ्गस्तु कुनारेकः कलाधिकः उति छ० ।
(४) श्येनस्त्वेपान्तरे इति क० ज० । स्वेन स्वेकान्तरे इति ख० ।
(५) कलामभिन्तरेस्थितः इति क० छ० ज० ।
(६) तद्विलक्षणमिति क० ख० छ० ज० ।
(७) सविदुरिति क० ज० । सवितुरिति ख० ।
(८) वर्णतुस्थापिनोभवेत् इति क० छ० ज० । वर्णयिस्यामि नो भवेदिति ख० ।
(९) यस्या दुर्घटितोनम इति क० छ० ज० । यस्य दुर्जटिलोऽपि न इति ख० ।
(१०) एकान्तरा खस्तु खड्गतः इति क० ज० । एकान्तराद्यन्तु खड्गतः इति छ० ।
(११) खड्गन्तु परमेस्वरः इति ख० ।
(१२) अक्षेपमं स्कन्दनं कार्य्य इति क० छ० ज० ।
(१३) काकस्योयच्च पुष्कलमिति ख० छ० । काकस्योपचपुष्कलमिति ज० । काकस्योष्टमुपस्कलमिति ख० ।

सन्तारौ तौ तु सञ्चार्यौ[१] कार्य्यं वा कारणं तथा।
आक्षिप्तमवरोह्यापि[२] प्रोक्तमद्यन्तथैव च[३] ॥१६॥
द्वादशञ्च कलास्थान[४]मेकान्तरगतन्ततः।
प्रेङ्खेलितमलङ्कारमेवंस्वरसमन्वितं[५] ॥१७॥
स्वरसंक्रामकाच्चैव[६] ततः प्रोक्तन्तु पुष्कलं[७]।
प्रक्षिप्तमेव कलया पादानीतरयोर्भवेत्[८] ॥१८॥
द्विकलं वा यथा भूतं यत्तत् ह्रासितमुच्यते[९]।
उच्चाराद्विस्वराह्लढ़ा[१०] तथा चाष्टस्वरान्तरं[११] ॥१९॥
यस्तु स्यादवरोहेवा[१२] तारतोमन्द्रतोऽपि वा।
एकान्तररचिता ह्येते तमेव स्वरमन्ततः[१३] ॥२०॥

---

(१) सवार्य्यौ इति क०। स वर्य्यौ इति ज०। ससन्तधौ तु संयानौ इति ख०।
(२) आक्षिप्तवानाह्यापीति क० ज०।
(३) पोक्तमद्यस्तथैव चेति ख०।
(४) द्वादशपञ्चकलास्थानमिति ख०।
(५) प्रोच्छ्रितव्य मनङ्कारमेवं स्वरसन्निभमिति ख०।
(६) स्वरासंक्रामकाच्चेति ख०।
(७) अत्र क० ज० पुस्तकेषु अर्थशुन्यवाक्यानि विद्यन्ते।
(८) पादानान्तरयोर्भवेदिति ख० छ०।
(९) यत्तद्ध्रासितमुच्यते इति ख० छ०।
(१०) विश्ववारूपः इति ख०।
(११) चाष्टस्वरात् परमिति क० ज०। चाष्टस्वरात पर्य्यमिति छ०।
(१२) वायः स्यादेवरोहोधा इति क० ज०। वायः स्यदेवरोहोवा इति छ०। वायव्यां वयसोद्धोमा इति ख०।
(१३) स्वरसन्तत इति क० छ० ज०। सर्व्वे ह्येते वसुवसन्ततः। इति ख०।

मच्छिप्रच्छेदनोनाम[१] चतुष्कलगणः स्मृतः ।
अलङ्कारा भवन्त्येते त्रिंशद्वै वै प्रकीर्त्तिताः ।
वर्णस्थानप्रयोगेण कलामात्राप्रमाणतः ॥२१॥
संस्थानञ्च प्रमाणञ्च विकारोलक्षणन्तथा ।
चतुर्विधमिदं ज्ञेय[२]मलङ्कारप्रयोजनं ॥२२॥
यथात्मनोह्यलङ्कारो[३]विपर्यस्तोऽतिगर्हितः ।
वर्णसेवाप्यलंकर्त्तुं विषमं ह्यात्मसम्भवात्[४] ॥२३॥
नानाभरणसंयोगाद्यथा नार्या विभूषणं ।
वर्णस्य चैवालङ्कारो[५]विपर्यस्तोऽतिगर्हितः ॥२४॥
न पादे कुण्डले दृष्टे न कण्ठे रसना यथा ।
एवमेव ह्यलङ्कारोविपर्यस्तोविगर्हितः ॥२५॥
क्रियमाणोऽप्यलङ्कारो[६] रागं यस्यैव दर्शयेत् ।
यथोद्दिष्टस्य मार्गस्य कर्त्तव्यस्य विधीयते ॥२६॥
लक्षणं पर्य्यस्यापि वर्णिकाभिः प्रवर्त्तनं ।
यथातथ्येन वक्ष्यामि मासोद्भवमुखोद्भवे[७] ॥२७॥
त्रयोविंशत्यशीतिस्तु तेषामेतद्विपर्ययः ।

---

(१) मच्छिप्रच्छेदजोनाम इति क० ज० । सच्छिप्रच्छेदनोनाम इति ख० ।
(२) चतुविधञ्च संस्थानमिति ख० ।
(३) वर्णस्य चैवालङ्कारो इति ख० ।
(४) ह्यात्मसम्भव इतिपाठोयुक्तः ।
(५) अत्र विन्यस्तोऽतिमनोहर इतिपाठोवक्तुं समुचितः ।
(६) क्रियमाणोऽप्यलङ्कारे इतिपाठोऽन्वितार्थोदृश्यते ।
(७) मासोद्भवत्तदुद्भवे इति ख० ।

षड्जपञ्चोऽपि तत्त्वादौ मध्योहीनस्वरोभवेत् ॥२८॥
षड्जमध्यमयोश्चैव ग्रामयोः पर्य्ययस्तथा ।
मानोयोत्तरमन्द्रस्य(१) षड़ेवाऽत्राविकस्य(२) च ॥२९॥
स्वरात्मप्रत्ययश्चैव(३) सर्व्वेषां प्रत्ययः स्मृतः ।
अनुगम्य वहिर्गीतं(४) विज्ञातं पञ्चदैवतं ॥३०॥
गोरूपाणां(५) पुरस्तात्तु मध्यमांशस्तु पर्य्ययः ।
तयोर्विभागोगीतानां लावण्य(६)मार्गसंस्थितः ॥३१॥
अनुषंगं मयोद्दिष्टं स्वसारञ्च स्वरान्तरं ।
पर्य्ययः संप्रवर्त्तेत सप्तस्वरपदक्रमं ॥३२॥
गान्धारांशेन गीयन्ते चत्वारि मद्रकानि च(७) ।
पञ्चमोमध्यमश्चैव धैवते तु(८) निषादजैः ।
षड्जर्षभैश्च(९) जानीसोमद्रकेष्वेव नान्तरे ॥३३॥

---

(१) ह्युत्तरमन्द्रस्येतिपाठः समीचीनः ।
(२) अत्र क० ख० छ० ज० पुस्तके अर्थशून्यपाठत्रयं वर्त्तते । यथा, षड़ेवोन्नावकस्य च, षोड़ेवोत्रविकस्य च, षड़ेवोत्रावकस्य च । षड़ेवोन्नावकस्य च इत्यत्र षड़ेवोन्नायकस्य चेतिपाठः कथञ्चित् सङ्गतोभवेत् ।
(३) स्वराणां प्रत्ययश्चैवेतिपाठः समीचीनः ।
(४) वहिर्गीतामिति ख० ।
(५) अत्र नगोनामिति क० छ० । नगोनामित्यत्र नागानामितिपाठः सम्भवति ।
(६) अत्र क० ज० पुस्तके लानण्यो । छ०पुस्तके लावण्येत्यसम्बद्धपाठोवर्त्तते ।
(७) अत्र क० ख० छ० ज० पुस्तके चत्वारो इतिभ्रमात्मकपाठोऽस्ति ।
(८) धैवतस्तु इतिपाठः सङ्गतः ।
(९) क० ख० ग० छ० ज० पुस्तकेषु षड्वर्षभैश्चेति अर्थविहीनपाठोऽस्ति ।

द्वे चापरान्तिके विद्यात् द्वयमुल्लोप्यकस्य तु[१] ।
प्राकृते वैणवैश्चैव गान्धारांशे प्रयुज्यते ॥२४॥
पदस्य तु त्रयं रूपं[२] सप्तरूपन्तु कौशिकं ।
गान्धारांशेन कार्त्स्न्येन पर्य्ययस्य विधिः स्मृतः ।
एवञ्चैव क्रमोद्दिष्टोमध्यमांशस्य मध्यमः ॥२५॥
यानि गीतानि प्रोक्तानि रूपेण तु विशेषतः ।
तत्तु सप्तस्वरं कार्य्यं सप्तरूपञ्च कौशिकं ॥२६॥
अङ्गदर्शनमित्याहुर्मानो द्वे समके तथा[३] ।
द्वितीयभावाचरणा[४] मात्रा नाभिप्रतिष्ठिता ॥२७॥
उत्तरे च प्रकृत्येवं मात्रा तल्लीयते तथा ।
हन्तारः[५] पिण्डकोयत्र मात्रायां नातिवर्त्तते[६] ॥२८॥
पादेनैकेन मात्रायां पादोनामतिवीरणा[७] ।
संख्यायाश्चोपहननं तत्र यान[८]मिति स्मृतं ॥२९॥

---

(१) अत्र क० ख० छ० ज० एषु चतुर्षु पुस्तकेषु अर्थशून्यपाठत्रयं वर्त्तते । यथा, देषावरन्तिके विद्याद्वयमुल्लोष्ठकस्य तु, द्वे वापरन्तिके विद्याद्वयसुल्लोष्ठकस्य तु, वमसर्गाष्ठकस्य तु ।
(२) पदस्वरूपं रूपस्तु इति ख० छ० ।
(३) ममके तथेति ख० छ० ।
(४) अत्र क० ख० छ० ज० पुस्तकेषु त्रयोऽर्थरहितपाठाः सन्ति । यथा, द्वितीयभावायना, द्वितीयभाषा चवना, द्वितीयभावा यदि ना ।
(५) हन्तारो इति क० छ० ज० ।
(६) न निवर्त्तते इति ख० ।
(७) पादानामभिधारणा इति ख० । पादानामतिवीरणा इतिपाठः समीचीनः ।
(८) तत्र घातमिति ख० ।

द्वितीयं पादभङ्गञ्च[१] ग्रहेणाभिप्रतिष्ठितं ।
पूर्व्वमष्टतृतीये तु द्वितीयञ्चापरीतके[२] ॥४०॥
अर्द्धेन पादसाम्यस्य[३] पादभागाच्च पञ्चके[४] ।
पादभागं सपादं तु प्रकृत्यामपि संस्थितं ॥४१॥
चतुर्थमुत्तरे चैव मद्रवत्यां च मद्रके ।
मद्रके दक्षिणस्यापि यथोक्ता वर्त्तते कला ॥४२॥
पूर्व्वमेवानुयोगन्तु द्वितीया बुद्धिरिष्यते ।
पादौ चाहरणञ्चास्मात् पारं नात्र विधीयते ॥४३॥
एकत्वमुपयोगस्य[५] द्वयोर्वृद्धि द्विजोत्तम ।
अनेकसमवायस्तु पताकाहरिणं स्मृतं ॥४४॥
तिसृणाञ्चैव वृत्तीनां वृत्तौ वृत्ता च दक्षिणा ।
अष्टौ तु समवायास्ते सौवीरा मूर्च्छना तथा ।
कुशत्यनुत्तरः[६] सत्यं सप्तसत्त्वस्वरं तु यः[७] ॥४५॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गीतालङ्कारनिर्द्देशोनाम
पञ्चविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

(१) पादभागश्च इति ख० ग० ।
(२) चापराङ्गिके इति ख० चापराङ्गिकमिति ग०। चापरान्तिके इति ङ०।
(३) पादसामस्येति क० ङ० ज० ।
(४) पादभागाय चम्पके इति ख० ।
(५) एकत्वमभ्युपयोगस्येति क० ज० । एकस्तुमुत्तयोगश्येति ख० ग० ।
(६) कश्यन्यासुत्तर इति ङ० ज० ।
(७) पूर्णं सप्तसुवर्चसः इति ख० ग० ।

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

वैवस्वतमनुवंशवर्णनं ।

[१]सूत उवाच । ककुद्मिनस्तु तं लोकं रैवतस्य गतस्य ह ।
हताः पुण्यजनैः सर्व्वा राक्षसैः सा कुशस्थली ॥१॥
तद्वै भ्रातृशतं तस्य धार्म्मिकस्य महात्मनः ।
निबध्यमाना[२] रक्षोभिर्दिशः संप्राद्रवन् भयात् ॥२॥
तेषान्तु ते भयाक्रान्ताः क्षत्रियास्तत्र तत्र हि ।
अन्ववायस्तु[३] सुमहान् महांस्तत्र द्विजोत्तमाः ॥३॥
प्रयता[४] इतिविख्याता दिक्षु सर्व्वासु धार्म्मिकाः ।
धृष्टस्य धार्ष्टकं क्षत्रं रणधृष्टं[५] बभूव ह ॥४॥
त्रिसाहस्रन्तु सगणं क्षत्रियाणां महात्मनां ।
नभगस्य च दायादोनाभागोनाम वीर्य्यवान् ॥५॥
अम्बरीषस्तु नाभागिर्विरूपस्तस्य चात्मजः ।
पृषदश्वोविरूपस्य तस्य पुत्रोरथीतरः[६] ॥६॥

---

(१) सूत उवाच इत्यतः प्राक् ख० ग० पुस्तके एतच्छ्लोकार्द्धमस्ति । चित्रशाखासुतं तस्य धार्म्मिकस्य महात्मनः । किन्तु पूर्व्वापरसङ्गतिविरहादपपाठ एव ।
(२) ते बध्यमाना इति च० ङ० छ० ।
(३) अनुवादस्तु इति ख० ग० ।
(४) आयाता इति ङ० च० ।
(५) क्षेत्रं वाणदृष्टमिति ख० ग० ।
(६) रथोत्तर इति क० ज० । रथीनलः इति ख० ।

एते क्षत्रप्रसूता वै पुनश्चाङ्गिरसः स्मृताः ।
रथीतराणां प्रवराः क्षात्रोपेता द्विजातयः ॥७॥
क्षुवतस्तु मनोः पूर्व्वमिक्ष्वाकुरभिनिःसृतः ।
तस्य पुत्रशतं त्वासीत् इक्ष्वाकोर्भूरिदक्षिणं ॥८॥
तेषां ज्येष्ठो[१] विकुक्षिस्च नेमिर्दण्डस्च ते त्रयः ।
शकुनिप्रमुखास्तस्य पुत्राः पञ्चाशत[२]स्तु ते[३] ॥९॥
उत्तरापथदेशस्य रक्षितारो महीक्षितः ।
चत्वारिंशत्तथाष्टौ च दक्षिणायाञ्च ते दिशि ॥१०॥
विंशतिप्रमुखास्ते तु दक्षिणपथरक्षिणः ।
इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथादिशेत् ॥११॥
राजोवाच । मांसमानय श्राद्धेयं मृगान् हत्वा महाबल ।
श्राद्धमद्य नु कर्तव्यमष्टकायां न संशयः ॥१२॥
स गतस्तु मृगव्यां वै वचनात्तस्य धीमतः ।
मृगान् सहस्रशोहत्वा परिश्रान्तश्च वीर्य्यवान् ।
भक्षयच्छशकन्तत्र विकुक्षिर्मृगयाकृतः ॥१३॥
आगते स विकुक्षौ तु समांसे सहसैनिके ।

---

(१) ज्येष्ठो इति ग० च० ङ० । श्रेष्ठो इति क० । श्रेष्ठो इति क० ।
(२) पञ्चाशतः बहुवचनमार्षं । पञ्चाशतः इत्यत्र पञ्चशतः इति पाठः ङ० च० पुस्तके वर्त्तते ।
(३) विकुक्षिस्चेत्यादि पञ्चाशतस्तु ते इत्यन्तपाठस्य विनिमये ख० ग० पुस्तके अयं पाठोवर्त्तते । यथा, विकुक्षी च तथैव च पुनः पुनः । शकुनिः प्रमुखास्चैव पुत्रांस्तु जगतान्तु वै । इत्ययपाठएव ।

वसिष्ठश्चोदयामास मांसं प्रोक्ष्यतामिति[१] ॥१४॥
तथेति चोदितोराज्ञा विधिवत्समुपस्थितः ।
स दृष्ट्वोपहतं मांसं क्रुद्धोराजानमब्रवीत् ॥१५॥
चुद्रेणोपहतं मांसं पुत्रेण तव पार्थिव ।
शशभक्षादभोज्यं वै तव मांसं महाद्युते ॥१६॥
शशोदुरात्मना पूर्वमरण्ये भक्षितोऽनघ ।
तेन मांसमिदं दुष्टं पितॄणां नृपसत्तम ॥१७॥
इक्ष्वाकुस्तु ततः क्रुद्धोविकुक्षिमिदमब्रवीत् ।
पितृकर्म्मणि निर्द्दिष्टोमया त्वं मृगयाङ्गतः ।
शशं भक्षयसेऽरण्ये निर्घृणः पूर्व्वमद्य नु ॥१८॥
तस्मात्परित्यजामि त्वां गच्छ त्वं स्वेन कर्म्मणा ।
एवमिक्ष्वाकुना त्यक्तोवसिष्ठवचनात् सुतः ॥१९॥
इक्ष्वाकौ संस्थिते तस्मिन् शशी स[२] पृथिवीमिमां ।
प्राप्तः परमधर्म्मात्मा स चायोध्याधिपोऽभवत् ॥२०॥
तदाकरोत्स राज्यं वै वसिष्ठपरिनोदितः[३] ।
ततस्तेनेन सा पूर्णा राज्यावस्था महीपतेः ॥२१॥
कालेन गतवांस्तत्र स च न्यूनतराङ्गतिं ।
ज्ञात्वैवमेतदाख्यानं ना विधिर्भक्षयेत्तु[४] वै ॥२२॥

---

(१) प्रोक्षीयतामिति, ख० ग० ङ० च० पुस्तकेषु पाठोवर्त्तते ।
(२) शशास इति ख० ग० ङ० च० छ० ।
(३) वशिष्ठपरिचोदितः इति ख० ।
(४) भक्षये नु इति च० ङ० ।

मां स भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहं ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥२३॥
शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थोनाम वीर्य्यवान् ।
इन्द्रस्य वृषभूतस्य ककुत्स्थोजायते पुरा ॥२४॥
पूर्व्वमाड़ीवके[१] युद्धे ककुत्स्थ[२]स्तेन स स्मृतः ।
अनेनास्तु ककुत्स्थस्य पृथुरामेन सः[३] स्मृतः ॥२५॥
वृषदश्वः[४] पृथोः पुत्रस्तस्मादन्ध्रस्तु वीर्यवान् ।
आंध्रस्तु यवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥२६॥
जज्ञे श्रावस्तकोराजा श्रावस्ती येन निर्मिता ।
श्रावस्तस्य तु दायादोवृहदश्वोमहायशाः ॥२७॥
वृहदश्वसुतश्चापि कुवलाश्व इति श्रुतिः ।
यः स धुन्धुबधाद्राजा धुन्धुमारत्वमागतः ॥२८॥
ऋषय ऊचुः । धुन्धुबधं महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छामि विस्तरात् ।
यदर्थं कुवलाश्वः स धुन्धुमारत्वमागतः ॥२९॥
सूत उवाच । वृहदश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ।
सर्व्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तोदुरासदाः ॥३०॥

---

(१) पूर्व्वं गाण्डीवके इति क० ।
(२) ककुस्थ इति पाठः आदर्शपुस्तकमात्रेऽस्ति ।
(३) पृथुवानेन च इति ख० । एतच्छ्लोकार्द्धं ग० पुस्तके नास्ति । पृथुरोनेनसः इति ङ० । पृथुरोमेन स इति छ० । एते यावन्तः पाठा लिपिकरप्रमादजनिताः । अत्रायं पाठः सम्भाव्यते । अनेनैव ककुत्स्थेन जातः पुत्रः पृथुः स्मृतः ।
(४) वृषदश्वः इति क० छ० ।

बभूवुर्द्धार्मिकाः सर्वे यज्वानोभूरिदक्षिणाः ।
कुवलाश्वं महावीर्यं शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ २१॥
बृहदश्वोऽभ्यषिञ्चत्तं तस्मिन् राष्ट्रे नराधिपः ।
पुत्रसङ्क्रामितश्रीस्तु वनं राजा विवेश ह ॥ २२॥
बृहदश्वं महाराजं शूरमुत्तमधार्म्मिकं ।
प्रयातं तमुतङ्कस्तु ब्रह्मर्षिः प्रत्यवारयत् ॥ २३॥

उत्तङ्क उवाच । भवतो[१] रक्षणं[२] कार्य्यं तत्तावत् कर्तुमर्हति ।
निरुद्विग्नस्तपः कर्तुं[३] न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ २४॥
ममाश्रमसमीपेषु समेषु मरुधन्वसु[४] ।
समुद्रोवालुकापूर्णस्तत्र तिष्ठति भूपते[५] ॥ २५॥
देवतानामवध्यस्तु महाकायोमहाबलः ।
अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितोमहान् ॥ २६॥
समनोस्तनयः क्रूरोधुन्धुर्नाम सुदारुणः ।
शेतं[६] लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणं ॥ २७॥
संवत्सरस्य पर्य्यन्ते स निश्वासं प्रमुञ्चति[७] ।

---

(१) भवता इति क० ङ० च० छ० ज० । एतत्पाठोन समीचीनः ।
(२) श्वेतावेक्षणमिति ख० ग० । इति तु भ्रान्तानां पाठः ।
(३) तपस्वर्त्तुमिति क० ङ० च० ज० ।
(४) परितस्तु वै इति छ० ज० ।
(५) उज्जानक इति श्रुतिः इति ङ० च० ।
(६) शेते इति ङ० च० । अयं पाठोलेखकप्रमादजनित एव ।
(७) समनोस्तनय इत्यादि स निश्वासं प्रमुञ्चति इत्यन्तपाठः क० छ० ज० पुस्तकेषु न विद्यते ।

यदा तदा मही तत्र चलित स्म सकानना[१] ॥३८॥
तस्य निश्वासवातेन रज उद्धूयते महत्।
आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकंपनं ॥३९॥
सविष्फुलिङ्गं सज्वालं सधूममतिदारुणं।
तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन् स्थातुं स्व आश्रमे ॥४०॥
तं वारय[२] महावाहो लोकानां हितकाम्यया।
तेजस्ते सुमहाविष्णुस्तेजसाप्याययिष्यति ॥४१॥
लोकाः स्वस्था भवंत्वद्य तस्मिन् विनिहतेऽसुरे।
त्वं हि तस्य वधायाद्य समर्थः पृथिवीपते ॥४२॥
विष्णुना च वरोदत्तोमम पूर्व्वं ततोनघ।
न हि धुन्धुर्महावीर्य्यस्तेजसाल्पेन शक्यते ॥४३॥
निर्द्दग्धुं पृथिवीपाल अपि वर्षशतैरिह।
वीर्य्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि दुरासहं ॥४४॥
एवमुक्तस्तु राजर्षिरुतङ्केन महात्मना।
कुवलाश्वं सुतं प्रादात्तस्मिन् धुन्धुनिवारणे ॥४५॥
राजा संन्यस्तशस्त्रोहमयन्तु तनयोमम।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ धुन्धुमारोन संशयः ॥४६॥
स तं व्यादिश्य तनयं धुन्धुमारणमुद्यतं[३]।

---

(१) ममाश्रमसमीपेषु इत्यादि चलति स्म सकानना इत्यन्तपाठः ख० ग० पुस्तकयोर्नास्ति।
(२) तद्वारय इति क० ज०।
(३) धुन्धुमारणा उद्यतं इतिपाठोऽत्र सङ्गतार्थः।

जगाम पर्व्वतायैव तपसे शंसितव्रतः ॥४७॥
कुवलाश्वस्तु धर्म्मात्मा पितुर्व्वचनमास्थितः[१] ।
सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणां सह पार्थिवः ।
प्रायादुतंकसहितोधुन्धोस्तस्य निवारणे ॥४८॥
तमाविशत्ततोविष्णुर्भगवान् स्वेन तेजसा ।
उतङ्कस्य नियोगात्तु लोकानां हितकाम्यया ॥४९॥
तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धर्षे दिवि शब्दोमहानभूत् ।
अद्यप्रभृत्येष नृपोधुन्धुमारोभविष्यति ॥५०॥
दिव्यैः पुष्पैश्च तं देवाः समसंसत अद्भुतं[२] ।
स गत्वा पुरुषव्याघ्रस्तनयैः सह वीर्य्यवान् ॥५१॥
समुद्रं खनयामास वालुकार्णवमव्ययं।
नारायणेन राजर्षिस्तेजसाप्यायितोहि स[३] ।
बभूवातिबलोभूय उतङ्कस्य वशे स्थितः ॥५३॥
तस्य पुत्रैः खनद्भिश्च वालुकान्तर्हितस्तदा[४] ।
धुन्धुरासादितस्तत्र दिशमाश्रित्य पश्चिमां ॥५४॥
मुखजेनाग्निना क्रुद्धोलोकानुद्वर्त्तयन्निव ।

---

(१) माश्रितः इति ख० ।
(२) समं मास तदुद्भुतमिति ङ० च० । समं मासस्तु तद्भुतमिति क० छ० ज० । सगन्धर्व्वास्तदद्भुतमिति ख० ग० । एते तावन्तः पाठा लेखकप्रमादोत्पन्नाः ।
(३) हि स इत्यत्र रिह इतिभ्रमात्मकपाठोङ० च० छ० पुस्तकेषु दृश्यते ।
(४) नारायणेन राजर्षिरित्यादि वालुकान्तर्हितस्तदेति सार्द्धैकश्लोको ङ० च० छ० व्यतिरिक्तादर्शपुस्तकेषु न दृश्यते ।

वारि शुश्राव योगेन महोदधिरिवोदये ॥ ५५ ॥
सोमस्य सोमपश्रेष्ठ धारोर्म्मिकलिलोमहान् ।
तस्य पुत्रास्तु निर्द्दग्धास्त्रिभिरूनास्तु राक्षसाः ॥ ५६ ॥
ततः स राजातिबलोधुन्धुबन्धुनिवर्हणः ।
तस्य वारिमयं वेगमपिवत् स नराधिपः ॥ ५७ ॥
योगी योगेन वह्निं वा शमयामास वारिणा[१] ।
निरस्यत्तं महाकायं बलेनोदकराक्षसं ॥ ५८ ॥
उत्तङ्कं दर्शयामास कृतकर्म्मा नराधिपः ।
उत्तङ्कस्स वरं प्रादात्तस्मै राज्ञे महात्मने ॥ ५९ ॥
अदात्तस्याक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चाप्यधृष्यतां ।
धर्म्मे रतिञ्च सततं स्वर्गे वासं तथाक्षयं ।
पुत्राणां चाक्षयाँल्लोकान् स्वर्गे ये[२] राक्षसाहताः ॥ ६० ॥
तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा दृढ़ाश्वो[३] ज्येष्ठ उच्यते ।
भद्राश्वः कपिलाश्वश्च कनीयांसौ तु तौ स्मृतौ ॥ ६१ ॥
धौंधुमारिर्दृढाश्वस्तु[४] हर्य्यश्वस्तस्य चात्मजः ।
हर्य्यश्वस्य निकुम्भोऽभूत् क्षत्रधर्म्मरतः सदा ॥ ६२ ॥

---

(१) अत्र क० ख० छ० ज० पुस्तकेषु भ्रान्तियुक्तपाठोवर्त्तते । यथा, धारया:, धारिया । ग० ङ० च० पुस्तकेषु योगी योगेनेतिश्लोकार्द्धस्य सद्भावोनास्ति ।

(२) ते इति च० छ० । ङ० पुस्तके स्वर्य्येते इति अर्थशून्यपाठोवर्त्तते । क० ग० ज० पुस्तकेषु पुत्राणामितिश्लोकार्द्धस्याभावोदृश्यते ।

(३) दृढ़ास्यो इति क० ज० ।

(४) ख० ग० पुस्तकयोः बन्धवा विदृढ़स्वेति अर्थरहितपाठोवर्त्तते ।

संहताश्वो निकुम्भस्य श्रुतोरणविशारदः[१] ।
कृशाश्वश्चाचयाश्वश्च[२] संहताश्वसुतावुभौ ॥६३॥
तस्य पत्नी हैमवती सतां मतिदृषद्वती[३] ।
विख्याता त्रिषु लोकेषु पुत्त्रस्तस्याः प्रसेनजित् ॥६४॥
युवनाश्वः सुतस्तस्य त्रिषु लोकेष्वतिद्युतिः ।
अत्यन्तधार्मिको[४] गौरी तस्य पत्नी पतिव्रता ॥६५॥
अभिशस्ता तु सा भर्त्रा नदी सा बाहुदा कृता ।
तस्यास्तु गौरिकः पुत्त्रश्चक्रवर्त्ती बभूव ह ॥६६॥
मान्धाता यौवनाश्वो वै त्रैलोक्यविजयी नृपः ।
अत्राप्युदाहरन्तीमौ श्लोकौ पौराणिका द्विजाः ॥६७॥
यावत् सूर्य उदयति यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्वं तत् यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥६८॥
अत्राप्युदाहरन्तीमं श्लोकं वंशविदो जनाः ।
यौवनाश्वं महात्मानं यज्वानममितौजसं ।
मान्धाता तु तनुर्विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥६९॥
तस्य चैत्ररथी भार्य्या शशविन्दोः सुताभवत् ।

---

(१) क० ङ० च० छ० ज० पुस्तकेषु भ्रान्तियुक्तपाठौस्तः । यथा, श्रोतोरणविशारदः, श्रुतोरणविशारदः । कृतोरणविशारदः इति ख० ।
(२) स्वाक्षशाश्वस्चेति क० ङ० च० छ० ज० ।
(३) माना दृषद्वतीति क० छ० ज० । सतां माता दृढ़व्रता इति ख० । सतामतिदृषद्वतीति ङ० । माना इत्यत्र मान्या इति पाठो-युक्तः ।
(४) अत्यन्तधार्म्मिका इति ख० । कान्तिमानात्मजा इति ङ० च० ।

साध्वी बिन्दुमती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥७०॥
पतिव्रता च ज्येष्ठा[१] च भ्रातॄणामयुतस्य सा।
तस्यामुत्पादयामास मान्धाता त्रीन् सुतान् प्रभुः ॥७१॥
पुरुकुत्समम्बरीषं मुचुकुन्दञ्च[२] विश्रुतं।
अम्बरीषस्य दायादो युवनाश्वोऽपरः स्मृतः ॥७२॥
हरितो युवनाश्वस्य[३] हारिताः शूरयः[४] स्मृताः।
एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः क्षात्रोपेता[५] द्विजातयः ॥७३॥
पुरुकुत्सस्य दायादस्त्रसद्दस्यु[६] र्महायशाः।
नर्मदायां समुत्पन्नः सम्भूतस्तस्य चात्मजः ॥७४॥
सम्भूतस्यात्मजः पुत्रो ह्यनरण्यः प्रतापवान्।
रावणो निहतो[७] येन त्रिलोकीविजये[८] पुरा ॥७५॥
त्रसदश्वोऽनरण्यस्य हर्य्यश्वस्तस्य चात्मजः।
हर्य्यश्वात्तु दृषद्वत्यां जज्ञे वसुमतो नृपः ॥७६॥
तस्य पुत्रोऽभवद्राजा त्रिधन्वा नाम धार्म्मिकः।

(१) श्रेष्ठा इति छ०।
(२) मुचकुन्दश्चेति ङ०।
(३) हरितो युवनाश्वस्य इत्यादिसार्द्धैकश्लोकं क० छ० ज० पुस्तकेषु न विद्यते।
(४) भूरयः इति ङ० च०। नारीताः सूरयः ख० ग०। एतावर्थशून्य-पाठावुपलभ्येते।
(५) क्षत्रोपेता इति ख० ङ० च०। किन्तु न सम्यक्।
(६) स एदास्युरिति ख०।
(७) न हतो इति ङ० च०। निर्ज्जितो इति ख०।
(८) त्रिलोकविजये क० ख० ङ० च० छ० ज०।

आसीत् त्रैधन्वनस्यापि विद्वांस्त्रय्यां रणप्रभुः[१] ॥७७॥
तस्य सत्यव्रतोनाम कुमारोऽभून्महाबलः ।
तेन भार्या विदर्भस्य हृता हत्वा दिवौकसान् ॥७८॥
पाणिग्रहणमन्त्रेषु[२] निष्ठांसम्प्रापितेष्विह ।
विष्णुवृद्धः सुतस्तस्य विष्णुवृद्धायतः स्मृतः[३] ।
एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः चात्रोपेताः समाश्रिताः ॥७९॥
कामाद्बलाच्च मोहाच्च सङ्कर्षणबलेन च[४] ।
भाविनोऽर्थस्य च बलात् तत्कृतं तेन धीमता ॥८०॥
तमधर्म्मेण संयुक्तं पिता त्रय्यीगुणोऽत्यजत्[५] ।
अपध्वंसेति बहुशोऽवदत् क्रोधसमन्वितः ॥८१॥
पितरं सोऽब्रवीदेकः क्व गच्छामीति वै मुहुः ।
पिता चैनमथोवाच श्वपाकैः सह वर्त्तय ॥८२॥
नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वयाद्य कुलपांसन ।
इत्युक्तः स निराक्रामन्नगराद्वचनाद्विभो ॥८०॥

(१) निरयास्त्रयः रणप्रभुरिति क० । आसीत् सात्रधनुस्यापि विस्तुर्यारुणः प्रभुरिति ख० । ग० पुस्तके एतच्छ्लोकार्द्धस्य सद्भावोनास्ति। विद्वास्त्रय्यारुणप्रभुरिति ङ० च० । विद्वांरणास्त्रयरणप्रभुरिति छ० । विरणास्त्रयः रणप्रभुरिति ज० । एते भ्रान्तानां पाठाः ।
(२) पाणिग्रहणमन्त्रेष्विति श्लोकार्द्धस्य पूर्व्वापरसङ्गतिविरहात् अत्र श्लोकः श्लोकार्द्धं वा पतितत्वेनोपलभ्यते ।
(३) विष्णुवृद्धोयतोऽभवदितिपाठः समीचीनः ।
(४) संहर्षेण बलेन च इति ख० । संहर्षणबलेन वा इति ङ० च० छ० । सङ्कर्षणबलेन च इति ज० । आदिमौ द्वावपपाठौ अन्तिमोभ्रमसंयुक्तः ।
(५) त्रयगुणोत्यजत् इति क० । त्रय्यारुणोभवदिति ख० ङ० च० । त्रयतुणोत्यजत् इति छ० ज० । एते भ्रान्तिमतां पाठाः ।

न चैनं धारयास वसिष्ठोभगवानृषिः ।
स तु सत्यव्रतोधीमान् श्वपाकावसथान्तिकं ।
पित्रा मुक्तोऽवसद्वीरः पिता चास्य वनं ययौ ॥८४॥
तस्मिंस्तु विषये तस्य नावर्षत् पाकशासनः ।
समा द्वादश संपूर्णास्तेनाधर्म्मेण वै तदा ॥८५॥
दारांस्तु तस्य विषये विश्वामित्रोमहातपाः ।
सन्न्यस्य सागरानूपे चचार विपुलं तपः ॥८६॥
तस्य पत्नी गले बध्वा मध्यमं पुत्रमौरसं ।
शिखया[१] भरणार्थाय व्यक्रीणाद्गोशतेन[२] वै ॥८७॥
तं तु बद्धङ्गले दृष्ट्वा विक्रीतं तं[३] नरोत्तमः ।
महर्षिपुत्रं धर्म्मात्मा मोचयामास सुव्रतः ॥८८॥
सत्यव्रतोमहाबुद्धिर्भरणं तस्य चाकरोत् ।
विश्वामित्रस्य तुष्ट्यर्थमनुकंपार्थमेव च ॥८९॥
सोऽभवद्गालवोनाम गले बद्धोमहातपाः ।
महर्षिः कौशिकस्तातस्तेन[४] वीर्येण मोचितः ॥९०॥
तस्य व्रतेन भक्त्या च कृपया च प्रतिज्ञया ।

(१) शिष्टानामिति ख० ।
(२) विक्रीणाति शतेन इति ख० । अयन्त्वपपाठः ।
(३) व्यक्रीणात्तमिति छ० ज० । अयन्तु न सम्यक् । विक्रीणान्तमिति ख० । अस्मिन् पक्षे गलेबद्धमिति विक्रीणान्तमिति च स्त्रीजनस्य विशेषणं । विक्रीणान्तमितिपाठे पूर्व्वश्लोके व्यक्रीणादित्यत्र विक्रेतुमितिपाठः सङ्गतार्थः ।
(४) स्तस्मात्तेन इति ख० ।

विश्वामित्रकलत्रञ्च बभार विनये स्थितः ॥९१॥
हत्वा मृगान् वराहांश्च महिषांश्च वनेचरान् ।
विश्वामित्राश्रमाभ्यासे तन्मांसमपचत्ततः ॥९२॥
उपांशुव्रतमास्थाय दीक्षां द्वादशवार्षिकीं ।
पितुर्नियोगादभजन्नृपे तु वनमास्थिते ॥९३॥
अयोध्याञ्चैव राज्यञ्च तथैवान्तःपुरं मुनिः ।
याज्योपाध्यायसंयोगात् वशिष्ठः परिरक्षितः ॥९४॥
सत्यव्रतस्तु बाल्यात्तु भाविनोऽर्थस्य वै बलात् ।
वशिष्ठेऽभ्यधिकं मन्युं धारयामास मन्युना ॥९५॥
पित्रा रुदं(१) स्तदा राष्ट्रात् परित्यक्तं स्वमात्मजं ।
न वारयामास मुनिः वशिष्ठः कारणेन वै ॥९६॥
पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात् सप्तमे पदे ।
एवं सत्यव्रतस्तान् वै कृतवान् सप्तमे पदे ॥९७॥
जानन् धर्म्मान् वशिष्ठस्तु न च मन्त्रानिहेच्छति ।
इति सत्यव्रते रोषं वशिष्ठोमनसाकरोत् ॥९८॥
गुरुर्बुद्ध्या तु भगवान् वशिष्ठः कृतवांस्तदा ।
न तु सत्यव्रतोबुध्या(२) उपांशुव्रतमस्य वै ॥९९॥
तस्मिंस्तोपरते योयत्पितुरासीन्(३)महामनाः ।
तेन द्वादशवर्षाणि नावर्षत् पाकशासनः ॥१००॥

---

(१) रुदन्तमिति वक्तव्ये रुदन्नित्यार्षप्रयोगः ।
(२) न तु सत्यव्रतोबुध्या इति श्लोकार्द्धे वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वात् समाप्ति-सूचकपदसंयुक्तश्लोकार्द्धाभावोऽत्र वर्त्तते ।
(३) सत्यव्रत आसीन्निति पाठः समीचीनः ।

तेन त्विदानीं बहुधा दीक्षां तां दुर्बलां[१] भुवि ।
कुलस्य निष्कृतिः स्वस्य[२] क्षतेयञ्च[३] भवेदिति ॥१०१॥
ततोवसिष्ठोभगवान् पित्रा त्यक्तं न्यवारयत् ।
अभिषेक्ष्याम्यहं राज्ये पश्चादेनमिति प्रभुः ॥१०२॥
स तु द्वादशवर्षाणि दीक्षान्तामुद्वहन् बली ।
अविद्यमाने मांसे तु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥१०३॥
सर्व्वकामदुघां धेनुं संददर्श नृपात्मजः ।
तां वै क्रोधाच्च मोहाच्च श्रमाच्चैव क्षुधान्वितः ॥१०४॥
दस्युधर्म्मं गतोदृष्ट्वा जघान बलिनां वरः ।
स तु मांसं स्वयं चैव विश्वामित्रस्य चात्मजान्॥१०५॥
भोजयामास तच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्तं तदात्यजत् ।
प्रोवाच चैव भगवान् वसिष्ठस्तं नृपात्मजं ॥१०६॥
पातये क्रूर हे क्रूर तव शङ्कुमयोमयं ।
यदि ते त्रीणि शङ्कूनि न स्युर्हि पुरुषाधम ॥१०७॥
पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च ।
अप्रोषितोपयोगाच्च[४] त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥१०८॥

---

(१) अत्र क्रियाया ऊहनीयत्वेन दीक्षा सा दुर्ब्बला इति प्रथमान्तपाठो-युक्तः। अथवा श्लोकार्द्धोनिपतितः।

(२) निष्कृतिस्तस्येतिपाठः सुसङ्गतः।

(३) आदर्शपुस्तकमात्रे क्षतेयच्च, क्षतेयच्च इत्यसम्बद्धपाठो स्तः। अत्र क्षतेऽसुष्मिन्नितिपाठः सङ्गतार्थः।

(४) अत्र क० ख० ग० ङ० च० ज० पुस्तकेषु भ्रान्तियुक्तपाठा वर्त्तन्ते। यथा, प्रोच्छतौप्रयोगाच्च, प्रोषितोपयोगाच्च, प्रोषितोपायोनगाच्च,

एवं स त्रीणि शङ्कूनि दृष्ट्वा तस्य महातपाः ।
त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन स स्मृतः ॥१०९॥
विश्वामित्रस्तु दाराणामागतोभरणे कृते ।
ततस्तस्मै वरं प्रादात्तदा प्रीतस्त्रिशङ्कवे ॥११०॥
छन्द्यमानो(१)वरेणाथ गुरुं वव्रे नृपात्मजः ।
अनावृष्टिभये तस्मिन् गते द्वादशवार्षिके(२) ॥१११॥
अभिषिच्य राज्येपित्र्ये(३) याजयामास तं(४) मुनिः ।
मिषतां दैवतानाञ्च वशिष्ठस्य च कौशिकः ।
सशरीरं तदा तं वै दिवमारोपयत् प्रभुः ॥११२॥
मिषतस्तु वशिष्ठस्य तदद्भुतमिवाभवत् ।
अत्राप्युदाहरन्तीमौ श्लोकौ पौराणिका जनाः ॥११३॥
विश्वामित्रप्रसादेन त्रिशङ्कुर्दिवि राजते ।
देवैः सार्द्धं महातेजानुग्रहात्तस्य धीमतः ॥११४॥

अप्रोक्षितोप्रयोगाच्च, अप्रोषितोप्रयोगाच्च । छ० पुस्तके एतच्छ्लोकार्द्धस्याभावोवर्त्तते ।

(१) लभ्यमानो इति क० ज० । अयन्तु न सम्यक् ।

(२) अनावृष्टिभयस्तस्मिन् गतोद्वादशवार्षिकः इतिपाठोऽत्र साधीयान् । अथवा अत्र श्लोके वव्रे इत्यनेनापेक्षितस्य सत्यव्रतप्रार्थितविषयस्याभावदर्शनात् अस्मात् श्लोकात् परं कतिपयश्लोकपतनं सम्भावनीयं ।

(३) अत्र छन्दोभङ्गात् पितृराज्ये इतिपाठोयुक्तः ।

(४) अत्र क० ख० ग० ङ० च० छ० ज० पुस्तकेषु भ्रमपूर्णपाठाः सन्ति । यथा, अभिषिच्या राज्यपित्र्ये यायाजयामास, अभिषिच्ये तदा राज्ये योजनामास, अभिषिच्य तदा राज्ये मोजयामास, अभिषिच्या राज्ये पित्र्ये याचयामास, अभिषिच्य सुराज्ये पित्रे याजयामास, अभिषिच्या राज्ये पित्र्ये यायाजयामास ।

अनैर्यात्यबला रम्या हेमंते चन्द्रमण्डिता।
अलङ्कृता त्रिभिर्भावैस्त्रिशङ्कुग्रहभूषिता ॥११५॥
तस्य सत्यरता नाम भार्य्या केकयवंशजा।
कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषं ॥११६॥
स तु राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति श्रुतः।
आहर्त्ता राजसूयस्य सम्राडिति परिश्रुतः ॥११७॥
हरिश्चन्द्रस्य तु सुतोरोहितोनाम वीर्य्यवान्।
हरितोरोहितस्याथ चञ्चुर्हारीत उच्यते ॥११८॥
विजयश्च सुदेवश्च चञ्चुपुत्रौ बभूवतुः।
जेता सर्व्वस्य चत्रस्य विजयस्तेन स स्मृतः ॥११९॥
रुरुक(१)स्तनयस्तत्र(२) राजा धर्म्मार्थकोविदः।
रुरुकात् धृतकः पुत्रस्तस्माद्बाहुश्च जज्ञिवान् ॥१२०॥
हैहयैस्तालजङ्घैश्च निरस्तोव्यसनी नृपः।
शकैर्यवनकांबोजैः पारदैः पल्हवैस्तथा ॥१२१॥
नात्यर्थं धार्म्मिकोभूत् स धर्म्म्ये सत्ययुगे(३) तथा(४)।
सगरस्तु सुतोबाहोर्जज्ञे सह गरेण वै।
भृगोराश्रममासाद्य तुर्वेण(५) परिरक्षितः ॥१२२॥

(१) नुतुक इति क० ज०। तुतुक इति छ०।
(२) स्तस्येतिपाठः साधुः।
(३) धर्म्मे सप्तियुगे इति क० ज०। धर्म्मे सतियुगे इति ख०ङ०च०छ०। पाठावेतौ लिपिकरप्रमादजनितौ। एष श्लोकोग०पुस्तके नास्ति।
(४) यत इति पाठः समीचीनः।
(५) कुर्व्वेणेति क०छ०ज०। गन्धर्व्वेणेति ख०। अत्र ग०पुस्तके न कश्चित् पाठोवर्त्तते। परन्त्वौर्व्वेणेति पाठदर्शनादत्र और्व्वेणेति पाठोयुक्तः।

आग्नेयमस्त्रं लब्धा तु भार्गवात् सगरोनृपः ।
जघान पृथिवीङ्गत्वा तालजाङ्घान् सहैहयान् ॥१२३॥
शकानां पल्हवानाञ्च धर्म्मान्निरसदच्युतः(१) ।
क्षत्रियाणां तथा तेषां पारदानाञ्च धर्म्मवित् ॥१२४॥
ऋषय ऊचुः । कथं स सागरोराजा गरेण सह जज्ञिवान् ।
किमर्थञ्च शकादीनं क्षत्रियाणां महौजसां ।
धर्म्मान् कुलोचितान् क्रुद्धोराजा निरसदच्युतः(२) ॥१२५॥
सूत उवाच । बाहोर्व्यसनिनस्तस्य हृतं राज्यं पुरा किल ।
हैहयैस्तालजङ्घैश्च शकैः सार्द्धं समागतैः ॥१२६॥
जवनाः पारदाराश्च काम्बोजाः पल्हवास्तथा ।
हैहयार्थं पराक्रान्ता एते पञ्चगणास्तदा ॥१२७॥
हृतं राज्यं बलीयोभिरेभिः क्षत्रियपुङ्गवैः ।
हृतराज्यस्तदा बाहुः संन्यस्य नु तदा नृपः ।
वनं प्रविश्य धर्म्मात्मा सह पत्न्या तपोचरत् ॥१२८॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य तोयार्थं प्रस्थितोनृपः ।
वृद्धत्वाद्दुर्ब्बलत्वाच्च अन्तरा स ममार च ॥१२९॥
पत्नी तु यादवी तस्य सगर्भा पृष्ठातोऽन्वगात्(३) ।
सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तोगर्भजिघांसया ॥१३०॥
सा तु भर्तुश्चितां कृत्वा वह्नितां समरोहयत्(४) ।

---

(१) निरसयत्ततः इतिपाठेविशुद्धः ।
(२) निरसयत् तत इतिपाठोऽत्र प्रयोक्तुं समुचितः ।
(३) पृष्ठतोऽन्वयात् इति ख० ग० ।
(४) समरोहदित्यर्थे समरोहयदित्यार्षः ।

और्वस्तां भार्गवोदृष्ट्वा कारुण्याद्विन्यवर्त्तयत् ॥१२१॥
तस्याश्रमे तु तद्गर्भं सा गरेण तदा सह ।
व्याजायत(१) महावाहुं सगरं नाम धार्मिकं ॥१२२॥
और्वस्तु जातकर्मादीन् कृत्वा तस्य महात्मनः ।
अध्याप्य वेदशास्त्राणि ततोऽस्त्रं प्रत्यपादयत् ॥१२३॥
जामदग्न्यात्तदाग्नेयममुरैरपि दुःसहं ।
स तेनास्त्रबलेनैव बलेन च समन्वितः ।
जघान हैहयान् क्रुद्धोरुद्रः पशुगणानिव ॥१२४॥
ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा ।
पल्हवांश्चैव निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितोनृपः ॥१२५॥
ते बध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना ।
वसिष्ठं शरणं सर्व्वे प्रपन्नाः शरणैषिणः ॥१२६॥
वसिष्ठस्तान् तथेत्युक्त्वा समयेन(२) महामुनिः ।
सगरं वारयामास तेषान्दत्त्वाऽभयन्तदा ॥१२७॥
सगरः स्वाम्प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च ।
धर्म्मं जघान तेषां वै वेषान्यत्वं चकार ह ॥१२८॥
अर्द्धं शकानांशिरसोमुण्डयित्वा व्यसर्जयत् ।
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानान्तथैव च ॥१२९॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पल्हवाः श्मश्रुधारिणः ।

---

(१) जनयामासइत्यर्थे व्यजायत इत्यार्षः ।
(२) वसिष्ठश्चैवमुक्त्वा तु विनयेन महामुनिरिति क० ङ० ज० । वसिष्ठस्तान् ततोदृष्ट्वा नियमेन तदा मुनिरिति ख० ग० ।

निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना ॥१४०॥
शका यवनकाम्बोजाः पल्हवाः पारदैः सह ।
केलिस्पर्शा माहिषिका दार्वाश्चोलाः खसास्तथा[१] ॥१४१॥
सर्व्वे ते क्षत्रियगणा धर्म्मस्तेषां निराकृतः ।
वसिष्ठवचनात्पूर्वं सगरेण महात्मना ॥१४२॥
स धर्मविजयो राजा विजित्वेमां वसुन्धरां।
अश्वं विचारयामास वाजिमेधाय दीक्षितः ॥१४३॥
तस्य चारयतः[२] सोऽश्वः समुद्रे पूर्वदक्षिणे ।
वेलासमीपेऽपहृतोभूमिञ्चैव प्रवेशितः ॥१४४॥
स तन्देशं सुतैः सर्व्वैः खनयामास पार्थिवः ।
आसेदुश्च ततस्तस्मिन् तदन्तस्ते महार्णवे ॥१४५॥
तमादिपुरुषं देवं हरिं कृष्णं प्रजापतिं ।
विष्णुं कपिलरूपेण हंसं नारायणं प्रभुं ॥१४६॥
तस्य चक्षुः समासाद्य तेजस्तत् प्रतिपद्यते ।
दग्धाः पुत्रास्तदा सर्व्वे चत्वारस्त्ववशेषिताः ॥१४७॥
वर्हिकेतुः सकेतुश्च तथा धर्म्मरतस्त्वयः[३] ।

---

(१) कलिस्पसा माहिविषां कादार्वाला खसास्तथा इति क०। कलिस्पृशा माहिषका दार्वा श्योनाः खसास्तथा इति ख०। कलिस्पर्शा महिषका व्योमश्वोनास्खसास्तथा इति ग०। कलिस्पर्शा माहिषिका दार्वालाः खसास्तथा इति च०। कलिस्पसां माहिविषा कादार्वालाः खसास्तथा इति ज०। एषां लिपिकरप्रमादजनितत्वेऽपि संशोध्य तथ्यमवधार्य्यतां।

(२) वारयतः इति क० ज०।

(३) स्त्र य इति ख० ग० ङ० च० छ० ज०।

शूरः पञ्चवनश्चैव तस्य वंशकाराः प्रभो ॥१४८॥
प्रादाच्च तस्य भगवान् हरिर्नारायणोवरान् ।
अक्षयत्वं स्ववंशस्य वाजिमेधशतं तथा ।
विभुं पुत्रं समुद्रञ्च स्वर्गे वासं तथाक्षयं ॥१४९॥
स समुद्रोऽश्वमादाय ववन्दे सरितांपतिः ।
सागरत्वं च लेभे स कर्मणा तेन तस्य वै ॥१५०॥
तं चाश्वमेधिकं सोऽश्वं समुद्रात् प्राप्य पार्थिवः ।
आजहाराश्वमेधानां शतं चैव पुनः पुनः ॥१५१॥
षष्टिपुत्रसहस्राणि दग्धान्यश्वानुसारिणां ।
तेषां नारायणं तेजः प्रविष्टानां महात्मनां ।
पुत्राणान्तु सहस्राणि षष्टिस्तु इति नः श्रुतं ॥१५२॥
ऋषय ऊचुः । सगरस्यात्मजा राज्ञः कथं जाता महाबलाः ।
विक्रान्ताः षष्टिसाहस्रा विधिना केन वा वद ॥१५३॥
सूत उवाच । द्वे पत्न्यौ सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे ।
ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम नामतः ॥१५४॥
कनीयसी तु या तस्य पत्नी परमधर्मिणी ।
अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥१५५॥
और्वस्ताभ्यां वरं प्रादात् तपसाराधितः प्रभुः ।
एका जनिष्यते पुत्रं वंशकर्त्तारमीप्सितं ।
षष्टिपुत्रसहस्राणि द्वितीया जनयिष्यति ॥१५६॥
मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी पुत्रमेककं ।
वंशस्य कारणं श्रेष्ठा जग्राह नृपसंसदि ॥१५७॥

षष्टिपुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तथा।
महात्मनस्तु जग्राह सुमतिः[१] स्वमतिर्यथा[२] ॥१५८॥
अथ काले गते ज्येष्ठा ज्येष्ठं पुत्रं व्यजायत।
असमञ्ज इति ख्यातं काकुत्स्थं सगरात्मजं ॥१५९॥
सुमतिस्त्वपि जज्ञे वै गर्भन्तुम्बं यशस्विनी।
षष्टिपुत्रसहस्राणि तुम्बमध्यात् विनिःसृताः[३] ॥१६०॥
घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान् गर्भान् न्यदधत्ततः।
धात्रीस्त्वेकैकशः प्रादात् तावतीः पोषणे नृपः ॥१६१॥
ततोनवसु मासेषु समुत्तस्थुर्यथासुखं।
कुमारास्ते महाभागाः सगरप्रीतिवर्द्धनाः ॥१६२॥
कालेन महता चैव यौवनं प्रतिपेदिरे।
षष्टिपुत्रसहस्राणि तेषामश्वानुसारिणां ॥१६३॥
स तु ज्येष्ठोनरव्याघ्रः सगरस्यात्मसम्भवः।
असमञ्ज इतिख्यातोवर्द्धिकेतुर्महाबलः ॥१६४॥
पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरा।
तस्य पुत्रोऽंशुमान्नाम असमञ्जस्य वीर्यवान् ॥१६५॥
तस्य पुत्रस्तु धर्म्मात्मा दिलीप इति विश्रुतः।
दिलीपात्तु महातेजा वीरोजातोभगीरथः[४] ॥१६६॥

---

(१) महात्मा तु समहतोजग्राह इति ङ० च० ज०।
(२) सुमतिस्तथाइति ङ०। सुमता तथा इति च० ज०।
(३) सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु विनिःसृताः इतिपाठोवर्त्तते। परन्त्वत्र विनिर्ययुः इतिप्रयोगोविशुद्धः।
(४) महारथः इति ङ० च०।

येन गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा विमानैरुपशोभिता ।
ईजाऽनेन(१) समुद्राद्वै दुहितृत्वेन कल्पिता ।
अत्राप्युदाहरन्तीमं श्लोकं पौराणिका जनाः ॥१६७॥
भगीरथस्तु तां गङ्गामानयामास कर्म्मभिः ।
तस्माद्भागीरथी गङ्गा कथ्यते वंशवित्तमैः ॥१६८॥
भगीरथसुतश्चापि श्रुतोनाम बभूव ह ।
नाभागस्तस्य दायादोनित्यं धर्म्मपरायणः ॥१६९॥
अम्बरीषः सुतस्तस्य सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् ।
एवं वंशपुराणज्ञा गायन्तीतिपरिश्रुतं ॥१७०॥
नाभागेरम्बरीषस्य भुजाभ्यां परिपालिता ।
बभूव वसुधात्यर्थं तापत्रयविवर्ज्जिता ॥१७१॥
आयुतायुः सुतस्तस्य सिन्धुद्वीपस्य वीर्य्यवान् ।
आयुतायोस्तु दायाद ऋतुपर्णोमहायशाः ॥१७२॥
दिव्याक्षहृदयज्ञोऽसौ राजा नलसखोबली ।
नलौ द्वाविति विख्यातौ पुराणेषु दृढ़व्रतौ ॥१७३॥
वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेक्ष्वाकुकुलोद्वहः ।
ऋतुपर्णस्य पुत्रोऽभूत् सर्व्वकामोजनेश्वरः ॥१७४॥
सुदासस्तस्य तनयोराजा हंससुखो(२) भवत् ।

---

(१) इजाऽनेन इति ङ० च० ।
(२) क०पुस्तकव्यतिरिक्तादर्शपुस्तकेषु अत्र भ्रान्तिजनितपाठावर्त्तन्ते यथा, राजा हासमुखो इति ख०, राजहासमुखो इति ग०, राजार्हो सुमखो इति ङ०, राजार्हो सुमुखो इति च० छ० ज० ।

सुदासस्य सुतः प्रोक्तः सौदासो नाम पार्थिवः ॥१७५॥
ख्यातः कल्माषपादो वै नाम्ना मित्रसहश्च सः ।
वशिष्ठस्तु महातेजाः चेत्रे कल्माषपादके ।
अश्मकं जनयामास इक्ष्वाकुकुलवृद्धये ॥१७६॥
अश्मकस्योरकामस्तु मूलकस्तत्सुतोऽभवत् ।
अत्राप्युदाहरन्तीमं मूलकं वै नृपं प्रति ॥१७७॥
स हि रामभयाद्राजा स्त्रीभिः परिवृतोऽवसत् ।
विवस्त्रस्त्राणमिच्छन् वै नारीकवचमीश्वरः[१] ॥१७८॥
मूलकस्यापि धर्म्मात्मा राजा शतरथः स्मृतः ।
तस्मात् शतरथाद्‌जज्ञे राजा चैड़िविड़ोबली ॥१७९॥
आसीत्त्वैडिविडः श्रीमान् कृतशर्म्मा प्रतापवान् ।
पुत्रोविश्वमहत्तस्य[२] पुत्रीकस्यव्यजायत[३] ॥१८०॥
दिलीपस्तस्य पुत्रोभूत् षट्वङ्गद[४] इति श्रुतिः ।
येन स्वर्गादिहागम्य मुहूर्त्तं प्राप्य जीवितं ।

---

(१) माश्रित इति ख० ।

(२) ख० ग० पुस्तकयोरेतच्छ्लोकार्द्धेन विद्यते । क० ङ० च० छ० ज०-पुस्तकेषु विश्वमहत्तस्येतिपाठोवर्त्तते। अत्र विश्वमहांस्तस्येतिपाठः समीचीनः ।

(३) पुत्रीकस्य व्यजायत इति ङ० च० छ० । पुत्रीकस्य व्यतायता इति क० ज० । अनयोर्भ्रमजनितत्वेन वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्न घटते। पुत्रिकायां व्यजायत इति प्रयुक्ते तु सुलभैव ।

(४) खट्वाङ्गद इति ङ० । षट्वाङ्ग इति च० । अत्र षड़ङ्गदः अथवा खट्वाङ्गदः इतिपाठः सम्भवितुमर्हति।

यथोऽभिसंहिता लोका बुध्या सत्येन चैव हि ॥१८१॥
दीर्घबाहुः सुतस्तस्य रघुस्तस्मादजायत ।
अजः पुत्रोरघोश्चापि तस्माद्जज्ञे स वीर्य्यवान् ।
राजा दशरथोनाम इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥१८२॥
रामोदाशरथिर्वीरोधर्म्मज्ञोलोकविश्रुतः ।
भरतोलक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलः ॥१८३॥
माधवं लवणं हत्वा गत्वा मधुवनञ्च तत् ।
शत्रुघ्नेन पुरी तस्य मथुरा सन्निवेशिता ॥१८४॥
सुबाहुः शूरसेनश्च शत्रुघ्नसहितावुभौ ।
पालयामासतुः सुतौ वैदेह्यौ मथुरां पुरीं ॥१८५॥
अङ्गदश्चन्द्रकेतुश्च लक्ष्मणस्यात्मजावुभौ ।
हिमवत्पर्व्वताभ्यासे स्फीतौ जनपदौ तयोः ॥१८६॥
अङ्गदस्याङ्गदीया तु देशे कारपथे पुरी ।
चन्द्रकेतोस्तु मल्लस्य चन्द्रवक्त्रा(१) पुरी शुभा ॥१८७॥
भरतस्यात्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कर एव च ।
गान्धारविषये सिद्धे तयोः पुर्य्यौ महात्मनोः ॥१८८॥
तक्षस्य दिक्षु विख्याता रम्या तक्षशिला पुरी ।
पुष्करस्यापि वीरस्य विख्याता पुष्करावती ॥१८९॥
गाथां चैवात्र गायन्ति ये पुराणविदोजनाः ।
रामे निबद्धास्तत्त्वार्था माहात्म्यात्तस्य धीमतः ॥१९०॥

---

(१) चन्द्रचक्रा इति क० ज० । चन्द्रचन्द्रा इति ख० ।

श्यामोयुवा लोहिताक्षोदीप्तास्योमितभाषितः[१] ।
आजानुबाहुः सुमुखः सिंहस्कन्धोमहाभुजः ॥१८१॥
दशवर्षसहस्राणि रामोराज्यमकारयत् ।
ऋक्सामयजुषां घोषोज्याघोषश्च महास्वनः ॥१८२॥
अविच्छिन्नोऽभवद्राष्ट्रे[२] दीयतां भुज्यतामिति ।
जनस्थाने वसं कार्य्यं चिदशानाञ्चकार सः ॥१८३॥
तमागस्कारिणं पूर्व्वं पौलस्त्यं मनुजर्षभः ।
सीतायाः पदमन्विच्छन् निजघान महायशाः ॥१८४॥
सत्त्ववान् गुणसम्पन्नोदीप्यमानः स्वतेजसा ।
अति सूर्य्यञ्च वह्निञ्च रामोदाशरथिर्व्वभौ ॥१८५॥
एवमेव महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ।
रावणं सगणं हत्वा दिवमाचक्रमे विभुः ॥१८६॥
श्रीरामस्यात्मजोजज्ञे कुश इत्यभिधीयते ।
लवश्चान्योमहावीर्य्य[३] स्तयोर्देशौ निबोधत ॥१८६॥
कुशस्य कोशला राज्यं पुरी वापि कुशस्थली ।
रम्या निवेशिता[४] तेन विन्ध्यपर्व्वतसानुषु ॥१८७॥
उत्तराकोशले राज्यं लवस्य च महात्मनः ।

---

(१) मितभाषिता इति क० ङ० च० छ० ज० ।
(२) राष्ट्रे इति ख० ग० च० ।
(३) रिक्ष्वाकुलनन्दन इत्यादि लवश्चान्योमहावीर्य्य इत्यन्तं क० ङ० च० छ० ज० पुस्तकेषु पतितं ।
(४) निवासिता इति ख० ग० ।

श्रावस्ती लोकविख्याता कुशवंशं निबोधत ॥१९८॥
कुशस्य पुत्रोधर्म्मात्मा ह्यतिथिः सुप्रियातिथिः।
अतिथेरपि विख्यातोनिषधोनाम पार्थिवः ॥१९९॥
निषधस्य नलः पुत्रोनभः पुत्रोनलस्य तु।
नभसः पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः ॥२००॥
क्षेमधन्वसुतोराजा देवानीकः प्रतापवान्।
आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मजः प्रभुः ॥२०१॥
अहीनगोस्तु दायादः पारिपात्रो(१) महायशाः।
दलस्तस्यात्मजश्चापि तस्माद्जज्ञे बलो(२)नृपः ॥२०२॥
औङ्कोनाम स धर्म्मात्मा बलपुत्रोबभूव ह।
वज्रनाभः सुतस्तस्य शङ्खनस्तस्य चात्मजः ॥२०३॥
शङ्खनस्य सुतोविद्वान् व्युषिताश्व इति श्रुतः।
व्युषिताश्वसुतश्चापि राजा विश्वसहः(३) किल ॥२०४॥
हिरण्यनाभः कौशल्योवशिष्ठस्तत्सुतोऽभवत्।
पौत्रस्य जैमिनेः शिष्यः स्मृतः सर्व्वेषु शर्म्मसु ॥२०५॥
शतानि संहितानान्तु पञ्च योऽधीतवांस्ततः।
तस्मादधिगतोयोगोयाज्ञवल्क्येन धीमता ॥२०६॥

---

(१) पारियात्रो इति ङ० च० छ०। एषश्लोकः ख० ग० पुस्तकयोर्निपतितः।

(२) सलो इति क० ङ० च०। सतो इति छ० ज०। किन्तु एतेष्वेव परश्लोके बलपुत्र इति प्रयोगोऽस्ति।

(३) विश्वमहः इति क० ज०।

पुष्यस्तस्य सुतोविद्वान् ध्रुवसन्धिश्च तत्सुतः ।
सुदर्शनस्तस्य सुतो अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥२०७॥
अग्निवर्णस्य शीघ्रस्तु शीघ्रकस्य मनुः(१) स्मृतः ।
मनुस्तु योगमास्थाय कलापग्राम(२) मास्थितः ।
एकोनविंशप्रयुगे क्षत्रप्रावर्त्तकः प्रभुः ॥२०८॥
प्रसुश्रुतोमनोः पुत्रः सुसन्धिस्तस्य चात्मजः ।
सुसन्धेश्च तथामर्षः सहस्वान्नाम नामतः ॥२०९॥
आसीत्सहस्वतः पुत्रोराजा विश्रुतवानिति ।
तस्यासीत् विश्रुतवतः पुत्रोराजा वृहद्बलः ॥२१०॥
एते इक्ष्वाकुदायादाः राजानः प्रायशः स्मृताः ।
वंशे प्रधानाः ये तेऽस्मिन् प्राधान्येन तु कीर्त्तिताः ॥२११॥
पठन् सम्यगिमां सृष्टिमादित्यस्य विवस्वतः ।
प्रजावानेति सायोज्यं मनोर्वैवस्वतस्य सः ॥२१२॥
श्राद्धदेवस्य देवस्य प्रजानां पुष्टिदस्य च ।
विपाप्मा विरजाश्चैव आयुष्मान् भवतेच्युतः ॥२१३॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतमनुवंशवर्णनं नाम षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

(१) मरुरिति ङ० च० । अनयोरुत्तरत्र मनोः पुत्र इतिपाठदर्शनाद-त्रापि मनुरितिपाठोयुक्तः ।
(२) कलायग्राममिति क० च० ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

वैवस्वतमनुवंशकीर्त्तनं ।

सूत उवाच । अनुजस्य विकुक्षेस्तु निमेर्वंशं निबोधत ।
योऽसौ निवेशयामास पुरन्देवपुरोपमं ॥१॥
जयन्तमितिविख्यातं गौतमस्याश्रमाश्रितः ।
यस्यान्ववाये यज्ञे वै जनकादृषिसत्तमात् ॥२॥
नेमिर्नाम सुधर्मात्मा सर्वसत्वनमस्कृतः ।
आसीत् पुत्रोमहाराज्ञ इक्ष्वाकोर्भूरितेजसः ॥३॥
स शापेन वसिष्ठस्य विदेहः समपद्यत ।
तस्य पुत्रोमिथिर्नाम जनितः पर्वभिस्त्रिभिः ॥४॥
अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतोमहायशाः ।
नाम्ना मिथिरितिख्यातोजननाज्जनकोभवत् ॥५॥
मिथिर्नाम महावीर्य्योयेनासौमिथिलाभवत् ।
राजासौ जनकोनाम जनकाच्चाप्युदावसुः ॥६॥
उदावसोः सुधर्मात्मा जानितोनन्दिवर्द्धनः ।
नन्दिवर्द्धनतः शूरः सुकेतुर्नाम धार्म्मिकः ॥७॥
सुकेतोरपि धर्म्मात्मा देवरातोमहाबलः ।
देवरातस्य धर्म्मात्मा वृहदुक्थ(१) इति श्रुतिः ॥८॥

---

(१) वृहयुक्त इति ख०, वृहद्युक्त इति ग०, वृहदुक्थ इति ङ० । क० ज० पुस्तकयोः नन्दिवर्द्धनतः शूर इत्यादि सुधृतिस्तस्यचात्मज इत्यन्तं, ङ० पुस्तके देवरातोमहाबलः इत्यादि सुधृतेरपि धर्म्मात्मा इत्यन्तं पाठोनास्ति ।

बृहदुक्थस्य तनयोमहावीर्य्यः प्रतापवान् ।
महावीर्य्यस्य धृतिमान् सुधृतिस्तस्य चात्मजः ॥९॥
सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः परन्तपः ।
धृष्टकेतुसुतश्चापि हर्य्यश्वोनाम विश्रुतः ॥१०॥
हर्य्यश्वस्य मरुः पुत्रोमरोः पुत्रः प्रतिन्वकः[१] ।
प्रतिन्वकस्य धर्मात्मा राजा कीर्त्तिरथः सुतः ॥११॥
पुत्रः कीर्त्तिरथस्यापि देवमीढ इति श्रुतः ।
देवमीढस्य विबुधोविबुधस्य सुतोधृतिः[२] ॥१२॥
महाधृतिसुतोराजा कीर्त्तिराजः[३] प्रतापवान् ।
कीर्त्तिराजात्मजो[४] विद्वान् महारोमेति विश्रुतः ॥१३॥
महारोम्नस्तु विख्यातः स्वर्णरोमा व्यजायत ।
स्वर्णरोमात्मजश्चापि ह्रस्वरोमाभवन्नृपः ॥१४॥
ह्रस्वरोमात्मजोविद्वान् सीरध्वज इति श्रुतिः ।
उद्भिन्ना कृषता येन सीता राज्ञा यशस्विनी ।
रामस्य महिषी साध्वी सुव्रतातिपतिव्रता ॥१५॥
शांशपायन उवाच। कथं सीता समुत्पन्ना कृष्यमाणा यशस्विनी ।
किमर्थञ्चाकृषद्राजा क्षेत्रं यस्मिन् बभूव ह ॥१६॥
सूत उवाच । अग्निक्षेत्रे कृष्यमाणे अश्वमेधे महात्मनः ।

---

(१) प्रतिन्धक इति ख०, पिटन्धक इति ग०, प्रतिन्वक इति ङ० च० ।
(२) महाधृतिरिति ख० ग० ।
(३) कीर्त्तिरात इति ङ० च० छ० ।
(४) कीर्त्तिरातात्मजो इति ङ० च० छ० । कीर्त्तिराजसुत इति ख० ग० ।

विधिना सुप्रयुक्तेन तस्मात्मातु समुत्थिता ॥१७॥
सीरध्वजात्तु जातस्तु भानुमान्नाम मैथिलः।
भ्राता कुशध्वजस्तस्य स काश्याधिपति[1] र्नृपः ॥१८॥
तस्य भानुमतः पुत्रः प्रद्युम्नस्तु प्रतापवान्।
मुनिस्तस्य सुतश्चापि तस्मादूर्जवहः स्मृतः ॥१९॥
ऊर्जवाहात् सुतद्वाजः शकुनिस्तस्य चात्मजः।
स्वागतः शकुनेः पुत्रः सुवर्चास्तत्सुतः स्मृतः ॥२०॥
श्रुतो यस्तस्य दायादः सुश्रुतस्तस्य चात्मजः।
सुश्रुतस्य जयः पुत्रोजयस्य विजयः सुतः ॥२१॥
विजयस्य ऋतः[2] पुत्र ऋतस्य सुनयः स्मृतः।
सुनयाद्वीतहव्यस्तु वीतहव्यात्मजोधृतिः ॥२२॥
धृतेस्तु बहुलाश्वोभूद्बहुलाश्वसुतः कृतिः।
तस्मिन् सन्तिष्ठते वंशोजनकानां महात्मनां।
इत्येते मैथिलाः प्रोक्ताः सोमस्यापि निबोधत ॥२३॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतमनुवंशकीर्त्तनं नाम सप्तविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

(१) काश्याधिपतिरित्यत्र सन्धिरार्षः।
(२) कृतः इति ङ० च०।

अथ अष्टाविंशोऽध्यायः।

तत्र सोमजन्मविवरणं।

सूत उवाच। पिता सोमस्य वै विप्रा जज्ञेऽत्रिर्भगवानृषिः।
तत्राचिः सर्वलोकानां तस्थौ स्वेनमये(१) धृतः ॥१॥
कर्म्मणा मनसा वाचा शुभान्येव समाचरन्।
काष्ठकुड्यशिलाभूत ऊर्द्धवाहुर्महाद्युतिः ॥२॥
सुदुश्चरं नाम तपो येन तप्तं महत्पुरा।
त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति हि नः श्रुतं ॥३॥
तस्योर्द्धरेतसस्तत्र स्थितस्यानिमिषस्पृहा।
सोमत्वन्तनुरापेदे महाबुद्धिः स वै द्विजः ॥४॥
ऊर्द्धमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः।
सोमः सुस्राव नेत्राभ्यां दश वा द्योतयन् दिशः ॥५॥
तं गर्भं विधिनादिष्टा दश देव्योदधुस्तदा।
समेत्यधारयामासुर्वचतान्नमसक्नुवान्(२) ॥६॥
स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्योगर्भः प्रभान्वितः।

---

(१) स्वेनमये धृतः इति क० ङ० छ० ज०। तेन महीभृतः इति ख०ग०। अत्र स्वे नियमे धृतः इति, स्वेन यमे धृतः इति, स्वात्ममयोधृत इति वा पाठोऽर्थप्रतिपत्तिकरः।

(२) एतच्छ्लोकार्द्धं मूले प्रदर्शिताकारं आदर्शपुस्तकमात्रे वर्त्तते। किन्तु लेखकप्रमादजनितत्वेन वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्दुरूहा। तस्मादयमेव पाठः सम्भावनीयः। यथा, समं ता धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन्।

यथावभासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः[१] ॥७॥
यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ताः स्त्रियः ।
ततः स ताभिः शीतांशुर्निपपात वसुन्धरां ॥८॥
पतन्तं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ॥९॥
स हि देवमयो विप्राः धर्म्मार्थी सत्यसङ्गरः[२] ।
युक्तोवाजिसहस्रेण सितेनेति हि नः श्रुतं[३] ॥१०॥
तस्मिन्निपतिते देवाः पुत्रेऽत्रेः परमात्मनि ।
तुष्टुवुर्ब्रह्मणः पुत्राः मानसाः सप्त विश्रुताः ॥११॥
तत्रैवाङ्गिरसस्तस्य भृगोश्चैवात्मजस्तथा ।
ऋग्भिर्यजुर्भिर्बहुभिरथर्वाङ्गिरसैरपि ॥१२॥
ततः संस्तूयमानस्य तेजः सोमस्य भास्वतः ।
आप्यायमानं लोकांस्त्रीन् भावयामास सर्व्वशः ॥१३॥
समेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुन्धरां ।
त्रिः सप्तकृत्वोविपुल[४]श्चकाराभिप्रदक्षिणं ॥१४॥
तस्य यच्चापि तत्तेजः पृथिवीमन्वपद्यत ।

---

(१) अत्राकाङ्क्षितया वाक्यसमापकक्रियया श्लोकार्द्धपतनं सूच्यते ।
(२) धर्म्मार्थं सत्यसङ्गर इति ख० । धर्म्मार्थसत्यसङ्गर इति ङ० च० ।
(३) अस्मात् श्लोकात् परं, समेन रथमुख्येनेतिश्लोकः । अनन्तरं, तस्मिन्निपतिते देवा इत्यादिश्लोकाः । इति पाठक्रमः वाक्यार्थस्य सुसङ्गतिकरः ।
(४) वियश इति ङ० च० । वियश इतिपदस्यार्थशून्यत्वेन भ्रमजन्यत्वमवगम्यते । अत्र वियदीतिपाठः सम्यङ् ।

ओषध्यस्ताः समुद्भूतास्तेजसा संज्वलंत्युत ॥१५॥
ताभि[1]र्धार्यत्ययं लोकान् प्रजाश्चापि चतुर्विधाः ।
पोष्टा हि भगवान् सोमोजगतोहि द्विजोत्तमाः ॥१६॥
स लब्धतेजास्तपसा संस्तवैस्तैश्च कर्म्मभिः ।
तपस्तेपे महाभागः पद्मानां दशतीर्दश ॥१७॥
हिरण्यवर्णा या देव्योधारयन्त्यात्मना जगत् ।
विभु[2]स्तासाम्भवेत् सोमः प्रख्यातः[3] स्वेन कर्म्मणा ॥१८॥
ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः ।
वीजौषधिषु विप्राणामपाञ्च द्विजसत्तमाः ॥१९॥
सोभिषिक्तोमहातेजा महाराज्येन राजराट्[4] ।
लोकानां भावयामास स्वभावात्तपतांवरः ॥२०॥
सप्तविंशतिरिन्दोस्तु दाक्षायण्योमहाव्रताः ।
ददौ प्रचेतसो दक्षोनक्षत्राणीति या विदुः ।२१॥
स तत्प्राप्य महद्राज्यं सोमः सोमवतां प्रभुः ।
समाजज्ञे[5] राजसूयं सहस्रशतदक्षिणं ॥२२॥
हिरण्यगर्भश्चोद्गाता ब्रह्मा ब्रह्मत्वमेयिवान् ।

---

(१) याभिरिति क० ।
(२) विधुरिति क० छ० ज० । विभुरिति ङ० च० ।
(३) प्रख्यातः ख० ङ० च० ।
(४) एष स्लोकः ग० छ० पुस्तकयोर्नास्ति। ग० छ० पुस्तकव्यतिरिक्तादर्श-पुस्तकेषु महाराज्येन राजराट् इतिपाठोविद्यते। अत्र महाराज्येऽनु राजराट् इतिप्रायोगः साधुः ।
(५) अत्र समाजज्ञे, वा, समायजत् इति पाठः समीचीनः ।

सदस्यस्तत्र भगवान् हरिर्नारायणः प्रभुः।
सनत्कुमारप्रमुखैराद्यैर्ब्रह्मर्षिभिर्वृतः[१] ॥२३॥
दक्षिणामददत्सोमस्त्रीन् लोकानिति नः श्रुतं।
तेभ्योब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च वै द्विजाः ॥२४॥
तं सिनी च कुहूश्चैव वपुः पुष्टिः प्रभा वसुः।
कीर्त्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे ॥२५॥
प्राप्यावभृथमव्यग्रः सर्व्वदेवर्षिपूजितः।
अतिराजातिराजेन्द्रोदशधातापयद्दिशः ॥२६॥
तदा तत्प्राप्य दुष्प्रापमैश्वर्यमृषिसंस्तुतं।
स विभ्रममतिर्विप्रा विनये विनयोद्दतः ॥२७॥
बृहस्पतेः स वै भार्यान्तारां नाम यशस्विनीं।
जहार सहसा सर्व्वानवमत्याङ्गिरःसुतान् ॥२८॥
स याच्यमानोदेवैश्च तथा देवर्षिभिस्स ह।
नैव व्यसर्जयत्तारां तस्मायाङ्गिरसे तदा ॥२९॥
उशनास्तस्य जग्राह पार्ष्णिमङ्गिरसोद्विजाः।
स हि शिष्योमहातेजाः पितुः पूर्वं बृहस्पतेः ॥३०॥
[२]तेन स्नेहेन भगवान् रुद्रस्तस्य बृहस्पतेः।
पार्ष्णिग्राहोभवद्देवः[३] प्रगृह्याजगवन्धनुः ॥३१॥
तेन ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः परमास्त्रं महात्मना।

(१) वृतमिति पाठः साधीयान्।
(२, तेन स्नेहेनेतिश्लोकस्य पूर्व्वेण सह सङ्गतिविरहात् अस्मात् प्राक् कतिपयश्लोकपतनमुपलभ्यते।
(३) तत्रेति ख० ग०।

उद्दिश्य देवानुत्सृष्टं येनैषां नाश्रितं यशः ॥३१॥
तत्र तद्युद्धमभवत् प्रत्यचन्तारकामयं ।
देवानां दानवानाञ्च लोकक्षयकरं महत् ॥३३॥
तत्र शिष्टास्तयोदेवास्तुषिताश्चैव ये स्मृताः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुरादिदेवं पितामहं ॥३४॥
ततोनिवार्य्योशनसं रुद्रं ज्येष्ठञ्च शङ्करं ।
ददावाङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः ॥३५॥
अन्तर्वत्नींच तां दृष्ट्वा तारान्ताराधिपाननां ।
गर्भमुत्सृजसे न त्वं विप्रः प्राह वृहस्पतिः ॥३६॥
मदीयायां तनौ योनौ गर्भोधार्य्यः कथञ्चन ।
अथो नावसृजत्तन्तु कुमारं दस्युहन्तमं ॥३७॥
ईषिकास्तम्बमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकं ।
जातमात्रोथ भगवान् देवानामाक्षिपद्वपुः ॥३८॥
ततः संशयमापन्नास्तारामकथयन् सुराः ।
सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ वृहस्पतेः ॥३९॥
ह्रीयमाना यदा देवान्नाह सा साध्वसाधु वा ।
तदा तां शप्तुमारब्धः कुमारोदस्युहन्तमः ॥४०॥
सन्निवार्य्य तदा ब्रह्मा तारां चन्द्रस्य संशयः ।
यदत्र तथ्यन्तद्ब्रूहि तारे कस्य सुतस्त्वयं ॥४१॥
सा प्राञ्जलिरुवाचेदं ब्रह्माणं वरदं प्रभुं ।
सोमस्येति महात्मानं कुमारन्दस्युहन्तमं(१) ॥४२॥

(१) महात्मैष कुमारोदस्युहन्तमः इतिप्रथमान्तपाठः समीचीनः ।

ततः स तमुपाघ्राय[१] सोमोदाता प्रजापतिः ।
बुध इत्यकरोन्नाम तस्य पुत्त्रस्य धीमतः ॥४ ३॥
प्रतिपूर्व्वञ्चगमने समभ्युत्तिष्ठते बुधैः[२] ।
उत्पादयामास तदा पुत्त्रं वै राजपुत्त्रिका ॥४ ४॥
तस्य पुत्त्रोमहातेजा बभूवैलः पुरूरवाः ।
उर्वश्यां जज्ञिरे तस्य पुत्त्राः षट्सुमहौजसः ॥४ ५॥
प्रसह्य धर्षितस्तत्र विवशोराजयक्ष्मणा ।
ततोयक्ष्माभिभूतस्तु सोमः प्रक्षीणमण्डलः ।
जगाम शरणायाथ पितरं सोऽत्रिमेव तु ॥४ ६॥
तस्य तत्पापशमनं चकारात्रिर्महायशाः ।
स राजयक्ष्मणा मुक्तः श्रिया जज्वाल सर्व्वशः ॥४ ७॥
एतत्सोमस्य वै जन्म कीर्त्तितं द्विजसत्तमाः ।
वंशन्तस्य द्विजश्रेष्ठाः कीर्त्यमानं निबोधत ॥४ ८॥
धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्यङ्कल्मषशोधनं ।
सोमस्य जन्म श्रुत्वैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥४ ९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते उपोद्घातपादे सोमोत्पत्तिर्नाम अष्टाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

(१) मुपादायेति ख० ग० ।
(२) वुध इति ग० ङ० च० ।

अथ ऊनत्रिंशोऽध्यायः ।

चन्द्रवंशकीर्त्तनं ।

सूत उवाच । सोमस्य तु बुधः पुत्रोबुधस्य तु पुरूरवाः ।
तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥१॥
ब्रह्मवादी पराक्रान्तः शत्रुभिर्युधि दुर्जयः ।
आहर्त्ता चाग्निहोत्रस्य यज्वनाश्च ददौ महीं ॥२॥
सत्यवाक् कर्म्मबुद्धिश्च(१) कान्तः संवृतमैथुनः ।
अतीव(२) पुत्रोलोकेषु रूपेणाप्रतिमोभवत् ॥३॥
तं ब्रह्मवादिनं दान्तं धर्म्मज्ञं सत्यवादिनं ।
उर्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी ॥४॥
तया सहावसद्राजा दशवर्षाणि चाष्ट च ।
सप्त(३) षट् सप्त चाष्टौ च दश चाष्टौ च वीर्यवान् ॥५॥
वने चैत्ररथे रम्ये तथा मन्दाकिनीतटे ।
अलकायां विशालायां नन्दने च वनोत्तमे ॥६॥
गन्धमादनपादेषु मेरुशृङ्गे नगोत्तमे ।
उत्तरांश्च कुरून् प्राप्य कलापग्राम(४) मेव च ॥७॥
एतेषु वनमुख्येषु सुरैराचरितेषु च ।
उर्वश्या सहितोराजा रेमे परमया मुदा ॥८॥

---

(१) धर्म्मबुद्धिश्चेति ख० च० ।
(२) यतीव इति क० ज० ।
(३) पञ्च इति ङ० च० ।
(४) कलापग्राममिति ङ० च० ।

ऋषय ऊचुः। गन्धर्वी चोर्वशी देवी राजानं मानुषं कथं।
देवानुत्सृज्य सम्प्राप्ता तन्नोब्रूहि बहुश्रुत ॥९॥
सूत उवाच। ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समुपस्थिता।
ऐलं तु तं वरारोहा समयेन व्यवस्थिता ॥१०॥
आत्मनः शापमोक्षार्थं नियमं सा चकार तु[१]।
अनग्नदर्शनञ्चैव अकामात् सह मैथुनं।
द्वौ मेषौ शयनाभ्याशे स[२] तावद्व्यवतिष्ठते।
घृतमात्रं तथाहारः कालमेकन्तु पार्थिव ॥११॥
यद्येष समयोराजन् यावत्कालञ्च ते दृढं।
तावत्कालन्तु वत्स्यामि एष नः समयः कृतः ॥१२॥
तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा पर्यपालयत्।
एवं सा चावसत् तस्मिन्[३] पुरूरवसि भामिनी ॥१३॥
वर्षाण्यथ चतुःषष्टिं तद्भक्त्या शापमोहिता।
उर्वशी मानुषं प्राप्ता गन्धर्व्वाश्चिन्तयान्विताः ॥१४॥
गन्धर्व्वा ऊचुः। चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गणा।
आगच्छेत्तु पुनर्द्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणा ॥१५॥
ततोविश्वावसुर्नाम तत्राह वदतांवरः।
तया[४] तु समयस्तत्र क्रियमानोमतोनघः ॥१६॥

---

(१) ह इति ख०।
(२) सा इतिप्रयोगः साधुः।
(३) आदर्शपुस्तकमात्रे तेनेतिपाठोऽस्ति। परन्तु नायं समीचीनः।
(४) आदर्शपुस्तकमात्रे मयेतिपाठोवर्त्तते अयन्तु न सम्यक्।

समयव्युत्क्रमात् सा वै राजानन्त्यच्यते यथा[१]।
तदहं वच्मि वः सर्वं यथा त्यच्यति सा नृपं ॥१७॥
सहसा[२] योगमेष्यामि युष्माकं कार्यसिद्धये[३]।
एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशाः ॥१८॥
स निशायामथागम्य मेषमेकं जहार वै।
मातृवद्वर्त्तते सा तु मेषयोश्चारुहासिनी ॥१९॥
गन्धर्वागमनं ज्ञात्वा शयनस्था यशस्विनी।
राजानमब्रवीत्सा तु पुत्रोमे ह्रियतेति वै ॥२०॥
एवमुक्तोविनिश्चित्य नग्नस्तिष्ठति वै नृपः[४]।
नग्नं द्रच्यति मां देवी समयोवितथोभवेत् ॥२१॥
ततोभूयस्तु गन्धर्व्वा द्वितीयं मेषमाददुः।
द्वितीयेऽपहृते मेषे ऐलन्देवी तमब्रवीत् ॥२२॥
पुत्रौ मम हृतौ राजन्ननाथाया इव प्रभो।
एवमुक्तस्तदोत्थाय नग्नोराजा प्रधावितः ॥२३॥
मेषाभ्यां पदवीं राजन् गन्धर्व्वैर्युत्थितामथ[५]।
उत्पादिता तु महती माया तद्भवनं महत् ॥२४॥

---

(१) यथा इत्यत्र ध्रुवमितिप्रयोगः साधीयान् अन्यथा राजानं त्यच्यते यथेतिवाक्यस्य पुनरुक्तिदोषोऽनिवरणीयः। अथ।। अस्मात् स्रो-कार्द्धात् परं विश्वावसूक्तकतिपयवाक्यानि न सन्ति।
(२) ससाहेति क० ङ० च० छ० ज०।
(३) वीर्य्यसिद्धये इति क० छ० ज० अयन्त्वपपाठः।
(४) नग्नस्तिष्ठन् स नोत्थितः इतिप्रयोगोऽत्र सङ्गतः।
(५) अत्र, मेषयोः पदवीन्तत्र गन्धर्व्वैर्दिवमाश्रितैरितिप्रयोगोविशुद्धः।

प्रकाशितन्तु सहसा ततोनग्नमवेक्ष्य सा[१] ।
नग्नं दृष्ट्वा तिरोभूत्वा अप्सरा कामरूपिणी ॥२५॥
तिरोभूतान्तु तां ज्ञात्वा गन्धर्वास्तत्र तावुभौ ।
मेषौ त्यक्त्वा च ते सर्वे तत्रैवान्तर्हिताभवन्[२] ॥२६॥
उत्सृष्टावुरणौ दृष्ट्वा राजा गृह्यागतः प्रभुः[३] ।
अपश्यंस्तां तु वै राजा विललाप सुदुःखितः ॥२७॥
चचार पृथिवीं चैव मार्गमाणस्ततस्ततः ।
अथापश्यच्च तां राजा कुरुक्षेत्रे महाबलः ॥२८॥
प्लक्षतीर्थे पुष्करिण्यां विगाढेनाम्बुनाप्लुतां ।
क्रीड़न्तीमप्सरोभिश्च पञ्चभिः सह शोभनं ॥२९॥
अपश्यत्सा ततः सुभ्रूराजानमविदूरतः ।
उर्वशी ताः सखीः प्राह अयं स पुरुषोत्तमः ॥३०॥
यस्मिन्नहमवासीति[४] दर्शयामास तं नृपं ।
तत आविर्बभूवुस्ताः पञ्चचूड़ाप्सरास्तुताः[५] ॥३१॥
दृष्ट्वा तु राजा तां प्रीतः प्रलापान् कुरुते बहून् ।
आयाहि तिष्ठ मनसा घोरे वचसि तिष्ठ हे ॥३२॥

---

(१) एतच्छ्लोकार्द्धात् परं श्लोकार्द्धं पतितं वाक्यसमाप्तेरभावात् ।
(२) अत्र सन्धिरार्षप्रयोगात् ।
(३) पुनरिति ख० ग० ङ० च० छ० ।
(४) सर्व्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु मवासीति इतिपाठोवर्त्तते । अत्र मवात्सं सेतिप्रयोगोविशुद्धः ।
(५) अत्र, पञ्चचूड़ादयोऽप्सराः इतिप्रयोगः समीचीनः । ख० ग० छ० ङ० पुस्तकेषु पञ्चक्रीड़ाप्सरस्तुताः इतिपाठोऽस्ति ।

एवमादीनि सूक्तानि परस्परमभाषत ।
उर्व्वशी त्वब्रवीच्चैलं सगर्भाहं त्वया प्रभो ॥ ३ ३ ॥
संवत्सरात् कुमारस्ते भविता नैव संशयः ।
निशामेकान्तु वै राजा अवसत्तु तया सह ॥ ३ ४ ॥
सम्प्रहृष्टोजगामाथ स्वपुरन्तु महायशाः ।
गते संवत्सरे राजा उर्व्वशीं पुनरागमत् ॥ ३ ५ ॥
उषित्वा तु तया सार्द्धमेकरात्रं महामनाः ।
कामार्त्तस्ताब्रवीद्दीनोभव नित्यं ममेति वै ॥ ३ ६ ॥
उर्व्वश्यथाब्रवीच्चैलं गन्धर्वास्ते वरन्ददुः ।
तं वृणीष्व महाराज ब्रूहि चैतान् त्वमेव हि ॥ ३ ७ ॥
वृणे नित्यं हि सालोक्यं गन्धर्वाणां महात्मनां ।
तथेत्युक्ता वरं वव्रे गन्धर्वाश्च तथास्त्विति ॥ ३ ८ ॥
स्थालीमग्नेः पूरयित्वा गन्धर्व्वाश्च तमब्रुवन् ।
अनेन दृष्ट्वा लोकन्तं प्राप्स्यसि त्वं नराधिप ॥ ३ ९ ॥
तमादाय कुमारन्तु नगरायोपचक्रमे ।
निक्षिप्य तमरण्यान्त्र स पुत्रन्तु गृहं ययौ ॥ ४ ० ॥
पुनरादाय दृष्ट्वाग्निमश्वत्थं तत्र दृष्टवान् ।
समीपतस्तु तं दृष्ट्वा ह्यश्वत्थं तत्र विस्मितः ॥ ४ १ ॥
गन्धर्व्वेभ्यस्तथाख्यातुमग्निना गां गतस्तु सः ।
श्रुत्वा तमर्थमखिलमरणिं तु समादिशत् ॥ ४ २ ॥
अश्वत्थादरणिं कृत्वा मथित्वाग्निं यथाविधि ।
तेनेष्ट्वा तु सलोकं नः प्राप्स्यसि त्वं नराधिप ॥ ४ ३ ॥

मथित्वाग्निं त्रिधा कृत्वा ह्ययजत्स नराधिपः।
दृष्ट्वा यज्ञैर्बहुविधैर्गतस्तेषां सलोकतां ॥४४॥
वाराय च स गन्धर्व्वस्त्रेतायां स महारथः।
एकोऽग्निः पूर्वमासीद्वै ऐलस्त्रींस्तानकल्पयत् ॥४५॥
एवंप्रभावोराजासीदैलस्तु द्विजसत्तमाः।
देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरलङ्कृते ॥४६॥
राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः।
उत्तरे यामुने तीरे प्रतिष्ठाने(१) महायशाः ॥४७॥
तस्य पुत्रा बभूवुर्हि षडिन्द्रोपमतेजसः।
गन्धर्व्वलोके विदिता आयुर्द्धीमानमावसुः ॥४८॥
विश्वायुश्च शतायुश्च गतायु(२)श्चोर्वशीसुताः।
अमावसोस्तु वै जातोभीमोराजाथ विश्वजित् ॥४९॥
श्रीमान् भीमस्य दायादोराजासीत्काञ्चनप्रभः।
विद्वांस्तु काञ्चनस्यापि सुहोत्रोभून्महाबलः ॥५०॥
सुहोत्रस्याभवद्जह्नुः केशिकागर्भसम्भवः।
प्रतिगत्य ततोगङ्गा वितते यज्ञकर्म्मणि ॥५१॥
प्लावयामास तं देशं भाविनोर्थस्य दर्शनात्(३)।
गङ्गया प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं समन्ततः ॥५२॥
सौहोत्रिर्वरदः(४) क्रुद्धोगङ्गां संरक्तलोचनः।

---

(१) प्रतिस्थाने इति क० च० ज०।
(२) श्रुतायुरिति ख०।
(३) देशनात् इति च०।
(४) सौहोत्रिस्च ततः इति ख० ग०। अस्मिन् श्लोकार्द्धे समापकक्रियाया

अस्य गङ्गेवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥५३॥
एतत्ते विफलं सर्व्वं पीतमम्भः[१] करोम्यहं ।
राजर्षिणा ततः पीतां गङ्गां दृष्ट्वा सुरर्षयः ॥५४॥
उपनिन्युर्महाभागा दुहितृत्वेन जाह्नवीं ।
यौवनाश्वस्य पौत्रीन्तु[२] कावेरीञ्जह्नुरावहत् ॥५५॥
युवनाश्वस्य शापेन गङ्गा येन[३] विनिर्मिते ।
कावेरीं सरितां श्रेष्ठां जह्नुभार्य्यामनिन्दितां ॥५६॥
जह्नुस्तु दयितं पुत्रं सुहोत्रं नाम धार्मिकं ।
कावेर्य्यां जनयामास अजकस्तस्य चात्मजः ॥५७॥
अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महायशाः ।
बभूवुस्च गयः शीलः[४] कुशस्तस्यात्मजः स्मृतः ॥५८॥
कुशपुत्रा बभूवुस्च चत्वारो वेदवर्चसः[५] ।
कुशाश्वः कुशनाभस्च अमूर्त्तारयशो वसुः ॥५९॥
कुशस्तम्बस्तपस्तेपे पुत्रार्थी राजसत्तमः ।

ऊहनीयत्वेन, सौह्रोत्रिर्वरदः, वा, सौह्रोत्रिस्च ततः इत्यत्र सौह्रोत्रिरब्रवीदितिपाठः समीचीनः ।

(१) सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु पीतमम्भ इत्यत्र भ्रमोत्पन्नपाठावर्त्तन्ते । यथा, पिवत्रभः इति क०, पिवन्तीभिः इति ख०, अपरः कि० इति ग०, पिवन्तंवः इति ङ०, पिवन्तंभं इति च०, पिवन्ताम्नः इति छ०, पिवन्ताप्न इति ज० ।

(२) पुत्रीमिति ख० ।

(३) गङ्गायै न इति ङ० च० अयन्तु न सम्यङ् ।

(४) बभूव च दयाशीलः इति ख० ।

(५) देववर्चसः इति ख० ग० ।

पूर्णे वर्षसहस्रे वै शतक्रतुमपश्यत ॥६०॥
स उग्रं तपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ।
समर्थः पुत्रजनने स्वयमेवास्य शाश्वतः ॥६१॥
पुत्रत्वं कल्पयामास स्वयमेव पुरन्दरः ।
गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः ॥६२॥
पौरुकुत्साभवद्भार्या गाधिस्तस्यामजायत(१) ।
पूर्वं कन्यां महाभागां नाम्ना सत्यवतीं शुभां ।
तां गाधिः पुत्रः काव्याय रुचीकाय ददौ प्रभुः ॥६३॥
तस्यां पुत्रस्तु(२) वै भर्त्ता भार्गवोभृगुनन्दनः ।
पुत्रार्थे साधयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥६४॥
तथा चाहूय णिष्टति(३) रुचीकोभार्गवस्तदा ।
उपयोज्यस्त्वरयं त्वया मात्रा च ते शुभाः(४) ॥६५॥
तस्यां जनिष्यते पुत्रोदीप्तिमान् क्षत्रियर्षभः ।
अजेयः क्षत्रियैर्युद्धे क्षत्रियर्षभसूदनः ॥६६॥
तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपोधनं ।
शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति ॥६७॥

---

(१) जनयामास इत्यर्थे अजायतेत्यार्षः ।
(२) पुत्राय इति पाठः साधीयान् ।
(३) क० ङ० च० छ० ज० पुस्तकेषु णिष्टति इति अर्थशून्यपाठोवर्त्तते । ख० पुस्तके तथा राजा बालभृतिरितिपाठः । ग० पुस्तके एतच्छ्लोकार्द्धं नास्ति । णिष्टति इत्यत्र सुष्टतिमिति प्रयोगोऽर्थप्रतिपत्तिकरः ।
(४) शुभाः इति पाठः सर्व्वेषु आदर्शपुस्तकेषु विद्यते । अत्र शुभे इति सम्बोधनान्तप्रयोगः सङ्गतः ।

एवं मुक्त्वा तु तां भार्य्यामृचीकोभृगुनन्दनः ।
तपस्याभिरतोनित्यं अरण्यं प्रविवेश ह ॥६८॥
गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकाश्रममभ्यगात् ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं नरेश्वरः ॥६९॥
चरुद्वयं गृहीत्वा तु ऋषेः सत्यवती सदा[१] ।
भर्त्तुर्वचनमव्यग्रा हृष्टा मात्रे न्यवेदयत् ॥७०॥
माता तु तस्यै दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ ।
तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मनः सा चकार ह ॥७१॥
अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं शुभं ।
धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शना ॥७२॥
तमृचीकस्ततोदृष्ट्वा योगेनाप्यनुमृश्य च ।
तदाब्रवीद्द्विजश्रेष्ठः स्वां भार्य्यां वरवर्णिनीं ॥७३॥
मातुः सिध्यति ते भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना[२] ।
जनिष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्मातिदारुणः ॥७४॥
माता जनिष्यते वापि[३] तथाभूतं तपोधनं ।
विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तत्र समर्पितं ॥७५॥

---

(१) तदा इति पाठोयुक्तः ।
(२) अत्र आदर्शपुस्तकमात्रे भ्रान्तिजनितपाठाः सन्ति। यथा, मात्रा सिद्धन्ति ते सर्व्वे भद्रे चर्व्वव्यानामाहति च इति ख०, यात्रासिद्धन्ति ते सर्व्वे वर्व्वरस्य महोति च इति ग०। क० ङ० च० छ० ज० पुस्तकेषु, मात्रा सिद्धन्ति ता भद्रे इति पाठः साधारणः। इतः परं चतु व्यभ्यासहेतु स इति क०, चरुविन्यासहेनुतु इति ङ० च०, च तु व्यन्यासहेतु तु इति छ० च तु व्यभ्यास हेतु तुन इति ज०
(३) चापि इति ख० ग० ।

एवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा।
प्रसादयामास पतिं सुतोमे नेदृशोभवेत्।
ब्राह्मणापसदस्त्वन्य इत्युक्तोमुनिरब्रवीत् ॥७६॥
नैष: सङ्कल्पित: कामोमया भद्रे तथा त्वया।
उग्रकर्म्मा भवेत् पुत्र: पितुर्मातुश्च कारणात् ॥७७॥
पुन: सत्यवती वाक्यमेवमुक्ताब्रवीदिदं।
इच्छन् लोकानपि मुने सृजेथा: किं पुन: सुतं ॥७८॥
शमात्मकमृजुं भर्त्त: पुत्रं मे दातुमर्हसि।
काममेवंविध: पुत्रोमम स्यात्तु वद[१] प्रभो ॥७९॥
मय्यन्यथा[२]न शक्यं वै कर्तुमेव द्विजोत्तम।
तत: प्रसादमकरोत् स तस्यास्तपसोबलात् ॥८०॥
पुत्रे नास्ति विशेषोमे पौत्रे वा वरवर्णिनि।
त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥८१॥
तस्मात् सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवं।
तपस्यभिरतन्दातं जमदग्निं शमात्मकं ॥८२॥
भृगोश्चरुविपर्यासे रौद्रवैष्णवयो: पुरा।
यमनाद्वैष्णवस्याग्नेर्यमदग्निरजायत[३] ॥८३॥
विश्वामित्रं तु दायाद्गाधि: कुशिकनन्दन:।

---

(१) स्यादरद इति क० ज०।
(२) यद्यन्यथा इति क०, मय्यन्यथा इति ख०, ग० पुस्तके एतत् स्लोकार्द्धं नास्ति, दय्यन्यथा इति ङ० च०, पद्यन्यथा इति छ० ज०। एते सर्व्वे पाठा: लिपिकरप्रमादर्जनिता:।
(३) जमनाद्वैष्णवस्याग्नेर्जमदग्निरजायत इति ज०।

प्राप्य ब्रह्मर्षिसविता[१] जगाम ब्रह्मणा वृतः ॥८४॥
सा हि सत्यवती पुण्या सत्यव्रतपरायणा ।
कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तेयं महानदी ॥८५॥
परिश्रुता महाभागा कौशिकी सरितां वरा ।
इक्ष्वाकुवंशे त्वभवत्सुवेणुर्नाम पार्थिवः ॥८६॥
तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका ।
रेणुकायान्तु कामल्यां तपोधृतिसमन्वितः ।
आर्चीकोजनयामास जमदग्निः सुदारुणं ॥८७॥
सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगं ।
रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकं ॥८८॥
और्व्वस्यैवमृचीकस्य[२] सत्यवत्यां महामनाः[३] ।
यमदग्निस्ततोवीर्य्याज्जज्ञे ब्रह्मविदां वरः ।
मध्यमश्च शुनःशेफः शुनःपुच्छः कनिष्ठकः ॥८९॥
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथः स्मृतः ।
जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकाद्वंशवर्द्धनः[४] ॥९०॥
विश्वामित्रस्य पुत्रस्तु शुनःसेफोभवन्मुनिः ।
हरिश्चन्द्रस्य यज्ञे तु पशुत्वे नियतः स वै ।
देवैर्द्दत्तः स वै यस्माद्देवरातस्ततोभवत् ॥९१॥

---

(१) समतामिति ख० ग० ।
(२) काव्यस्य च ऋचीकस्य इति ख० ग० ।
(३) महात्मनः इति ख० ।
(४) कौशिकवंशवर्द्धनः इतिप्रयोगः साधुः ।

विश्वामित्रस्य पुत्राणां शुनःशेफोऽग्रजः स्मृतः ।
मधुच्छन्दोनयश्चैव[१] कृतदेवो[२] ध्रुवाष्टकौ ॥९२॥
कच्छपः पूरणश्चैव विश्वामित्रसुतास्तु वै ।
तेषां गोत्राणि बहुधा कौशिकानां महात्मनां ॥९३॥
पार्थिवा देवरातास्च याज्ञवल्क्याः समर्षणाः ।
उदुम्बरा उदुम्लानास्तारका यमसुञ्चताः[३] ॥९४॥
लोहिण्योरेणवश्चैव तथा कारीषवः[४] स्मृताः ।
बभ्रवः पाणिनश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च ॥९५॥
शालावत्या हिरण्याक्षाः स्यङ्कृता गालवाः स्मृताः[५] ।
देवला यामदूताश्च शालङ्कायनवाष्कलाः ॥९६॥
ददातिवादराश्चान्ये विश्वामित्रस्य धीमतः ।
अभ्यन्तरविवाह्यास्ते बहवः कौशिकाः स्मृताः ॥९७॥
कौशिकासोऽश्रुमाश्चैव[६] तथान्ये सैधवायनाः[७] ।
पौरोरवस्य पुण्यस्य ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य तु ॥९८॥
दृषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रात्तथाष्टकः ।
अष्टकस्य सुतोयोहि प्रोक्तोजह्नुगणोमया ॥९९॥

---

(१) मधुच्छन्दो यमश्चैव इति ख०, जयश्चैवेति ङ० च० ।
(२) कृतदेवो इति ङ० च० ।
(३) स्ताड़कान्तभवास्तथा इति ख०, एषश्लोकोग० पुस्तके नास्ति, यतु-मुच्चताः इति क० ज०, स्यतुमुच्चताः इति छ० ।
(४) कासिषरः इति क० ज० ।
(५) शालाव आहिवण्याक्षः स्यङ्कृता गलवः स्मृत इति क० छ० ज० ।
(६) कौशिकासोऽश्रुताश्चैवेति ङ० छ० ।
(७) सौधवायना इति क०, ज० ।

ऋषय ऊचुः । किं लक्षणेन धर्मेण तपसेह श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं(१) समनुप्राप्तं विश्वामित्रादिभिर्नृपैः ॥१००॥
येन येनाभिधानेन ब्राह्मण्यं क्षत्रिया गताः ।
विशेषं ज्ञातुमिच्छामि तपसा दानतस्तथा ॥१०१॥
एवमुक्तस्ततोवाक्यमब्रवीदिदमर्थवत् ।
अन्यायोपगतैर्द्रव्यैराहृत्य यजने धिया(२) ।
धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमश्नुते ॥१०२॥
धर्म्मं चैतं समाख्याय पापात्मा पुरुषाधमः ।
ददाति दानं विप्रेभ्योलोकानां दम्भकारणात् ॥१०३॥
जपङ्कृत्वा(३) तथा तीव्रं धनलोभान्निरङ्कुशः ।
रागमोहान्वितोह्यन्ते पावनार्थं ददाति यः ॥१०४॥
तेन दत्तानि दानानि अफलानि भवन्त्युत ।
तस्य धर्म्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः ॥१०५॥
एवं लब्ध्वा धनं मोहाद्ददतोयजतश्च ह ।
सङ्क्लिष्टकर्मणोदानं न तिष्ठति दुरात्मनः ॥१०६॥
न्यायागतानां द्रव्याणां तीर्थे सम्प्रतिपादनं ।
कामाननभिसन्धाय यजते च ददाति च ॥१०७॥
स दानफलमाप्नोति तच्च दानं सुखोदयं ।
दानेन भोगानाप्नोति स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥१०८॥

---

(१) ब्रह्मण्यमिति ङ० च० ।
(२) राह्वय द्विजसत्तमान् इति क० छ० ज० ।
(३) जयङ्कृत्वेति पाठः सुसङ्गतः ।

तपसा तु सुसुप्तेन लोकान् विष्टभ्य तिष्ठति ।
विष्टभ्य स तु तेजस्वी लोकेष्वानन्त्यमश्नुते ॥१०९॥
दानाच्छ्रेयस्तथा यज्ञोयज्ञाच्छ्रेयस्तथा तपः ।
सन्न्यासस्तपसः श्रेयांस्तस्माद्ज्ञानं गुरु स्मृतं ॥११०॥
श्रूयन्ते हि तपःसिद्धाः क्षात्त्रोपेता द्विजातयः ।
विश्वामित्रोनरपतिर्मान्धाता संकृतिः कपिः ॥१११॥
कपेश्च[१] पुरुकुत्सश्च सत्यश्चानृह्वानृथुः[२] ।
आर्ष्टिषेणोजमीढश्च भागान्योन्यस्तथैव च ॥११२॥
कक्षीवश्चैव शिजयस्तथान्ये च महारथाः ।
रथीतरश्च रुन्दश्च विष्णुवृद्धादयोनृपाः ॥११३॥
क्षात्त्रोपेताः स्मृता ह्येते तपसा ऋषिताङ्गताः ।
एते राजर्षयः सर्व्वे सिद्धिं सुमहतीङ्गताः ।
अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि श्रेयोवंशं महात्मनः ॥११४॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चन्द्रवंशकीर्त्तनं नाम
ऊनत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

(१) कपेरितिपाठोलेखकप्रमादजनितः। अथवा कपेरितिपदप्रयोगस्य-
तात्पर्य्यार्थावगतिरति दुरूहा ।
(२) सत्याष्टङ्कृह्वान् प्रभुरिति क० छ० ज० ।

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

चन्द्रवंशकीर्त्तनं ।

सूत उवाच । एते पुत्रा महात्मनः पञ्चैवासन् महाबलाः ।
स्वर्भानुतनयाः विप्राः(१) प्रभायां जज्ञिरे नृपः ॥१॥
नहुषः प्रथमस्तेषां पुत्रधर्म्मा ततः स्मृतः ।
धर्म्मवृद्धात्मजश्चैव सुतहोत्रो(२) महायशाः ॥२॥
सुतहोत्रस्य दायादास्त्रयः परमधार्म्मिकाः ।
काशः शलस्य द्वावेतौ तथा गृत्समदः(३) प्रभुः ॥३॥
पुत्रोगृत्समदस्यापि शुनकोयस्य शौनकः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च ॥४॥
एतस्य वंशे सम्भूता(४) विचित्रैः कर्म्मभिर्द्विजाः ।
शलात्मजोह्यार्ष्टिषेणश्चरन्तस्तस्य चात्मजः ॥५॥
शौनकाश्चार्ष्टिषेणाश्च चात्रोपेता द्विजातयः ।
काशस्य काशयेोराष्टः पुत्रोदीर्घतपास्तथा ॥६॥
धर्म्मश्च दीर्घतपसोविद्वान् धन्वन्तरिस्ततः ।
तपसा सुमहातेजा जातोवृद्धस्य धीमतः ।

---

(१) विप्राइत्यत्र न्तोधा इति अर्थशून्यपाठः आदर्शपुस्तकमात्रेऽस्ति ।
(२) सुनहोत्र इति क० ङ० च० ।
(३) गृत्समदः इति ङ०, गृत्समयः इति क० । एष स्नोकः ख० ग०-पुस्तकयोर्नास्ति ।
(४) तस्य वंशे समुद्भूता इति ङ० च० ।

अथैनमृषयः प्रोचुः सूतं वाक्यमिमं पुनः ॥७॥

ऋषय ऊचुः। कथं धन्वन्तरिर्द्देवोमानुषेष्विह जज्ञिवान्।

एतद्वेदितुमिच्छामस्ततोब्रूहि प्रियं तथा ॥८॥

सूत उवाच। धन्वन्तरेः सम्भवोयं श्रूयतामिह वै द्विजाः।

स सम्भूतः समुद्रान्ते[१] मथ्यमानेऽमृते पुरा ॥९॥

उत्पन्नः सकलात् पूर्व्वं सर्व्वतश्च श्रिया वृतः।

सर्व्वसंसिद्धकार्यं तं दृष्ट्वा विष्टम्भितः स्थितः।

अजस्त्वमितिहोवाच तस्मादजस्तु सः स्मृतः ॥१०॥

अजः प्रोवाच विष्णुं तं तनयोस्मि तव प्रभो।

विधत्स्व भागं स्थानञ्च मम लोके सुरोत्तम ॥११॥

एवमुक्तः स दृष्ट्वा तु तथा प्रोवाच स[२] प्रभुः।

कृतोयज्ञविभागस्तु यज्ञियैर्हि सुरैस्तथा ॥१२॥

वेदेषु विधियुक्तञ्च विधिहोत्रं महर्षिभिः।

न शक्यमिह होमोत्रे तुभ्यं कर्त्तुं कदाचन ॥१३॥

अर्व्वाक्सुतोसि हे देव नाममन्त्रोसि वै प्रभोः।

द्वितीयायान्तु सम्भूत्यां लोके ख्यातिङ्गमिष्यसि ॥१४॥

अणिमादियुता सिद्धिर्गर्भस्थस्य भविष्यति।

तेनैव च शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसि प्रभो।

चारुमन्त्रैर्घृतैर्गन्धैर्यक्ष्यन्ति त्वां द्विजातयः ॥१५॥

---

(१) समुद्रान्ते इत्यत्र समुद्रान्तः-इतिपाठः साधीयान्।

(२) आदर्शपुस्तकमात्रे स इति पाठोऽस्ति अत्र स इतिपदव्यत्ययेन त-मितिपाठः समीचीनः।

अथ च त्वं पुनस्तैव आयुर्वेदं विधास्यसि ।
अवश्यम्भावी ह्यर्थोयं प्राग्दिष्टस्त्वजयोनिना ॥१६॥
द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं न संशयः ।
तस्मात्(१) तस्मै वरं दत्त्वा विष्णुरन्तर्दधे ततः ॥१७॥
द्वितीये द्वापरे प्राप्ते शौनहोत्रः प्रकाशिराट्(२) ।
पुत्रकामस्तपस्तेपे नृपोदीर्घतपास्तथा ॥१८॥
अजं देवन्तु पुत्रार्थी ह्यारिराधयिषुर्नृपः ।
वरेण छन्दयामास प्रीतोधन्वन्तरिर्नृपं ॥१९॥
नृप उवाच । भगवन् यदि तुष्टस्त्वं पुत्रोमे धृतिमान् भव ।
तथेति समनुज्ञाय तत्रैवान्तरधीयत ॥२०॥
तस्य गेहे समुत्पन्नोदेवोधन्वन्तरिस्तदा ।
काशिराजोमहाराजः सर्व्वरोगप्रनाशनः ॥२१॥
आयुर्वेदं भरद्वाजश्चकार सभिषक्क्रियं ।
तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत् ॥२२॥
धन्वन्तरिसुतश्चापि केतुमानिति विश्रुतः ।
अथ केतुमतः पुत्रोविभोभीमरथोनृपः ।
दिवोदास इतिख्यातोवाराणस्यधिपोभवत् ॥२३॥
एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं पुरा ।
शून्यां विवेशयामास क्षेमकोनाम राक्षसः ॥२४॥

---

(१) तस्मादित्यत्र एवं इतिपाठः साधुः ।
(२) स काशिराट् इति ख० ग० ।

शप्ता हि सा पुरी पूर्व्वं निकुम्भेन महात्मना
शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्रीति पुनः पुनः ॥२५॥
तस्यान्तु शप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः ।
विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां सन्न्यवेशयत् ॥२६॥
ऋषय ऊचुः। वाराणसीं किमर्थन्तां निकुम्भः शप्तवान् पुरा ।
निकुम्भश्चापि धर्म्मात्मा सिद्धक्षेत्रं शशाप यः ॥२७॥
सूत उवाच। दिवोदासस्तु राजर्षिर्नगरीं प्राप्य पार्थिवः ।
वसते स महातेजाः स्फीतायां वै नराधिपः ॥२८॥
एतस्मिन्नेव काले तु कृतदारो महेश्वरः ।
देव्याः स प्रियकामस्तु वसानश्च सुरान्तिके ॥२९॥
देवाज्ञया पारिषदा विश्वरूपास्तपोधनाः ।
पूर्व्वोक्तै रूपविशेषैस्तोषयन्ति महेश्वरीं ॥३०॥
हृष्यति तैर्महादेवो मेना नैव तु हृष्यति ।
जुगुप्सते सा नित्यञ्च देवं देवीं तथैव च ॥३१॥
मम पार्श्वे त्वनाचार[१] स्तव भर्त्ता महेश्वरः ।
दरिद्रः सर्व एवेह अक्लिष्टं त्वड़ तेनघे ॥३२॥
मात्रा तथोक्ता वचसा स्त्रीस्वभावान्नचाक्षमत् ।
स्मितं कृत्वा तु वरदा हरपार्श्वमथागमत् ॥३३॥
विषण्णवदना देवी महादेवमभाषत ।
नेह वत्स्याम्यहं देव नय मां स्वं निवेशनं ॥३४॥

---

(१) दुराचार इति ख० ग० ।

तथोक्तस्तु महादेवः सर्वान् लोकानवेक्ष्य ह ।
वासार्थं रोचयामास पृथिव्यां तु द्विजोत्तमाः ।
वाराणसीं महातेजाः सिद्धक्षेत्रं महेश्वरः ॥ २५॥
दिवोदासेन तां ज्ञात्वा निविष्टान्नगरीं भवः ।
पार्श्वस्थं स समाहूय गणेशं क्षेमकं[1] ब्रवीत् ॥ २६॥
गणेश्वर पुरीङ्गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु।
मृदुना चाभ्युपायेन अतिवीर्यः स पार्थिवः॥ २७॥
ततोगत्वा निकुम्भस्तु पुरीं वाराणसीं पुरा ।
स्वप्ने सन्दर्शयामास मङ्कनं नाम नापितं ॥ २८॥
श्रेयस्तेहं करिष्यामि स्थानं मे रोचयानघ ।
मद्रूपां[2] प्रतिमां कृत्वा नगर्य्यन्ते निवेशय ॥ २९॥
तथा स्वप्ने यथा दृष्टं सर्वं कारितवान् द्विजाः ।
नगरीद्वार्य्यनुज्ञाप्य राजानन्तु यथाविधि॥ ४०॥
पूजा तु महती चैव नित्यमेव प्रयुज्यते ।
गन्धैर्धूपैश्च माल्यैश्च प्रेक्षणीयैस्तथैव च ॥ ४१॥
अन्नप्रदानयुक्तैश्च अत्यद्भुतमिवाभवत्।
एवं सम्पूज्यते तत्र नित्यमेव गणेश्वरः ॥४२॥
ततोवरसहस्राणि नगराणां प्रयच्छति ।

---

(१) क्षेपकोब्रवीदिति ख० ।
(२) मद्रूपामित्यत्र, आदर्शपुस्तकमात्रे स्वर्थरहितपाठाः सन्ति । यथा, मेद्रूयामिति क०, मण्डूषामिति ख० ग०, मडूपामिति ङ० च० छ० ज०।

पूत्रान् हिरण्यमायूंषि सर्व्वकामांस्तथैव च ॥४३॥
राज्ञस्तु महिषी श्रेष्ठा सुयशा नाम विश्रुता।
पुत्रार्थमागता साध्वी राज्ञा देवी प्रचोदिता ॥४४॥
पूजान्तु विपुलां कृत्वा देवी पुत्रानयाचत ।
पुनः पुनरथागम्य बहुशः पुत्रकारणात् ॥४५॥
न प्रयच्छति पुत्रांस्तु निकुम्भः कारणेन तु ।
राजा यदि तत् क्रुध्येत ततः किञ्चित् प्रवर्त्तते ॥४६॥
अथ दीर्घेन कालेन क्रोधोराजानमाविशत्।
भूतं त्विदं महाद्वारि नगराणां प्रयच्छति ॥४७॥
प्रीत्या वरांश्च शतशोन किञ्चित्तु प्रवर्त्तते ।
मामकैः पूज्यते नित्यं नगर्यां मम चैव तु ॥४८॥
तत्रार्च्चितश्च बहुशोदेव्या मे तत्र कारणात् ।
न ददाति च पुत्रं मे कृतघ्नोबहुभोजनः ॥४९॥
अतोनार्हति पूजान्तु मत्सकाशात् कथञ्चन ।
तस्मात्तु नाशयिष्यामि तस्य स्थानं दुरात्मनः ॥५०॥
एवं तु स विनिश्चित्य दुरात्मा राजकिल्विषी ।
स्थानं गणपतेस्तस्य नाशयामास दुर्मतिः ॥५१॥
भग्नमायतनं दृष्ट्वा राजानमगमत् प्रभुः ।
यस्माद्कृतेऽपराधं मे त्वया स्थानं विनाशितं ॥५२॥
अकस्मात् तु पुरी शून्या भवित्री ते नराधिप ।
ततस्तेन तु शापेन शून्या वाराणसी तथा ॥५३॥
शप्तां पुरीं निकुम्भस्तु महादेवमथानयत् ।

शून्यां पुरीं महादेवोनिर्म्ममे परमात्मना ॥५४॥
तुल्यां देवविभूत्यास्तु देव्याश्चैव महात्मनः।
रमते तत्र वै देवी रममाणोमहेश्वरः(१) ॥५५॥
न रतिं तत्र वै देवी लभते गृहविस्मयात्।
देव्याः क्रीड़ार्थमीशानो(२)देवोवाक्यमथाब्रवीत् ॥५६॥
नाहं वेश्म विमोक्ष्यामि अविमुक्तं हि मे गृहं।
प्रहस्यैनामथोवाच अविमुक्तं हि मे गृहं ॥५७॥
नाहं देवि गमिष्यामि गच्छस्वेह रमाम्यहं।
तस्मात्तदविमुक्तं हि प्रोक्तं देवेन वै स्वयं ॥५८॥
एवं वाराणसी शप्ता अविमुक्तं च कीर्त्तितं।
यस्मिन् वसति वै देवः सर्व्वदेवनमस्कृतः।
युगेषु त्रिषु धर्म्मात्मा सह देव्या महेश्वरः॥५९॥
अन्तर्द्धानं कलौ याति तत्पुरन्तु महात्मनः।
अन्तर्हिते पुरे तस्मिन् पुरी सा वसते पुनः ॥६०॥
एवं वाराणसी शप्ता निवेशं पुनरागता।
भद्रश्रेण्यस्य(३) पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनां ॥६१॥
हत्वा निवेशयामास दिवोदासोनराधिपः।
भद्रश्रेण्यस्य राज्यन्तु हृतन्तेन बलीयसा ॥६२॥

---

(१) ऐश्वर्य्यात् सातु विस्मिता इति क० क्क० ज०।
(२) ख० ग० ङ० च० पुस्तकेषु पुनर्यामीति तां देवीं इतिपाठोऽस्ति। अयन्त्वपपाठः।
(३) भद्रखेण्यस्येति क०, भद्रसेनस्येति ख० ग०।

भद्रश्रेण्यस्य पुत्रस्तु दुर्दमोनाम नामतः ।
दिवोदासेन बालेति घृणया स विवर्जितः ॥६३॥
दिवोदासाद्दृषद्वत्यां वीरोजज्ञे प्रतर्द्दनः ।
तेन पुत्रेण बालेन प्रहृतं तस्य वै पुनः ॥६४॥
वैरस्यान्तं महाराज्ञा तदा तेन विधित्सता ।
प्रतर्द्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सोगर्गश्च विश्रुतः ॥६५॥
वत्सपुत्रोह्यलर्कस्तु सन्नतिस्तस्य वात्मजः ।
अलर्कं प्रति राजर्षिर्गीतश्लोकौ पुरातनौ ॥६७॥
षष्टिर्वर्षसहस्राणि षष्टिर्वर्षशतानि च ।
युवा रूपेण सम्पन्नोह्यलर्कः काशिसत्तमः ।
लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप्तवान् ॥६८॥
शापस्यान्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसं ।
रम्यामावासयामास पुरीं वाराणसीं नृपः ॥६९॥
सन्नतेरपि दायादः सुनीथो(१) नाम धार्मिकः ।
सुनीथस्य तु दायादः सुकेतुर्नाम धार्म्मिकः ॥७०॥
सुकेतुतनयश्चापि धर्मकेतु(२) रितिश्रुतिः ।
धर्मकेतोस्तु दायादः सत्यकेतुर्महारथः ॥७१॥
सत्यकेतुसुतश्चापि विभुर्नाम प्रजेश्वरः ।
सुविभुस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततः स्मृतः ॥७२॥

---

(१) सुतीर्थ इति ख० ग० ।
(२) वर्म्मकेतु रिति ख० ग० ।

सुकुमारस्य पुत्रस्तु धृष्टकेतुः(१) स धार्म्मिकः(२) ।
धृष्टकेतोस्तु दायादोवेणुहोत्रः प्रजेश्वरः ॥७३॥
वेणुहोत्रसुतश्चापि गार्ग्योत्रे नामः विश्रुतः ।
गार्ग्यस्य गर्गभूमिस्तु(३) वात्स्योवत्सस्य धीमतः ॥७४॥
ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव तयोः पुत्राः सुधार्म्मिकाः ।
विक्रान्ता बलवन्तश्च सिंहतुल्यपराक्रमाः ॥७५॥
इत्येते काश्यपाः प्रोक्ता रजेरपि निबोधत ।
रजेः पुत्रशतान्यासन् पञ्च वीर्यवतोभुवि ।
राजेयमिति विख्यातं क्षत्रमिन्द्रभयावहं ॥७६॥
तदा देवासुरे युद्धे समुत्पन्ने सुदारुणे ।
देवाश्चैवासुराश्चैव पितामहमथाब्रुवन् ॥७७॥
आवयोर्भगवन् युद्धे विजेता कोभविष्यति ।
ब्रूहि नः सर्व्वलोकेश श्रोतुमिच्छामहे वयं ॥७८॥
ब्रह्मोवाच । येषामर्थाय संग्रामे रजिरात्तायुधः प्रभुः ।
योत्स्यते ते विजेष्यन्ति त्रीँल्लोकान्नात्र संशयः ॥७९॥
रजिर्यतस्ततोलक्ष्मीर्यतोलक्ष्मीस्ततोधृतिः ।
यतोधृतिस्ततोधर्मोयतोधर्मस्ततोजयः ॥८०॥
तद्देवा दानवाः सर्वे ततः श्रुत्वा रजेर्जयं ।
अभ्ययुर्जयमिच्छन्तः स्तुवन्तोराजसत्तमं ॥८१॥

---

(१) दृष्टकेतुरिति ङ० च० ।
(२) सुधार्म्मिक इति ख० ।
(३) इतः परं श्लोकार्द्धपतनमवगम्यते ।

ते हृष्टमनसः सर्वे राजानं देवदानवाः ।
ऊचुरस्मज्जयाय त्वं गृहाण वरकार्मुकं ॥८२॥
रजिरुवाच । अहज्जेष्यामि नो युद्धे देवान् शक्रपुरोगमान् ।
इन्द्रोभवामि धर्मात्मा ततोयोत्स्यामि संयुगे ॥८३॥
दानवा ऊचुः । अस्माकमिन्द्रः प्रह्लादस्तस्यार्थे विजयामहे[१] ।
अस्मिंस्तु समये राजंस्तिष्ठेथा देव नोऽदितेः ॥८४॥
स तथेति ब्रुवन्नेव देवैरप्यभिचोदितः ।
भविष्यसीन्द्रोजित्वेति देवैरपि निमन्त्रितः ॥८५॥
जघान दानवान् सर्व्वान् समदं[२] वज्रपाणिनः ।
स विप्रनष्टां देवानां परमश्रीः श्रियं वशी ॥८६॥
निहत्य दानवान् सर्व्वान् व्याजहार रजिः प्रभुः[३] ।
तं तथा तु रजिं तत्र देवैस्सह शतक्रतुः ॥८७॥
रजिपुत्रोहमित्युक्त्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
इन्द्रोसि राजन् देवानां सर्वेषान्नात्र संशयः ।
यस्याहमिन्द्रपुत्रस्ते ख्यातिं यास्यामि शत्रुहन् ॥८८॥
स तु शक्रवचः श्रुत्वा वञ्चितस्तेन मायया ।
तथेत्येवाब्रवीद्राजा प्रीयमाणः शतक्रतुं ॥८९॥
तस्मिंस्तु देवसदृशे दिवं प्राप्ते महीपतौ ।

---

(१) विनयामहे इति क० ज० ।
(२) ये बध्या इति क० छ० ।
(३) अस्मात् श्लोकात् परं कतिपयश्लोकपतनं सम्भाव्यते राज्ञा रजिनोक्त विषयस्याभावदर्शनात् ।

दायाद्यमिन्द्रादाजह्रुराचारं तनया रजेः ॥९०॥
तानि पुत्रशतान्यस्य तच्च स्थानं शचीपतेः ।
समक्रामन्त बहुधा स्वर्गलोकं[1] त्रिविष्टपं ॥९१॥
ततः काले बहुतिथे समतीते महाबलः ।
हृतराज्योब्रवीच्छक्रोहृतभागो[2] बृहस्पतिं ॥९२॥
बदरीफलमात्रं वै पुरोडाशं विधत्स्व मे ।
ब्रह्मर्षे येन तिष्ठेयं तेजसाप्यायितस्ततः ॥९३॥
ब्रह्मन् कृशोयं विमना हृतराज्योहृताशनः ।
हतौजा दुर्बलोमूढ़ोरजिपुत्रैः प्रसीद मे ॥९४॥
बृहस्पतिरुवाच । यद्येवं चोदितः शक्र त्वया स्यां पूर्व्वमेव हि ।
नाभविष्यत् त्वत्प्रियार्थं नाकर्त्तव्यं ममानघ ॥९५॥
प्रयतिष्यामि देवेन्द्र तद्धितार्थं महाद्युते ।
यथा भागञ्च राज्यञ्च अचिरात् प्रतिपत्स्यसे ॥९६॥
तथा शक्र गमिष्यामि[3] मा भूत्ते विक्लवं मनः ।
ततः कर्म्म चकारास्य तेजःसंवर्द्धनं महत् ॥९७॥
तेषाञ्च बुद्धिसंमोहमकरोद्बुद्धिसत्तमः ।
ते यदा ससुता मूढ़ा रागोत्पन्ना विधर्म्मिणः ॥९८॥
ब्रह्मद्विषश्च संवृत्ता हतवीर्य्यपराक्रमाः ।
ततोलेभे सुरैश्वर्य्यमैन्द्रस्थानं तथोत्तमं ॥९९॥

---

(१) सूर्य्यलोकमिति क० ।
(२) हृतभाग्यो इति ख०, हृतभार्य्यो इति ग० ।
(३) गमिष्यामीत्यत्र करिष्यामीतिपाठः सुसङ्गतः ।

हत्वा रजिसुतान् सर्व्वान् कामक्रोधपरायणान् ।
य इदं पावनं स्थानं प्रतिष्ठानं शतक्रतोः ॥१००॥
शृणुयाद्वा रजेर्वापि न स दौरात्म्यमाप्नुयात् ।

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते रजियुद्धं नाम त्रिंशो-
ऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ एकत्रिंशोऽध्यायः ।

चन्द्रवंशवर्णनं ।

ऋषय ऊचुः । मरुत्तेन कथं कन्या राज्ञे दत्ता महात्मना ।
किंवीर्य्याश्च महात्मानोजाता मरुतकन्यकाः ॥१॥
सूत उवाच । आहवन्(१) तं(२) मरुत्सोममन्नकामः प्रजेश्वरं(३) ।
मासि मासि महातेजाः षष्टिसंवत्सरान्नृपः ॥२॥
तेन ते मरुतस्तस्य मरुत्सोमेन तोषिताः ।
अक्षय्यान्नन्ददुः प्रीताः सर्वकामपरिच्छदं ॥३॥
अन्नन्तस्य सकृत्पक्वमहोरात्रे न क्षीयते(४) ।
कोटिशोदीयमानञ्च सूर्य्यस्योदयनादपि(५) ॥४॥
मित्रज्योतिस्तु(६) कन्यायां मरुतस्य च धीमतः ।
तस्माज्जाता महासत्वा धर्म्मज्ञा मोक्षदर्शिनः ॥५॥
सन्न्यस्य गृहधर्म्माणि वैराग्यं समुपस्थिताः ।
यतिधर्म्ममवाप्येह ब्रह्मभूयाय ते गताः ॥६॥
अनपाय(७)स्ततोजातस्तदा(८) धर्म्मप्रदत्तवान् ।
क्षत्रधर्म्मस्ततोजातः प्रतिपक्षोमहातपाः ॥७॥

---

(१) आजुहुवन्नित्यर्थे आहवन्नित्यार्षः ।
(२) आजुग्धन्नित्यर्थे आहवन्नित्यार्षः । आहरन्तमिति क० ङ० च० छ० ज० ।
(३) महेश्वरमिति ख० ग० ।
(४) क्षयतीत्यर्थे क्षीयते इत्यार्षः ।
(५) अतः परं कतिपयश्लोकपतनमुपलभ्यते प्रक्रान्ते ऋषीणां प्रश्ने सूतो-क्तोत्तरवाक्यस्याभावदर्शनात् ।
(६) मित्रद्योतेस्तु इति क० छ० ज० । एष श्लोकः ख० ग० पुस्तकयोर्नास्ति । अयन्त्वपपाठः ।
(७) अनपत्य इति ख० ग० ङ० च० ।
(८) तदा इत्यत्र तत इतिपाठः समीचीनः ।

प्रतिपत्तसुतस्थापि सञ्जयोनाम विश्रुतः ।
सञ्जयस्य जयः पुत्रोविजयस्तस्य जज्ञिवान् ॥८॥
विजयस्य जयः पुत्रस्तस्य हर्यन्दतः(१) स्मृतः ।
हर्यन्दुतस्ततो(२)राजा सहदेवः प्रतापवान् ॥९॥
सहदेवस्य धर्म्मात्मा अदीन(३) इति विश्रुतः ।
अदीनस्य जयत्सेनस्तस्य पुत्रोऽथ सङ्कृतिः ॥१०॥
सङ्कृतेरपि धर्म्मात्मा कृतधर्म्मा(४) महायशाः ।
इत्येते चत्रधर्म्माणोनहुषस्य निबोधत ॥११॥
नहुषस्य तु दायादाः षडिन्द्रोपमतेजसः ।
उत्पन्नाः पितृकन्यायां विरजायां महौजसः ॥१२॥
यतिर्ययातिः संयातिरायातिः पञ्च तुद्दयः(५) ।
यतिर्ज्यैष्ठस्तु तेषां वै ययातिस्तु ततोऽवरः ॥१३॥
काकुत्स्थकन्यां गां नाम लेभे पत्नीं यतिस्तदा ।
संयातिर्मोक्षमास्थाय ब्रह्मभूतोभवन्मुनिः ॥१४॥
तेषां मध्येतु पञ्चानां ययातिः पृथिवीपतिः ।
देवजानिमुशनसः सुतां भार्य्यामवाप ह ॥१५॥
शर्मिष्ठामासुरीञ्चैव तनयां वृषपर्वणः ।
यदुञ्च तुर्वसुञ्चैव देवजानिर्व्यजायत ॥१६॥

---

(१) हर्य्यश्वकः इति ख० ।
(२) हर्य्यश्वस्तु ततो इति ख० ग० ।
(३) आदित्य इति ख० ग० आदीन इति ङ० च० ।
(४) क्षत्रधर्म्मा इति ख० ङ० च० ।
(५) रुद्धवः इति ङ० रुद्दव इति च० ।

द्रुह्युश्चानुश्च पुरुश्च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
अजीजनन्महावीर्यान् सुतान्देवसुतोपमान् ॥१७॥
रथन्तस्मै ददौ रुद्रः प्रीतः परमभास्वरं ।
असङ्गं काञ्चनं दिव्यमक्षयौ च महेषुधी ॥१८॥
युक्तं मनोजवैरश्वैर्येन कन्यां समुद्वहत्[१] ।
स तेन रथमुख्येन जिगाय च ततोमहीं ॥१९॥
ययातिर्युधि दुर्द्धर्षो देवदानवमानवैः ।
पौरवाणां नृपाणाञ्च सर्वेषां सोभभवद्रथः ॥२०॥
योवत्सुदेशप्रभवः कौरवोजनमेजयः ।
कुरोः[२] पुत्रस्य राज्ञस्तु राज्ञः पारिक्षितस्य ह ।
जगाम स रथोनाशं शापाद्गार्ग्यस्य धीमतः ॥२१॥
गार्ग्यस्य हि सुतं बालः स राजा जनमेजयः ।
दुर्बुद्धिर्हिंसयामास लोहगन्धं नराधिपं ॥२२॥
स लोहगन्धोराजर्षिः परिधावन्नितस्ततः ।
पौरजानपदैस्त्यक्तोन लेभे शर्म कर्हिचित् ॥२३॥
ततः स दुःखसन्तप्तोनालभत्संविदं क्वचित् ।
शशाप हेतुकमृषिं शरण्यं व्यथितस्तदा ॥२४॥
इन्द्रोतोनाम विख्यातोयोसौ मुनिरुदारधीः ।
योजयामास चेन्द्रोतः शौनकोजनमेजयं ।
अश्वमेधेन राजानं पावनार्थं द्विजोत्तमः ॥२५॥
स लोहगन्धोव्यनशत्तस्यावसथमेत्य ह ।

(१) समदुद्वहदित्यर्थे समुद्वहदित्यार्षः ।
(२) पुरोः इति ख० ।

(१)स च दिव्योरथस्तस्माद्वसोश्चेदिपतेस्तथा ॥२६॥
ततः शक्रेण तुष्टेन लेभे तस्माद्बृहद्रथः ।
ततोहत्वा जरासन्धं भीमस्तं रथमुत्तमं ।
प्रददौ वासुदेवाय प्रीत्या कौरवनन्दनः ॥२७॥
स जरां प्राप्य राजर्षिर्ययातिर्नहुषात्मजः ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥२८॥
जरावली च मां तात पलितानि च पर्यगुः ।
काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोस्मि यौवने ॥२९॥
त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
जरां मे प्रतिगृह्णीष्व तं यदुः प्रत्युवाच ह ॥३०॥
अनिर्दिष्टा मया भिक्षा ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुता ।
सा च व्यायामसाध्या वै न ग्रहीष्यामि ते जरां ॥३१॥
जराया बहवोदोषाः यानभोजनकारिणः ।
तस्माज्जरान्न ते राजन् ग्रहीतुमहमुत्सहे ॥३२॥
सितश्मश्रुधरोदीनोजरया शिथिलीकृतः ।
वलीसन्ततगात्रश्च दुर्द्दशोदुर्बलाकृतिः ॥३३॥
अशक्तः कार्यकरणे परिभूतस्तु यौवने ।
सहोपभीतिभिश्चैव(२) तां जरान्नाभिकामये ॥३४॥

---

(१) स च दिव्योरथस्तस्मादिति, ततः शक्रेण तुष्टेनेति, ततोहत्वा जरासन्धमिति च, एभ्यः श्लोकार्द्धेभ्यः प्राक् कानिचिद्वाक्यानि न सन्ति पूर्व्वापरसङ्गतिविरहात् ।
(२) सहोपवीतिभिश्चैवेति क० ङ० च० छ० ज०; अयन्तु न सङ्गतः । सहाभीश्चैव सर्व्वेषामिति ग० ।

सन्ति ते वहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ।
प्रतिगृह्णन्तु धर्मज्ञ पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥३५॥
स एवमुक्तोयदुना तीव्रकोपसमन्वितः ।
उवाच वदतांश्रेष्ठोज्येष्ठं तं गर्हयन् सुतं ॥३६॥
आश्रमः कस्य वान्योस्ति[१] कोवा धर्मविधिस्तव ।
मामनादृत्य दुर्बुद्धे यदात्थ नवदेशिक[२] ॥३७॥
एवमुक्त्वा यदुं राजा शशापैनं स मन्युमान् ।
यस्त्वं मे हृदयाज्जातोवयः स्वं न प्रयच्छसि ॥३८॥
तस्मान्न राज्यभाग् मूढ प्रजा ते वै भविष्यति ।
तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ॥३९॥
उर्वसुरुवाच । न कामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनीं ।
जराया वहवोदोषाः पानभोजनकारिणः ।
तस्माज्जरां न ते राजन् ग्रहीतुमहमुत्सहे ॥४०॥
ययातिरुवाच । यस्त्वं मे हृदयाज्जातोवयः स्वन्न प्रयच्छति ।
तस्मात् प्रजा समुच्छेदं तुर्वसो तव यास्यति ॥४१॥
असङ्कीर्णा च धर्मेण प्रतिलोमवरेषु च ।
पिशिताशिषु चान्येषु मूढ राजा भविष्यसि ॥४२॥
गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु वा ।

---

(१) आश्रमः कस्य कोन्योऽस्ति इति ग० । अयन्तु न समीचीनः ।
(२) आदर्शपुस्तकमात्रे यदाहन्नवदेशिकः इति पाठोऽस्ति । अयन्तु न सङ्गतार्थप्रयोगः ।

पशुधर्म्मेषु[1] म्लेच्छेषु भविष्यति[2] न संशयः ॥४ ३॥

सूत उवाच। एवन्तु तुर्वसुं शप्त्वा ययातिः सुतमात्मनः ।

शर्मिष्ठायाः सुतं द्रुह्युमिदं वचनमब्रवीत् ॥४ ४॥

द्रुह्यु त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीं ।

जरां वर्षसहस्रं वै यौवनं स्वन्ददस्व मे ॥४ ५॥

पूर्णे वर्षसहस्रे ते प्रतिदास्यामि यौवनं ।

स्वञ्चादास्यामि[3]भूयोहं पाप्मानं जरया सह ॥४ ६॥

द्रुह्यु उवाच । न गजन्न रथं नाश्वं जीर्णोभुङ्क्ते न च स्त्रियं ।

न सङ्गश्चास्य भवति न जरान्तेन कामये ॥४ ७॥

ययातिरुवाच। यस्त्वं मे हृदयाज्जातोवयः स्वन्न प्रयच्छसि ।

तस्माद्द्रुह्यु प्रियः कामोन ते सम्पत्स्यते क्वचित् ॥४ ८॥

नौप्लवोत्तरसञ्चारस्तत्र नित्यं भविष्यति ।

अराजभ्राजवंशस्त्वं तत्र नित्यं भविष्यसि[4] ॥४ ९॥

अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

एवं वर्षसहस्रन्तु चरेयं यौवनेन ते ॥५ ०॥

अनुरुवाच । जीर्णः शिशुवरं दत्ते[5] जरया ह्यशुचिः सदा ।

---

(१) नष्टधर्म्मेषु इति ख० ग० ।

(२) भविष्यतीत्यत्र भविष्यसीतिप्रयोगः साधुः ।

(३) अवदास्यामीति ख० ग० ।

(४) चाप्यसि वान्धवः इति ङ०च०। एष श्लोकः ख०ग०पुस्तकयोर्न विद्यते।

(५) क० ज० पुस्तकयोः जीर्णः सुखनत्ते इति, छ० पुस्तके जीर्णः शिशुरवदत्ते इति, लिपिकरप्रमादजनितपाठोऽस्ति । अत्र जीर्णः शिशुसुखं दत्ते इति पाठः सम्भवितुमर्हति ।

न जुहोति स कालेऽग्निं तां जरान्नाभिकामये ॥५१॥
ययातिरुवाच । यस्त्वं मे हृदयाज्जातोवयः स्वन्न प्रयच्छसि ।
जरादोषस्त्वयोक्तोयं तस्मात्ते प्रतिपत्स्यते ॥५२॥
प्रजा च यौवनं प्राप्ता विनशिष्यात्यतस्तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येव भविष्यसि ॥५३॥
पुरो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानञ्जरया सह।
जरावली च मान्तात पलितानि च पर्य्यगुः ॥५४॥
काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोस्मि यौवने ।
कञ्चित्कालञ्चरेयं वै विषयान् वयसा तव ॥५५॥
पूर्णे वर्षसहस्रे ते प्रतिदास्यामि यौवनं।
स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानञ्जरया सह ॥५६॥
सूत उवाच। एवमुक्तः प्रत्युवाच पुत्रः पितरमञ्जसा ।
यथानुमन्यसे तात करिष्यामि तथैव च ॥५७॥
प्रतिपत्स्यामि ते राजन् पाप्मानं जरया सह।
गृहाण यौवनं मत्तस्त्वर कामान् यथेप्सितान् ।'५८॥
जरयाहं प्रतिच्छन्नोवयोरूपधरस्तव ।
यौवनं भवते दत्त्वा चरिष्यामि यथार्थवत् ॥५९॥
ययातिरुवाच। पुरो प्रीतोऽस्मि भद्रन्ते प्रीतश्चेदं ददामि ते।
सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥६०॥
सूत उवाच। पुरोरनुमतोराजा ययातिः स्वां जरान्ततः ।
संक्रामयामास तदा प्रसादाद्भार्गवस्य तु ॥६१॥
यौवनेनाथ वयसा ययातिर्नहुषात्मजः ।

प्रीतियुक्तोनरश्रेष्ठश्चचार विषयान् स्वकान् ॥६२॥
यथाकामं यथोत्साहं यथाकालं यथासुखं।
धर्म्माविरोधाद्राजेन्द्रोयथार्हति[१] स एव हि ॥६३॥
देवानतर्पयद्यज्ञैः पितॄन् श्राद्धैस्तथैव च।
दीनांश्चानुग्रहैरिष्टैः कामैश्च द्विजसत्तमान् ॥६४॥
अतिथीनन्नपानैश्च वैश्यांश्च परिपालनैः।
आनृशंस्येन शूद्रांश्च दस्यून् संनिग्रहेण च ॥६५॥
धर्म्मेण च प्रजाः सर्व्वा यथावदनुरञ्जयन्।
ययातिः पालयामास साक्षादिन्द्र इवापरः ॥६६॥
स राजा सिंहविक्रान्तोयुवा विषयगोचरः।
अविरोधेन धर्म्मस्य चचार सुखमुत्तमं ॥६७॥
स मार्गमाणः कामानामन्तदोषनिदर्शनात्।
विश्वासहेतोरेमे वै वैभ्राजे नन्दने वने ॥६८॥
अपश्यत्स यदा तां वै वर्द्धमानां नृपस्तदा।
गत्वा पुरोः सकाशं वै स्वाञ्जरां प्रत्यपद्यत ॥६९॥
स सम्प्राप्य तु तान् कामांस्तृप्तः खिन्नश्च पार्थिवः।
कालं वर्षसहस्रं वै सस्मार मनुजाधिपः ॥७०॥
परिसङ्ख्याय कालञ्च कलाकाष्ठास्तथैव च।
पूर्णं मत्वा ततः कालं पुरुं पुत्रमुवाच ह ॥७१॥
यथासुखं यथोत्साहं यथाकालमरिन्दम।

---

(१) आदर्शपुस्तकमात्रे अत्र लेखकप्रमादकृतपाठो स्तः। यथा, यथा हन्ति इति क० ख० ङ० च० छ० ज०, यथा यन्ति इति ग०।

सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव ॥७२॥
पुरो प्रीतोऽस्मि भद्रन्ते गृहाण त्वं स्वयौवनं।
राष्ट्रञ्च(१) त्वं गृहाणेदं त्वं हि मे प्रियकृत्सुतः ॥७३॥
प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नहुषात्मजः ।
यौवनं प्रतिपेदे च पुरुः स्वं पुनरात्मनः ॥७४॥
अभिषेक्तुकामञ्च नृपं पुरुं पुत्रं कनीयसं।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा इदं वचनमब्रुवन् ॥७५॥
कथं शुक्रस्य नप्तारं देवयान्याः सुतं प्रभो ।
श्रेष्ठं यदुमतिक्रम्य पुरोराज्यं प्रदास्यसि ॥७६॥
यदुर्ज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनु तुर्वसुः।
शर्मिष्ठायाः सुतो द्रुह्युस्ततोऽनु पुरुरेव च ॥७७॥
कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान् राज्यमर्हति ।
अतः सम्बोधयामि त्वां धर्म्मं समनुपालय ॥७८॥
ययातिरुवाच । ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे शृण्वन्तु मे वचः।
ज्येष्ठं प्रति यथा राष्ट्रं न देयं मे कथञ्चन ॥७९॥
मातापित्रोर्वचनकृद्धितपुत्रः प्रशस्यते ।
मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालितः ॥८०॥
प्रतिकूलं पितुर्यस्य न स पुत्रः सतां मतः ।
स पुत्रः पुत्रवद्यस्य वर्त्तते पितृमातृषु ॥८१॥
यदुनाहमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनापि च ।
द्रुह्येण चानुना चैवमप्यवज्ञा कृता भृशं ॥८२॥

(१) राज्यञ्चेति ख० ग० ङ० च० ।

पुरुणा तु कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः ।
कनीयान् मम दायादोजरा येन धृता मम ।
सर्वकामः सर्वकृतः पुरुणा पुत्रकारिणा ॥८३॥
शुक्रेन च वरोदत्तः काव्येनोशनसा स्वयं ।
पुत्रोयस्त्वानुवर्त्तेत स राजा ते महामते ॥८४॥
भवतोनुमतोप्येवं पुरूराष्ट्रेभिषिच्यतां ।
यः पुत्रोगुणसम्पन्नोमातापित्रोर्हितः सदा ।
सर्वमर्हति कल्यानं कनीयानपि स प्रभुः ॥८५॥
अर्हः पुरुरिदं राष्ट्रं यः प्रियः प्रियकृत्तव(१)।
वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरं ॥८६॥
पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तोनाहुषस्तदा ।
अभिषिच्य ततः पुरुं स्वराष्ट्रे सुतमात्मनः ॥८७॥
दिशि दक्षिणपूर्वस्यान्तुर्वसुन्तु न्यवेशयत् ।
दक्षिणापरतोराजा यदुं श्रेष्ठं न्यवेशयत् ॥८८॥
प्रतीच्यामुत्तरस्याञ्च द्रुह्युञ्चानुञ्च तावुभौ ।
सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागरां ।
व्यभजत्पञ्चधा राजा पुत्रेभ्योनाहुषस्तदा ॥८९॥
तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।
यथाप्रदेशं धर्मज्ञैर्धर्म्मेण प्रतिपाल्यते ॥९०॥
एवं विसृज्य पृथिवीं पुत्रेभ्योनाहुषस्तदा ।
पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु प्रीतिमानभवन्नृपः ॥९१॥

---

(१) प्रियकृत्स्तां इति क०।

धनुर्य्यस्य पृषत्कांश्च राज्यञ्चैव सुतेषु तु ।
प्रीतिमानभवद्राजा भारमावेश्य बन्धुषु ॥९२॥
अत्र गाथा महाराज्ञा पुरा गीता ययातिना ।
योभिप्रेत्याहरन् कामान् कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्वशः[१] ॥९३॥
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥९४॥
यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥९५॥
यदा तु कुरुते भावं सर्व्वभूतेषु पावकं ।
कर्म्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥९६॥
यदा परान्न बिभेति यदा तस्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥९७॥
या दुस्त्यजा दुर्म्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्य्यतः ।
दोषाप्राणान्तिकोरागस्तां तृष्णान्त्यजतः सुखं ॥९८॥
जीर्य्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
जीविताशा धनाशा च जीर्य्यतोपि न जीर्यति ॥९९॥
यच्चाकामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखं ।
तृष्णास्य च सुखस्यैव[२] कलां नार्हति षोडशीं ॥१००॥

---

(१) योऽभिप्रेत्येत्यादिवाक्येनापरवाक्यस्यसाकाङ्क्षत्वात् अस्मात् श्लोकात् परं वाक्यान्तरपतनं सम्भाव्यते ।

(२) अत्र आदर्शपुस्तकमात्रे लिपिकरप्रमादजनितपाठोऽस्ति। यथा, कृष्णास्यथ सुस्मस्यैत इति क०ज०,टष्णा त्तयसुखस्येते इति ख० ग०, टष्णा च्चयसुखस्यैतत् इति ङ०, च०, कृष्णास्य य मुखस्यैत इति छ० ।

एवमुक्त्वा स राजर्षिः सदारः प्रस्थितो वनं।
भृगुतुङ्गे तपस्तप्त्वा तत्रैव च महायशाः।
पालयित्वा व्रतशतं तत्रैव स्वर्गमाप्नुयात्॥१०१॥
तस्य वंशास्तु पञ्चैते पुण्या देवर्षिसत्कृताः।
यैर्व्याप्ता पृथिवी कृत्स्ना सूर्यस्येव गभस्तिभिः॥१०२॥
धन्यः प्रजावानायुष्मान् कीर्त्तिमांश्च भवेन्नरः।
ययातेश्चरितं सर्वं पठन् शृण्वन् द्विजोत्तमः॥१०३॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चन्द्रवंशकीर्त्तनं नाम
कएत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः।

कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनोत्पत्तिविवरणं।

सूर्य उवाच। यदोर्वंशं प्रवच्यामि श्रेष्ठस्योत्तमतेजसः।
विस्तरेणानुपूर्व्वेण गदतोमे निबोधत॥१॥
यदोः पुत्रा बभूवुर्हि पञ्च देवसुतोपमाः।
सहस्रजिदथ श्रेष्ठः(१) क्रोष्टुर्नीलोजितोलघुः॥२॥
सहस्रजित्सुतः श्रीमान् शतजिन्नाम पार्थिवः।
शतजित्सुता विख्यातास्त्रयः परमधार्मिकाः॥३॥
हैहयस्य हयश्चैव राजा वेणुहयश्च यः।
हैहयस्य तु दायादोधर्म्मतन्त्र इति श्रुतिः॥४॥
धर्म्मतन्त्रस्तु कीर्त्तिस्तु संज्ञेयस्तस्य चात्मजः।
संज्ञेयस्य तु दयादोमहिष्मानाम पार्थिवः॥५॥
आसीन्महिष्मतः पुत्रोभद्रश्रेण्यः प्रतापवान्।
वाराणस्यधिपोराजा कथितः पूर्व एव हि॥६॥
भद्रश्रेण्यस्य दायादोदुर्मदोनाम पार्थिवः।
दुर्मदस्य ततोधीमान् कनकोनाम विश्रुतः॥७॥
कनकस्य तु दायादाश्चत्वारोलोकविश्रुताः।
कृतवीर्यः कार्त्तिवीर्यः कृतवर्मा तथैव च॥८॥
कृतोजातश्चतुर्थोभूत्कृतवीर्यात्ततोर्जुनः।
जज्ञे बाहुसहस्रेण सप्तद्वीपेश्वरोनृपः॥९॥

---

(१) श्रेष्ठ इत्यत्र ज्येष्ठ इति पाठः समीचीनः।

स हि वर्षायुतन्तप्त्वा तपः परमदुस्तरं ।
दत्तमाराधयामास कार्त्तवीर्योऽत्रिसम्भवं ॥१०॥
तस्मै दत्तोवरान् प्रादाच्चतुरोभूरितेजसः ।
पूर्व्वं बाहुसहस्रन्तु स वव्रे प्रथमं वरं ॥११॥
अधर्म्मे दीयमानस्य सद्भिस्तस्मान्निवारणं ।
धर्म्मेण पृथिवीञ्जित्वा धर्म्मेणैवानुपालनं ॥१२॥
संग्रामांस्तु बहून् जित्वा हत्वा चारीन् सहस्रशः ।
संग्रामे युध्यमानस्य बधः स्यादधिकाद्रणे ॥१३॥
तेनेयं पृथिवी कृत्स्ना सप्तद्वीपा सपत्तना[१] ।
सप्तोदधिपरिक्षिप्ता क्षात्रेण विधिना जनाः ॥१४॥
तस्य बाहुसहस्रन्तु युध्यतः किल धीमतः ।
यौद्धोध्वजोरथस्चैव प्रादुर्भवति मायया ॥१५॥
दशयज्ञसहस्राणि[२] तेषु द्वीपेषु सप्तसु ।
निरर्गलाः स्म निर्वृत्ताः श्रूयन्ते तस्य धीमतः ॥१६॥
सर्वे यज्ञा महाबाहोस्तस्यासन् भूरितेजसः ।
सर्वे काञ्चनवेदीकाः सर्वे युपैश्च काञ्चनैः ॥१७॥
सर्वे देवैर्म्महाभागैर्विमानस्थैरलङ्कृताः ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च नित्यमेवोपशोभिताः ॥१८॥
तस्य राज्ञोजगौ गाथां गन्धर्व्वोनारदस्तथा ।
चरितं तस्य राजर्षेर्महिमानं निरीक्ष्य च ॥१९॥

---

(१) सपर्व्वता इति ख० ग० ।
(२) देशयज्ञसहस्राणीति ङ० च० छ ।

न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति मानवाः।
यज्ञैर्दानैस्तपोभिश्च विक्रमेण श्रुतेन च ॥२०॥
द्वीपेसु सप्तसु स वै खड्गी वरशरासनी(१)।
रथो राजाप्यनुचरोन्योऽगाचैवानुदृश्यते ॥२१॥
अनष्टद्रव्यस्यैवासीत्(२) न शोकोन च विभ्रमः।
प्रभावेन महाराज्ञः प्रजा धर्म्मेण रक्षतः ॥२२॥
पञ्चाशीतिसहस्राणि वर्षाणां स नराधिपः।
सप्त सप्त वारान् संम्राट् चक्रवर्त्ती बभूव ह ॥२३॥
स एव पशुपालोऽभूत् क्षेत्रपालस्तथैव च।
स एव वृष्ट्या पर्जन्यो योगित्वादर्ज्जुनोऽभवत् ॥२४॥
स वै बाहुसहस्रेण ज्याघातकठिनेन च।
भाति रश्मिसहस्रेण शारदेनेव भास्करः ॥२५॥
स हि नागसहस्रेण महिश्मत्यां(३) नराधिपः।
कर्कोटकसभाञ्जित्वा पुरीं तत्र न्यवेशयत् ॥२६॥
स वै वेगे समुद्रस्य प्रावृट्कालाम्बुजेक्षणः।
क्रीड़न्निव सुखोद्विग्नः प्रावृट्कालञ्चकार ह ॥२७॥

(१) तूणी खड्गी शरासनीति छ०।
(२) अत्र आदर्शपुस्तकमात्रे भ्रमात्मकपाठाः सन्ति। यथा, अनष्टद्रव्यान्नवासीदिति क०, अनष्टद्रव्यात्तवासीदिति ख०, अनष्टद्रव्या भुवसो इति ग०, अनष्टद्रव्यानाचासीदिति ङ०, अनष्टद्रव्या न चासीदिति च० छ०, अनष्टद्रव्यान्तवासीदिति ज०।
(३) माहिश्मत्यां इति ख० ग०।

लुलिता क्रीड़ता तेन हेमस्रग्दाममालिनी[१] ।
ऊर्म्मिभ्रूकुटिसन्नादा शङ्किताभ्येति नर्मदा ॥२८॥
पुरा स तामनुसरन्नवगाढोमहार्णवं ।
चकारोद्धृत्य वेलान्तं स कालः प्रावृषोदनं ॥२९॥
तस्य बाहुसहस्रेण चोभ्यमाने महोदधौ ।
भवन्ति लीना निश्चेष्टाः पातालस्था महासुराः ॥३०॥
चूर्णीकृतमहावीचिलीनमीनमहाविषाः ।
पतिता विद्धफेनौघमावर्त्तक्षिप्तदुस्सहं ॥३१॥
चकार चोभयन्राजा दोःसहस्रेण सागरं ।
देवासुरपरिक्षिप्तं चीरोदमिव सागरं ॥३२॥
मन्दरचोभणक्रता ह्यमृतोदकशङ्किताः ।
सहसोत्पादिता भीता भीमं दृष्ट्वा[२] नृपोत्तमं ॥३३॥
नतनिश्चलमूर्द्धानो[३] बभूवुस्ते महोरगाः ।
सायाह्ने कदलीषण्डा निर्वातस्तिमिता इव ॥३४॥
स वै बद्धा धनुर्ज्यान उत्सिक्तः पञ्चभिः शतैः ।
लङ्कायां मोहयित्वा तु सबलं रावणं बलात् ।
निर्जित्य बद्धा चानीय माहिष्मत्यां बबन्ध तं ॥३५॥

---

(१) मालिनीत्यत्र शालिनीतिपाठः समीचीनः ।
(२) दृष्ट्वेत्यत्र आर्षप्रयोगादेककर्तृत्वनियमोनास्ति ।
(३) अत्र सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु भ्रमसङ्कुलपाठाः सन्ति । यथा, नतविस्मितमूर्द्धानो इति क० ज०, तननिस्चित्य मूर्द्धानो इति ख०, नतनिस्चित्य मूर्द्धानो इति ग०, नतनिस्चितमूर्द्धानो इति ङ० च० छ० ।

ततोगत्वा पुलस्त्यस्तु अर्ज्जुनं च प्रसादयत् ।
मुमोच राजा पौलस्त्यं पुलस्त्येनानुपालितं ॥२६॥
तस्य बाहुसहस्रस्य बभूव ज्यातलस्वनः ।
युगान्तेम्बुदवृन्दस्य(१) स्फुटितस्याशनेरिव ॥२७॥
अहो मृधे महावीर्यं भार्गवोयस्य सोऽच्छिनत् ।
मृधे सहस्रं बाहूनां हेमतालवनं यथा ॥२८॥
तृषितेन कदाचित्स भिक्षितश्चित्रभानुना ।
सप्त द्वीपांश्चित्रभानोः प्रादाद्भिक्षां विशाम्पतिः ॥२९॥
पुराणि घोषान् ग्रामांश्च पत्तनानि च सर्व्वशः ।
जज्वाल तस्य वाणेषु चित्रभानुर्दिधक्षया ॥४०॥
स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महायशाः ।
ददाह कार्तवीर्यस्य शैलांश्चापि वनानि च ॥४१॥
स शून्यमाश्रमं सर्वं वरुणस्यात्मजस्य वै ।
ददाह सवनद्वीपान् चित्रभानुः सहैहयः ॥४२॥
संलेभे वरुणः पुत्रं पुरा भास्विन(२)मुत्तमं ।
वसिष्ठनामा स मुनिः ख्यातश्चापः श्रितः श्रुतः(३) ॥४३॥

(१) अत्र अम्बुदवृन्दस्येतिपाठः सम्भवपरः।
(२) भाविनमिति क० ज० ।
(३) अत्र लिपिकरप्रमादवशात् आदर्शपुस्तकमात्रे वहवः पाठाः सन्ति। यथा, ख्यातया एव इत्युत इति क०, ख्यात आपइवत्युतइति ख०, ख्यात आव ऊवद्युत इति ग०, ख्यात आपव इत्युत इति ङ०, ख्यात आप इवत्फतं इति च०, ख्यात आ एव इत्यत इति छ० ज० ।

तत्रापद[१]स्तदा क्रोधादर्जुनं शप्तवान्विभुः ।
यस्मान्न वर्जितमिदं वनं ते मम हैहय ॥४४॥
तस्मात् ते दुष्करं कर्म्म कृतमन्योहनिष्यति ।
अर्जुनोनाम कौन्तेयोन च राजा भविष्यति ॥४५॥
अर्जुन त्वां महावीर्य्योरामः प्रहरतां वरः ।
छित्वा बाहुसहस्रं वै प्रमथ्य तरसा बली ॥४६॥
तपस्वी ब्राह्मणश्चैव बधिष्यति महाबलः ।
तस्य रामस्तदा ह्यासीन्मृत्युशापेन धीमतः ॥४७॥
राज्ञा तेन वरश्चैव स्वयमेव वृतः पुरा ।
तस्य पुत्रशतं ह्यासीत्[२] पञ्च तत्र महारथाः ॥४८॥
कृतास्त्रा बलिनः शूरा धर्म्मात्मानोयशस्विनः ।
शूरस्य शूरसेनस्य वृष्याद्यं वृष[३] एव च ॥४९॥
जयध्वजस्य वै पुत्रा अवन्तिषु[४] विशांपतेः ।
जयध्वजस्य पुत्रस्तु जालजङ्घः[५] प्रतापवान् ॥५०॥
तस्य पुत्रशतं ह्येव[६] तालजङ्घा इति श्रुतं ।
तेषां पञ्च गणाः ख्याताः हैहयानां महात्मनां ॥५१॥

---

(१) अत्रापद इत्यत्र दृष्ट्वापद इति प्रयोगः साधुः।
(२) ह्यासीदित्यत्र भावीतिपाठः साधीयान् ।
(३) दृष्ट्याद्यं वृषा इति ख०, दृष्टाग्रं वृष्टि इति ग०, वृषान्ध्यं वृषा इति ङ० च०, वृष्याद्यं वृष इति क०।
(४) जयध्वजस्य वै कर्त्ता अयन्तिषु, इति भ्रमात्मकपाठः आदर्शपुस्तकमात्रेऽस्ति।
(५) तालजङ्घ इति ख० ग० ङ० च०।
(६) पुत्रसहस्रं ह्येति ख० ग०।

वीरहोत्रा ह्यमुज्ज्ञाता भोजा[१]स्त्वावर्त्तयस्तथा ।
तुण्डिकेराश्च विक्रान्तास्तालजङ्घास्तथैव च ॥५२॥
वीरहोत्रसुतश्चापि अनन्तोनाम पार्थिवः ।
दुर्जयस्तस्य पुत्रस्तु बभूवामित्रदर्शनः ॥५३॥
अनष्टद्रव्यता चैव तस्य राज्ञोबभूव ह ।
प्रभावेन महाराजः प्रजास्ताः पर्य्यपालयत् ॥५४॥
न तस्य वित्तनाशस्य नष्टं प्रतिलभेत सः ।
कार्त्तवीर्यस्य योजन्म कथयेदिह धीमतः ॥५५॥
वित्तवान् भवतेचैव धर्म्मश्चास्य विवर्द्धते ।
यथा त्वष्टा यथा दाता तथा स्वर्गे महीयते ॥५६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कार्त्तवीर्य्यार्जुनोत्पत्तिविवरणं
नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

(१) वीराद्द्यात्रोऽथ संप्रोतोभोज्य इति क० ज० ।

अथ चयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

ज्यामघवृत्तान्तकथनं ।

ऋषय ऊचुः । किमर्थं भुवनं दग्धमपवस्यं महात्मनां ।
कार्तवीर्येण विक्रम्य तन्नः प्रब्रूहि पृच्छतां ॥१॥
रक्षिता स तु राजर्षिः प्रजानामिति नः श्रुतं ।
कथं स रक्षिता भूत्वानाशयत्तत्तपोवनं ॥२॥
सूत उवाच । आदित्योविप्ररूपेण कार्तवीर्यमुपस्थितः ।
तृप्तिकामः प्रयच्छान्नमादित्योऽहं न संशयः ॥३॥
राजोवाच । भगवन् केन ते तुष्टिर्भवेद्ब्रूहि दिवाकर ।
कीदृशं भोजनं दद्मि श्रुत्वा च विदधाम्यहं[१] ॥४॥
सूर्य उवाच । स्थावरं देहि मे सर्वमाहारं ददतां वर ।
तेन तृप्तोभवेयं वै न तुष्येऽन्येन पार्थिव ॥५॥
राजोवाच । न शक्यं स्थावरं सर्व्वं तेजसा मानुषेण तु ।
निर्द्दग्धुं तपसां श्रेष्ठ त्वामेव प्रणमाम्यहं ॥६॥
आदित्य उवाच । तुष्टस्तेहं शरान् दद्मि अक्षयान् सर्वतः सुखान् ।
प्रक्षिप्ताः प्रज्वलिष्यन्ति मम तेजःसमन्विताः ॥७॥
आदिष्टं तेजसा मेघसागरं शोषयिष्यति ।
शुष्कं भस्म करिष्यामि तेन प्रीतोनराधिप ॥८॥

(१) विददाम्यहमिति क० ।

ततः शरानथादित्यस्त्वर्जुनाय प्रयच्छति ।
ततः संप्राप्य सुमहत्स्थावरं सर्व्वमेव हि ॥९॥
आश्रमानथ ग्रामांश्च घोषांश्च नगराणि च ।
तपोवनानि रम्याणि वनान्युपवनानि च ॥१०॥
एवं प्राचीनमदहत्ततः सूर्य्यप्रदक्षिणं[१] ।
निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिर्दग्धा सूर्य्येण तेजसा ॥११॥
एतस्मिन्नेव काले तु अपोनिलयमाश्रितः ।
दशवर्षसहस्राणि जलवासा[२] महानृषिः ॥१२॥
पूर्णे व्रते महातेजा उदतिष्ठत्तपोधनः ।
सोऽपश्यदाश्रमं दग्धमर्जुनेन महानृषिः ।
क्रोधाच्छशाप राजर्षिं कीर्त्तितं वो यथा मया ॥१३॥
सूत उवाच । क्रोष्टोः शृणुत राजर्षेर्वंशमुत्तमपूरुषं ।
यस्यान्ववाये संभूतो वृष्णिर्वृष्णिकुलोद्वहः ॥१४॥
क्रोष्टोरेकोऽभवत् पुत्रो वृजिनीवान् महायशाः ।
वार्जिनीवतमिच्छन्ति स्वाहिं स्वाहावतां[३] वरं ॥१५॥
स्वाहेः पुत्रोऽभवद्राजा रुशादुर्ददतां वरः ।
घृतम्प्रसूत[४] मिच्छन्ति रुशादोरग्र्यमात्मजं ॥१६॥
महाक्रतुभिरीजे स विविधैराप्तदक्षिणैः ।

---

(१) आदर्शपुस्तकमात्रे सर्व्वाप्रदक्षिणमिति पाठोऽस्ति ।
(२) जलवासा इत्यत्र व्रतेऽतिष्ठन् इति पाठः सुसङ्गतः ।
(३) स्वाहावतामित्यत्र स्वाहावतामितिपाठः साधीयान् ।
(४) सूतंप्रसूतमिति च० क० ।

चित्रैश्चित्ररथस्तस्य पुत्रकर्म्मभिरन्वितः ॥१७॥
एवं चित्ररथोवीरोयज्ञान् विपुलदक्षिणान्(१) ।
शशविन्दुः परं वृत्तोराजर्षीणामनुष्ठितः ॥१८॥
चक्रवर्त्ती महासत्त्वोमहावीर्य्योबहुप्रजः ।
तत्रानुवंशश्लोकोऽयं यस्मिन् गीतः पुराविदैः ॥१९॥
शशविन्दोऽस्तु पुत्राणां शतानामभवच्छतं ।
धीमतामनुरूपाणां भूरिद्रविणतेजसां ॥२०॥
तेषां षट् च प्रधानास्तु पृथुसाह्वा महाबलाः ।
पृथुश्रवाः पृथुयशाः पृथुधर्म्मा पृथुञ्जयः ॥२१॥
पृथुकीर्त्तिः पृथुन्दाताः राजानः शाशिविन्दवाः ।
शंसन्ति च पुराणानि पार्थश्रवसमन्तरं ।
अन्तरः स पुरा यस्तु यज्ञस्य तनयोभवत्(२) ॥२२॥
उशनाः सुतधर्म्मात्मा अवाप्य पृथिवीमिमां ।
आजहाराश्वमेधानां शतमुत्तमधार्म्मिकः ॥२३॥
मरुत्तस्तस्य तनयोराजर्षीणामनुष्ठितः ।
वीरः कम्बलवर्हिस्तु मरुत्ततनयः स्मृतः ॥२४॥

---

(१) एवं चित्ररथ इति श्लोकार्द्धस्य आकाङ्क्षानिवृत्तेरभावदर्शनात् अस्मात् परं कतिपयवाक्यपतनं सूच्यते ।

(२) अत्र सर्व्वेषु आदर्शपुस्तकेषु लिपिकरप्रमादसम्भूता बहवः पाठाः सन्ति । यथा, अन्तरस्य पुण्यस्तु पुण्योऽस्तु सुतोभवत् इति क०, अन्तरस्य पुरायस्तु पुरा यस्तु सुतोऽभवत् इति ख० छ० ज०, एतच्छ्लोकार्द्धं ग०पुस्तके नास्ति, अनिरस्य पुरा यस्तु अज्ञस्य तनयोऽभवत् इति ङ०, अनिरस्य पुरा यस्तु यज्ञस्य तनयोऽभवदिति च० ।

पुत्रस्तु रुक्मकवचोविद्वान् कम्बलवर्हिषः ।
निहत्य रुक्मकवचः पुरा कवचिनोरणे ॥२५॥
धन्विनोनिशितैर्वाणैरवाप श्रियमुत्तमां ।
ब्राह्मणेभ्योददौ वित्तमश्वमेधमहायशाः ॥२६॥
राज्ञस्तु रुक्मकवचादपरावृत्य वीरहाः ।
जज्ञिरे पञ्च पुत्रास्तु महासत्त्वा महाबलाः ॥२७॥
रुक्मेषुः पृथुरुक्मश्च ज्यामघः परिघोहरिः ।
परिघञ्च हरिञ्चैव विदेहे स्थापयत्पिता ॥२८॥
ब्रह्मेषु[१]रभवद्राजा पृथुरुक्मस्तदाश्रयः[२] ।
तेभ्यः प्रव्रजितोराज्यात् ज्यामघोऽभवदाश्रमे ॥२९॥
प्रशान्तस्तु वने घोरे ब्राह्मणेनावबोधितः ।
जगाम धनुरादाय देशमध्यं रथी ध्वजी ॥३०॥
नर्म्मदानूप एकाकी मेकलावृत्तिका अपि[३] ।
ऋक्षवन्तं गिरिं गत्वा शुक्तिमन्या[४]मथाविशत्[५] ॥३१॥

(१) ब्रह्मेषुरित्यत्र रुक्मेषुरितिपाठः सम्भवपरः ।
(२) स्तदाश्रयः इति ङ० च० छ० ।
(३) अत्र लिपिकरप्रमादात् आदर्शपुस्तकेषु बहुपाठाः सन्ति । यथा, नर्म्मदोऽप एकाकी मेकली मृत्तिकावती इति क० ज०, नम्मदानुप मेकाकी मेकलामृत्तिकामपि इति ख०, एतच्छ्लोकार्द्धं ग०पुस्तके नास्ति, नर्म्मदाऽप एकाकी मेलकां मृत्तिकावतीमिति ङ० च० छ०।
(४) मुक्तिमत्यामिति क० ।
(५) नर्म्मदायाः शुक्तिप्रवेशे कोहेतुः ततः परं किं वृत्तं इत्याकाङ्क्षापरिसमाप्तेरभावात्, नर्म्मदानूप इतिश्लोकानन्तरं कतिपयश्लोका निपेतुरिति ध्येयं, अथवा ग्रन्थान्तरे विदिततदाख्यानानां श्रोतॄणामाकाङ्क्षाविरहात् सूतेन तदाख्यानं न साकल्येनोक्तं।

ज्यामघस्याभवद्भार्या शैव्या बलवती भृशं ।
अपुत्रोऽपि स वै राजा भार्यामन्यां न विन्दति ॥ ३ २॥
तस्यासीद्विजयोयुद्धे ततः कन्यामवाप स: ।
भार्यामुवाच राजा स स्नुषेति तु नरेश्वरः ॥ ३ ३॥
एवमुक्ताब्रवीद्देवं काम्येयन्ते स्नुषेति सा ।
यस्ते जनिष्यते पुत्रस्तस्य भार्या भविष्यति ॥ ३ ४॥
तस्य सा तपसोग्रेण शैव्या वैश्यं(१) प्रसूयत ।
पुत्रं विदर्भं सुभगा शैव्या परिणता सती ॥ ३ ५॥
राजपुत्रौ तु विद्वांसौ स्नुषायां क्रथुकौशिकौ ।
पुत्रोविदर्भोऽजनयच्छूरौ रणविशारदौ ॥ ३ ६॥
लोमपादं तृतीयन्तु पश्चाज्जज्ञे सुधार्मिकः ।
लोमपादात्मजोवस्तुराहृतिस्तस्य चात्मजः ॥ ३ ७॥
कौशिकस्य चिदिः पुत्रस्तस्माच्चैद्या नृपाः स्मृताः ।
क्रथोर्विदर्भपुत्रस्तु कुन्तिस्तस्यात्मजोभवत् ॥ ३ ८॥
कुन्तेर्धृष्टसुतोजज्ञे पुरोऽधृष्टः प्रतापवान् ।
धृष्टस्यपुत्रोधर्मात्मा निर्वृतिः परवीरहा ॥ ३ ९॥
तस्य पुत्रोदशार्हस्तु महाबलपराक्रमः ।
दशार्हस्य सुतोव्योमा ततोजीमूत उच्यते ॥ ४ ०॥
जीमूतपुत्रोविकृतिस्तस्य भीमरथः सुतः ।
अथ भीमरथस्यासीत् पुत्रोरथवरः किल ॥ ४ १॥

---

(१) चेयमिति क० ।

दाता धर्म्मरतो[१] नित्यं शीलसत्यपरायणः ।
तस्य पुत्रोनवरथस्ततोदशरथः स्मृतः ॥४२॥
तस्य चैकादशरथः शकुनिस्तस्य चात्मजः ।
तस्मात् करम्भकोधन्वी देवरातोऽभवत्ततः ॥४३॥
देवक्षत्रोऽभवद्राजा देवरातिर्म्महायशाः ।
देवक्षत्रसुतोजज्ञे देवनः क्षत्रनन्दनः ॥४४॥
देवनात् स मधुर्जज्ञे यस्य मेधार्यसम्भवः ।
मधोश्चापि महातेजा मनुर्म्मनुवशस्तथा ॥४५॥
नन्दनस्य महातेजा महापुरुवशस्तथा ।
आसीत् पुरुवशात्[२] पुत्रः पुरुद्वान् पुरुषोत्तमः ॥४६॥
जज्ञे पुरुद्वतः पुत्रोभद्रवत्यां पुरुद्वहः ।
ऐक्ष्वाकी त्वभवद्भार्या सत्त्वस्तस्यामजायत ।
सत्त्वात् सत्त्वगुणोपेतः सात्वतः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥४७॥
इमां विसृष्टिं विज्ञाय ज्यामघस्य महात्मनः ।
प्रजावानेति सायोज्यं राज्ञः सोमस्य धीमतः ॥४८॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्यामघवृत्तान्तकथनं नाम
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

---

(१) दानधर्म्मरतो इति क० ख० छ० ज० ।
(२) पुरुवशः इति भ्रमजनितपाठ आदर्शपुस्तकमात्रेऽस्ति ।

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

विष्णुवंशवर्णनं ।

सूत उवाच । सात्वती रूपसम्पन्नं कौशल्या सुषुवे सुतं ।
भजिनं भजमानं च दिव्यं देवावृधं नृपं ॥१॥
अन्धकञ्च महाभोजं वृष्णिञ्च यदुनन्दनं ।
तेषां हि सर्गाश्चत्वारः शृणुध्वं विस्तरेण वै ॥२॥
भजमानस्य सृञ्जय्यां वाह्यस्योपरि वाह्यकः(१) ।
सृञ्जयस्य सुते द्वे तु वाह्यकस्ते उदावहत् ॥३॥
तस्य भार्ये भगिन्यौ ते प्रासूतेति सुतान् बहून् ।
निमिश्च पणवश्चैव वृष्णिः परपुरञ्जयः ॥४॥
ये वाह्यकार्य्यसृञ्जय्यां भजमानाद्विजज्ञिरे ।
अयुतायुतसाहस्रशतजिदथ वामकः(२) ॥५॥

---

(१) अत्र लेखकप्रमादात् आदर्शपुस्तकमात्रे भ्रमसङ्कुलितपाठाः सन्ति ; यथा, वाह्यस्योपरिवाह्यकौ इति क० ङ० च०, भजमानस्य भृतकोद्याबाह्योपरिवाह्यकौ इति ख०, ग०पुस्तके एतच्छ्लोकार्द्धाभावोवर्त्तते, भजमानस्य मृञ्जय्यावाह्यस्योपरिवाह्यकौ इति छ० ज० ।

(२) अयुतायुतसाहस्रेत्यादि भजमानाद्विजज्ञिरे इत्यन्तं श्लोकार्द्धद्वयं क० ग० ज० पुस्तकेषु न विद्यते । अन्येष्वादर्शपुस्तकेषु भ्रमात्मकपाठौ स्तः । यथा, अयुतायुतसाहस्राच्छताजिदथ वामकः इति ङ० च० छ०, अष्ट चायुतसाहस्राद्भन्ताजिदथमावकः इति ख० ।

वाह्यकार्य्याभगिन्यां ये[१] भजमानाद्विजज्ञिरे ।
तेषां देवावृधोराजा चचार परमं तपः ॥६॥
पुत्रः सर्वगुणोपेतोमम भूयादिति स्म ह ।
संयोज्यात्मानमेवं स वर्णासाजलमस्पृशत् ॥७॥
सा चोपस्पर्शनात्तस्य चकार त्रृषिमापगा ।
कल्याणञ्च नरपतेस्तस्य सा निम्नगोत्तमा ॥८॥
चिन्तयाभिपरीताङ्गा जगामाथ विनिश्चयं ।
नाधिगच्छामि तां नारीं यस्यामेवंविधः सुतः ॥९॥
भवेत्सर्वगुणोपेतोराज्ञोदेवावृधस्य हि ।
तस्मादस्य स्वयं चाहं भवाम्यद्य सहव्रता ।
जज्ञे तस्याः स्वयं हस्तो[२]भावस्तस्य यथेरितः ॥१०॥
अथ भूत्वा कुमारी तु साविन्त्री परमं वचः ।
चिन्तयामास[३]राजानं तामियेष स पार्थिवः ॥११॥
तस्यामाधत्त गर्भं स तेजस्विनमुदारधीः ।
अथ सा नवमे मासि सुषुवे सरितांवरा ॥१२॥
पुत्रं सर्वगुणोपेतं यथा देवावृधेप्सितः[४] ।

---

(१) ख० ङ० च० छ०पुस्तकेषु वाह्यकाया भगिन्यास्ते इति पाठोऽस्ति, अयन्तु न सम्यङ् ।

(२) हस्त इत्यत्र लक्षणया हस्ताद्यवयवाः उपलभ्यन्ते ।

(३) चिन्तयामास इत्यत्र कथयामास इति प्रयोगः साधीयान् ।

(४) आदर्शपुस्तकेषु अत्र लिपिकरप्रमादजनिता बहवः पाठाः सन्ति । यथा, वस्तु यथाभुवं तद इति क०, लब्धवेधावृधा तदा इति ख० ग०, तव देवाभ्टथं तदा इति ङ०, तद्देवाभ्टथयं तदा इति च०, वस्तुं वृधा तुतं तदा इति छ०, वस्तृस्तु यथा भुभं तद इति ज० ।

तत्र वंशे पुराणज्ञा गाथां गायन्ति वै द्विजाः ॥१३॥
गुणान् देवावृधस्यापि कीर्त्तयन्तोमहात्मनः ।
यथैव शृणुते दूरात् संपश्यति तथान्तिकात् ॥१४॥
बभ्रुः श्रेष्ठोमनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः ।
पुरुषाः[१] पञ्चषष्टिश्च सहस्राणि च सप्ततिः ।
येऽमृतत्वमनुप्राप्ता[२] बभ्रुर्देवावृधादपि ॥१५॥
यज्वा दानपतिर्वीरोब्रह्मण्यः सत्यवागबुधः ।
कीर्त्तिमांश्च महाभागः सात्वतानां महारथः ॥१६॥
तस्यान्ववाये सुमहाभोजयेमार्तिकावताः[३] ।
गान्धारी चैव माद्रीच वृष्णेर्भार्य्ये बभूवतुः ॥१७॥
गान्धारी जनयामास सुमित्रं मित्रनन्दनं।
माद्री युधाजितं पुत्रं सा तु वै देवमीढुषं[४] ॥१८॥
अनमित्रं सुतञ्चैव तावुभौ पुरुषोत्तमौ ।
अनमित्रसुतोनिघ्नोनिघ्नस्य द्वौ बभूवतुः ॥१९॥
प्रसेनश्च महाभागः शक्रजिच्च[५] सुतावुभौ ।
तस्य शक्रजितः पूर्वः सखा प्राणसमोऽभवत् ॥२०॥
स कदाचिन्निशापाये रथेन रथिनांवरः ।

---

(१) पुरुषाणां पञ्चषष्टिरिति क०।
(२) येनामृतत्वं संप्राप्ता इति पाठोऽत्र सङ्गतार्थः ।
(३) भोजयेमार्त्तिकावृताः इति ङ० च० छ० ।
(४) देवमीषक्रमिति ख०ग०;देवमील्ढुषमिति ङ०च०, देवमीयुषमिति छ०।
(५) शत्रुजिच्चेति ख० ग० । शक्रजित् शत्रुजिदेतदुभयपाठौ लिपिकरप्रमादजनितौ। अत्र सत्राजिदितिपाठः सम्भवपरः ।

तोयकूलादपः स्पृष्ट्वमुपस्थातुं ययौ रविं ॥२१॥
तस्योपतिष्ठतः सूर्य्यो विवस्वानग्रतः स्थितः।
अस्पष्टमूर्तिर्भगवांस्तेजोमण्डलवान् विभुः ॥२२॥
अथ राजा विवस्वन्तमुवाच स्थितमग्रतः।
यथैव व्योम्नि पश्यामि त्वामहं ज्योतिषाम्पते ।२३॥
तेजोमण्डलिनञ्चैव तथैवाप्यग्रतः स्थितं।
कोविशेषोविवस्वंस्ते साचादुपगतेन वै [१] ॥२४॥
एतच्छ्रुत्वा स भगवान् मणिरत्नं स्यमन्तकं ।
स्वकण्ठादवमुच्याथ ववन्ध नृपतेस्तदा ॥२५॥
ततोविग्रहवन्तं तं ददर्श नृपतिस्तदा ।
प्रतिमा[२]मथ तां दृष्ट्वा मुहूर्त्तं कृतवांस्तथा ॥२६॥
तमतिप्रस्थितं भूयोविवस्वन्तं स शक्रजित्।
प्रोवाचाग्निसवर्णां त्वं येन लोकान् प्रयास्यति[३] ।
तदैव मणिरत्नं तन्मां भवान् दातुमर्हति[४] ॥२७॥

---

(१) अत्र आदर्शपुस्तकमात्रे भ्रमाकुलितपाठाः सन्ति। यथा, सख्योतोपगजेन वै इति क०, संख्यानोपगतेन वै इति ख० ग० ङ०, सख्यानोपगतेन वै इति च०, सख्योनोषगतेन वै इति छ०, सख्योतोषगजेन वै इति ज०।

(२) प्रकृतिमिति च०।

(३) प्रोवाचाग्निसवर्णत्वं यदा ह्येष प्रयास्यति इति पाठोवाक्यार्थप्रतिपादकः।

(४) शक्रजितः प्रार्थनां श्रुत्वा सूर्य्येण यत् कृतं यदुक्तं वा तदभावदर्शनात् प्रोवाचाग्निसवर्णत्वमिति स्लोकात् परं कानिचिद्वाक्यानि पतितत्वेनोपलभ्यन्ते।

स्यमन्तकं नाम मणिं दत्तवांस्तस्य भास्करः।
स तमाबध्य नगरं प्रविवेश महीपतिः ॥२८॥
तं जनाः पर्यधावन्त सूर्य्योयं गच्छतीति ह।
सभां विस्मापयित्वाथ पुरीमन्तःपुरं तथा ॥२९॥
तं प्रसेनजिते दिव्यं मणिरत्नं स्यमन्तकं।
ददौ भ्रात्रे नरपतिः प्रेम्णा शक्रजिदुत्तमं ॥३०॥
स्यमन्तकोनाम मणिर्यस्य राष्ट्रे स्थितोभवेत्।
कालवर्षीच पर्जन्योनच व्याधिभयं तदा ॥३१॥
लिप्सां चक्रे प्रसेनात्तु मणिरत्नं स्यमन्तकं।
गोविन्दोनच तं लेभे शक्तोऽपि न जहार स ॥३२॥
कदाचिन्मृगयां यातः प्रसेनस्तेन भूषितः।
स्यमन्तककृते सिंहाद्वधं प्राप्तः सुदारुणं ॥३३॥
जाम्बवानृक्षराजस्तु तं सिंहं निजघान वै।
आदाय च मणिं दिव्यं स्वं बिलं प्रविवेश ह ॥३४॥
तत्कर्म कृष्णस्य ततोवृष्ण्यन्धकमहत्तराः।
मणौगृध्नुन्तु मन्वानास्तमेव विशशङ्किरे ॥३५॥
मिथ्याभिशस्तिं तेभ्यस्तां बलवानरिसूदनः।
अमृष्यमाणोभगवान् वनं स विचचार ह ॥३६॥
स तु प्रसेनमृगयामचरत्तत्र चाप्यथ।
प्रसेनस्य पदं गृह्य पुरुषैराप्तकारिभिः ॥३७॥
ऋक्षवन्तं गरिवरं विन्ध्यञ्च नगमुत्तमं।
अन्वेषणपरिश्रान्तः स ददर्श महामनाः ॥३८॥

साश्वं हतं प्रसेनं तं नाविन्दत्तत्र वै मणिं ।
अथ सिंहः प्रसेनस्य शरीरस्याविदूरतः ॥३८॥
ऋक्षेण निहतोदृष्टः पादैर्ऋक्षस्य सूचितं ।
पदैरन्वेषयामास गुहामृक्षस्य यादवः ॥४०॥
महत्यतिविले वाणीं शुश्राव प्रमदेरितां ।
धात्र्या कुमारमादाय सुतं जाम्ववतोद्विजाः ।
प्रीतिमत्याय[१] मणिना मारोदीरित्युदीरितां ॥४१॥
धात्र्युवाच । प्रसेनमबधीत् सिंहः[२] सिंहोजाम्ववता हतः ।
सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥४२॥
व्यक्तीकृतश्च शब्दं तं तूर्णं सोऽपि[३] ययौ विलं ।
अपश्यच्च विलाभ्यासे प्रसेनमवदारितं ॥४३॥
प्रविश्य चापि भगवांस्तदृक्षविलमञ्जसा ।
ददर्श ऋक्षराजानं जाम्ववन्तमुदारधीः ॥४४॥
युयुधे वासुदेवस्तु विले जाम्ववता सह ।
बाहुभ्यामेव गोविन्दोदिवसानेकविंशतिं ॥४५॥
प्रविष्टे च विलं कृष्णे वासुदेवपुरःसराः ।
पुनर्द्वारवतीमेत्य हतं कृष्णं न्यवेदयन् ॥४६॥
वासुदेवस्तु निर्जित्य जाम्ववन्तं महाबलं ।

---

(१) प्रीतिमत्याय इत्यत्र प्रीतिमुत्पाद्य इति पाठः समीचीनः ।
(२) सिंहः प्रसेनमबधीत् इति ख० ग० ।
(३) तं तूर्णं सोऽपि इत्यत्र सम्पूर्णं वापि इति पाठः आदर्शपुस्तकमात्रे वर्त्तते ।

लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मतां ॥४७॥
भगवत्तेजसा ग्रस्तोजाम्बवान् प्रसभं मणिं ।
सुतां जाम्बवतीमाशु विश्वक्सेनाय दत्तवान् ॥४८॥
मणिं स्यमन्तकं चैव जग्राहात्मविशुद्धये ।
अनुनीय ऋक्षराजं निर्ययौ च तदा विलात् ॥४९॥
एवं स मणिमादाय विशोध्यात्मानमात्मना ।
ददौ सत्राजिते(१) तं वै मणिं सात्वतसन्निधौ ॥५०॥
कन्यां पुनर्जाम्बवतीमुवाह मधुसूदनः ।
तस्मान्मिथ्याभिशापात् स व्यमुच्यत जनार्दनः ॥५१॥
इमां मिथ्याभिशस्तिं यः कृष्णस्येह व्यपोहितां ।
वेद मिथ्याभिशस्तेः स नाभिशस्यति कर्हिचित् ॥५२॥
दशस्वष्टभ्योभार्य्याभ्यः शत्रुजित्तः शतं सुताः(२) ।
ख्यातिमन्तस्त्रयस्तेषां भङ्गकारस्तु पूर्व्वजः ।
वीरोव्रतपतिश्चैव ह्यपस्वान्तस्य(३) सुप्रियः ॥५३॥
अथ द्वारवती नाम भङ्गकारस्य सुप्रजा ।
सुषुवे सा कुमारीस्तु तिस्रोरूपगुणान्विताः ॥५४॥

---

(१) शत्राजिते इति ख० ग० ङ० च० छ० ।
(२) अत्र लिपिकरप्रमादात् आदर्शपुस्तकेषु बहवः पाठाः सन्ति । यथा, दशस्वसारशत्राभिर्यज्मःभ्यश सुत एत इति क०, दशत्वर शतुजजित्वो भयेभ्यस्य युतं सुताः इति ख०, दशत्वरशत्रजिक्तेंभायत्यस्य यतं यताः इति ग०, दशस्वसारशतुजित्तो आर्य्याभ्यः शतं पुरा इति ङ० च०, दशस्वसारशत्राभिर्याज्यः भ्यशसुतं सुताः इति छ० ।
(३) ह्यपस्वान्तांश्चेति आदर्शपुस्तकमात्रे पाठोवर्त्तते ।

सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां व्रतिनीव दृढव्रता ।
तथा तपस्विनी चैव पिता कृष्णस्य तां ददौ ॥५५॥
यत्तत् सत्राजिते कृष्णोमणिरत्नं स्यमन्तकं ।
प्रादात्तदाहरद्रत्नं[1] भोजेन शतधन्वना ॥५६॥
तदा हि प्रार्थयामास सत्यभामामनिन्दितां ।
अक्रूरोरत्नमन्विच्छन् मणिञ्चैव स्यमन्तकं ॥५७॥
भद्रकारं[2] ततोहत्वा शतधन्वा महाबलः ।
रात्रौ तं मणिमादाय ततोऽक्रूराय दत्तवान् ॥५८॥
अक्रूरस्तु तदा रत्नमादाय स नरर्षभः ।
समयं कारणं चक्रे बोध्योनान्यैस्त्वयेत्युत ॥५९॥
वयमभ्युपपत्स्यामः कृष्णेन त्वं प्रधर्षितः ।
मम च द्वारकाः सर्वा वशे तिष्ठन्त्यसंशयं ॥६०॥
हते पितरि दुःखार्त्ता सत्यभामा यशस्विनी ।
प्रययौ रथमारुह्य नगरं वारणावतं ॥६१॥
सत्यभामा तु तद्वृत्तं भोजस्य शतधन्वनः ।
भर्तुर्निवेद्य दुःखार्त्ता पार्श्वस्थाश्रूण्यवर्तयत् ॥६२॥
पाण्डवानान्तु दग्धानां हरिः कृत्वोदकक्रियां ।
तुल्यार्थे चैव भ्रातॄणां नियोजयति सात्यकिं ।६३॥
ततस्त्वरितमागम्य द्वारकां मधुसूदनः ।

---

(१) आहरदित्यत्र अक्रूर इति क्रियापदमूहनीयं ।
(२) अत्र ङ० च० छ० ज० पुस्तकेषु भङ्गकारं इति पाठोऽस्ति । केवलं ख० ग० पुस्तकयोर्भङ्गकारमिति पाठोवर्त्तते ।

पूर्व्वजं हलिनं श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥६४॥
हतः प्रसेनः सिंहेन सत्राजित् शतधन्वना ।
स्यमन्तकमहं मार्गे तस्य[१] प्रहर हे प्रभो ॥६५॥
तदारोह रथं शीघ्रं भोजं हत्वा[२] महाबलं ।
स्यमन्तकोमहावाहो तदास्माकं[३] भविष्यति ॥६६॥
ततः प्रवृत्ते युद्धे तु तुमुले भोजकृष्णयोः ।
शतधन्वा न चाक्रूरमवैक्षत् सर्व्वतोदिशि ॥६७॥
अनष्टाश्वावरोहन्तु कृत्वा भोजजनार्द्दनौ[४] ।
शक्तोऽपि साध्याद्धार्द्दिक्यान्नाक्रूरोऽभ्युपपद्यत ॥७८॥
अपयाने ततोबुद्धिं भूयश्चक्रे भयान्वितः ।
योजनानां शतं साग्रं यया च प्रत्यपद्यत ॥६९॥
विज्ञातहृदया नाम शतयोजनगामिनी ।
भोजस्य बडवादित्योयया कृष्णमयोधयत् ॥७०॥
प्रवृद्धवेगा बडवा लब्ध्वनां शतयोजनम् ।
दृष्टा रथगतिस्तस्य शतधन्वानमर्द्दयत[५] ॥७१॥

(१) तस्येत्यत्र तं वै इति पाठः साधीयान् ।
(२) हत्वेत्यत्र जहीति पाठः साधुः ।
(३) अत्र आदर्शपुस्तकमात्रे भ्रमसंयुक्तपाठोऽस्ति । यथा, स च वोऽस्मिन्निति क० ज०, सचरोस्म इति ख०, ग० पुस्तकेऽस्य श्लोकस्याभावो- वर्त्तते, स च वोस्मदिति ङ० च० छ० ।
(४) अत्र युयुधाते इति क्रियापदमूहनीयं ।
(५) अत्र, क्षीणां जवानहृदयां अध्वानं शतयोजनम् । दृष्ट्वा रथस्य तां वृद्धिं शतधन्वानमर्द्दयत् इति पाठः ङ० च० छ० पुस्तकेषु वर्त्तते, अयन्तु न वाक्यार्थसङ्गतिकरः । एष श्लोकः अन्येष्वादर्शपुस्तकेषु न विद्यते ।

ततस्तस्य हयास्तास्तु श्रमात् खेदाच्च वै द्विजाः ।
खमुत्पेतूरथप्राणाः कृष्णोराममथाब्रवीत् ॥७२॥
तिष्ठस्वेह महावाहो दृष्टदोषा मया हयाः ।
पद्भ्यां गत्वा हरिष्यामि मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥७३॥
पद्भ्यामेव ततोगत्वा शतधन्वानमच्युतः ।
मिथिलाधिपतिं तं वै जघान परमास्त्रवित् ॥७४॥
स्यमन्तकं न चापश्यद्धत्वा भोजं महावलं ।
निवृत्तं चाब्रवीत् कृष्णं रत्नं देहीति लाङ्गली ॥७५॥
नास्तीति कृष्णश्चोवाच ततोरामोरुषान्वितः ।
धिक्शब्दमसकृत् पूर्व्वं प्रत्युवाच जनार्द्दनं ॥७६॥
भ्रातृत्वान्मर्षयाम्येष स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहं ।
कृत्यं न मे द्वारकया न त्वया न च वृष्णिभिः ॥७७॥
प्रविवेश ततोरामोमिथिलामरिमर्द्दनः ।
सर्व्वकामैरुपहृतैर्मैथिलेनैव पूजितः ॥७८॥
एतस्मिन्नेव काले तु बभ्रुर्मतिमतांवरः ।
नानारूपान् क्रतून् सर्व्वानाजहार निरर्गलान् ॥७९॥
दीक्षामयं सकवचं रक्षार्थं प्रविवेश ह ।
स्यमन्तककृते राजा गाधिपुत्रोमहायशाः ॥८०॥
अर्थान् रत्नानि चाग्र्याणि द्रव्याणि विविधानि च ।
षष्टिवर्षगते काले यज्ञेषु विन्ययोजयत् ॥८१॥
अक्रूरयज्ञ इत्येते ख्यातास्तस्य महात्मनः ।
बह्वन्नदक्षिणाः सर्व्वे सर्व्वकामप्रदायिनः ॥८२॥

अथ दुर्य्योधनोराजा गत्वाऽथ मिथिलां प्रभुः ।
गदाशिक्षां ततोदिव्यां बलभद्रादवाप्तवान् ॥८३॥
प्रसाद्य तु ततोविप्रा वृष्ण्यन्धकमहारथैः ।
आनीतोद्वारकामेव कृष्णेन च महात्मना ॥८४॥
अक्रूरमन्धकैः सार्द्धमुपायात् पुरुषर्षभः ।
युद्धे हत्वा तु शत्रुघ्नं सह बन्धुमता बली ॥८५॥
श्वफल्कतनयायान्तु नरायां नरसत्तमौ ।
भङ्गकारस्य तनयौ विश्रुतौ सुमहाबलौ ॥८६॥
जज्ञातेऽन्धकमुख्यस्य शत्रुघ्नोबन्धुमांश्च तौ ।
वधार्थं भङ्गकारस्य कृष्णेन प्रीतिमान् भवेत् ॥८७॥
ज्ञातिभेदभयाद् भीतः समुपेक्षितवांस्तथा ।
अपयाते तथाक्रूरे नावर्षत्पाकशासनः ॥८८॥
अनावृष्ट्या हतं राष्ट्रमभवत्तद्बधोद्यतं ।
ततः प्रसादयामासुरक्रूरं कुकुरान्धकाः ॥८९॥
पुनर्द्वारवतीं प्राप्ते तदा दानपतौ तथा ।
प्रववर्ष सहस्राक्षः कुक्षौ जलनिधेस्ततः ॥९०॥
कन्याञ्च वासुदेवाय स्वसारं शीलसम्मतां ।
अक्रूरः प्रददौ श्रीमान् प्रीत्यर्थं यदुपुङ्गवः ॥९१॥
अथ विज्ञाय योगेन कृष्णोबभ्रुगतं मणिं ।
सभामध्ये तदा प्राह तमक्रूरं जनार्द्दनः ॥९२॥
यच्च रत्नं मणिवरं तव हस्तगतं प्रभो ।
तत् प्रयच्छस्व मानार्ह विमतिमत्र मा कृथाः ॥९३॥

षष्टिवर्षगते काले यद्रोषोभूत्तदा मम ।
सुसंरूढः सकृत् प्राप्तस्तत्कालाश्रित्य स महान् ॥९४॥
ततः कृष्णस्य वचनात् सर्व्वसात्वतसंसदि ।
प्रददौ तं मणिं बभ्रुरक्लेशेन महामतिः ॥९५॥
तत आर्ज्जवसंप्राप्तबभ्रुहस्तादरिन्दमः[(१)] ।
ददौ प्रहृष्टमनसा तं मणिं बभ्रवे पुनः ॥९६॥
स कृष्णहस्तात् संप्राप्य मणिरत्नं स्यमन्तकं ।
आबध्य गान्दिनीपुत्रोविरराजांशुमानिव ॥९७॥
इमां मिथ्याभिशस्तिं योविशुद्धामपि चोत्तमां ॥
वेद मिथ्याभिशस्तिं स न व्रजेच्च कथञ्चन ॥९८॥
अनिमित्राच्छिनिर्जज्ञे कनिष्ठाद्वृष्णिनन्दनात् ॥९९॥
सत्यवाक् सत्यसम्पन्नः सत्यकस्तस्य चात्मजः ।
सात्यकिर्युयुधानस्य[(२)] तस्य भूतिः सुतोऽभवत् ॥१००॥
भूतेर्युगन्धरः पुत्र इति भौत्याः प्रकीर्त्तिताः ।
जज्ञाते तनयौ पृश्नेः श्वफल्कश्चित्रकश्च यः ॥१०१॥
श्वफल्कस्तु महाराजोधर्मात्मा यत्र वर्त्तते ।
नास्ति व्याधिभयं तत्र नचावृष्टिभयं तथा ॥१०२॥
कदाचित् काशिराजस्य विभोस्तु द्विजसत्तमाः ।
त्रीणि वर्षाणि विषये नावर्षत्पाकशासनः ॥१०३॥
स तत्र वासयामास श्वफल्कं परमार्चितं ।

---

(१) अत्र लब्ध्वेत्यहनीयं।
(२) अत्र युयुधानस्येति पाठः सङ्गतः। अद्धानस्येति ख० ।

श्वफल्कपरिवासेन प्रावर्षत्पाकशासनः ॥१०४॥
श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्या[१]मनिन्दितां ।
गान्दिनीं नाम गां सा हि ददौ विप्राय नित्यशः ॥१०५॥
सा मातुरुदरस्था वै बहुवर्षशतान् किल ।
वसति स्म न वै जज्ञे गर्भस्थान्तां पिताब्रवीत् ॥१०६॥
जायस्व शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थं चापि तिष्ठसि ।
प्रोवाच चैनं गर्भस्था सा कन्या गौर्दिने दिने ॥१०७॥
यदि दत्ता तदा स्यां हि यदि स्वामीदृतां पितः ।
तथेत्युवाच तां तस्याः पिता काममपूपुरत् ॥१०८॥
दाता यज्वा च शूरस्य श्रुतवानतिथिप्रियः ।
तस्याः पुत्रः स्मृतोऽक्रूरः श्वफल्कोभूरिदक्षिणः ॥१०९॥
उपमङ्गुस्तथा मङ्गुर्म्मृदुरस्सारिमेजयः ।
गिरिरक्ष[२] स्ततोयक्षः शत्रुघ्नोवारिमर्द्दनः[३] ॥११०॥
धर्मभृच्च सृष्टचयोवर्गमोच[४]स्तथापरः ।
आवाहप्रतिवाहौ च वसुदेवा वराङ्गना ॥१११॥
अक्रूरादुग्रसेन्यान्तु सुतौ द्वौ कुलनन्दिनौ ।
देवश्चानुपदेवश्च जज्ञाते देवसंमितौ ॥११२॥
चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विपृथु[५]रेव च ।

(१) अत्र चकारेति क्रियापदमूह्यं ।
(२) गिरिशक्त इति ख० ग० गिरिरक्षि इति ङ० च० ।
(३) प्यरिमर्द्दनः इति छ० ।
(४) गन्धमोच इति ङ० च० छ० ।
(५) विंष्टसु इति क० छ० ज० ।

अश्वग्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ ॥११३॥
अरिष्टनेमिरश्वश्च सुवर्मा वर्मचर्मभृत्।
अभूमिर्वर्ज्जभूमिश्च श्रविष्टाश्रवणे स्त्रियौ ॥११४॥
सत्यकात् काश्चिद्दुहिता(१) लेभे सा चतुरः सुतान्।
ककुदं भजमानञ्च शमीकम्बलवर्हिषौ ॥११५॥
ककुदस्य सुतोऽवृष्टि(२)र्वृष्टेस्तु तनयोऽभवत्।
कपोतरोमा तस्याथ रेवतोऽभवदात्मजः ॥११६॥
तस्यासीत्तुम्बुरुसखा(३) विद्वान् पुत्रोऽभवत्किल।
ख्यायते यस्य नाम्ना स चन्दनोदकदुन्दुभिः ॥११७॥
तस्माच्चाभिजितः(४) पुत्र उत्पन्नस्तु पुनर्वसुः।
अश्वमेधन्तु पुत्रार्थे आजहार नरोत्तमः ॥११८॥
तस्य मध्येऽतिरात्रस्य सदोमध्यात्समुत्थितं।
ततस्तु विद्वान् धर्म्मज्ञोदाता यज्वा पुनर्व्वसुः(५) ॥११९॥
तस्यापि पुत्रमिथुनं बाहुबाणाजितः किल(६)।

---

(१) सत्यदुहिता इति ङ० च०।   (२) वृष्णिरिति च०।
(३) तुम्बरसखा इति क० ङ० च०, पुरुषः पुत्र इति ख० ग०, तुम्बरुसखा इति छ० ज०।   (४) तस्येति च०।
(५) ततस्तु विद्वान् धर्म्मज्ञो इतिश्लोकार्द्धं अश्वमेधन्तु पुत्रार्थे इति श्लोकार्द्धात् प्राक् पठनीयं।
(६) अत्र आदर्शपुस्तकमात्रे भ्रमाकुलितपाठोवर्त्तते। यथा, तस्यापि पुत्रमिथुनं बाहुवानजितः बिला इति क० ज०, बाहुवानजितः बिला इत्यत्र बाहुवानजितः किल इतिपाठविनिमयेन ङ० च०छ०पुस्तकस्थितपाठः, तत्र च, बाहुमानादितः किल इति पाठविनिमयेन ख० ग०पुस्तकस्थितपाठस्य क० ज०पुस्तकयोर्वर्त्तते। बाहुवानजितः बिला इत्यत्र

आङ्कश्चाङ्ककी चैव ख्यातौ मतिमतांवरौ ॥११०॥
इमांश्चोदाहरन्त्यत्र स्लोकान् प्रति तमाङ्ककं।
सोपासङ्गानुकर्षाणां सध्वजानां वरूथिनां॥१११॥
रथानां मेघघोषाणां सहस्राणि दशैव[१] तु।
नासत्यवादी तासीत्तु नायज्वा नासहस्रदः ॥११२॥
नाशुचिर्नाप्यधर्मात्मा नाविद्वान्न कृशोऽभवत्।
आङ्कस्य धृतिः पुत्र इत्येवमनुशुश्रुमः ॥११३॥
श्वेतेन परिचारेण किशोरप्रतिमान् हयान्।
अशीतिमश्वनियुतान्याङ्कप्रतिमोऽव्रजत् ॥११४॥
पूर्वस्यान्दिशि नागानां भोजस्य प्रतिरेजिरे[२]।
रूप्यकाञ्चनकक्षाणां सहस्राण्येकविंशतिः ॥११५॥
तावन्त्येव[३] सहस्राणि उत्तरस्यान्तथा दिशि।
भूमिपालस्य भोजस्य उत्तिष्ठेत् किङ्किणी किल ॥११६॥
आङ्कस्याङ्कान्धाय[४] स्वसारं लाङ्कीन्ददौ।
आङ्कान्धस्य दुहिता द्वौ पुत्रौ सम्बभूवतुः ॥११७॥
देवकश्चोग्रसेनश्च देवगर्भसमावुभौ।
देवकस्य सुता वीरा जज्ञिरे त्रिदशोपमाः ॥११८॥

बाङ्कवाणाजितः किल इति, बाङ्कमानादितः किल इत्यत्र च, बाङ्कमानजितः किल इति पाठः सङ्गतार्थः।

(१) आसन्नित्याध्याहार्य्यम्।

(२) अत्र आदर्शपुस्तकमात्रे प्रतिमोऽभवदिति पाठोऽस्ति।

(३) तावतान्तु इति पाठः समीचीनः।

(४) अत्र आदर्शपुस्तकमात्रे आङ्कस्याप्यतिष्ठत् इति पाठोवर्त्तते।

(१)देवानामपि देवश्च सुदेवोदेवरञ्जिता ।
तेषां स्वसारः सप्तासन् वसुदेवाय संददौ ॥११९॥
वृकदेवोपदेवा च तथान्या देवरचिता ।
श्रीदेवा शान्तिदेवा च महादेवा तथापरा ॥१२०॥
सप्तमी देवकी तासां सुनासा चारुदर्शना ।
नवोग्रसेनस्य सुताः कंसस्तेषान्तु पूर्वजः ॥१२१॥
न्यग्रोधश्च सुनामा च कङ्कशंकुश्च भूमयः ।
सुतनूराष्ट्रपालश्च युद्धस्तुष्टः सुपुष्टिमान् ॥१२२॥
तेषां स्वसारः पञ्चैव कर्म्मधर्म्मवती तथा ।
शतांक्रूराष्ट्रपाला च कङ्का(२) चैव वराङ्गना ॥१२३॥
उग्रसेनोमहापत्यो विख्यातः कुकुरोद्भवः ।
कुकुराणामिमं वंशं धारयन्नमितौजसां ।
आत्मनोविपुलं वंशं प्राजावांश्च भवेन्नरः ॥१२४॥
भजमानस्य पुत्रस्तु रथिमुख्योविदूरथः ।
राज्याधिदेवः शूरश्च विदूरस्य सुतोऽभवत् ॥१२५॥
तस्य शूरस्य तु सुता जज्ञिरे बलवत्तराः ।
वातश्चैव निवातश्च शोणितः(३) श्वेतवाहनः ॥१२६॥
शमी च गदवर्मा च निदातः शक्रशक्रजित्(४) ।

---

(१) तेषां मध्ये इत्याध्याहार्य्यं ।
(२) कङ्का इति ङ०, कन्दा इति क०, कङ्का इति ज० । अन्येष्वादर्शपुस्तकेषु एतच्छ्लोकार्द्धं नास्ति ।
(३) शोणश्चेति ङ० च०, शोणिश्चैति छ०, शोणोऽथ इति ख० ।
(४) शत्रुशत्रजित् इति ख०, शक्रुशक्रुजित छ० ज० ।

शमिपुत्रः प्रतिचित्र[1] प्रतिचित्रस्य चात्मजः ॥१२७॥
स्वयम्भोजः स्वयम्भोजाद्धृदिकः सम्बभूव ह ।
हृदिकस्य सुतास्त्वासन् दश भीमपराक्रमाः ॥१२८॥
कृतवर्म्मा कृतस्तेषां शतधन्वा तु मध्यमः ।
देवार्हश्च वनार्हश्च भिषग्द्वैतरथश्च यः ॥१२९॥
सुदान्तश्च धियान्तश्च नकवान्[2] कनकोद्भवः ।
देवार्हस्य सुतोविद्वान् जज्ञे कम्बलवर्हिषः ॥१३०॥
असमौजाः सुतस्तस्य सुसमौजाश्च विश्रुतः ।
अजातपुत्राय ततः प्रददावसमौजसे ।
सुदंष्ट्रश्च सुरूपश्च कृष्ण इत्यन्धकाः स्मृताः ॥१३१॥
अन्धकानामिमं वंशं कीर्त्तयानस्तु नित्यशः ।
आत्मानोविपुलं वंशं लभते नात्र संशयः ॥१३२॥
असमक्यां जनयामास शूरोवै देवमानुषिं[3] ।
माष्यान्तु जनयामास शूरोवै देवमाढ़षं[4] ॥१३३॥
भाष्यान्तु जज्ञिरे शूराद्भोजायां पुरुषा दश ।
वसुदेवोमहाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः ॥१३४॥
जज्ञे तस्य प्रसूतस्य दुन्दुभिः प्राणदद्दिवि ।

---

(१) प्रतिच्छत्रः इति ङ० च० ।

(२) कनकात् इति क० ज०, कनकान् इति ख० ग० च० छ० ।

(३) देवमीयुषमिति ख०, देवमीलुढ़षमिति ङ० च०, देवमीढ़षमिति छ० ज० ।

(४) देवमीढुषमिति ख० ग० ।

आनकानाञ्च संह्रादः सुमहानभवद्दिवि ॥१३५॥
पपात पुष्पवर्षञ्च शूरस्य भवने महत्।
मनुष्यलोके कृत्स्नेऽपि रूपे नास्ति समोभुवि ॥१३६॥
यस्यासीत् पुरुषाग्र्यस्य कीर्त्तिश्चन्द्रमसोयथा।
देवभाग[1] स्ततोजज्ञे ततोदेवश्रवाः पुनः ॥१३७॥
अनाधृष्टिकडश्चैव[2] नन्दनश्चैव सृञ्जिनः।
श्यामः शमीको[3] गण्डूषः चतस्रस्तु वराङ्गणाः ॥१३८॥
पृथा च श्रुतवेदा[4] च श्रुतकीर्त्तिः श्रुतश्रवा।
राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीरमातरः ॥१३९॥
पृथां दुहितरञ्चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत्।
अनपत्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ ॥१४०॥
तस्मात् कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा।
कुरुवीरः पाण्डुमुख्यस्तस्माद्भार्य्यामविन्दत ॥१४१॥
पृथा जज्ञे ततः पुत्रान् त्रीनग्निसमतेजसः।
लोके प्रतिरथान् वीरान् शक्रतुल्यपराक्रमान् ॥१४२॥
धर्माद्युधिष्ठिरं पुत्रं मारुताच्च वृकोदरं।
इन्द्राद्धनञ्जयञ्चैव पृथा पुत्रानजीजनत् ॥१४३॥
माद्रवत्यान्तु जनितावाश्विनाविति विश्रुतं।
नकुलः सहदेवश्च रूपसत्त्वगुणान्वितौ ॥१४४॥

(१) देवभाज इति क०।
(२) अनाधृष्टिकड़ इति ख० ग० ज०।
(३) शनीको इति क० छ० ज०।
(४) आदर्शपुस्तकेषु उत्तरत्र श्रुतदेवा इति पाठोऽस्ति।

जज्ञे च श्रुतदेवायां तनयोवृद्धशर्मणः ।
करूषाधिपतिर्वीरोदन्तवक्त्रो[1] महाबलः ॥१४५॥
कैकेय्यां श्रुतकीर्त्यान्तु जज्ञे सन्तर्दनः पुनः ।
चेकितानवृहत्क्षत्रौ[2] तथैवान्यौ महाबलौ ॥१४६॥
विन्दानुविन्दावावन्त्यो भ्रातरौ सुमहाबलौ ।
श्रुतश्रवायां चैद्यस्तु शिशुपालोवभूव ह ॥१४७॥
दमघोषस्य राजर्षेः पुत्रोविख्यातपौरुषः ।
यः पुरासीद्दशग्रीवः संबभूवारिमर्दनः ॥१४८॥
यदुश्रवानुज[3]स्तस्य रुजकन्योनुजस्तथा[4] ।
पत्न्यस्तु वसुदेवस्य त्रयोदश वराङ्गणाः ॥१४९॥
पौरवी रोहिणी चैव मदिरा चापरा तथा ।
तथैव भद्रा वैशाखी देवकी सप्तमी तथा ॥१५०॥
सुगन्धिर्वनराजी च द्वेचान्ये परिचारिके ।
रोहिणी पौरवी चैव वाल्मीकस्यात्मजा[5] भवत् ॥१५१॥

---

(१) दत्तचक्रो इति ङ० च० छ० ।
(२) चेकितानवृहच्छत्रौ इति छ० ।
(३) यदुश्रवानुज इत्यत्र सन्धिरार्षः ।
(४) अत्र लिपिकरप्रमादादादर्शपुस्तकेषु बहुपाठाः सन्ति । यथा, दार्ढं श्रवान्नजस्तस्यन्नजकस्यात्मजस्तथा इति ख०, श्रवान्नजस्तस्नजकन्तस्य चात्मजः इति ग०, यदुश्रवानुजस्तस्य रुजकन्यारुजस्तथा इति ङ०, यदुश्रवा इत्यत्र यदुश्रवा इतिपाठविनिमयेन छ० ज० पुस्तकस्थित-पाठः, तत्र च, पादुश्रवा इति पाठविनिमयेन च०पुस्तकस्थितपाठो-ङ० पुस्तके वर्त्तते ।
(५) वाल्मीकस्याग्रजा इति क० ज० ।

ज्येष्ठा पत्नी महाभागा दयितानकदुन्दुभेः ।
ज्येष्ठं लेभे सुतं रामं सारणं निशठं तथा ॥१५२॥
दुर्द्दमं दमनं शुभ्रं पिण्डारककुशीतकौ ।
चित्रां नाम कुमारीञ्च रोहिण्यष्टौ व्यजायत ।१५३॥
पौत्रौ(१) रामस्य जज्ञाते विज्ञातौ निशितोल्मुकौ ।
पार्श्वी च पार्श्वनन्दी च शिशुः सत्यधृतिस्तथा ॥१५४॥
मन्दवाह्योऽथ रामाणगिरिकौ गिर एव च ।
शुक्लगुल्मेति गुल्मस्य दरिद्रान्तक एव च॥१५५॥
कुमार्यश्चापि पञ्चाद्या नामतस्ता निबोधत ।
अर्चिष्मती सुनन्दा च सुरसा सुवचास्तथा ॥१५६॥
तथा शतबला चैव सारणस्य सुतास्तिमाः ।
भद्राश्वोभद्रगुप्तिश्च भद्रविष्टस्तथैव च ॥१५७॥
भद्रबाहुर्भद्ररथोभद्रकल्पस्तथैव च ।
सुपार्श्वकः कीर्त्तिमांश्च रोहिताश्वश्च भद्रजः ॥१५८॥
दुर्म्मदश्चाभिभूतश्च रोहिण्याः कुलजाः स्मृताः ।
नन्दोपनन्दोमित्रश्च कुचिमित्रस्तथाचलः(२) ॥१५९॥
चित्रोपचित्रे कन्ये च स्थितः पुष्टिरथापरः ।
मदिरायाः सुता ह्येते सुदेवोऽथ विजज्ञिरे ॥१६०॥
उपविम्बोऽथ विम्बश्च सत्वदन्तमहौजसौ ।
चत्वार एते विख्याता भद्रापुत्रा महाबलाः ॥१६१॥

(५) पुत्रा इति ख० ग० ।
(१) स्तथा भव इति क० ज०, स्तथा बल इति ख० च० ।
(२) उदप्यो इति ख० ।

वैशाख्यां समदाच्छौरिः पुत्रं कौशिकमुत्तमं ।
देवक्यां जज्ञिरे शौरिः सुषेणः कीर्त्तिमानपि ॥१६२॥
तदयोभद्रसेनश्च यजुदायश्च[1] पञ्चमः ।
षष्ठोभद्रविदेकश्च कंसः सर्वान् जघान तान् ॥१६३॥
अथ तस्यामवस्थायां आयुष्मान् संबभूव ह ।
लोकनाथः पुनर्विष्णु पूर्वकृष्णः प्रजापतिः ॥१६४॥
अनुजाताऽभवत् कृष्णा सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
कृष्णासुभद्रेति पुनर्व्याख्याता वृष्णिनन्दिनी ॥१६५॥
सुभद्रायां रथी पार्थादभिमन्युरजायत ।
वसुदेवस्य भार्यासु महानागासु सप्तसु ।
ये पुत्रा जज्ञिरे शूरा नामतस्तान्निबोधत ।१६६॥
अतोऽस्य[2] सहदेवायां शूरोजज्ञेभयासखः ।
शार्ङ्गदेवा[3]जनत्तस्तु शौरी जज्ञे[4] कुलोद्वहं[5] ॥१६७॥
उपसङ्गं वसुञ्चापि तनयौ देवरक्षितौ ।
एवं दश सुतास्तस्य कंसस्तानप्यघातयत् ॥१६८॥
विजयं रोचनञ्चैव वर्द्धमानं तथैव च ।
एतान् सुर्व्वान् महाभागानुपदेवा व्यजायत ॥१६९॥
सगाह्वं महात्मानं वृकदेवी त्वजायत ।

---

(१) यजुदाय इत्यत्र यजुर्दायः यज्ञदायोवा पाठः सम्भवपरः ।
(२) अतोऽस्य इत्यत्र ऋतोऽस्य इतिपाठः सम्भवपरः ।
(३) शृङ्गदेवा इति ख० ग०, शूद्रादेवा इति क० छ० ज० ।
(४) आदर्शपुस्तकमात्रे शौरेर्जज्ञे इति पाठोवर्त्तते ।
(५) कुलोद्भवमिति ख० ग० छ० ।

आगाही च स्वसा चैव सुरूपा शिशिरायिणी ॥१७०॥
सप्तमं देवकी पुत्रं सुनामा सुषुवे भुवं[१] ।
गवेषणं महाभागं संग्रामे चित्रयोधिनं ॥१७१॥
श्राद्धदेवं[२] पुरा येन वने विरचिता द्विजाः ।
सैव्याया[३] मददच्छौरिः पुत्रं कौशिकमव्ययं ॥१७२॥
सुगन्धी वनराजी च शौरेरास्तां परिग्रहः ।
पुण्ड्रश्च कपिलश्चैव वसुदेवात्मजौ हि तौ ।
तयोराजाऽभवत् पुण्ड्रः कपिलस्तु वनं ययौ ॥१७३॥
तस्यां[४] समभवद्वीरोवसुदेवात्मजोवली ।
राजा नाम निषादोऽसौ प्रथमः स धनुर्द्धरः ॥१७४॥
विख्यातोदेवरातस्य[५] महाभागः सुतोऽभवत् ।
पण्डितानां मतं प्राज्ञैर्देवश्रवसमुद्भवं ॥१७५॥
असक्यां लभते पुत्रमनादृष्टिं[६] यशस्विनं ।
निवर्त्तः शत्रुशत्रुघ्नं श्राद्धदेवं महाबलं ॥१७६॥
अजायत श्राद्धदेवोनिषधादिर्यतः श्रुतः ।
एकलव्यो[७] महावीर्य्योनिषादैः परिवर्द्धितः ॥१७७॥
गण्डूषायानपत्याय कृष्णस्तुष्टोऽददत् सुतौ ।

---

(१) भुवि इति ख० सुतमिति ङ० छ० ।
(२) वासुदेवं इति ख० ग० । (३) शैव्याया इति ख० ।
(४) यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तस्यामितिपदेन, यस्यां पुण्ड्रः कपिलश्च सम-
भवत्सा इत्युपलभ्यते ।
(५) दिवि राजस्येति ख० ग०, देवराजस्येति ङ० च० छ० ।
(६) अनावृष्टिमिति ङ० च० ।
(७) एकालयोमहाभार्य्यो इति छ० ज० ।

चारुदेष्णश्च शाम्बश्च कृतास्त्रौ शस्त्रलक्षणौ[१] ॥१७८॥
तन्तिजस्तन्तिमालश्च स्वपुत्रौ कनकस्य तु ।
वत्सावने[२]स्त्वपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान् ।
सौतिर्ददौ सुतं वीरं शौरिं कौशिकमेव च ॥१७९॥
तपाश्च[३]क्रोधनुश्चैव विरजाः श्यामसृञ्जिमौ ।
अनपत्योऽभवच्छ्यामः श्यामकस्तु वनं ययौ ।
जुगुप्समानोभोजत्वं राजर्षित्वमवाप्नुयात् ॥१८०॥
य इदं जन्म कृष्णस्य पठते नियतव्रतः ।
श्रावयेद्ब्राह्मणश्चापि सुमहत्सुखमाप्नुयात् ॥१८१॥
देवदेवोमहातेजाः पूर्वं कृष्णः प्रजापतिः ।
विहारार्थं मनुष्येषु जज्ञे नारायणः प्रभुः ॥१८२॥
देवक्यां वसुदेवेन तपसा पुष्करेक्षणः ।
चतुर्बाहुः स विज्ञेयोदिव्यरूपः श्रियान्वितः ॥१८३॥
प्रकाशोभगवान् योगी कृष्णोमानुषमागतः ।
अव्यक्तोव्यक्तलिङ्गस्थः स एव भगवान् प्रभुः ॥१८४॥
नारायणोयतश्चक्रे प्रभवं चाव्ययोहि सः ।
देवोनारायणोभूत्वा हरिरासीत्सनातनः ॥१८५॥
योऽसृजच्चादिपुरुषं पुरा चक्रे प्रजापतिं ।
अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दनः ।

---

(१) धृतपश्चास्त्रलक्षणौ इति ङ० च० ।
(२) वत्सावनेरिति सम्प्रदानार्थे षष्ठी । वत्सावने इति ङ० च० ।
(३) उपाश्चेति ङ० च० । तपाः क्रोधनुरित्यादियोवसुदेवसुताः । अथवा, तपाश्चेति स्लोकात् प्राक् कश्चिच्छ्लोकः स्लोकार्धं वा पतितम् ।

देवोविष्णुरिति ख्यातः शक्रादवरजोऽभवत् ॥१८६॥
प्रसादजं यस्य विभोरदित्याः पुत्रकारणं।
बधार्थं सुरशत्रूणां दैत्यदानवराक्षसां ॥१८७॥
ययातिवंशजस्याथ वसुदेवस्य धीमतः।
कुलं पुण्यं यतः कर्म्म भेजे नारायणः प्रभुः ॥१८८॥
सागराः समकम्पन्त चेलुश्च धरणीधराः।
जज्वलुश्चाग्निहोत्राणि जायमाने जनार्दने ॥१८९॥
शिवाश्च प्रववुर्वाताः प्रशान्तिमभवद्रजः।
ज्योतींष्यभ्यधिकं रेजुर्जायमाने जनार्दने ॥१९०॥
अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी।
मुहूर्त्तोविजयोनाम यत्र जातोजनार्दनः ॥१९१॥
अव्यक्तः शाश्वतः कृष्णोहरिर्नारायणः प्रभुः।
जायते स्मैव भगवान् नयनैर्मोहयन् प्रजाः ॥१९२॥
आकाशात् पुष्पवृष्टींश्च ववर्ष त्रिदशेश्वरः।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिः स्तुवन्तोमधुसूदनं।
महर्षयः सगन्धर्वा उपतस्थुः सहस्रशः ॥१९३॥
वसुदेवस्तु तं रात्रौ जातं पुत्रमधोक्षजं।
श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा दिवि दिव्यैः(१) सुलक्षणैः(२)।
उवाच वसुदेवः स्वं रूपं संहर वै प्रभो ॥१९४॥

---

(१) दृष्टैरिति ख०, दिव्यैरिति क०, दिव्यैरिति क० ज०। एते पाठाः प्रमादसम्भूताः।
(२) स लक्षणैरिति ङ०, खलक्षणैरिति च० छ० ज०।

भीतोऽहं कंसतस्तात एतदेव ब्रवीम्यहं ।
मम पुत्रा हतास्तेन ज्येष्ठास्तेऽद्भुतदर्शनाः[१] ॥१९५॥
वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं स हृतवान् प्रभुः ।
अनुज्ञातः पिता त्वेनं नन्दगोपगृहं गतः[२] ।
उग्रसेनमते तिष्ठन् यशोदायै तदा ददौ ॥१९६॥
तुल्यकालन्तु गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा ।
यशोदा नन्दगोपस्य पत्नी सानन्दगोपतेः ॥१९७॥
यामेव रजनीं कृष्णोजज्ञे वृष्णिकुलप्रभुः ।
तामेव रजनीं कन्यां यशोदापि व्यजायत ॥१९८॥
तं जातं रक्षमाणस्तु वसुदेवोमहायशाः ।
प्रादात् पुत्रं यशोदायै कन्यान्तु जगृहे स्वयं ॥१९९॥
दत्वैनं नन्दगोपस्य रक्ष मामिति चाब्रवीत् ।
सुतस्ते सर्व्वकल्याणोयादवानां भविष्यति ।
अयं स गर्भोदेवक्या अस्मत्क्लेशान् हनिष्यति ॥२००॥
उग्रसेनात्मजायाञ्च कन्यामानकदुन्दुभेः ।
निवेदयामास तदा कन्येति शुभलक्षणा ॥२०१॥
स्वसायां[३] तनयं कंसोजातं नैवावधारयत् ।
अथ तामपि दुष्टात्मा ह्युत्ससर्ज[४] मुदान्वितः ॥२०२॥
हता वै या यदा कन्या जपत्येष वृथामतिः ।

(१) ध्रुवदर्शनाः इति ङ० ।
(२) नयत् इति च० छ० ज० ।
(३) स्वसरीति पाठः समीचीनः ।
(४) विससर्ज्ज इति ख० ग० ।

कन्या सा ववृधे तत्र वृष्णिसद्मनि पूजिता ॥२०३॥
पुत्रवत्परिपाल्यन्तो(१)देवा देवान् यथा(२) तदा।
तामेव विधिनोत्पन्नामाहुः कन्यां प्रजापतिं ॥२०४॥
एकादशा तु जज्ञे वै रक्षार्थं केशवस्य ह।
तां वै सर्वे सुमनसः(३) पूजयिष्यन्ति यादवाः।
देवदेवोदिव्यवपुः कृष्णः संरक्षितोऽनया ॥२०५॥

ऋषय ऊचुः। किमर्थं वसुदेवस्य भोजः कंसोनराधिपः।
जघान पुत्रान् बालान् वै तन्नोव्याख्यातुमर्हसि ॥२०६॥

सूत उवाच। शृणुध्वं वै यथा कंसः पुत्रानानकदुन्दुभेः।
जातान् जातान् शिशून् सर्व्वान् निष्पिपेष वृथामतिः॥२०७॥
भयाद्यथा महाबाहुर्जातः कृष्णोविवासितः।
तथा च गोषु गोविन्दः संवृद्धः पुरुषोत्तमः ॥२०८॥
उक्तं हि किल देवक्या वसुदेवस्य धीमतः।
सारथ्यं कृतवान् कंसोयुवराजस्तदाऽभवत् ॥२०९॥
ततोऽन्तरिक्षे वागासीद्दिव्या भूतस्य कस्यचित्।
कंसोयया सदा भीतः(४) पुष्कला लोकसाक्षिणी॥२१०॥

---

(१) आदर्शपुस्तकमात्रे परिपाल्यन्तीति पाठोवर्त्तते। अयन्तु न समीचीनः।

(२) सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु यदेति पाठोऽस्ति अयन्तु न सम्यक्।

(३) हतां वै सर्व्वमनसः इति क० छ० ज०, ताश्चैव सर्व्वमनसः इति ख०, एष श्लोकोग० पुस्तके न विद्यते, तां वै सर्व्वामनसः इति ङ०, तेषां वै सर्व्वमनसः इति च०। एते सर्व्वे पाठा लिपिकरप्रमादजनिताः।

(४) कंसमप्यत्यम्भगोत्रया इति क० ज०, कंसमत्यन्तगोत्रेया इति ख० ङ० च०, कंसमप्यभगोत्रेया इति छ०। एतत्त्रयं लिपिकरप्रमादोत्पन्नम्।

यामेतां वहसे कंस रथेन परकारणात्।
अस्या यः सप्तमोगर्भः स ते मृत्यु र्भविष्यति ॥२११॥
तां श्रुत्वा व्यथितोवाणीं तदा कंसोऽल्पथामतिः।
निष्काम्य खड्गं तां कन्यां हन्तुकामोऽभवत्तदा ॥२१२॥
तमुवाच महाबाहुर्वसुदेवः प्रतापवान्।
उग्रसेनात्मजं कंसं सौहृदात्प्रणयेन च ॥२१३॥
न स्त्रियं क्षत्रियोजातु हन्तुमर्हति कश्चन।
उपायः परिदृष्टोऽत्र मया यादवनन्दन ॥२१४॥
योऽस्याः सम्भवते गर्भः सप्तमः पृथिवीपते।
तमहन्ते प्रयच्छामि तत्र कुर्य्या यथाक्रमं ॥२१५॥
त्वं त्विदानीं यथेष्टत्वं वर्तेथा भूरिदक्षिण।
सर्वानस्यास्तु वै गर्भान्(१) सत्यं नेष्यामि ते वशं ॥२१६॥
एवं मिथ्या नरश्रेष्ठ वागेषा(२) न भविष्यति।
एवमुक्तोऽनुनीतः स जग्राह तनयांस्तदा ॥२१७॥
वसुदेवस्य तां भार्य्यामवाप्य मुदितोऽभवत्।
कंसस्तस्यावधीत् पुत्रान् पापकर्मा वृथामतिः ॥२२८॥
ऋषय ऊचुः। क एष वसुदेवस्तु देवकी च यशस्विनी।
नन्दगोपस्तु कस्त्वेष यशोदा च महायशाः।
योविष्णुं जनयामास या चैनं चाभ्यवर्द्धयत् ॥२२९॥
सूत उवाच। पुरुषाः कश्यपस्यासन्नादित्यास्तु स्त्रियस्तथा।

---

(१) आदर्शपुस्तकमात्रे, सर्व्वानस्यापि ते गर्भान् इति भ्रमात्मकपाठोऽस्ति।
(२) वाण्येषा इति क० ज०।

अथ कामान् महाबाहुर्देवक्याः समवर्द्धयत् ॥२२०॥
अचरत् स महीं देवः प्रविष्टोमानुषीं तनुं ।
मोहयन् सर्वभूतानि योगात्मा योगमायया ॥२२१॥
नष्टे धर्म्मे तदा जज्ञे विष्णुर्वृष्णिकुले स्वयं ।
कर्तुं धर्म्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनं ॥२२२॥
आहृता रुक्मिनी कन्या सत्या नग्नजितस्तदा[१] ।
सात्राजिती सत्यभामा जाम्बवत्यपि रोहिणी ॥२२३॥
सैव्या सुदेवी माद्री च सुशीला नाम चापरा ।
कालिन्दी मित्रविन्दा च लक्ष्मणा जालवासिनी[२] ॥२२४॥
एवमादीनि देवानां सहस्राणि च षोड़श ।
चतुर्द्दश तु ये प्रोक्ता गणास्त्वाप्सरसां दिवि ।
विचिन्त्य देवैः शक्रेण विशिष्टास्त्विह प्रेषिताः ॥२२५॥
पत्न्यर्थं वासुदेवस्य उत्पन्ना राजवेश्मसु ।
एताः पत्न्योमहाभागा विश्वक्सेनस्य विश्रुताः ॥२२६॥
प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च सुदेष्णः शरभ[३]स्तथा ।
चारुश्च चारुभद्रश्च भद्रचारुस्तथापरः ॥२२७॥
चारुविन्ध्यश्च[४] रुक्मिण्यां कन्या चारुमही[५] तथा ।
सानुर्भानुस्तथात्वश्च रोहितेमन्त्रयस्तथा ॥२२८॥

---

(१) तथा इति ख० ग० ।
(२) चारुहासिनी इति ख० ग० ।
(३) पूरणा इति ख० ग० ।
(४) चारुविन्दस्येति ख० ।
(५) चारुमतीति ख० ।

जरान्धकस्ताम्रवक्ता भौमरिश्च जरन्धमः[१]।
चतस्रोजज्ञिरे तेषां स्वसारोगरुड़ध्वजात् ॥२२९॥
भानुर्भौमरिकाचैव ताम्रपर्णी जरन्धमा[२]।
सत्यभामासुतानेतान् जाम्बवत्याः प्रजाः शृणु ॥२३०॥
भद्रश्च भद्रगुप्तश्च भद्रविन्द्रस्तथैव च।
सप्तबाहुश्च विख्यातः कन्या भद्रावती तथा।
सम्बोधनी च विख्याता ज्ञेया जाम्बवतीसुताः ॥२३१॥
संग्रामजिच्च शतजित् तथैव च सहस्रजित्।
एते पुत्राः सुदेव्याश्च विश्वक्सेनस्य कीर्त्तिताः ॥२३२॥
वृकोवृकश्चोवृकजिद्वृजिनी च सुराङ्गना।
मित्रबाहुः सुनीथश्च नाग्नजित्याः प्रजास्त्विह ॥२३३॥
एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोधत।
प्रयुतन्तु समाख्यातं वासुदेवस्य ये सुताः ॥२३४॥
अयुतानि तथाष्टौ च शूरा रणविशारदाः।
जनार्दनस्य वंशोवः कीर्त्तितोऽयं यथातथं ॥२३५॥
वृहती नर्तकोन्नेयी सुनये सङ्गता तथा[३]॥
कन्या सा वृहदुच्छस्य शौनेयस्य महात्मनः ॥२३६॥

---

(१) जरन्धर इति छ०। (२) जरान्धमा इति क० ज०।
(३) वृहतीनर्त्तकोनेया सुमध्यमे सङ्गतस्तथा इति क० ज०। नेया इत्यत्र नेयी इति, सुमध्यमे इत्यत्र सुमये इति, पाठव्यत्ययेन क० ज० पुस्तकस्थितपाठो ङ० च० छ० पुस्तकेषु विद्यते। नेया इत्यत्र नेयी इति, सुमध्यमे इत्यत्र सुनये इति, पाठव्यत्ययेन क० ज० पुस्तकस्थितपाठः ख० ग० पुस्तकयोर्वर्त्तते।

तस्याः पुत्रास्तु विख्यातास्त्रयः समितिशोभनाः ।
अङ्गदः कुमुदः श्वेतः कन्या श्वेता तथैव च ॥२३७॥
अवगाहस्य[१] चित्रस्य शूरश्चित्ररथ[२]स्य यः ।
चित्रसेनः सुतश्चास्य कन्या चित्रवती[३] तथा ॥२३८॥
तुम्बश्च तुम्बबाणश्च जनस्तम्बस्य तावुभौ ।
उपाङ्गस्य स्मृतौ द्वौ तु वज्रारः क्षिप्र एव च ॥२३९॥
भूरीन्द्रसेनोभूरिश्च गवेषस्य सुतावुभौ ।
युधिष्ठिरस्य कन्या तु सुतनुर्नाम विश्रुता ॥२४०॥
तस्यामश्वसुतो[४]जज्ञे वज्रोनाम महायशाः ।
वज्रस्य प्रतिबाहुस्तु सुचारुस्तस्य चात्मजः ॥२४१॥
काश्या सुपार्श्वं तनयं जज्ञे साम्बा तरस्विनं ।
तिस्रः कोट्यस्तु पुत्राणां यादवानां महात्मनां ॥२४२॥
षष्टिशतसहस्राणि वीर्य्यवन्तोमहाबलाः ॥
देवांशाः सर्व्व एवेह उत्पन्नास्ते महौजसः ॥२४३॥
दैवासुरे हता ये च असुरा वै महातपाः[५] ।
इहोत्पन्ना मनुष्येषु बाधन्ते सर्व्वमानवान् ।
तेषामुत्सादनार्थन्तु उत्पन्ना यादवे कुले ॥२४४॥
कुलानि दश चैकञ्च यादवानां महात्मनां ॥

---

(१) अगावहस्येति ङ० च० छ० ।
(२) श्चित्ररथ इति च० ।
(३) चित्रध्वजीति ख० ग० ।
(४) मत्स्यसुतो इति ख० ग० ङ० च० छ० । मत्स्यसुतो इति ज० ॥
(५) महातपस इत्यर्थे महातपाः इत्यार्षः ।

सर्व्वमेककुलं यद्वद्वर्त्तते वैष्णवे कुले ॥२४५॥
विष्णुस्तेषां प्रमाणे च प्रभुत्वे च व्यवस्थितः ।
निदेशस्थायिभिस्तस्य बध्यन्ते सर्व्व(१)मानुषाः ॥२४६॥
इति प्रसृतिर्वृष्णीनां समासव्यासयोगतः ।
कीर्त्तिता कीर्त्तनाच्चैव कीर्त्तिसिद्धिमभीप्सितां ॥२४७॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते विष्णुवंशानुकीर्त्तनं नाम
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

(१) दुष्ट इति पाठः साधीयान् ।

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

विष्णुमाहात्म्यकीर्त्तनं ।

मनुष्यप्रकृतीन् देवान् कीर्त्यमानान्निबोधत ।
सङ्कर्षणोवासुदेवः प्रद्युम्नः शाम्ब एव च ॥१॥
अनिरुद्धश्च पञ्चैते वंशवीराः प्रकीर्त्तिताः ।
सप्तर्षयः कुवेरश्च यक्षोमणिवरस्तथा(१) ॥२॥
शालकी(२)वदरश्चैव(३) विद्वान् धन्वन्तरिस्तथा ।
नन्दिनश्च महादेवः शालङ्कायन(४) उच्यते ।
आदिदेवस्तदा(५) जिष्णुरेभिश्च सह दैवतैः ॥३॥
ऋषय ऊचुः। विष्णुः किमर्थं सम्भूतः स्मृताः सम्भूतयः कति ।
भविष्याः कति वान्ये तु प्रादुर्भावा महात्मनः ॥४॥
ब्रह्मक्षेत्रे युगान्तेषु किमर्थमिह जायते।
पुनः पुनर्म्मनुष्येषु तन्नः प्रब्रूहि पृच्छतां ॥५॥
विस्तरेणैव सर्व्वाणि कर्म्माणि रिपुघातिनः ।

---

(१) मानवरस्तथेति ख०, मानवकस्तथेति ग०, मणिरथस्तथेति च० ।

(२) शालङ्की इति क० ज० शुकलीति ग० ।

(३) वरद इति ग० ङ० ज० वदरि इति च० ।

(४) सावलाकाजन इति क० ज० । अत्र शारण्यायणं इति पाठोऽर्थ-प्रतिपत्तिकरः ।

(५) स्तथा इति पाठः साधुः ।

श्रोतुमिच्छामहे सम्यग्देहैः कृष्णस्य धीमतः ॥६॥
कर्म्मणामानुपूर्व्वञ्च प्रादुर्भावाश्च ये प्रभो ।
या चास्य प्रकृतिः सूत तान्त्वास्मान् वक्तुमर्हसि ॥७॥
कथं स भगवान् विष्णुः सुरेश्वरिनिसूदनः ।
वसुदेवकुले धीमान् वासुदेवत्वमागतः ॥८॥
अमरैः सूत किं पुण्यं[१] पुण्यकृद्भिरलं कृतं ।
देवलोकं समुत्सृज्य मर्त्यलोकमिहागतः ॥९॥
देवमानुषयोर्नेता भूर्भुवःप्रसवो[२] हरिः ।
किमर्थं दिव्यमात्मानं मानुषे समवेशयत् ॥१०॥
यश्चक्रं वर्त्तयत्येकोमनुष्याणां मनोमयं ।
मनुष्ये स कथं बुद्धिं चक्रे चक्रभृतां वरः ॥११॥
गोपायनं यः कुरुते जगतां सार्व्वलौकिकं ।
स कथं गां गतोविष्णुर्गोपमन्वकरोत्प्रभुः ॥१२॥
महाभूतानि भूतात्मा योदधार चकार ह ।
श्रीगर्भः स कथं गर्भे स्त्रिया भूचरया धृतः ॥१३॥
येन लोकान् क्रमैर्जित्वा त्रिभिस्त्रींस्त्रिदशेप्सया ।
स्थापिता जगतोमार्गास्त्रिवर्गप्रवरास्त्रयः[३] ॥१४॥

---

(१) अत्र आदर्शपुस्तकेषु भ्रमात्मकपाठा वर्त्तन्ते। तथा, अमरैरवृतं पुन्यमिति क० अमरैरावृतं पुन्यमिति ङ० च० छ०, अमरैर्व्याकृतं पुन्यमिति ख० ग० ।

(२) द्युर्भुवः प्रसवो इति क० ङ० च० छ० ज०, द्योर्भुवः प्रसवो इति ख०, द्यौर्भुवः प्रसवो इति ग० ।

(३) त्रिवर्गकपुराश्रिता इति क० ज० ॥

योऽन्तकाले जगत्पीत्वा कृत्वा तोयमयं वपुः ।
लोकमेकार्णवं चक्रे दृश्यादृश्येन वर्त्मना ॥१५॥
यः पुराणे(१) पुराणात्मा वाराहं वपुरास्थितः ।
ददौ जित्वा वसुमतीं सुराणां सुरसत्तमः ॥१६॥
येन सैंहं वपुं(२) कृत्वा द्विधा कृत्वा च यत्पुनः ।
पूर्व्वदैत्योमहावीर्य्योहिरण्यकशिपुर्हतः ॥१७॥
यः पुरा ह्यनलोभूत्वा और्व्वः संवर्त्तकोविभुः ।
पातालस्थोऽर्णवगतः पपौ तोयमयं हविः ॥१८॥
सहस्रचरणं देवं सहस्रांशुं सहस्रशः ।
सहस्रशिरसं देवं यमाहुर्वै युगे युगे ॥१९॥
नाभ्यारण्याः(३) समुद्भूतं यस्य पैतामहं गृहं(४) ।
एकार्णवगते लोके तत्पङ्कजमपङ्कजं ॥२०॥
येन ते निहता दैत्याः संग्रामे तारकामये ।
सर्व्वदेवमयङ्कृत्वा सर्वायुधधरं वपुः ॥२१॥
गरुड़स्थेन चोत्सिक्तः कालनेमिर्निपातितः ।
उत्तरांशे समुद्रस्य क्षीरोदस्यामृतोदधेः ।
यः शेते शाश्वतं योगमास्थाय तिमिरं महत्॥२२॥

---

(१) पुराणे इत्यत्र पुरा वै इति पाठः समीचीनः ।
(२) वपुमित्यत्र तनुमिति पाठोविशुद्धः ।
(३) नाभ्यारण्यैः इति पाठः साधीयान ।
(४) तनुमिति ख० ग० ।

पुरारणी गर्भमधत्त दिव्यं तपःप्रकर्षाददितिः पुरा यं।
शक्रञ्च योदैत्यगणावरुद्धं गर्भावमानेन भृशं चकार॥२३॥
यदानिलोलोकपदानि हत्वा चकार दैत्यान् सलिलेशयांस्तान्।
कृत्वादिदेवस्त्रिदिवस्य देवांश्चक्रे सुरेशं पुरुहूतमेव ॥२४॥
गार्हपत्येन विधिना अन्वाहार्य्येण कर्म्मणा ।
अग्निमाहवनीयञ्च वेदिञ्चैव कुशस्रुवं ॥२५॥
प्रोक्षणीयं स्रुवञ्चैव अवभृथं तथैव च ।
अथ त्रीनिह[1] यश्चक्रे हव्यभागप्रदान्मखे ॥२६॥
हव्यादांश्च सुरांश्चक्रे कव्यादांश्च पितॄनपि।
भोगार्थं यज्ञविधिना योयज्ञोयज्ञकर्म्मणि ॥२७॥
यूपान् समित्स्रुवं सोमं पवित्रं परिधीनपि ।
यज्ञीयानि च द्रव्याणि यज्ञीयांश्च तथानलान्॥२८॥
सदस्यान् यजमानांश्च अश्वमेधान् क्रतूत्तमान्।
विबभ्राज पुरा यश्च पारमेष्ठ्येन कर्म्मणा ॥२९॥
युगानुरूपं यः कृत्वा[2] त्रीन्[3] लोकान् हि यथाक्रमं।
क्षणा निमेषाः काष्ठाश्च कलास्त्रैकालमेव च ॥३०॥
मुहूर्त्तास्तिथयोमासा दिनसंवत्सरास्तथा॥
ऋतवः कालयोगाश्च प्रमाणं त्रिविधन्तथा ॥३१॥
आयुः क्षेत्राण्युपचयं लक्षणं रूपसौष्ठवं ।

---

(१) त्रीणि च इति आदर्शपुस्तकमात्रे पाठोऽस्ति।
(२) यः कृत्वा इत्यत्र कृत्वा च इति पाठः समीचीनः।
(३) सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु, त्रयोलोकाननुक्रममिति पाठोऽस्ति, अयन्तु न सम्यङ्।

मेधा वित्तं च शौर्य्यञ्च शास्त्रस्यैव च पारणं ॥३२॥
त्रयोवर्णास्त्रयोलोकास्त्रैविद्यं पावकास्त्रयः ।
त्रैकाल्यं त्रीणि कर्म्माणि तिस्रोमायास्त्रयोगुणाः ॥३३॥
सृष्टा लोकाः सुराश्चैव येनात्यन्तेन कर्म्मणा ।
सर्व्वभूतगणाः सृष्टाः सर्व्वभूतगणात्मना ॥३४॥
नृणामिन्द्रियपूर्व्वेण(१) योगेन रमते च यः ।
गतागतानां योनेता सर्व्वत्र विविधेश्वरः ॥३५॥
योगतिर्धर्म्मयुक्तानामगतिः पापकर्म्मणां ।
चातुर्वर्ण्यस्य प्रभवश्चातुवर्ण्यस्य रचिता ॥३६॥
चातुर्विद्यस्य योवेत्ता चतुराश्रमसंश्रयः ।
दिगन्तरं नभोभूमिरापोवायुर्विभावसुः ॥३७॥
चन्द्रसूर्य्यद्वयं ज्योतिर्युगेशः चणदाचरः ।
यः परः श्रूयते देवोयः परं श्रूयते तपः ॥३८॥
यः परन्तपसः प्राज्ञर्यः परम्परमात्मवान् ।
आदित्यादिस्तु योदेवोयश्च दैत्यान्तकोविभुः ॥३९॥
युगान्तेष्वन्तकोयश्च यश्च लोकान्तकान्तकः ।
सेतुर्यीलोकसेतूनां मेध्योयोमेध्यकर्म्मणां ॥४०॥
वेद्योयोवेदविदुषां प्रभुर्यः प्रभवात्मनां ।
सोमभूतस्तु भूतानामग्निभूतोऽग्निवर्चसां ॥४१॥
मनुष्याणां मनोभूतस्तपोभूतस्तपस्विनां ।

---

(५) स्त्रीणामिन्द्रियरूपेणेति ख० ।

विनयोनयदृप्तानां[1] तेजस्तेजस्विनामपि ॥४२॥
विग्रहोविग्रहाणां योगतिर्गतिमतामपि ।
आकाशप्रभवोवायुर्वायुप्राणा हुताशनः ॥४३॥
दिवा हुताशनप्राणाः प्राणोऽग्नेर्मधुसूदनः ।
रसोऽभवच्छोणितं वै शोणितान्मांसमुच्यते ॥४४॥
मांसात्तु मेदसोजन्म मेदसोऽस्थि निरूप्यते ।
अस्थ्नो मज्जा समभवन्मज्जातः शुक्रसम्भवः ॥४५॥
शुक्राद्गर्भः समभवद्रसमूलेन कर्म्मणा ॥
तत्रापि प्रथमश्चाप[2]स्ताः[3] सौम्यराशिरुच्यते ॥४६॥
गर्भोष्मसम्भवो[4]ज्ञेयोद्वितीयोराशिरुच्यते ।
शुक्रं सोमात्मकं विद्यादार्त्तवं पावकात्मकं ॥४७॥
भावौ रसानुगावेतौ वीर्य्यं च शशिपावकौ ।
कफवर्गेऽभवच्छुक्रं पित्तवर्गे च शोणितं ॥४८॥
कफस्य हृदयं स्थानं नाभ्यां पित्तं प्रतिष्ठितं ।
देहस्य मध्ये हृदयं स्थानन्तु मनसः स्मृतं ॥४९॥
नाभीकोष्ठान्तरं यत्तु तत्र देवोहुताशनः ।
मनः प्रजापतिर्ज्ञेयं कफः सोमोविभाव्यते ॥५०॥
पित्तमग्निः स्मृतावेतावग्निसोमात्मकं जगत् ।

---

(१) नयदृष्टानामिति क० ज० । नयदृप्तानामिति ख० ङ० च० छ० ॥ पाठावेतौ न समीचीनौ ।
(२) तत्रायां प्रथमाचापः इति ङ० च० छ० ज०, इत्यपपाठः ।
(३) सा इति ङ० स इति च० छ० ज० ।
(४) गर्भोष्मसम्भव इत्यत्र सन्धिरार्षः ।

एवं प्रवर्त्तितोगर्भोवर्त्ततेऽम्बुदसन्निभः(१) ॥५१॥
वायुः प्रवेशनं चक्रे सङ्गतः परमात्मना।
स पञ्चधा शरीरस्थोविद्यते वर्द्धयेत्(२) पुनः ॥५२॥
प्राणापानौ समानश्च उदानोव्यान एव च।
प्राणोऽस्य परमात्मानं वर्द्धयन् परिवर्त्तते ॥५३॥
अपानः पश्चिमं कायमुदानोर्द्धशरीरगः(३)।
व्यानोव्यानस्यते येन समानः सर्व्वसन्धिषु ॥५४॥
भूतावाप्तिस्ततस्तस्य जायतेन्द्रियगोचरा(४)।
पृथिवी वायुराकाशमापोज्योतिश्च पञ्चमं ॥५५॥
सर्व्वेन्द्रिया निविष्टास्तं स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे।
पार्थिवं देहमाहुस्तं प्राणात्मानं च मारुतं॥५६॥
छिद्राण्याकाशयोनीनि जलास्रावं प्रवर्त्तते।
तेजश्चक्षुर्श्विता ज्योत्स्ना तेषां यन्नामतः स्मृतं।
संग्रामा विषयाश्चैव यस्य वीर्य्यात्प्रवर्त्तिताः ॥५७॥
इत्येतान् पुरुषः सर्व्वान् सृजँल्लोकान् सनातनः।
नैधनेऽस्मिन् कथं लोके नरत्वं विष्णुरागतः ॥५८॥
एष नः संशयोधीमन्नेष वै विस्मयोमहान्।
कथं गतिर्गतिमतामापन्नोमानुषीं तनुं ॥५९॥

---

(१) एवं प्रवर्त्ततोगर्भे वर्त्ततेर्वुदसन्निधे इति क० ज०, एवं प्रवर्त्तते गर्भे वर्त्ततेम्बुदसन्निभे इति ख० ग०, एवं प्रवर्त्तते गर्भे वर्त्ततेर्वुदसन्निभे इति ङ० च० छ०।
(२) वर्द्धते इति ख०।
(३) अत्र विसर्गलोपे सन्धिरार्षः।
(४) जायतेन्द्रियगोचरा इत्यत्र यलोपे सन्धिरार्षः।

श्रोतुमिच्छामहे विष्णोः कर्म्माणि च यथाक्रमं।
आश्चर्य्याणि परं विष्णुर्वेददेवैश्च कथ्यते॥६०॥
विष्णोरुत्पत्तिमाश्चर्य्यं कथयस्व महामते।
एतदाश्चर्य्यमाख्यानं कथ्यतां वै सुखावहं॥६१॥
प्रख्यातबलवीर्य्यस्य प्रादुर्भावा महात्मनः।
कर्म्मणाश्चर्य्यभूतस्य विष्णोः सत्त्वमिहोच्यतां॥६२॥
सूत उवाच। अहञ्च कीर्त्तयिष्यामि प्रादुर्भावं महात्मनः।
यथा स भगवान् जातो मानुषेषु महातपाः॥६३॥
सप्तसप्ततपः प्रोक्ता भृगुशापेन मानुषे।
जायते च युगान्तेषु देवकार्य्यार्थसिद्धये॥६४॥
तस्य दिव्यतनुं विष्णोर्गदतो मे निबोधत।
युगधर्म्मे परावृत्ते काले च शिथिले प्रभुः॥६५॥
कर्तुं धर्म्मव्यवस्थानं जायते मानुषेष्विह।
भृगोः शापनिमित्तेन देवासुरकृतेन च(१)॥६६॥
ऋषय ऊचुः। कथं देवासुरकृते अध्याहारमवाप्नुयात्।
एतद्वेदितुमिच्छामो वृत्तं(२) देवासुरं कथं॥६७॥
सूत उवाच। देवासुरं यथा वृत्तं ब्रुवतस्तन्निबोधत।
हिरण्यकशिपुर्दैत्यस्त्रैलोक्यं प्राक् प्रशासति(३)॥६८॥
बलिनाधिष्ठितं राष्ट्रं(४) पुनर्लोकत्रये क्रमात्।

---

(१) देवासुरकृते हि सः इति पाठः साधीयान्। देवासुरकुलेषु च इति ख० ग०। (२) कृत्यमिति ख० ग०।
(३) आदर्शपुस्तकमात्रे हिरण्यकशिपुर्दैत्य इति पाठोऽस्ति, अयन्तु न समीचीनः। (४) राज्यमिति ख० ग० ङ० च०।

सख्यमासीत्परं तेषां देवानामसुरैः सह ॥६९॥
युगं वै दशसङ्कीर्णमासीदव्याहतं जगत्(१)।
निदेशस्थायिनश्चैव तयोर्देवासुराभवन् ॥७०॥
बलवान् वै विवादोऽयं संप्रवृत्तः सुदारुणः।
देवासुराणां च तदा घोरःक्षयकरोमहान्॥७१॥
तेषां दायनिमित्तं वै संग्रामा बहवोऽभवन्।
वराहेऽस्मिन् दश द्वौ च षण्डामार्कोत्तराः स्मृताः॥७२॥
नामतस्तु समासेन शृणुध्वं तान् विवक्षतः।
प्रथमोनारसिंहस्तु द्वितीयश्चापि वामनः॥७३॥
तृतीयः स तु वाराहश्चतुर्थोऽमृतमन्थनः।
संग्रामः पञ्चमश्चैव सुघोरस्तारकामयः॥७४॥
षष्ठोह्याडीवक(२)स्तेषां सप्तमस्त्रैपुरः स्मृतः।
अन्धकारोऽष्टमस्तेषां ध्वजश्च नवमः स्मृतः॥७५॥
वार्त्तश्च दशमोज्ञेयस्ततोहालाहलः स्मृतः।
स्मृतोद्वादशमस्तेषां घोरकोलाहलोऽपरः॥७६॥
हिरण्यकशिपुर्दैत्योनरसिंहेन सूदितः।
वामनेन बलिर्बद्धस्त्रैलोक्याक्रमणे कृते॥७७॥
हिरण्याक्षोहतोद्वन्द्वे(३) प्रतिवादे तु दैवतैः।

---

(१) युगाख्यादशसङ्कीर्णा आसीदव्याहतं जगदिति पाठः आदर्शपुस्तकमात्रे वर्त्तते।
(२) ह्यानीवक इति ख०, ह्याडीवक इति ग०, ह्याढीवक इति ङ०च०।
(३) युद्धे इति ख० ग०।

महाबलोमहासत्वः संग्रामेष्वपराजितः ॥७८॥
दंष्ट्रायान्तु वराहेण समुद्राद्भूर्यदा कृता ॥
प्राह्लादोनिर्जितोयुद्धे इन्द्रेणामृतमन्थने ॥७९॥
विरोचनस्तु प्रह्लादिर्नित्यमिन्द्रवधोद्यतः ।
इन्द्रेणैव स विक्रम्य निहतस्तारकामये ॥८०॥
भवादवध्यतां प्राप्य विशेषास्त्रादिभिस्तु यः ।
सञ्जभो[1] निहतः षष्ठे शक्राविष्टेन विष्णुना ॥८१॥
अशक्नुवन्तोदेवेषु पुरं गोप्तुं त्रिदैवतं ।
निहताः दानवाः सर्वे त्रिपुरस्त्र्यम्बकेण तु ॥८२॥
अष्टमे त्वसुराश्चैव राक्षसाश्चान्धकारकाः ।
जितदेवमनुष्यैस्तु पितृभिश्चैव सङ्गतान् ॥८३॥
संहतान् दानवांश्चैव सङ्गतान् कृत्स्नशश्च तान्[2] ।
तथा विष्णुसहायेन महेन्द्रेण निबर्हिताः ॥८४॥
हतोध्वजोमहेन्द्रेण मायाच्छन्नश्च योधयन् ।
ध्वजे लक्ष्यं समाविश्य विप्रवर्त्तिर्महाभुजः ॥८५॥
दैत्यांश्च दानवांश्चैव संहतान् कृत्स्नशश्च तान् ।
रजिः कोलाहले सर्वान् देवैः परिवृतोऽजयत् ।
यज्ञामृतेन[3] विजितौ षण्डामार्कौ तु दैवतैः ॥८६॥
एते देवाः पुरा वृत्ताः संग्रामा द्वादशैव तु ।
देवासुरक्षयकराः प्रजानामशिवाय च ॥८७॥

---

(१) सञ्जसो इति क० ज०, जसम्भो इति ख० ।
(२) प्राप्य इत्यध्याहार्य्यं । (३) यज्ञायत्तेनेति छ० ।

हिरण्यकशिपू राजा वर्षाणामर्वुदं बभौ ।
तथा शतसहस्राणि ह्यधिकानि द्विसप्तति ।
अशीतिं च सहस्राणि त्रैलोक्यस्येश्वरोऽभवत् ॥८८॥
पर्याये तस्य राजाऽनु बलिर्वर्षार्वुदं पुनः ।
षष्टिं चैव सहस्राणि त्रिंशच्च नियुतानि च ॥८९॥
बलेराज्याधिकारस्तु यावत्कालं बभूवह ।
प्रह्लादेन गृहीतोऽभूत्तावत्कालं तदासुरैः ॥९०॥
इन्द्रास्त्रयस्ते विख्याता असुराणां महौजसः ।
दैत्यसंस्थमिदं सर्वमासीद्दशयुगं किल ॥९१॥
असपत्न ततः सर्वं राष्ट्रं दशयुगं पुरा[1] ।
त्रैलोक्यमव्ययमिदं महेन्द्रेण तु पाल्यते ॥९२॥
प्रह्लादस्य ततश्चादस्त्रैलोक्यं कालपर्ययात् ।
पर्यायेण च संप्राप्ते त्रैलोक्ये पाकशासनः ॥९३॥
ततोऽसुरान् परित्यज्य यज्ञे देवा उपागमन् ।
यज्ञे देवानथ गते काव्यं ते ह्यसुराब्रुवन् ॥९४॥
हृतं नोमिषतां राष्ट्रं त्यक्ता यज्ञं पुनर्गताः ।
स्थातुं न शक्नुमोह्यद्य[2] प्रविशामो रसातलं ॥९५॥
एवमुक्तोऽब्रवीदेतान् विषण्णः सान्त्वयन् गिरा ।
माभैष्ट धारयिष्यामि तेजसा स्वेन चासुराः[3] ॥९६॥

---

(१) पुनः इति ङ० च० ।
(२) पृथ्यां इति छ० ।
(३) वै पुरा इति ख०, ग० पुस्तके एतच्छ्लोकार्द्धाभावोवर्त्तते । ख० ग० पुस्तकव्यतिरिक्तपुस्तकेषु वै सुराः इति पाठोविद्यते, अयन्त्वपपाठः ।

वृष्टिरोषधयश्चैव रसावसु च यद्वयं।
कृत्स्ना मयि च तिष्ठन्ति पादस्तेषां सुरेषु वै।
युष्मदर्थं प्रदास्यामि तत्सर्वं धार्यते मया॥९७॥
ततोदेवासुरान् दृष्ट्वा धृतान् काव्येन धीमता।
अमन्त्रयंस्तदा ते वै सविग्ना विजिगीषया॥९८॥
एष काव्य इदं सर्वं व्यावर्त्तयति नोबलात्।
साधु गच्छामहे तूर्णं क्षीणानाप्याययस्व तान्[१]।
प्रसह्य हत्वा शिष्टान् वै[२] पातालं प्रापयामहे॥९९॥
ततोदेवाः सुसंरब्धा दानवानभिसृत्य वै।
जघ्नुस्तैर्बध्यमानास्ते काव्यमेवाभिदुद्रुवुः॥१००॥
ततः काव्यस्तु तान् दृष्ट्वा तूर्णं देवैरभिद्रुतान्।
समरेऽस्त्रचताऽर्त्तांस्तान्[३] देवेभ्यस्तान् दितेः सुतान॥१०१॥
काव्योदृष्ट्वा स्थितान् देवान् तत्र देवोभ्यचिन्तयत्।
तानुवाच ततोध्यात्वा पूर्ववृत्तमनुस्मरन्॥१०२॥
त्रैलोक्यं विजितं सर्वं वामनेन त्रिभिः क्रमैः[४]।
बलिर्बद्धोहतोजम्भोनिहतश्च विरोचनः॥१०३॥

---

(१) क्षीणानाप्ययर्य्यादता इति क० ज०। क्षीणानाप्याययर्धिमान् इति ख०, एतच्छ्लोकार्द्धं ग० पुस्तके न विद्यते, क्षीणानाप्याययद्धितान् इति ङ० च०, क्षीणानाप्यपर्य्यादतान् इति छ०। एते पाठा भ्रममूलाः।
(२) शिष्टास्तु इति आदर्शपुस्तकपाठोऽस्ति।
(३) सर्व्वेषु आदर्शपुस्तकेषु, समरच्चतशस्त्रार्त्तान् इति पाठोवर्त्तते, अयं न समीचीनः।
(४) त्रिविक्रमैः इति ख०।

महार्हेषु द्वादशसु संग्रामेषु सुरैर्हताः ।
तैस्तैरुपायैर्भूयिष्ठा निहता ये प्रधानतः ॥१०४॥
किञ्चिच्छिष्टास्तु[१] वै यूयं युद्धेष्वन्त्येषु वै स्वयं[२] ।
नीतिं वोहि विधास्यामि कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यतां ॥१०५॥
यास्याम्यहं महादेवं मन्त्रार्थे विजयाय वः ।
अग्निमाप्याययेद्धोता मन्त्रैरेव वृहस्पतिः ॥१०६॥
ततोयास्याम्यहं देवं मन्त्रार्थे नीललोहितं ।
युष्माननुग्रहीष्यामि पुनः पश्चादिहागतः ॥१०७॥
यूयं तपश्चरध्वं वै संवृता वल्कलैर्वने ।
न वै देवा बधिष्यन्ति यावदागमनं मम ॥१०८॥
अप्रतीपांस्ततोमन्त्रान् देवात् प्राप्य महेश्वरात् ।
योत्स्यामहे पुनर्देवांस्ततः प्राप्स्यथ वै जयं ॥१०९॥
ततस्ते कृतसंवादा देवानूचुस्ततोऽसुराः ।
न्यस्तवादा वयं सर्वे लोकान् यूयं क्रमन्तु[३] वै ॥११०॥
वयं तपश्चरिष्यामः संवृता वल्कलैर्वने ।
प्रह्लादस्य वचः श्रुत्वा सत्यव्याहरणं तु तत् ॥१११॥
ततोदेवा निवृत्ता वै विज्वरा मुदिताश्च ह ।
न्यस्तशस्त्रेषु दैत्येषु स्वान् वै जग्मु र्यथागतान् ॥११२॥
ततस्तानब्रवीत्काव्यः कञ्चित्कालमुपास्यतां ।

---

(१) अल्पाः शिष्टास्तु इतिपाठः साधीयान् ।
(२) त्वयमिति ख० ग० ।
(३) आक्रामत इत्यर्थे क्रमन्तु इत्यार्षः ।

निरुत्सुकैस्तपोयुक्तैः कालं कार्यार्थसाधकैः ।
पितुर्ममाश्रमस्था वै सर्वे देवाः सवासवाः ॥११३॥
स सन्दिश्यासुरान् काव्योमहादेवं प्रपद्य च ।
प्रणम्यैनमुवाचाथ जगत्प्रभवमीश्वरं ॥११४॥
मन्त्रानिच्छाम्यहं देव ये न सन्ति बृहस्पतौ ।
पराभवाय देवानामसुरेष्वभयावहान् ॥११५॥
एवमुक्तोऽब्रवीद्देवोमन्त्रानिच्छसि वै द्विज ।
व्रतं चर मयोद्दिष्टं ब्रह्मचारी समाहितः ॥११६॥
पूर्णं वर्षसहस्रं वै कुण्डधूममवाक्छिराः ।
यद्युपास्यसि भद्रन्ते मत्तोमन्त्रमवाप्स्यसि ॥११७॥
तथोक्तोदेवदेवेन स शुक्रस्तु महातपाः ।
पादौ संस्पृश्य देवस्य बाढ़मित्यभ्यभाषत ॥११८॥
व्रतं चराम्यहं शेषं यथोद्दिष्टोऽस्मि वै प्रभो ।
ततोनियुक्तोदेवेन कुण्डधारोस्य धूमकृत् ॥११९॥
असुराणां हितार्थाय तस्मिन् शुक्रे गते तदा ।
मन्त्रार्थं तत्र वसति ब्रह्मचर्यंमहेश्वरः ॥१२०॥
तद्बुद्ध्वा नातिपूर्वन्तु(१) राज्यं न्यस्तं तदासुरैः ।
तस्मिन् छिद्रे तदामर्षा देवास्तान् समभिद्रवन् ।
निशितात्तायुधाः सर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः ॥१२१॥
दृष्ट्वासुरगणा देवान् प्रगृहीतायुधान् पुनः ।

(१) तद्बुद्ध्वा नीतिपूर्व्वन्तु इति क० ख० च० ज०, ग० पुस्तके एतच्छ्लोकार्द्धाभावोदृश्यते ।

उत्पेतुः सहसा सर्वे सन्त्रस्तास्ते ततोऽभवन् ॥१२२॥
न्यस्तशस्त्रे जये इते आचार्यव्रतमास्थिते ।
सन्त्यज्य समयं देवास्ते सपत्नजिघांसवः[१] ॥१२३॥
अनाचार्य्यास्तु[२] भद्रं वो विश्वस्तास्तपसि स्थिताः ।
चीरवल्काजिनधरा निष्क्रिया निष्परिग्रहाः ॥१२४॥
रणे विजेतुं देवान् वै न शक्यामः कथञ्चन ।
अयुद्धेन प्रपद्यामः शरणं काव्यमातरं ॥१२५॥
ज्ञापयामस्तत[३]मिदं यावदागमनं गुरोः ।
विनिवृत्ते ततः काव्ये योत्स्यामोयुधि तान् सुरान् ॥१२६॥
एवमुक्त्वासुरान् योग्यं शरणं काव्यमातरं ।
प्रापद्यन्त ततोभीतास्तदा चैव तदाऽभयं ॥१२७॥
दत्तन्तेषान्तु भीतानां दैत्यानामभयार्थिनां ।
न भेतव्यं न भेतव्यं भयन्त्यजत दानवाः ॥१२८॥
मत्सन्निधौ वर्त्ततां वोन भीर्भवितुमर्हति ।
भयाच्चाप्यभिपन्नांस्तान् दृष्ट्वा देवासुरांस्तदा ॥१२९॥
अभिजग्मुः प्रसह्यैतानविचार्य बलाबलं ।
तांस्तस्तान् बध्यमानांश्च देवैर्दृष्ट्वासुरांस्तदा ॥१३०॥
देवी क्रुद्धाब्रवीदेनाननिन्द्रत्वं करोम्यहं ।
संस्तभ्य शीघ्रं संरभादिन्द्रं साऽभ्यचरत्ततः ॥१३१॥
ततः संस्तंभितं दृष्ट्वा शक्रं देवास्तु यूपवत् ।

(१) आजग्मुरित्यूहनीयं ।
(२) वयमिति शेषः ।
(३) दुत्तमिति ख० ।

व्यद्रवन्त ततोभीता दृष्ट्वा शक्रं वशीकृतं ॥१२२॥
गतेषु सुरसंघेषु विष्णुरिन्द्रमभाषत ।
मां त्वं प्रविश भद्रन्ते नेष्यामि त्वां सुरेश्वर ॥१२३॥
एवमुक्तस्ततोविष्णुं प्रविवेश पुरन्दरः ।
विष्णुना रचितं दृष्ट्वा देवी क्रुद्धा वचोऽवदत् ॥१२४॥
एषा[१]त्वां विष्णुना सार्द्धं दहामि मघवान्निव ।
मिषतां सर्वभूतानां दृश्यतां मे तपोबलं ॥१२५॥
तयाभिभूतौ तौ देवाविन्द्रविष्णू जजल्पतुः ।
कथं मुच्येव[२] सहितौ विष्णुरिन्द्रमभाषत ॥१२६॥
इन्द्रोऽब्रवीज्जहि ह्येनां यावन्नौ न दहेद्विभो ।
विशेषेणाभिभूतोहमतस्त्वञ्जहि मा चिरं ॥१२७॥
ततः समीक्ष्य तां विष्णुः स्त्रीवधं कर्त्तुमास्थितः ।
अभिध्याय ततश्चक्रमापन्नः सत्वरं प्रभुः ॥१२८॥
तस्याः सत्वरमाणायाः शीघ्रकारी सुरारिहा ।
स्त्रियोविष्णुस्ततोदेव्याः क्रूरं बुद्ध्वा चिकीर्षितं ।
क्रुद्धस्तदस्त्रमाविध्य शिरश्चिच्छिद माधवः ॥१२९॥
तं दृष्ट्वा स्त्रीवधं घोरं चुकोप भृगुरीश्वरः ।
ततोऽभिशस्तो[३]भृगुणा विष्णुर्भार्य्यावधे तदा ॥१४०॥
यस्मात्ते जानता धर्म्मानवध्या स्त्री निषूदिता ।
तस्मात्त्वं सप्तकृत्वोवै मानुषेषु प्रपत्स्यसि ॥१४१॥

(१) एका इति क० ज० ।
(२) मुच्याव इति पाठोविशुद्धः ।
(३) अभिशप्त इति पाठः सङ्गतः ।

ततस्तेनाभिशापेन नष्टे धर्मे पुनः पुनः ।
लोके सर्वहितार्थाय जायते मानुषेष्विह ॥१४२॥
अनुव्याहृत्य विष्णुं स तदादाय शिरः स्वयं ।
समानीय ततः काये अपेगृह्येदमब्रवीत् ॥१४३॥
एष त्वां विष्णुना सत्ये हतां संजीवयाम्यहं ।
यदि कृत्स्नोमया धर्मश्चरितोज्ञायतेऽपि वा ।
तेन सत्येन जीवस्व यदि सत्यं ब्रवीम्यहं ॥१४४॥
सत्याभिव्याहृता तस्य देवी संजीविता तदा ।
तदा तां प्रोच्य शीताभिरद्भिर्जीवेति सोऽब्रवीत् ॥१४५॥
ततस्तां सर्व्वभूतानि दृष्ट्वा सुप्तोत्थितामिव ।
साधु साध्वित्यदृश्यानां वाचस्ताः सस्वरुर्दिशः ॥१४६॥
दृष्ट्वा सञ्जीवितामेवं देवीं तां भृगुणा तदा ।
मिषतां सर्वभूतानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥१४७॥
असंभ्रान्तेन भृगुणा पत्नीं सञ्जीवितां ततः ।
दृष्ट्वा शक्रोन लेभेऽथ शर्म काव्यभयात्ततः ॥१४८॥
प्रजागरे(१) ततस्त्वेन्द्रोजयन्तीमात्मनः सुतां ।
प्रोवाच मतिमान् वाक्यं स्वां कन्यां पाकशासनः ॥१४९॥
एष काव्योह्यनिन्द्राय चरते दारुणं तपः ।

---

(१) प्रजागरे इति श्लोकार्द्धस्य ख० पुस्तके अभावोवर्त्तते, प्रजागार इति ग०, ख० ग०पुस्तकव्यतिरिक्तेषु प्रजागरे इति पाठोऽस्ति, अयन्तु लेखकप्रमादसम्भूत एव। प्रजागरे इत्यत्र प्रजागारे अथवा जजागार इति पाठः संगतार्थः ।

तेनाहं व्याकुलः पुत्रि कृतोऽधृतिमता दृढं ॥१५०॥
गच्छ सम्भावयस्वैनं श्रमापनयनैः शुभैः ।
तैस्तैर्मनोनुकूलैश्च ह्युपचारैरतन्द्रिता ॥१५१॥
देवी सा हीन्द्रदुहिता जयन्ती शुभचारिणी ।
युक्तध्यानञ्च श्राम्यं(१) तन्दुर्बलं धृतिमास्थितं ॥१५२॥
पित्रा यथोक्तं काव्यं(२) सा काव्ये कृतवती तदा ।
गीर्भिश्चैवानुकूलाभिः स्तुवती वल्गुभाषिणी ॥१५३॥
गात्रसंवाहनैः काले सेवमाना सुखावहैः ।
शुश्रूषन्त्यनुकूला च उवास बहुलाः समाः ॥१५४॥
पूर्णे धूमव्रते चापि घोरे वर्षसहस्रिके ।
वरेण छन्दयामास काव्यं प्रीतोऽभवत्तदा ॥१५५॥
एवं ब्रुवन् त्वयैकेन चीर्णं नान्येन केनचित् ।
तस्मात्त्वं तपसा बुध्या श्रुतेन च बलेन च ॥१५६॥
तेजसा चापि विबुधान् सर्व्वानभिभविष्यसि ।
यच्च किञ्चिन्मम ब्रह्मन् विद्यते भृगुनन्दन ॥१५७॥
साङ्गञ्च सरहस्यञ्च यज्ञोपनिषदान्तथा ।
प्रतिभास्यति ते सर्वं तच्चाद्यन्तं न कस्यचित् ॥१५८॥

---

(१) मुडक्तयधानं श्राम्यमिति क० ज०, युक्तध्यानञ्च श्राम्यन्तमिति ख०, मुक्तं व्यानञ्च श्राम्यं तमिति ग०, मुण्डकूप धनं श्राम्यमिति ङ० च०, कुण्डूपधानं श्राम्यं तमिति छ० । एतेषामर्थरहितत्वान्नैकोऽपि व्यासभाषितः । मुक्तं व्यानञ्चेत्यत्र मुक्तोपधानमितिपाठः सङ्गतार्थः । श्राम्यमित्यत्र श्रान्तमिति पाठः साधुः ।

(२) उपगम्येति क्रियापदमूहनीयं ।

सर्वाभिभावी तेन त्वं द्विजश्रेष्ठो भविष्यसि ।
एवं दत्त्वा वरां[१]स्तस्मै भार्गवाय पुनः पुनः ॥१५९॥
अजेयत्वं धनेशत्वमवध्यत्वं च वै ददौ ।
एतान् लब्ध्वा वरान् काव्यः सम्प्रहृष्टतनूरुहः ॥१६०॥
हर्षात् प्रादुर्बभौ तस्य देवस्तोत्रं महेश्वरं ।
तदा तिर्यक्स्थितस्त्वेवं तुष्टुवे नीललोहितं ॥१६१॥
नमोऽस्तु शितिकण्ठाय सुरापाय सुवर्चसे ।
रिरिहाणाय[२] लोपाय वत्सराय जगत्पते ॥१६२॥
कपर्दिने ह्यूर्द्धरोमणे हयाय करणाय च ।
संस्कृताय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥१६३॥
उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मील्ढ्वे[३] ।
वसुरेताय रुद्राय तपसे चीरवाससे ॥१६४॥
ह्रस्वाय मुक्तकेशाय सेनान्ये रोहिताय च ।
कवये राजवृद्धाय तक्षकक्रीडनाय[४] च ॥१६५॥
गिरिशायार्कनेत्राय यतिने[५] जाम्बवाय च ।
सुवृत्ताय सुहस्ताय धन्विने भार्गवाय च ॥१६६॥
सहस्रबाहवे चैव सहस्रामलचक्षुषे ।

---

(१) वरमिति ख० ग० ङ० च० छ० ।
(२) रेरिहाणाय लोपायेति ङ० च० छ० । अत्र, अरिहननरूपाय इति पाठः समीचीनः ।
(३) मीढुषे इति क० ज०, मीयुषे छ० ।
(४) तक्षकाक्रीडनाय इति छ० ।
(५) मतये इति ख० ।

सहस्रकुक्षये चैव सहस्रचरणाय च ॥१६७॥
सहस्रशिरसे चैव बहुरूपाय वेधसे।
भवाय विश्वरूपाय श्वेताय पुरुषाय च ॥१६८॥
निषङ्गिने कवचिने सूक्ष्माय[१] क्षपणाय[२] च।
ताम्राय चैव भीमाय उग्राय च शिवाय च ॥१६९॥
बभ्रवे च पिशङ्गाय पिङ्गलायारुणाय च।
महादेवाय सर्व्वाय विश्वरूपशिवाय च ॥१७०॥
हिरण्याय च शिष्टाय श्रेष्ठाय मध्यमाय च।
पिनाकिने चेषुमते चित्राय रोहिताय च॥१७१॥
दुन्दुभ्यायैकपादाय अर्हाय बुद्धये तथा।
मृगव्याधाय सर्पाय स्थाणवे भीषणाय च ॥१७२॥
बहुरूपाय चोग्राय त्रिनेत्रायेश्वराय च।
कपिलायैकवीराय मृत्यवे त्र्यम्बकाय च ॥१७३॥
वास्तोस्पते पिनाकाय शङ्कराय शिवाय च।
आरण्याय[३] गृहस्थाय[४] यतिने ब्रह्मचारिणे॥१७४॥
सांख्याय चैच योगाय ध्यानिने दीक्षिताय च।
अन्तर्हिताय शर्व्वाय मान्याय मालिने तथा ॥१७५॥
बुद्धाय चैव शुद्धाय मुक्तये केवलाय च।

---

(१) शुभ्राय इति ङ० च०।
(२) पक्षणाय इति ङ० च०।
(३) अरण्यायेति ङ० च०।
(४) गृहस्थायेति ङ० च०।

रोधसे चेकितानाय ब्रह्मिष्ठाय महर्षये ॥१७६॥
चतुष्पादाय मेध्याय धर्मिणे शीघ्रगाय च।
शिखण्डिने कपालाय दंष्ट्रिणे विश्वमेधसे ॥१७७॥
अप्रतीघाताय दीप्ताय भास्कराय सुमेधसे।
क्रूराय विकृतायैव वीभत्साय शिवाय च ॥१७८॥
सौम्याय चैव पुण्याय धार्मिकाय शुभाय च।
अवध्याय मृताङ्गाय नित्याय शाश्वताय च ॥१७९॥
साद्याय[१] शरभायैव शूलिने च त्रिचक्षुषे।
सोमपायाज्यपायैव धूमपायोष्मपाय च ॥१८०॥
शुचये रेरिहाणाय सद्योजाताय मृत्यवे।
पिशिताशाय खर्वाय मेधाय वैद्युताय च ॥१८१॥
व्याश्रिताय अविष्ठाय भारतायान्तरिक्षये[२]।
क्षमाय सहमानाय सत्याय तपनाय च ॥१८२॥
त्रिपुरघ्नाय दीप्ताय चक्राय रोमशाय च।
तीग्मायुधाय मेध्याय सिद्धाय च पुनस्तये ॥१८३॥
रोचमानाय खण्डाय स्फीताय ऋषभाय च।
भोगिने पुञ्जमानाय शान्तायैवोर्द्ध्वरेतसे ॥१८४॥
अघघ्नाय मखघ्नाय मृत्यवे यज्ञियाय च।
कृशानवे प्रचेताय वह्नये किशलाय च ॥१८५॥

(१) कव्यायेति ङ० च०।
(२) भारतायान्तरिक्षवे इति ङ० च० छ०।

सिकत्याय प्रसन्नाय वरेण्यायैव चक्षुषे[१]।
चिप्रगवे सुधन्वाय प्रमेध्याय पिवाय च ।१८६॥
रक्षोघ्नाय पशुघ्नाय विघ्नाय शयनाय च ।
विभ्रान्ताय महन्ताय अन्तये दुर्गमाय च॥१८७॥
दक्षाय च जघन्याय लोकानामीश्वराय च ।
अनामयाय चोर्द्धाय संहत्याधिष्ठिताय च ॥१८८॥
हिरण्यबाहवे चैव सत्याय शमनाय च ।
असिकल्याय माघाय रीरिण्यायैकचक्षुषे ॥१८९॥
श्रेष्ठाय वामदेवाय ईशानाय च धीमते ।
महाकल्पाय दीप्ताय रोदनाय हसाय च ॥१९०॥
वृतधन्वने[२] कवचिने रथिने च वरूथिने ।
भृगुनाथाय शुक्राय वह्निरिष्टाय[३] धीमते ॥१९१॥
अघाय अघसंसाय विप्रियाय प्रियाय च ॥
दिग्वासःकृत्तिवासाय भगघ्नाय नमोऽस्तु ते[४] ॥१९२॥
पशूनां पतये चैव भूतानां पतये नमः ।
प्रणवे ऋग्यजुःसाम्ने स्वधायै च सुधाय च ॥१९३॥
वषट्कारतमायैव तुभ्यमन्तात्मने नमः ।

---

(१) वरेण्यायैकचक्षुषे इति ख० ।
(२) दृढधन्विने इति ख० ङ० च० छ० । दृढधन्वने इति प्रयोगः समीचीन ।
(३) वह्निरेताय इति ख० ग० ।
(४) नमोनमः इति ख० ग० ।

खड्गे धात्रे तथा होत्रे हर्त्रे च चपणाय[१] च ॥१९४॥
भूतभव्यभवायैव तुभ्यङ्कालात्मने नमः ।
वसवे चैव साध्याय रुद्रादित्याश्विनाय च ॥१९५॥
विश्वाय मरुते चैव तुभ्यन्देवात्मने नमः ।
अग्निसोमर्त्विगिज्याय पशुमन्त्रौषधाय च ॥१९६॥
दक्षिणावभृथायैव तुभ्यं यज्ञात्मने नमः ।
तपसे चैव सत्याय त्यागाय च शमाय च ॥१९७॥
अहिंसायाप्यलोभाय सुवेशायातिशाय च ।
सर्वभूतात्मभूताय तुभ्यं योगात्मने नमः ॥१९८॥
पृथिव्यै चान्तरिक्षाय दिवाय च महाय च ।
जनस्तपाय सत्याय तुभ्यं लोकात्मने नमः ॥१९९॥
अव्यक्तायाथ महते भूतायैवेन्द्रियाय च ।
तन्मात्राय महान्ताय तुभ्यन्तत्त्वात्मने नमः ॥२००॥
नित्याय चार्थलिङ्गाय[२] सूक्ष्माय चेतनाय च।
शुद्धाय विभवे चैव तुभ्यं नित्यात्मने नमः ॥२०१॥
नमस्ते त्रिषु लोकेषु स्वरान्तेषु[३] भवादिषु ।
सत्यान्तेषु महान्तेषु चतुर्षु च नमोऽस्तु ते ॥२०२॥
नमः स्तोत्रे मया ह्यस्मिन् सदसद्व्याहृतं विभो ।
मद्भक्त इति ब्रह्मण्य सर्वन्तत् चन्तुमर्हसि ॥२०३॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते विष्णुमाहात्म्ये शम्भुस्तवकीर्त्तनं नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

(१) चोपणाय इति ख० ।
(२) चाथ लिङ्गाय इति ख० क०, चाप्यलिङ्गाय इति च० ।
(३) स्वरितेषु इति ज० ।

सिकत्याय प्रसन्नाय वरेण्यायैव चक्षुषे[१]।
क्षिप्रगवे सुधन्वाय प्रमेध्याय पिवाय च ।१८६॥
रक्षोघ्नाय पशुघ्नाय विघ्नाय श्वयनाय च ।
विभ्रान्ताय महन्ताय अन्तये दुर्गमाय च॥१८७॥
दक्षाय च जघन्याय लोकानामीश्वराय च ।
अनामयाय चोर्द्धाय संहत्याधिष्ठिताय च ॥१८८॥
हिरण्यबाहवे चैव सत्याय शमनाय च ।
असिकल्याय माघाय रीरिण्यायैकचक्षषे ॥१८९॥
श्रेष्ठाय वामदेवाय ईशानाय च धीमते ।
महाकल्पाय दीप्ताय रोदनाय हसाय च ॥१९०॥
दृतधन्वने[२] कवचिने रथिने च वरूथिने ।
भृगुनाथाय शुक्राय वह्निरिष्टाय[३] धीमते ॥१९१॥
अघाय अघसंसाय विप्रियाय प्रियाय च ॥
दिग्वासःकृत्तिवासाय भगघ्नाय नमोऽस्तु ते[४] ॥१९२॥
पशूनां पतये चैव भूतानां पतये नमः ।
प्रणवे ऋग्यजुःसाम्ने स्वधायै च सुधाय च ॥१९३॥
वषट्कारतमायैव तुभ्यमन्तात्मने नमः ।

---

(१) वरेण्यायैकचक्षुषे इति ख० ।
(२) दृढधन्विने इति ख० ङ० च० छ० । दृढधन्वने इति प्रयोगः समीचीनः ।
(३) वह्निरेताय इति ख० ग० ।
(४) नमोनमः इति ख० ग० ।

स्रष्ट्रे धात्रे तथा होत्रे हर्त्रे च क्षपणाय[१] च ॥१९४॥
भूतभव्यभवायैव तुभ्यङ्कालात्मने नमः ।
वसवे चैव साध्याय रुद्रादित्याश्विनाय च ॥१९५॥
विश्वाय मरुते चैव तुभ्यन्देवात्मने नमः ।
अग्निसोमर्त्विगिज्याय पशुमन्त्रौषधाय च ॥१९६॥
दक्षिणावभृथायैव तुभ्यं यज्ञात्मने नमः ।
तपसे चैव सत्याय त्यागाय च शमाय च ॥१९७॥
अहिंसाचाप्यलोभाय सुवेशायातिशाय च ।
सर्वभूतात्मभूताय तुभ्यं योगात्मने नमः ॥१९८॥
पृथिव्यै चान्तरिक्षाय दिवाय च महाय च ।
जनस्तपाय सत्याय तुभ्यं लोकात्मने नमः ॥१९९॥
अव्यक्तायाथ महते भूतायैवेन्द्रियाय च ।
तन्मात्राय महान्ताय तुभ्यन्तत्त्वात्मने नमः ॥२००॥
नित्याय चार्थलिङ्गाय[२] सूक्ष्माय चेतनाय च ।
शुद्धाय विभवे चैव तुभ्यं नित्यात्मने नमः ॥२०१॥
नमस्ते त्रिषु लोकेषु स्वरान्तेषु[३] भवादिषु ।
सत्यान्तेषु महान्तेषु चतुर्षु च नमोऽस्तु ते ॥२०२॥
नमः स्तोत्रे मया ह्यस्मिन् सदसद्वाहृतं विभो ।
मद्भक्त इति ब्रह्मण्य सर्वन्तत् क्षन्तुमर्हसि ॥२०३॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते विष्णुमाहात्म्ये शम्भुस्तवकीर्त्तनं नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

(१) क्षेपणाय इति ख० ।
(२) चाथ लिङ्गाय इति ख० ङ०, चाप्यलिङ्गाय इति च० ।
(३) स्वरितेषु इति ज० ।

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

विष्णुमाहात्म्यकीर्त्तनं ।

सूत उवाच । एवमाराध्य देवेशमीशानं नीललोहितं ।
ब्रह्मेति प्रणतस्तस्मै प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥१॥
काव्यस्य गात्रं संस्पृश्य हस्तेन प्रीतिमान् भवः ।
निकामं दर्शनं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥२॥
ततः सोऽन्तर्हिते तस्मिन् देवेशानुचरे[१] तदा ।
तिष्ठन्तीं प्राञ्जलिर्भूत्वा जयन्तीमिदमब्रवीत् ॥३॥
कस्य त्वं सुभगे का वा दुःखिते मयि दुःखिता ।
महता तपसा युक्तं किमर्थं मान्जुगोपसि[२] ॥४॥
अनया सततं भक्त्या प्रश्रयेण दमेन च ।
स्नेहेन चैव सुश्रोणि प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ॥५॥
किमिच्छसि वरारोहे कस्ते[३] कामः समृध्यतां ।
तं ते संपूरयाम्यद्य यद्यपि स्यात् सुदुर्लभं ॥६॥
एवमुक्ताऽब्रवीदेनं तपसा ज्ञातुमर्हसि ।
चिकीर्षितं मे ब्रह्मिष्ठ त्वं हि वेत्थ यथातथं ॥७॥
एवमुक्तोऽब्रवीदेनां दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।
माहेन्द्री त्वं वरारोहे मद्धितार्थमिहागता ॥८॥

---

(१) देवेशानुचरे इति पाठः आदर्शपुस्तकमात्रे वर्त्तते । अत्र देवेशेऽनुचरामिति पाठः समीचीनः ।

(२) किमर्थमनुगोपसि इति ख० ।

(३) यस्ते इति पाठः सुसङ्गतः ।

मया सह त्वं सुश्रोणि दश वर्षाणि भामिनि ।
अदृश्यं सर्व्वभूतैस्तु संप्रयोगमिहेच्छसि ॥९॥
देवेन्द्रानलवर्णाभे[१] वरारोहे सुलोचने ।
इमं वृणीष्व कामं ते मत्तोवै वल्गुभाषिणि ॥१०॥
एवं भवतु गच्छामोऽगृहान् वै मत्तकाशिनि ।
ततः स्वगृहमागम्य जयन्त्या सहितः प्रभुः ॥११॥
स तया संवसेद्देव्या दश वर्षाणि भार्गवः ।
अदृश्यः सर्वभूतानां मायया संवृतस्तदा ॥१२॥
कृतार्थमागतं दृष्ट्वा[२] काव्यं सर्वे दितेः सुताः ।
अभिजग्मुर्गृहं तस्य मुदितास्ते दिदृक्षवः ॥१३॥
गता यदा न पश्यन्तोजयन्त्या संवृतं गुरुं ।
दाक्षिण्यं तस्य तद्बुद्ध्वा प्रतिजग्मुर्यथागतं ॥१४॥
बृहस्पतिस्तु संरुद्धं ज्ञात्वा काव्यं चकार[३]ह ।
पित्रर्थे दश वर्षाणि जयन्त्या हितकाम्यया ॥१५॥
बुद्ध्वा तदन्तरं सोऽथ दैत्यानामिव चोदितः ।
काव्यस्य रूपमास्थाय सोऽसुरान् समभाषत ॥१६॥
ततः समागतान्[४] दृष्ट्वा बृहस्पतिरुवाच तान् ।

---

(१) देवेन्द्रानलवर्णासि इति क० ज०, देवेन्द्राननवर्णाभे इति ग० ।
(२) दृष्ट्वेत्यत्र ख० ग० पुस्तकव्यतिरिक्त आदर्शपुस्तकमात्रे कृत्वेतिपाठोऽस्ति । कृत्वेत्यत्र ज्ञात्वेति पाठः समीचीनः ।
(३) इदमिति कर्म्मपदमूहनीयं ।
(४) सेमान् गतान् इति क० ज०, सेमागतान् इति ङ० ज० । एतत्-पाठद्वयं लिपिकरप्रमादजनितं ।

स्वागतं मम याज्यानां संप्राप्तोऽस्मि हिताय च ॥१७॥
अहं बोध्यापयिष्यामि(१) प्राप्ता विद्या मया हि या ।
ततस्ते हृष्टमनसोविद्यार्थमुपपेदिरे ॥१८॥
पूर्व्वकाम्य(२) स्तदा तस्मिन् समये दशवार्षिके(३) ।
ययौ च समकालं स सद्योत्पन्नमतिस्तदा ॥१९॥
समयान्ते देवयानी सद्योजाता सुता तदा ।
बुद्धिं चक्रे ततश्चापि याज्यानां प्रत्यवेक्षणे ॥२०॥

शुक्र उवाच ।

देवि गच्छामहे द्रष्टुं तव याज्यान् सुचिस्मिते ।
विभ्रान्तप्रेक्षिते साध्वि त्रिवर्णायतलोचने ॥२१॥
एवमुक्ताऽब्रवीद्देवी भज भक्तान् महाव्रत ।
एष ब्रह्मन् सतां धर्मान धर्मं लोपयामि ते ॥२२॥

सूत उवाच ।

ततोगत्वासुरान् दृष्ट्वा देवाचार्य्येण धीमता ।
वञ्चितान् काव्यरूपेण वेधसाऽसुरमब्रवीत् ॥२३॥
काव्यं मां तात जानीध्वं एष ह्याङ्गिरसोभुवि ।
वञ्चिता वत यूयं वै मयि शक्ते तु दानवाः ॥२४॥
श्रुत्वा तथा ब्रुवाणन्तं सम्भ्रान्ता दितिजास्ततः ।

---

(१) बोध्यापयिष्यामीत्यत्र वो ज्ञापयिष्यामीति पाठः साधुः ।
(२) पूर्व्वकाम्य इत्यत्र पूर्णकामः इतिपाठः साधीयान् ।
(३) पूर्णा काव्यस्य तु तदा समये दशवार्षिकी इति पाठोऽत्र सुसङ्गतः ।

प्रेक्षन्ते स्म ह्युभौ तत्र स्थितासीत[१] शुचिस्मिताः[२] ॥२५॥
सम्प्रमूढाः स्थिताः सर्वे प्रापद्यन्त न किञ्चन ।
ततस्तेषु प्रमूढेषु काव्यस्तान् पुनरब्रवीत् ॥२६॥
आचार्यो वो ह्यहं[३] काव्यो देवाचार्योयमङ्गिराः ।
अनुगच्छत मां सर्वे त्यजतैनं[४] बृहस्पतिं ॥२७॥
एवमुक्तासुराः[५] सर्वे तावुभौ समवैक्षत[६] ।
तदाऽसुरा विशेषन्तु न व्यजानंस्तयोर्द्वयोः ॥२८॥
बृहस्पतिरुवाचैतानसम्भ्रान्तोऽयमङ्गिराः[७] ।
काव्योऽहं योगुरुर्दैत्या मद्रूपोऽयं बृहस्पतिः ॥२९॥
स मोहयति रूपेण मामकेनैष वोऽसुरा ।
श्रुत्वा तस्य ततस्ते वै संमन्त्र्यार्थवचोऽब्रवीत् ॥३०॥
अयन्नोदश वर्षाणि सततं शास्ति वै प्रभुः ।
एष वै गुरुरस्माकमन्तरेप्सुरयं द्विजः ॥३१॥
ततस्ते दानवाः सर्वे प्रणिपत्याभिवाद्य च ।

---

(१) सितासीत इति क० ज०, स्थितासीन इति ख०, स्त्रीतास्त्रीना इति ङ०, स्त्रितासीना इति च०, स्त्रितासीता इति छ०। एते पाठा भ्रान्तिमूलाः अत्र स्थिता भीता इति पाठः समीचीनः ।
(२) शुचिस्मिताः इत्यत्र सुविस्मिता इति पाठः सङ्गतः ।
(३) ह्ययमिति क० ङ०, च० छ० ज० ।
(४) त्यजतेममिति ङ० च० ।
(५) एवमुक्तासुरा इत्यत्र विसर्गलोपे सन्धिरार्षः ।
(६) समवैक्षत इत्यत्र बहुवचनप्राप्तावेकवचनमार्षं ।
(७) सम्भ्रान्तोऽभार्गवोऽङ्गिराः इति ख० ।

वचनं जग्टहुस्तस्य चिराभ्यासेन मोहिताः ॥३२॥
ऊचुस्तमसुराः सर्वे क्रुद्धाः संरक्तलोचनाः।
अयङ्गुरुर्हितेऽस्माकं गच्छ त्वं नासि नोगुरुः ॥३३॥
भार्गवोऽङ्गिरसोवायं भवत्वेषैव नोगुरुः।
स्थिता वयं निदेशेऽस्य गच्छ त्वं साधु मा चिरं ॥३४॥
एवमुक्ताऽसुराः सर्वे प्रापद्यन्त वृहस्पतिं।
यदा न प्रतिपद्यन्ते(१) तेनोक्तं तन्महद्धितं ॥३५॥
चुकोप भार्गवस्तेषामवलेपेन वै तदा।
बोधितापि मया यस्मान्न मां भजत दानवाः ॥३६॥
तस्मात् प्रनष्टसंज्ञा वै पराभवङ्गमिष्यथ।
इति व्याहृत्य तान् काव्योजगामाथ यथागतं ॥३७॥
ज्ञात्वाऽभिशस्तानसुरान काव्येन तु वृहस्पतिः।
कृतार्थः स तदा हृष्टः स्वरूपं प्रत्यपद्यत।
बुद्ध्वाऽसुरांस्तदा भ्रष्टान् कृतार्थोऽन्तरधीयत ॥३८॥
ततः प्रनष्टे तस्मिंस्ते विभ्रान्ता दानवास्तदा।
अहो धिग्वञ्चिताः स्मेह परस्परमथाब्रुवन् ॥३९॥
पृष्ठतोविमुखास्तैव ताड़िता वेधसा वयं।
दग्धास्तैवोपयोगाच्च स्वेस्वे चार्थेषु मायया ॥४०॥
ततोऽसुराः परित्रस्ता देवेभ्यस्त्वरिता ययुः।
प्रह्लादमग्रतः कृत्वा काव्यस्यानुगमं पुनः ॥४१॥

---

(१) प्रत्यपद्यन्त इति पाठः सङ्गतार्थः।

ततः काव्यं समासाद्य अभितस्सुरवाङ्मुखाः ।
तानागतान् पुनर्दृष्ट्वा काव्योयाज्यानुवाच ह ॥ ४२ ॥
मयापि बोधिताः काले यतोमां नाभिनन्दथ ।
ततस्तेनावलेपेन गता यूयं पराभवं ॥ ४३ ॥
प्रह्लादस्तमथोवाच मानं त्वं त्यज भार्गव ।
स्वान् याज्यान्(१) भजमानांश्च भक्तांश्चैव विशेषतः ॥ ४४ ॥
त्वया पृष्ठा वयं तेन देवाचार्येण मोहिताः ।
भक्तानर्हसि नस्त्रातुं ज्ञात्वा दीर्घेण चक्षुषा ॥ ४५ ॥
यदि नस्त्वं न कुरुषे प्रसादं भृगुनन्दन ।
अपध्यातास्त्वया ह्यद्य प्रवेक्ष्यामोरसातलं ॥ ४६ ॥
सूत उवाच । ज्ञात्वा काव्यो यथातत्त्वं कारुण्येनानुकम्पया ।
एवमुक्तोऽनुनीतः स स्तुतः कोपं न्ययच्छत ॥ ४७ ॥
उवाचेदन्न भेतव्यं न गन्तव्यं रसातलं ।
अवश्यम्भावी ह्यर्थोऽयं प्राप्तोवो मयि जाग्रति ॥ ४८ ॥
न शक्यमन्यथाकर्तुं दृष्टं हि(२) बलवत्तरं ।
संज्ञा प्रनष्टा या वोऽद्य कामं तां प्रतिलप्स्यथ ॥ ४९ ॥
प्राप्तः पर्यायकालोव इति ब्रह्माऽभ्यभाषत ।
मत्प्रसादाच्च युष्माभिर्भुक्तं त्रैलोक्यमूर्ज्जितं ॥ ५० ॥
युगाख्योदश संपूर्णादेवानाक्रम्य मूर्द्धनि ।
तावन्तमेव कालं वै ब्रह्मा राज्यमभाषत ॥ ५१ ॥
सावर्णिके पुनस्तुभ्यं राज्यं किल भविष्यति ।

---

(१) भजास्मानिति पाठः समीचीनः ।
(२) अदृष्टमितिपाठः साधीयान् ।

योऽसौ तारामये दिव्ये विमाने ह्रस्वरूपके ।
उत्तानपादपुत्रोऽसौ मेधीभूतो ध्रुवो दिवि ॥१२५॥
त्रैलोक्यस्यैष उत्सेधो व्याख्यातो योजनैर्मया ।
मन्वन्तरेषु देवानामिज्या यत्रैव लौकिकी ॥१२६॥
वर्णाश्रमेभ्य इज्या तु लोकेऽस्मिन् या प्रवर्त्तते ।
सर्वेषां देवयोनीनां स्थितिहेतुः स वै स्मृतः ॥१२७॥
त्रैलोक्यमेतद्व्याख्यातमत ऊर्द्ध्वं निबोधत ।
ध्रुवादूर्द्ध्वं महर्लोको यस्मिंस्ते कल्पवासिनः ।
एकयोजनकोटी सा इत्येवं निश्चयं गतं ॥१२८॥
द्वे कोट्यौ तु महर्लोकात् यस्मिंस्ते कल्पवासिनः ।
यत्र ते ब्रह्मणः पुत्रा दक्षाद्याः साधकाः स्मृताः ॥१२९॥
चतुर्गुणोत्तरादूर्द्ध्वं जनलोकात्तपः स्मृतं ।
वैराजा यत्र ते देवा भूतदाहविवर्जिताः ॥१४०॥
षड्गुणन्तु तपोलोकात् सत्यलोकान्तरं स्मृतं ।
अपुनर्मारकामानां ब्रह्मलोकः स उच्यते ॥१४१॥
यस्मान्न च्यवते भूयो ब्रह्माणं स उपासते ।
एककोटिर्योजनानां पञ्चाशन्नियुतानि तु ॥१४२॥
ऊर्द्ध्वभागस्ततोऽण्डस्य ब्रह्मलोकात्परः स्मृतः ।
चतुरश्चैव कोट्यस्तु नियुता पञ्चषष्टि च ॥१४३॥
एषोऽर्द्धांशप्रचारोऽस्य गत्यन्तश्चापरः स्मृतः[१] ।

(१) पाठोऽयं लिपिकरप्रमादादुत्पन्नः ।

ध्रुवाग्रमेतद्व्याख्यातं योजनाग्राद्यथाश्रुतं ॥१४४॥
अधोगतीनां वक्ष्यामि भूतानां स्थानकल्पनां।
गच्छन्ति घोरकर्म्माणः प्राणिनो यत्र कर्म्मभिः॥१४५॥
नरको रौरवो रोधः सूकरस्ताल एव च।
तप्तकुम्भो महाज्वालः शवलोऽथ विमोचनः॥१४६॥
कृमी च कृमिभक्षश्च लालाभक्षो विशंसनः।
अधःशिराः पूयवहो रुधिरान्धस्तथैव च॥१४७॥
तथा वैतरणं कृष्णमसिपत्रवनं तथा।
अग्निज्वालो महाघोरः संदंशोऽथ श्वभोजनः॥१४८॥
तमश्च कृष्णसूत्रश्च लोहश्चाप्यसिजस्तथा।
अप्रतिष्ठोऽथ वीचिश्च नरका ह्येवमादयः॥१४९॥
तामसा नरकाः सर्वे यमस्य विषये स्थिताः।
येषु दुस्कृतकर्माणः पतन्तीह पृथक् पृथक्॥१५०॥
भूमेरधस्तात्ते सर्वे रौरवाद्याः प्रकीर्त्तिताः।
रौरवे कूटसाक्षी तु मिथ्या यश्चाभिशंसति।
कूग्रहे पक्षवादी ह्यसत्यः पतते नरः॥१५१॥
रोधे गोघ्नो भ्रूणहा च अग्निदाता पुरस्य च।
सूकरे ब्रह्महा मज्जेत्सुरापः स्वर्णतस्करः॥१५२॥
ताले पतेत् क्षत्रियहा हत्वा वैश्यञ्च दुर्गतिं।
ब्रह्महत्याञ्च यः कुर्याद्यस्य स्याद्गुरुतल्पगः॥१५३॥
तप्तकुम्भी स्वसागामी तथा राजभटश्च यः।
तप्तलोहे चाश्ववणिक् तथा बन्धनरक्षिता॥१५४॥

साध्वीविक्रयकर्त्ता च यस्तु भक्तं[१] परित्यजेत्।
महाज्वाले दुहितरं स्नुषां गच्छति यस्तु वै॥१५५॥
वेदो विक्रीयते येन वेदं दूषयते च यः।
गुरूंश्चैवावमन्यन्ते वाक्शस्त्रैस्ताडयन्ति च॥१५६॥
अगम्यगामी च नरो नरकं शवलं व्रजेत्।
विमोहे पतिते चौरे[२] मर्यादां यो भिनत्ति वै॥१५७॥
दुरुष्टं[३] कुरुते यस्तु कीटलोहं प्रपद्यते।
देवब्राह्मणविद्वेष्टा गुरूणाञ्चाप्यपूजकः।
रत्नं दूषयते यस्तु कृमिभक्ष्यं प्रपपद्यते॥१५८॥
पर्य्यश्नाति य एकोऽन्यो ब्राह्मणीं[४] सुहृदः सुतां।
लालाभक्षे स पतति दुर्गन्धे नरके गतः[५]॥१५९॥
काण्डकर्त्ता[६] कुलालश्च निष्कहर्त्ता चिकित्सकः।
आरामेष्वग्निदाता यः पतते स विशंसने॥१६०॥
असत्प्रतिग्रही यश्च तथैवायाज्ययाजकः।
नक्षत्रैर्जीवितो यश्च नरो गच्छत्यधोमुखं॥१६१॥

---

(१) भक्तमिति पाठो लेखकप्रमादजनितः।

(२) आदर्शपुस्तकमात्रे, विमोहे पतिते चौरे इति पाठो वर्त्तते। अत्र विमोहे पतते चौरो इति पाठोऽर्थसङ्गतिकरः।

(३) दुरुष्टमित्यत्र दुरध्व अथवा दुरुक्तमिति पाठोऽर्थप्रतिपत्तिकरः।

(४) ब्रह्मणा इति ख० ङ० च० छ०। क० ग० ज० पुस्तकेषु एतच्छ्लोकार्द्धं न विद्यते।

(५) गत इत्यत्र मृत इति पाठः साधुः।

(६) भाण्डकर्त्ता इति ङ०।

क्षीरं सुरां च मांसं च लाक्षां गन्धं रस[१]न्तिलान् ।
एवमादीनि विक्रीणन् घोरे पूयवहे पतेत् ॥१६२॥
यः कुक्कुटानि बध्नाति मार्जारान् सूकरांश्च तान् ।
पक्षिणश्च मृगान् छागान् सोऽप्येनं नरकं व्रजेत् ॥१६३॥
आजीविको माहिषकस्तथा चक्रध्वजी च यः ।
रङ्गोपजीविको विप्रः शाकुनिग्रामयाजकः ॥१६४॥
आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
सुरापो मांसभक्षश्च तथा च पशुघातकः ॥१६५॥
विशस्ता महिषादीनां मृगहन्ता तथैव च ।
पर्वकारश्च सूची च यश्च स्यान्मित्रघातकः ।
रुधिरान्धे पतन्त्येते एवमाहुर्मनीषिणः ॥१६६॥
उपविष्टमेकपङ्क्त्यां विषमं भोजयन्ति ये ।
पतन्ति नरके घोरे विड्भुजे नात्र संशयः ॥१६७॥
मृषावादी नरो यश्च तथा प्राक्रोशकोऽशुभः ।
पतति नरके घोरे मूत्राकीर्णे स पापकृत् ॥१६८॥
मधुग्राहाभिहन्तारो यान्ति वैतरणीं नराः ।
उन्मत्ताश्चित्तभग्नाश्च शौचाचारविवर्ज्जिताः ॥१६९॥
क्रोधना दुःखदाश्चैव[२] कुहकाकृष्टगामिनः ।
असिपत्रवने छेदी[३] तथाह्यौरभ्रिकाश्च ये ।

(१) गन्धरसमिति ख० ङ० च० ।

(२) दुःखदाश्चैव इत्यत्र आदर्शपुस्तकमात्रे दुःखदाराश्च इति पाठो वर्त्तते ।

(३) अयं पाठो न समीचीनः ।

कर्त्तनैश्च विकृष्यन्ते मृगव्याधाः सुदारुणैः ॥१७०॥
आश्रमप्रत्यवसिता अग्निज्वाले पतन्ति वै ।
भोज्यन्ते श्यामशवलैरयस्तुण्डैश्च वायसैः ॥१७१॥
दूज्यायां व्रतमालोपात्[१] सन्दंशे नरके पतेत् ॥
स्कन्दते यदि वा स्वप्ने व्रतिनो ब्रह्मचारिणः ॥१७२॥
पुत्रैरध्यापिता ये च पुत्रैराज्ञापितास्च ये ।
ते सर्वे नरकं यान्ति नियतन्तु श्वभोजने ॥१७३॥
वर्णाश्रमविरुद्धानि क्रोधहर्षसमन्विताः ।
कर्माणि ये तु कुर्वन्ति सर्वे निरयगामिनः ॥१७४॥
उपरिष्टात्स्थितो घोर उष्णात्मा रौरवो महान् ।
सुदारुणस्तु शीतात्मा तस्याधस्तात्तपः स्मृतः[२] ॥१७५॥
एवमादिक्रमेणैव वर्ण्यमानान्निबोधत ।
भूमेरधस्तात्सप्तैव नरकाः परिकीर्तिताः ॥१७६॥
अधर्मस्थनवस्ते स्युरन्धतामिस्रकादयः ।
रौरवः प्रथमस्तेषां महारौरव एव च ॥१७७॥
अस्याधः पुनरप्यन्यः शीतस्तप इति स्मृतः ।
तृतीयः कालसूत्रः स्यात् महाहविविधिः[३] स्मृतः ॥१७८॥
अप्रतिष्ठश्चतुर्थः स्यादवीची पञ्चमः स्मृतः ।
लोहपृष्ठस्तमस्तेषामविधेयस्तु सप्तमः ॥१७९॥

---

(१) इज्याव्रतसमालोपादिति पाठः साधुः ।
(२) तमोमय इति पाठः समीचीनः ।
(३) महाविधिहविरिति ख० ।

घोरत्वाद्रौरवः प्रोक्तः साम्भको[१]दहनः स्मृतः ।
सुदारुणस्तु सीतात्मा तस्याधस्तात्तपो[२]ऽधमः ॥१८०॥
सर्पी निकृन्तनः प्रोक्तः कालसूत्रेति दारुणः ।
अप्रतिष्ठे स्थितिर्नास्ति भ्रमस्तस्मिन् सुदारुणः ॥१८१॥
अवीचिर्दारुणः प्रोक्तो यन्त्रसंपीडनाच्च सः ।
तस्मात्सुदारुणो लोहः कर्म्मणां चयणाच्च[३] सः ॥१८२॥
तथाभूते शरीरत्वा[४]दविवेभ्यस्तु[५] स स्मृतः ।
पीडबन्धवधासङ्गादप्रतीकारलक्षणः ॥१८३॥
उर्द्धं शैलमिता[६]स्ते तु निरालोकाश्च ते स्मृताः ।
दुःखोत्कर्षस्तु सर्वेषु अधर्मस्य निमित्ततः ॥१८४॥
ऊर्द्धं लोकैः समावेतौ निरालोकौ च तावुभौ ।
कूटाङ्गारप्रमाणैश्च[७] शरीरी मूत्रनायकः[८] ॥१८५॥
उपभोगसमर्थैस्तु सद्यो जायन्ति कर्मभिः ।
दुःखप्रकर्षश्चोग्रत्वं तेषु सर्वेषु वै स्मृतः ॥१८६॥

---

(१) सैाष्ठको इति क०, सोम्भको इति ख० सोष्ठको ङ० च० छ० ।
(२) तमो इति ङ० च० ।
(३) च्चपणाच्चेति ख० ङ० च० छ०
(४) तथाभूतोऽशरीरत्वादिति ङ० च० ।
(५) पाठोऽयं न विशुद्धः। अविवेभ्य इत्यत्र अविधिभ्य इति पाठः सम्भाव्यते ।
(६) शैलमिता इत्यत्र शैलमया इति पाठः सम्भवपरः ।
(७) स्तैरिति ङ० छ० ज० ।
(८) पाठोऽयं न समीचीनः । मूत्रनायक इत्यत्र । तत्र नायकः इति ख० ।

यातनास्त्वप्यसंख्येया नारकाणां तथा स्मृताः ।
तत्रानुभूय ते दुःखं क्षीणे कर्मणि वै पुनः ॥१८७॥
तिर्य्यग्योनौ प्रसूयन्ते कर्मशेषे गते ततः[१] ।
देवाश्च नारकाश्चैव ऊर्द्धं चाधश्च संस्थिताः ॥१८८॥
धर्माधर्मनिमित्तेन सद्यो जायन्ति मूर्त्तयः ।
उपभोगार्थमुत्पत्तिरौपपत्तिककर्मतः ॥१८९॥
पश्यन्ति नारकान् देवा ह्यधोवक्त्रान् ह्यधोगतान् ।
नारकाश्च तथा देवान् सर्वान् पश्यन्त्यधोमुखान् ॥१९०॥
अनग्रमूलता यस्माद्धारणाश्च स्वभावतः[२] ।
तस्मादूर्द्धमधोभावो लोकालोके न विद्यते ॥१९१॥
एषा स्वाभाविकी संज्ञा लोकालोके प्रवर्त्तते[३] ।
अथाब्रुवन् पुनर्वायुं ब्राह्मणाः सत्रिणस्तदा ॥१९२॥
ऋषय ऊचुः । सर्वेषामेव भूतानां लोकालोकनिवासिनां ।
संसारे संसरन्तीह यावन्तः प्राणिनश्च तान् ॥१९३॥
सङ्ख्यया परिसङ्ख्याय ततः प्रब्रूहि कृत्स्नशः ।
ऋषीणां तद्वचः श्रुत्वा मारुतो वाक्यमब्रवीत् ॥१९४॥
वायुरुवाच । न शक्या जन्तवः कृत्स्नाः प्रसंख्यातुं कथञ्चन ।
अनाद्यन्ताश्च संकीर्णा ह्यपूहेन व्यवस्थिताः ।

---

(१) कर्म्मशेषे गोन्तगः इति क० कर्म्मशेषे तु गोमताः इति ख० कर्म्म-शेषेन्तगे ततः इति घ० कर्म्मशेषेन्तगोन्तग इति छ० ज० । कर्म्मशेषे गते ततः इत्यनन्तरं श्लोकार्द्धं पतितं ।
(२) स्वास्य भावतः इति क० ज० ।
(३) नारकाश्च तथा देवानित्यादि प्रवर्त्तते इत्यन्तं पाठो न साधुः ।

गणना विनिवृत्तैषामानन्त्येन प्रकीर्त्तिताः ॥१९५॥
न दिव्यचक्षुषा ज्ञातुं शक्या ज्ञानेन वा पुनः।
चक्षुषा वै प्रसंख्यातुं अतो ह्यन्ते नराधिपः(१) ॥१९६॥
अनाध्याना(२)दवेद्यत्वान्नैव प्रश्नो विधीयते।
ब्रह्मणा संज्ञितं यत्तु संख्यया तन्निबोधत ॥१९७॥
यः सहस्रतमो भागः स्थावराणां भवेदिह।
पार्थिवाः क्रिमयस्तावत्संसेकाद्येषु सम्भवाः(३) ॥१९८॥
संसेकज्ञानाभ्भागेन सहस्रेणैव संमिताः।
औदका जन्तवः सर्वे निश्चयात्तद्विचारितं ॥१९९॥
सहस्रेणैव भागेन सत्वानां सलिलौकसां।
विहङ्गमास्तु विज्ञेया लौकिकास्ते च सर्वशः ॥२००॥
यः सहस्रतमोभागस्तेषां वै पक्षिणां भवेत्।
पशवस्तत्समा ज्ञेया लौकिकास्तु चतुष्पदाः ॥२०१॥
चतुष्पदानां सर्वेषां सहस्रेणैव संमताः।
भागेन द्विपदा ज्ञेया लौकिकेऽस्मिंस्तु सर्व्वशः ॥२०२॥
यः सहस्रतमो भागो भागे तु द्विपदां पुनः।
धार्म्मिकास्तेन भागेन विज्ञेयाः सम्मिताः पुनः ॥२०३॥
सहस्रेनैव भागेन धार्मिकेभ्यो दिवङ्गताः।
यः सहस्रतमो भागो धार्मिकाणां भवेद्दिवि।

---

(१) पाठोऽयं न सम्यङ्।
(२) अनाख्यानादिति ख० ङ० च०।
(३) पाठोऽयं न समीचीनः। शङ्खाद्येषु च सम्भवा इति क०।

संमितास्तेन भागेन सोच्छिणस्तावदेव हि ॥२०४॥

स्वर्गोपपादकैस्तुल्या यातनास्थानवासिनः।

पतितास्तूर्णमुद्देशाद्दुरात्मानो म्रियन्ति ये।

रौरवे तामसे ह्येते शीतोष्णं प्राप्नुवन्ति ते ॥२०५॥

वेदनाकटुकास्तस्मा यातनास्थानमागताः।

उष्णस्तु रौरवो ज्ञेयस्तेजो[१] घोररसात्मकः ॥२०६॥

ततो घनात्मिकस्यापि शीतात्मा सततं तपः[२]।

एवं सुदुर्लभाः सन्तः स्वर्गे च धार्मिका नराः ॥२०७॥

एषा संख्या कृता संख्याद्दीश्वरेण स्वयम्भुवा।

गणना विनिवृत्तैषा सञ्ज्ञा ब्राह्मी च मानुषी ॥२०८॥

ऋषय ऊचुः। महो जनस्तपः सत्यं भूतो भाव्यो भवस्तथा।

उक्ता ह्येते त्वया लोका लोकानामन्तरेण च।

लोकान्तरस्य यादृग्वै तन्नो ब्रूहि यथातथं ॥२०९॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ऋषीणामूर्द्ध्वरेतसां।

स वायु र्दृष्टतत्त्वार्थ इदन्तत्त्वमुवाच ह ॥२१०॥

वायुरुवाच। व्यक्तं तर्केण पश्यन्ति योगात्प्रत्यक्षदर्शिनः।

प्रत्याहारेण ध्यानेन तपसा च क्रियात्मनः ॥२११॥

ऋभुः सनत्कुमाराद्याः सम्बुद्धाः शुद्धबुद्धयः।

व्यपेतशोका विरजाः सन्तो ब्रह्मे वसत्तमाः ॥२१२॥

अव्ययाः प्रीतिसंयुक्ता ब्रह्मे तिष्ठन्ति योगिनः।

---

(१) स्तेन इति क०।

(२) तमः इति पाठः साधीयान्।

ऋषीणां वालखिल्यानां तैर्यथाहृतमीश्वरैः ॥२१३॥
यथा चैव मया दृष्टं सानिध्यन्तत्र कुर्वता ।
अनन्यसत्कतार्थानामालयं चेश्वरस्य यत् ॥२१४॥
ईश्वरः परमाणुत्वाद्भावग्राह्यो मनीषिणां ।
ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यन्तपः सत्यं क्षमा धृतिः ॥२१५॥
द्रष्टृत्वमात्मसम्बन्धमधिष्ठानत्वमेव च ।
अव्ययानि दशैतानि तस्मिन् तिष्ठन्ति शङ्करे ॥२१६॥
विभुत्वात् खलु योगाग्नि(१) ब्रह्मणोऽनुग्रहे रतः ।
स लोकविग्रहो भूत्वा साहाय्यमुपतिष्ठते ॥२१७॥
अक्षरं ध्रुवमव्यग्रमष्टमन्त्वौपसर्गिकं ।
तस्येश्वरस्य यन्मात्रस्थानं(२) मायामयं परं ॥२१८॥
मायया कृतमाचष्टे मायी देवो महेश्वरः ।
देवानामुपसंहारस्तत्प्रमाणं हि कीर्त्त्यते ॥२१९॥
विस्तरेणानुपूर्व्या च ब्रुवतो मे निबोधत ।
त्रयोदशैव कोट्यस्तु नियुता दश पञ्च च ।
भूर्लोकाद्ब्रह्मलोको वै योजनैः सम्प्रकीर्त्त्यते ॥२२०॥
एकयोजनकोटी तु पञ्चाशन्नियुतानि च ।
ऊर्द्धं भागवताण्डन्तु ब्रह्मलोकात्परं स्मृतं ॥२२१॥
एषोर्द्धगप्रचारस्तु गत्यन्तश्च ततः स्मृतं ।

(१) योगाद्धि इति ख० यागाग्नि इति च० ।
(२) यन्मात्रस्तानामिति ज० ।

नित्या ह्यपरिसंख्येयाः परस्परगुणाश्रयाः ॥१२२॥
सूक्ष्माः प्रसवधर्मिण्यस्ततः प्रकृतयः स्मृताः ।
येभ्यो(१)ऽधिकर्त्ता संजज्ञे क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ॥१२३॥
तासु प्रकृतिमत्सूक्ष्ममधिष्ठातृत्वमव्ययं ।
अनुत्पाद्यं परन्धाम परमाणु परेश्वयं ॥१२४॥
अक्षयस्याप्यनुग्राह्य अमूर्त्तिर्मूर्त्तिमानसौ ।
प्रादुर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चैवाप्यनुग्रहः ॥१२५॥
विधिरन्यैरनौपम्यः परमाणुर्महेश्वरः ।
सतेजा एष तमसो यः पुरस्तात् प्रकाशकः ॥१२६॥
यदण्डमासीत्सौवर्णं प्रथमन्त्वौपसर्गिकं ।
वृहतं सर्वतोवृत्तमीश्वराद्यवजायत ॥१२७॥
ईश्वराद्वीजनिर्भेदः क्षेत्रज्ञो वीज इष्यते ।
योनिं प्रकृतिमाचष्टे सा च नारायणात्मिका ॥१२८॥
विभुर्लोकस्य सृष्ट्यर्थं लोकसंस्थानमेव च ।
सन्निसर्गः स तन्वा च(२) लोकधातुर्महात्मनः ॥१२९॥
पुरस्ताद्ब्रह्मलोकस्य अण्डादर्वाक्च ब्रह्मणः ।
तयोर्मध्ये पुरं दिव्यं स्थानं यस्य मनोमयं ॥१३०॥
तद्विग्रहवतः स्थानमीश्वरस्यामितौजसः ।

---

(१) याभ्य इति पाठः साधुः ।

(२) स निसर्गः स तन्वी च इति पाठः सम्भाव्यते । स्वतन्वा इत्यत्र सततवाच इति ङ० छ० ज०, स्वततवाचेति च० ।

शिवं नाम पुरं तत्र शरणं जन्मभीरूणां ॥२२१॥
सहस्राणां शतं पूर्णं योजनानां द्विजोत्तमाः ।
अभ्यन्तरे तु विस्तीर्णं महीमण्डलसंस्थितं ॥२२२॥
मध्याह्नार्कप्रकाशेन परतेजोऽभिमर्दिना ।
शातकौम्भेन महता प्राकारेणार्कवर्चसा ॥२२३॥
द्वारैश्चतुर्भिः सौवर्णैर्मुक्तादामविभूषितैः ।
तपनीयनिभैः शुभ्रैर्गाढ़ं सुकृतवेष्टनं ॥२२४॥
तच्चाकाशे पुरं रम्यं दिव्यं घण्टादिनादितं ।
न तत्र क्रमते मृत्युर्न तपो न जरा श्रमाः ॥२२५॥
नददन्यैः पुराचारं रूपमासौतुमर्हति[१] ।
सहस्राणां शतं पूर्णं योजनानां दिशो दश ॥२२६॥
तत्पुरं गोवृषांकस्य तेजसा व्याप्य तिष्ठति ।
भावेन मनसो भूमिर्विन्यस्ता कनकामयी ॥२२७॥
रत्नवालुकया तत्र विन्यस्ता शुभ्रशुभ्रेऽधिकं ।
शारदेन्दुप्रकाशानि बालसूर्यनिभानि च ॥२२८॥
अर्द्धश्वेतार्द्धरक्तानि सौवर्णानि तथैव च ।
रथचक्रप्रमाणानि नालैर्मरकतप्रभैः ॥२२९॥
सौकुमारेण रूपेण गन्धिना प्रतिभेन च ।
तत्र दिव्यानि पद्मानि वनेषूपवनेषु च ॥२४०॥
भृङ्गपत्रनिकाशानि तपनीयानि यानि च ।

(१) पाठोऽयं न विशुद्धः । अत्र न हि तस्य पुरस्यान्यैरुपमां कर्त्तुमर्हति इति पाठः सम्भवितुमर्हति ।

अर्द्धकृष्णार्द्धरक्तानि सुकुमारान्तराणि च ॥२४१॥
आतपत्रप्रमाणानि पङ्कजैः संवृतानि च ।
भूयः सप्त महानद्यस्तासान्नामानि बोधत ॥२४२॥
वरा वरेण्या वरदा वरार्हा वरवर्णिनी ।
वरमा वरभद्रा च रम्यास्तस्मिन् पुरोत्तमे ॥२४३॥
पद्मोत्पलदलोन्मिश्रं फेनाद्यावर्त्तविग्रहं ।
जलं मणिदलप्रख्यमावहन्ति सरिद्वराः ॥२४४॥
न तु ब्रह्मर्षयो देवा नासुराः पितरस्तथा ।
न खल्वन्येऽप्रमेयस्य विदुरीशस्य तत्पुरं ॥२४५॥
तत्र ये ध्यानमव्यग्राः सुयुक्ता विजितेन्द्रियाः ।
पश्यन्तीह महात्मानः पुरन्तद्वोऽव्ययात्मनः ॥२४६॥
मध्ये पुरवरेन्द्रस्य तस्याप्रतिमतेजसः ।
सुमहान्मेरुसङ्काशो दिव्यो भद्रश्रिया वृतः ।२४७॥
सहस्रपादः प्रासादस्तपनीयमयः शुभः ।
अनुपमेयै(१)रत्नैश्च सर्वतः स विभूषितः ॥२४८॥
स्फटिकैश्चन्द्रसङ्काशै र्वैदूर्यैः सोमसंप्रभैः ।
बालसूर्य्यप्रभैश्चैव सौवर्णैश्चाग्निसंप्रभैः ॥२४९॥
राजतैश्चापि शुशुभे इन्द्रनीलमयैः शुभैः ।
दृढैर्वज्रमयैश्चैव इत्येवं सुमहाद्रितैः ॥२५०॥
जलैश्च विविधाकारैर्दीप्यद्भिरधिवासितं ।
चन्द्ररश्मिप्रकाशाभिः पातकाभिरलंकृतं ॥२५१॥

---

(१) अनुपम्यमानैरिति ङ० च० ।

रुक्मघण्टानिनादैश्च नित्यप्रमुदितोत्सवः ।
किन्नराणामधीवासैः सन्ध्याभ्राकारराजितैः ॥२५२॥
परिवारसमन्तात्तु हेमपुष्पोदकप्रभैः[१] ।
यथा हि मेरुशैलेन्द्रो हेमशृङ्गैर्विराजते ॥२५३॥
चामीकरमयीभिस्तु पातकाभिस्तथा पुरं ।
एवं प्रासादराजोऽसौ भूमिकाभिर्विराजते ॥२५४॥
वसन्तप्रतिमा[२] यत्र त्र्यम्बकस्य निवेशने ।
लक्ष्मीः श्रीश्च वपुर्माया कीर्त्तिः शोभा सरस्वती ॥२५५॥
देव्या वै सहिता ह्येता रूपगन्धसमन्विताः ।
नित्या ह्यपरिसङ्ख्याताः परस्परगुणाश्रयाः ।
भूषणं सर्वरत्नानां योन्यः कान्तिविलासयोः ॥२५६॥
कोटीशतं महाभागा विभज्यात्मानमात्मना ।
भगवन्तं महात्मानं प्रतिमोदन्त्यतन्द्रिताः ॥२५७॥
तासां सहस्रशस्त्वान्याः पृष्ठतः परिचारिकाः ।
रूपिण्यश्च श्रिया युक्ताः सर्वाः कमललोचनाः ॥२५८॥
लीलाविलाससंयुक्तैर्भावैरतिमनोहरैः ।
गणैस्ताः सह मोदन्ते शैलाभैः पावकोपमैः ॥२५९॥
कुब्जा कामनिकामैश्च वरगात्रा हयाननाः ॥
पुण्ड्राश्च विकटाश्चैव करालाश्चिपिटाननाः[३] ॥२६०॥

---

(१) हेमपुष्पोपगैङ्गमैः इति ङ० हेमपुष्पोपगैङ्गीसैः इति च० ।
(२) रमत्यप्रतिमा इति ङ० च० ।
(३) स पिटाननाः इति ङ० च० ।

लम्बोदरा ह्रस्वभुजा विनेत्रा ह्रस्वपादिकाः।
मृगेन्द्रवदनाश्चान्या गजवक्त्रोदरास्तथा ॥२६१॥
गजाननास्तथैवान्याः सिंहव्याघ्राननास्तथा।
लोहिताक्षा महास्तन्यः सुभगाश्चारुलोचनाः ॥२६२॥
ह्रस्वकुञ्चितकेशाश्च सुन्दर्य्यश्चारुलोचनाः।
अन्याश्च कामरूपिण्यो नानावेशधराः स्त्रियः ॥२६३॥
अभ्यन्तरपरिस्कन्धा देवावासगृहोचिताः।
रराम भगवांस्तत्र दशबाहुर्महेश्वरः ॥२६४॥
नन्दिना च गणैः सार्द्धं विश्वरूपैर्महात्मभिः।
तथा रुद्रगणैश्चापि तुल्यौदार्य्यपराक्रमैः ॥२६५॥
पावकात्मजसङ्काशैर्यूपदंष्ट्रोत्कटाननैः।
वन्द्यमानो विमानस्थ(१) पूज्यमानश्च तत्परैः ॥२६६॥
सर्वर्तुकुसुमां मालां जिघ्रमाणोरसि स्थितां।
नीलोत्पलदलश्यामं पृथुताम्रायतेक्षणं ॥२६७॥
ईषत्कराललम्बोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रागणाञ्चितं।
षडूर्द्ध्वनेत्रं दुष्प्रेक्ष्यं रुचिरक्षीरवाससं ॥२६८॥
आहवेष्वपरिक्लिष्टं देवानामरिनाशनं।
बाहुना बाहुमावेश्य पार्श्वे सव्येऽन्तरे स्थितं ॥२६९॥
रराजापदिश(२)न्तस्य वामाग्रकरगोचरं।
महाभैरवनिर्घोषं बलेनाप्रतिमौजसं।
दशवर्णधनुस्तेव विचित्रं शोभतेऽधिकं ॥२७०॥

(१) विमानस्थ इत्यत्र विमानस्थैरिति पाठः साधीयान्।
(२) अपदिशमितिपाठो लेखकप्रमाददजनितः।

त्रिशूलं विद्युताभासममोघं शत्रुनाशनं ।
जाज्वल्यमानं वपुषा परमं तत्त्विषा युतं ॥२७१॥
असिस्तैवौजसां श्रेष्ठः शीतरश्मिः शशी तथा ।
तेजसा वपुषा कान्त्या देवेशस्य महात्मनः ।
शुशुभेऽभ्यधिकं तत्र वेद्यामग्निशिखा इव ॥२७२॥
स्थितः पुरस्ताद्देवस्य शातकौम्भमयो महान् ।
शुशुभे रुचिरः श्रीमान् सोदकः स कमण्डलुः ॥२७३॥
असिमावेश्य चाङ्गेषु पाण्डुराम्बरधारिणी ।
उरश्छेदेन महता मौक्तिकेन विराजिता ।
चतुर्भुजा महाभागा विजया लोकसम्मता ॥२७४॥
देव्या आद्यः प्रतीहारी श्रीरिवाप्रतिमा परा ।
विभ्राजती स्थिता चैव कृत्वा देवस्य चाञ्जलिं ॥२७५॥
तस्याः पृष्ठानुगास्त्वान्याः स्त्रियोऽप्सरोगणान्विताः ।
ताः खल्वभिनवैः कान्तैरुपतिष्ठन्ति शङ्करं ॥२७६॥
सर्वलक्षणसम्पन्ना वादित्रैरुपबृंहिताः ।
उपगायन्ति देवेशं गणा गन्धर्व्वयोनयः ॥२७७॥
अभ्युन्नतो महोरस्कः शरन्मेघसमद्युतिः ।
शोभते नन्दमानश्च गोपतिस्तस्य वेश्मनि ॥२७८॥
स्कन्दश्च सपरीवारः पुत्रोऽस्यामितवीर्य्यवान् ।
रक्ताम्बरधरः श्रीमान् वराम्बुजदलेक्षणः ॥२७९॥
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च चाष्टवान्[१] ।

(१) नष्टसा इति ङ०, च० ।

व्यपेतव्यसनाक्रूराः प्रजानां पालने रताः ॥२८०॥
तैः सार्द्धं स महावीर्य्यः शोभते शिखिवाहनः।
व्यालक्रीड़नकैस्तत्र क्रीड़ते विश्वतोमुखः ॥२८१॥
ये नृपा विबुधेन्द्राणां काञ्चनस्य प्रदायिनः।
ये च स्वायतना[१] विप्रा गृहस्था ब्रह्मवादिनः ॥२८२॥
गूढस्वाध्यायतपसस्तथा चैवोञ्छवृत्तयः।
एते सभासदस्तस्य देवेशस्य च सम्मताः ॥२८३॥
मन्वन्तराण्यनेकानि व्यवर्त्तन्त[२] पुनः पुनः।
श्रूयतां देवदेवस्य भविष्यास्वर्यमुत्तमं ॥२८४॥
व्याघ्राश्चैवानुगास्तत्र काञ्चनाभास्तरस्विनः।
स्वच्छन्दचारिणः सर्वे स्वयं देवेन निर्म्मिताः ॥२८५॥
मृत्योर्मृत्युसमास्ते तु यमदर्पापहारिणः।
विभूतिमप्यसंख्येयां को न खल्वभिधास्यते ॥२८६॥
अतःपरमिदं भूयो भवेनाद्भुतमुत्तमं।
भूतानामनुकंपार्थं यत्कृतं तन्निबोधत ॥२८७॥
मन्दराद्रिप्रकाशानां बलेनाप्रतिमौजसां।
हारकुन्देन्दुवर्णानां विद्युद्घननिनादिनां ॥२८८॥
चूडामणिधराणां वै मेघसन्निभवाससां।
श्रीवत्साङ्कितवक्षाणामङ्गुलीशूलपाणिनां ॥२८९॥
एवं दिशानां देवानां रूपेणोत्तमशालिनां।

---

(१) स्वायतमनसो इति पाठोऽर्थप्रतिपत्तिकरः।
(२) व्यवर्त्तयन्निति ङ० च०।

तस्य प्रासादमुख्यस्य स्तम्भेषून्नमशोभिषु ॥२९०॥
संयताग्निमयीभिस्तु शृङ्खलाभिः पृथक् पृथक्।
मायासहस्रं सिंहानां सुखं तत्र निवासिनां ॥२९१॥
स्तम्भेऽप्यपास्तताषट्ं(१) त्र्यम्बकस्य निवेशने।
अथ तत्प्रातसंपूज्य वायोर्वाक्यं सुविस्मिताः।
ऋषयः प्रत्यभाषन्त नैमिषेयास्तपस्विनः॥२९२॥
भगवन् सर्वभूतानां प्राण सर्वत्रग प्रभो।
के ते सिंहमहाभूताः क्व ते जाताः किमात्मकाः॥२९३॥
सिंहाः केनापराधेन भूतानां प्रभविष्णुना।
वैश्वानरमयैः पाशैः संरुद्धास्तु पृथक् पृथक्॥२९४॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वायुर्वाक्यं जगाद ह।
यद्दै सहस्रं सिंहानामीश्वरेण महात्मना।
व्यपनीय स्वकाद्देहात्क्रोधास्ते सिंहविग्रहाः॥२९५॥
भूतानामभयं दत्त्वा पुरा बद्धाग्निबन्धने।
यज्ञभागनिमित्तं च ईश्वरस्याज्ञया तदा॥२९६॥
तेषां(२) त्रिधानमुक्तेन सिंहेनैकेन लीलया।
देव्या मन्युं क्षतं ज्ञात्वा हतो दक्षस्य स क्रतुः॥२९७॥
निःसृता च महादेव्या महाकाली महेश्वरी।
आत्मनः कर्मसाक्षिण्या भूतैः सार्द्धं तदानुगैः॥२९८॥
स एष भगवान्क्रोधो रुद्रावासकृतालयः।

(१) ऽप्यपास्ततमष्टमिति पाठो न विशुद्धः।
(२) तस्मादिति ङ० च०।

वीरभद्रोऽप्रमेयात्मा देव्या मन्युप्रमार्ज्जनः ॥२९९॥
तस्य वेश्म सुरेन्द्रस्य सर्व्वगुह्यतमस्य वै ।
सन्निवेशस्त्वनौपम्या माया वः परिकीर्त्तितः ॥३००॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि ये तत्र प्रतिवासिनः ।
रम्ये पुरवरश्रेष्ठे तस्मिन् वैहायभूमिषु ॥३०१॥
नानारत्नविचित्रेषु पताकाबहुलेषु च ।
सर्व्वकामसमृद्धेषु वनोपवनशोभिषु ।३०२॥
राजतेषु महान्तेषु शातकौम्भमयेषु च ।
सन्ध्याभ्रसन्निकाशेषु कैलासप्रतिमेषु च ॥३०३॥
दृष्टैः शब्दादिभिर्भोगैर्य्ये भवस्यानुसारिणः ।
प्रासादवरमुख्येषु तेषु मोदन्ति सुव्रताः ॥३०४॥
ब्रह्मघोषैरविरता कथाश्च विविधाः शुभाः ।
गीतवादित्रघोषाश्च संस्तवाश्च(१) समन्ततः ॥३०५॥
संहतास्त्वेवमतुला नानाश्रयकृतास्तथा ।
एवमादीनि वर्त्तन्ते तेषां प्रासादमूर्द्धनि ॥३०६॥
सहस्रपादः प्रासादस्तपनीयमयः शुभः ।
अनौपम्यैर्व्वररत्नैः सर्वतः परिभूषितः ॥३०७॥
स्फटिकैश्चन्द्रसङ्काशैर्वैदूर्य्यमणिसम्प्रभैः ।
बालसूर्य्यमयैश्चापि सौवर्णैश्चाग्निसम्प्रभैः ॥३०८॥
चुक्रुशुर्ऋषयः श्रुत्वा नैमिषेयास्तपस्विनः ।

---

(१) स्वस्तिवाचः इति ख० ।

आपन्नसंशयास्तेमं वाक्यमूचुः समीरणं ॥३०९॥

ऋषय ऊचुः ।

के तु तत्र महात्मानो ये भवस्यानुसारिणः ।
अनुग्राह्यतमाः सम्यक् प्रमोदन्ते पुरोत्तमे ।
ऋषीणां वचनं श्रुत्वा वायुर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥३१०॥

वायुरुवाच ।

श्रुयतां देवदेवस्य भक्तैर्यैरनुकल्पिता ।
ह्रीमन्तः सूर्जिता दान्ताः शौर्ययुक्ता ह्यलोलुपाः ॥३११॥
मध्याहाराश्च मात्राश्च आत्मारामा जितेन्द्रियाः ।
जितद्वन्द्वा महोत्साहाः सौम्या विगतमत्सराः ॥३१२॥
भावस्थाः सर्व्वभूतानां अव्यापारा अनाकुलाः ।
कर्मणा मनसा वाचा विशुद्धेनान्तरात्मना ।
अनन्यमनसो भूत्वा प्रपन्ना ये महेश्वरं ॥३१३॥
तैर्लब्धं रुद्रसालोक्यं शाश्वतं पदमव्ययं ।
भवस्य रूपसादृश्यं नीतास्तेव ह्यनुत्तमं ॥३१४॥
वैश्वानरमुखाः सर्वे विश्वरूपाः कपर्द्दिनः ।
नीलकण्ठाः सितग्रीवास्तीक्ष्णदंष्ट्रास्त्रिलोचनाः ॥३१५॥
अर्द्धचन्द्रकृतोष्णीषा जटामुकुटधारिणः ।
सर्वे दशभुजा वीराः पद्मान्तरसुगन्धिनः ॥३१६॥
तरुणादित्यसङ्काशाः सर्वे ते पीतवाससः ।
पिनाकपाणयः सर्व्वे श्वेतगोवृषवाहनाः ॥३१७॥
श्रियान्विताः कुण्डलिनो मुक्ताहारविभूषिताः ।

तेजसोऽभ्यधिका देवैः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ॥२१८॥
विभज्य बहुधात्मानं जरामृत्युविवर्जिताः।
क्रीड़न्ते विविधैर्भावैर्भोगान् प्राप्य सुदुर्लभान् ॥२१९॥
स्वच्छन्दगतयः सिद्धाः सिद्धैस्त्वान्यैर्विबोधिताः।
एकादशानां रुद्राणां कोट्योऽनेकमहात्मनां ॥२२०॥
एभिः सह महात्मानो(१) देवदेवो महेश्वरः।
भक्तानुकम्पी भगवान् मोदते पार्वतीप्रियः ॥२२१॥
नाहन्तेषान्तु रुद्राणां भवस्य च महात्मनः।
नानात्वमनुपश्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥२२२॥
मातरिश्वाऽब्रवीत्पुण्यामित्येतामीश्वरोऽच्युत।
अथ ते ऋषयः सर्वे दिवाकरसमप्रभाः।
श्रुत्वेमां परमां पुण्यां कथान्त्रैयम्बकीं ततः ॥२२३॥
भृशञ्चानुग्रहं प्राप्य हर्षं चैवाप्यनुत्तमं।
सम्भावयित्वा चाप्येनां वायुमूचुर्महाबलं ॥२२४॥

ऋषय ऊचुः।

समीरण महाभाग अस्माकं च त्वया विभो।
ईश्वरस्योत्तमं पुण्यमष्टमन्त्वौपसर्गिकं ॥२२५॥
तस्य स्थानं प्रमाणञ्च यथावत्परिकीर्त्तितं।
यो गन्धेन समृद्धं वै परमं परमात्मनः ॥२२६॥
महादेवस्य माहात्म्यं दुर्विज्ञेयं सुरैरपि।
स्वेन माहात्म्ययोगेन सहस्रस्यामितौजसः ॥२२७॥

---

(१) महात्मा होति पाठः समीचीनः।

यस्य भक्तेष्वसंमोहो अनुकम्पार्थमेव च ।
(१)ब्राह्मलक्ष्मा स्वयं जुष्टा या साप्रतिमशालिनी ॥२२८॥
व्याप्य ह्योत्स्नैरवं चन्द्रं विन्यस्ता विश्वरूपधृक्(२) ।
विभूतिर्भ्राजतेऽत्यर्थं देवदेवस्य वेश्मनि ॥२२९॥
महादेवस्य तुल्यानां रुद्राणान्तु महात्मनां(३) ।
तत्सर्वं निखिलेनेदं वक्तादम्टतनिस्रवं ॥२३०॥
अपीता खलु सर्वस्य भक्त्यास्माभिस्तु सुव्रताः ।
नास्ति किञ्चिदविज्ञेयं अन्यच्चैवानुगामिनः ।
(४)प्रश्नं देववर प्राप्य यथावद्वक्तुमर्हसि ॥२३१॥
सूत उवाच । स खलूवाच भगवान् किं भूयो वर्त्तयाम्यहं ।
किं मया वैच वक्तव्यं तद्वदिष्यामि सुव्रताः ॥२३२॥
ऋषय ऊचुः । आदित्याः पारिपार्श्वेया सिंहा वै क्रोधविक्रमाः ।
वैश्वानरा भूतगणा व्याघ्राश्चैवानुगामिनः ॥२३३॥
आभूतसंप्लवे घोरे सर्वप्राणभृतां चये ।
किमवस्था भवन्त्येते तन्नो ब्रूहि यथार्थवत् ॥२३४॥

---

(१) ब्राह्मलक्ष्म्या इति स्नोकार्द्धात्प्राक् कतिपयवाक्यानि न सन्ति ।
(२) व्यप्ह्योत्स्वरं चन्द्रं विन्यस्ता विश्वरूपिणा इति ख०, व्याप्यज्योत्स्नैरवं चन्द्रं विन्यस्ता विश्वरूपिणा इति ङ०, ज्योत्स्नैरित्यत्र योत्स्नैरितिपाठव्यत्यासेन ङ०पुस्तकस्थितपाठः च० छ० चिह्नितपुस्तकयोर्वर्त्तते । एते सर्व्वे पाठा लिपिकरप्रमादोत्पन्नाः। अत्र,ज्योत्स्नाभिर्व्याप्य खं चन्द्रो विन्यस्तो विश्वरूपिणा इति पाठः सम्भावनीयः ।
(३) इतः स्नोकार्द्धात्प्राक् पश्चाद्वा स्नोकैकं स्नोकद्वयं वा पतितं ।
(४) एतच्छ्लोकार्द्धात्प्राक् स्नोकार्द्धं पतितं ।

एते ये वै त्वया प्रोक्ताः सिंहव्याघ्रगणैः सह।
ये चान्ये सिद्धिसम्प्राप्ता मातरिश्वा जगाद ह॥२३५॥
इदश्च परमं तत्त्वं समाख्यास्यामि शृण्वतां।
विज्ञातेश्वरसद्भावमव्यक्तं प्रभवं तथा॥२३६॥
तत्र पूर्वंगतास्तेषु कुमारा ब्रह्मणः सुताः।
सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः॥२३७॥
वोढुश्च कपिलस्तेषामासुरिश्च महायशाः।
मुनिः पञ्चशिखश्चैव ये चान्येऽप्येवमादयः॥२३८॥
ततः काले व्यतिक्रान्ते कल्पानां पर्य्यये गते।
महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते॥२३९॥
अनेकरुद्रकोट्यस्तु याः प्रसन्ना महेश्वरी।
शब्दादीन विषयान् भोगान् सत्यस्याष्टविधस्त्वयात्॥२४०॥
प्रविश्य सर्वभूतानि ज्ञानयुक्तेन तेजसा।
वैहायपदमव्यग्रं भूतानामनुकम्पया॥२४१॥
तत्र यान्ति महात्मनः परमाणुं महेश्वरं।
तरन्ति सुमहावर्त्तां जन्ममृत्यूदकां नदीं॥२४२॥
ततः पश्यन्ति सर्वाणं(१) परं ब्रह्माणमेव च।
देव्या वै सहिताः सप्त या देव्यः(२) परिकीर्त्तिताः॥२४३॥
यत्तत् सहस्रं सिंहानामादित्यानां तथैव च।
वैश्वानरभूतभव्यव्याघ्रास्त्रैवानुगामिनः॥२४४॥

(१) पश्यन्त्यपर्व्वाणमिति ङ०।
(२) या देव्या इति क०।

आवेश्यात्मनि तान् सर्वान् संख्यायोपद्रवां[१]स्तथा ।
लोकान् सप्त द्रुमान् सर्व्वान् महाभूतानि पञ्च च ॥२४५॥
विष्णुना सह संयुक्तं करोति विकरोति च ।
स रुद्रो यः साममयस्तथैव च यजुर्मयः ॥२४६॥
स एष उत प्रोतश्च वहिरन्तश्च निश्चयात् ।
एको हि भगवान्नाथ[२] अभावी आन्तकृद्द्विजाः ॥२४७॥
ततस्ते ऋषयः सर्वे दिवाकरसमप्रभाः ।
अन्तश्चवास स[३]मारोप्याग्निं तथात्मनि ॥२४८॥
कर्मणा मनसा वाचा विशुद्धेनान्तरात्मनि ।
अनन्यमनसो भूत्वा प्रपद्यन्ते महेश्वरं ॥२४९॥
व्रतोपवासनिरताः सर्वभूतदयापराः ।
योगमनुपमन्दिव्यं प्राप्तं तैश्छिन्नसंशयैः ॥२५०॥
प्रपद्य परया भक्त्या ज्ञानयुक्तेन तेजसा ।
तैर्लब्धं रुद्रसालोक्यं शाश्वतं पदमव्ययं ॥२५१॥
यः पठेत्तपसा युक्तो वायुप्रोक्तामिमां स्तुतिं ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा स्वक्रियापरः ॥२५२॥
लभते रुद्रसालोक्यं भक्तिमान् विगतज्वरः ।

---

(१) अयं पाठो लेखकप्रमादात्समजनि ।

(२) न्नाद्य इति क० ।

(३) तस्य स्या अमसं वासमिति ङ० च०, सस्य अमश्च वाससमिति क०। एते पाठा अर्थहीनाः। अत्र स्वं स्वमाश्रमसंवासमितिपाठोऽर्थप्रतिपत्तिकरः ।

अमद्यपश्च यः शूद्रो भवभक्तो जितेन्द्रियः ॥३५३॥
आभूतसंप्लवस्थायी अप्रतीघातलक्षणः ।
गाणपत्यं स लभेते स्थानं वा सर्वकामिकं ॥३५४॥
मद्यपो मद्यपैः सार्द्धं भूतसङ्घैश्च मोदते ।
सोऽर्च्यमानो महीपृष्ठे मर्त्यानां वरदो भवेत् ।
इतिहोवाच भगवान् वायुर्वाक्यमिदं वरः ॥३५५॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनुषङ्गपादे शिवपुरवर्णनं नाम ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अनुषङ्गपादः ।

सूत उवाच । [१]प्रत्याहारं प्रवक्ष्यामि परस्यान्ते स्वयम्भुवः ।
ब्रह्मणः स्थितिकाले तु क्षीणे तस्मिंस्तदा प्रभोः ॥१॥
यथेदं कुरुतेऽध्यात्मं सुसूक्ष्मं विश्वमीश्वरः ।
अव्यक्तान् ग्रसते व्यक्तं[२] प्रत्याहारेच कृत्स्नशः ॥२॥
परं तदनु कल्पानामपूर्णे कल्पसङ्क्षये ।
उपस्थिते महाघोरे ह्यप्रत्यक्षे तु कस्यचित् ॥३॥
अन्ते द्रुमस्य सम्प्राप्ते पश्चिमस्य मनोस्तदा ।
अन्ते कलियुगे तस्मिन् क्षीणे संहार उच्यते ॥४॥
सम्प्रक्षाले तदा वृत्ते प्रत्याहारे ह्युपस्थिते[३] ।
प्रत्याहारे तदा तस्मिन् भूततन्मात्रसंक्षये ॥५॥
महदादेर्विकारस्य विशेषान्तस्य संक्षये ।

---

(१) क॰ ङ॰ च॰ छ॰ पुस्तकेषु प्रत्याहारादिकतिपयविषयनिर्देशानन्तरं ग्रन्थसमाप्तिर्दृश्यते। तेषु गयामाहात्म्यवर्णनं नास्ति। ख॰ ग॰ पुस्तकयोस्तु प्रत्याहारादिविषयनिर्देशो नास्ति गयामाहात्म्यकथनानन्तरं ग्रन्थसमाप्तिर्लक्ष्यते। अस्मिन् पुस्तके प्रत्याहारादिविषयमुद्रणात्परं गयामाहात्म्यमुद्राङ्कनेन ग्रन्थसमाप्तिर्भविष्यति।

(२) अव्यक्तं ग्रसते व्यक्तान् इति पाठः समीचीनः।

(३) ह्युपस्थिते इति पाठः सम्भवपरः। सम्प्रक्षाले इति श्लोकार्द्धात्परं श्लोकार्द्धं पतितं साकाङ्क्षत्वात्।

स्वभावकारिते तस्मिन् प्रवृत्ते प्रतिसञ्चरे ॥६॥
आपो ग्रसन्ति वै पूर्व्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणं ।
आत्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ।
प्रविष्टे गन्धतन्मात्रे तोयावस्था धरा भवेत् ॥७॥
आपस्तदा प्रनष्टा वै वेगवत्यो महास्वनाः ।
सर्वमापूरयित्वेदं तिष्ठन्ति विचरन्ति च ॥८॥
अपामस्ति गुणो यस्तु ज्योतिषे लीयते रसः ।
नश्यन्त्यापस्तदान्ते च रसतन्मात्रसङ्क्षयात् ॥९॥
ताजवेत्यहृतरसा[१] ज्योतिष्ट्वं प्राप्नुवन्त्युत ।
ग्रस्ते च सलिले तेजः सर्व्वतोमुखमीड्यते ॥१०॥
अथाग्निः सर्वतो व्याप्त आदत्ते तज्जलन्तदा ।
सर्वमापूर्य्यतेऽर्च्चिर्भिस्तदा जगदिदं शनैः ११॥
अर्च्चिर्भिः सन्तते तस्मिन् तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्ततः ।
ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुरन्ति[२] प्रकाशकं ।
प्रलीयते तदा तस्मिन् दीपार्च्चिरिव मारुते ॥१२॥
प्रनष्टे रूपतन्मात्रे हृतरूपो विभावसुः ।
उपशाम्यति तेजो हि वायुना धूपते[३] महत् ॥१३॥
निरालोके तदा लोके वायुभूते च तेजसि ।

(१) ताजवेत्यहृतरसा इत्यत्र, तेजसा संहृतरसा इति पाठो विशुद्धः ॥

(२) रन्ति इति पाठो लेखकप्रमादजनितः। रन्ति इत्यत्र हन्ति इति पाठः समीचीनः।

(३) धयते इति ङ० च०।

ततस्तुमुल[१]मासाद्य वायुः सम्भवमात्मनः ॥१४॥
ऊर्द्धं चाधश्च तिर्यक्च दोधवीति[२] दिशो दश ।
वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते च तत् ॥१५॥
प्रशाम्यति तदा वायुः खन्तु तिष्ठत्यनावृतं ।
अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च मूर्तिमत् ॥१६॥
सर्वमापूरयन्नादैः सुमहत्तत् प्रकाशते ।
परिमण्डलन्तच्छुषिरमाकाशं शब्दलक्षणं ॥१७॥
शब्दमात्रं तदाकाशं सर्वमावृत्य तिष्ठति ।
तन्तु शब्दगुणन्तस्य भूतादिः ग्रसते पुनः ॥१८॥
भूतेन्द्रियेषु युगपद्भूतादौ संस्थितेषु वै ।
अभिमानात्मको ह्येष भूतादिस्तामसः स्मृतः ॥१९॥
भूतादिं ग्रसते चापि महान् वै बुद्धिलक्षणः ।
महानात्मा तु विज्ञेयः संकल्पो व्यवसायकः ॥२०॥
बुद्धिर्मनश्च लिङ्गञ्च महानक्षर एव च ।
पर्यायवाचकैः शब्दैस्तमाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥२१॥
सम्प्रलीनेषु भूतेषु गुणसाम्ये तमोमये ।
स्वात्मन्येव स्थिते चैव कारणे लोककारणे ॥२२॥
विनिवृत्ते तदा सर्गे प्रकृत्यावस्थितेन वै ।
तदाद्यन्तपरोक्षत्वाददृष्टत्वाच्च कस्यचित् ॥२३॥

---

(१) ततः खं मूलमितिपाठः समीचानः ।

(२) दोधीति इति क० ज० द्वो धवीति च० । एते सर्व्वे पाठा लिपिकरभ्रमादुद्भूताः ।

अनाख्यानादबोधत्वादज्ञानाद्ज्ञानिनामपि ।
आगतागतिकत्वाच्च ग्रहणं तन्न[१] विद्यते ॥२४॥
भावग्राह्यानुमानाच्च चिन्तयित्वेदमुच्यते ।
स्थिते तु कारणे तस्मिन् नित्ये सदसदात्मिके ॥२५॥
अनिर्द्देश्या प्रवृत्तिर्वै स्वात्मिका कारणेन तु ।
एवं सप्तादयोऽभ्यस्तात् क्रमात्प्रकृतयस्तु वै ॥२६॥
प्रत्याहारे तदा सर्गे प्रविशन्ति परस्परं ।
येनेदमावृतं सर्वं मण्डलस्तु प्रलीयते ॥२७॥
सप्तद्वीपसमुद्रान्तं सप्तलोकं सपर्व्वतं ।
उदकावरणं यच्च ज्योतिषां[२] लीयते तु तत् ॥२८॥
यत्तैजसं चावरणमाकाशं[३] ग्रसते तु तत् ।
यद्वायव्यं चावरणमाकाशं ग्रसते तु तत् ॥२९॥
आकाशावरणं यच्च भूतादिर्ग्रसते तु तत् ।
भूतादिं ग्रसते चापि महान् वै बुद्धिलक्षणः ॥३०॥
महान्तं ग्रसतेऽव्यक्तं गुणसाम्यं ततः परं ।
एतौ संहारविस्तारौ ब्रह्माव्यक्तौ ततः पुनः ॥३१॥
सृजते ग्रसते चैव विकारान् सर्गसंयमे ।
संक्षिप्यकरणाः संसिद्धा ज्ञानिनस्तु ये ॥३२॥
गत्वा जवञ्जवीभावे स्थानेष्वेषु प्रसंयमान् ।

---

(१) ग्रहस्तस्मिन्न इति पाठः समीचीनः ।
(२) ज्योतिषि इति पाठः साधुः ।
(३) मारुता इति पाठः साधीयान् ।

प्रत्याहारे वियुज्यन्ते क्षेत्रज्ञाः करणैः पुनः ॥ ३ ३॥
अव्यक्तं क्षेत्रमित्याहुर्ब्रह्म क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
साधर्म्यवैधर्म्यकृतसंयोगोऽनादिमांस्तयोः ॥ ३ ४॥
एवं सर्गेषु विज्ञेयं क्षेत्रज्ञेष्विह ब्राह्मणाः ।
ब्रह्मविच्चैव विज्ञेयः क्षेत्रज्ञानात् पृथक् पृथक् ॥ ३ ५॥
विषयाविषयत्वञ्च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः[१] स्मृतं ।
ब्रह्मा तु विषयो ज्ञेयोऽविषयः क्षेत्रमुच्यते ॥ ३ ६॥
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञार्थं प्रवर्त्तते ।
बहुत्वाच्च शरीराणां शरीरी बहुधा स्मृतः ॥ ३ ७॥
अव्यूहाशङ्कराच्चैव ज्योतिर्वच्च व्यवस्थितः ।
यस्मात्प्रतिशरीरं हि सुखदुःखोपलब्धिता ।
तस्मात्पुरुषनानात्वं विज्ञेयं तु विजानता ॥ ३ ८॥
यदा प्रवर्त्तते चैषां भेदानां चैव संयमाः ।
स्वभावकारिताः सर्वे कालेन महता तदा ॥ ३ ९॥
निवर्त्तते तदा तस्य[२] स्थितिरागः स्वयम्भुवः ।
सहसा योऽव्यक्तैः सर्वै[३] र्ब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥ ४ ०॥
विनिवृत्ते तदा रागे स्थितावात्मनिवासिनां ।
तत्कालवासिनां तेषां तदा तद्दोषदर्शिनां ॥ ४ १॥
उत्पद्यतेऽथ वैराग्यमात्मवादप्रनाशनं ।

---

(१) क्षेत्रज्ञक्षत्रयोरिति पाठः सुसङ्गतः ।
(२) तदावश्यं इति छ० ।
(३) सहसा ये स्वकैः सर्व्वै इति क० सहसा योऽस्वकैः सर्व्वैरिति छ० ज० ।

भोज्यभोक्तृत्वनानात्वे तेषां तद्भवदर्शिनां[१] ॥४२॥
पृथग्ज्ञानेन चेतज्ञास्ततस्ते ब्रह्मलौकिकाः ।
प्रकृतौ करणा नीताः सर्व्वे नानाप्रदर्शिनः ॥४३॥
स्वात्मन्येवावतिष्ठन्ते प्रशान्ता दर्शनात्मकाः ।
शुद्धा निरञ्जनाः सर्व्वे चेतनाचेतनास्तथा ॥४४॥
तत्रैव परिनिर्वाणाः स्मृता नागामिनस्तु ते[२] ।
निर्गुणत्वान्निरात्मानः प्रकृत्यन्ते व्यतिक्रमात् ॥४५॥
इत्येवं प्राकृतः प्रोक्तः प्रतिसर्गः स्वयम्भुवः ।
भिद्यन्ते सर्वभूतानां करणानि प्रसंयमे ॥४६॥
इत्येष संयमश्चैव तत्त्वानां करणैः सह ।
तत्त्वप्रसंयमो ह्येष स्मृतो ह्यावर्त्तको द्विजाः ॥४७॥
सूत उवाच । धर्माधर्मौ तपो ज्ञानं शुभे सत्यानृते तथा ।
ऊर्द्धभावो ह्यधोभावो सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥४८॥
सर्वमेतत्प्रयातस्य[३] गुणमात्रात्मकं स्मृतं ।
निरिन्द्रियाणां च तदा ज्ञानिनां यच्छुभाशुभं ॥४९॥
प्रकृत्यां चैव तत्सर्वं पुण्यं पापं प्रतिष्ठति ।
योऽन्यवस्था स्वभावे च[४] देहिनां तु निषिच्यते[५] ॥५०॥
जन्तूनां पापपुण्यन्तु प्रकृतौ यत्प्रतिष्ठितं ।

(१) भोज्यभोक्तृत्वनानात्वैस्तेषां तद्भावदर्शिनामिति च० ।
(२) वै इति क० ज० ये इति ङ० ।
(३) प्रपातस्येति ङ० च० छ० ।
(४) सुतास्वेह इति ङ० च० ।
(५) निषिध्यते इति क० छ० ज० ।

अव्यक्तस्थानि तान्येव पुण्यपापानि जन्तवः।
ये जयन्ति पुनर्देहे देहान्यत्वे तथैव च ॥५१॥
धर्म्माधर्म्मौ तु जन्तूनां गुणमात्रात्मकावुभौ ।
करणैः स्वैः प्रचीयेते कायत्वेनेह जन्तुभिः ॥५२॥
सुचेतनाः प्रलीयन्ते क्षेत्रज्ञाधिष्ठिता गुणाः।
सर्गे च प्रतिसर्गे च संसारे चैव जन्तवः।
संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते करणैः सञ्चरन्ति च ॥५३॥
राजसी तामसी चैव सात्विकी चैव वृत्तयः।
गुणमात्राः प्रवर्त्तन्ते पुरुषाधिष्ठितास्त्रिधा ॥५४॥
ऊर्द्धं देवात्मकं सत्त्वमधोभागात्मकं तमः।
तयोः प्रवर्त्तकं मध्ये इहैवावर्त्तकं रजः ॥ ५५ ॥
इत्येवं परिवर्त्तन्ते त्रयः स्रोतोगुणात्मकाः।
लोकेषु सर्वभूतानां तन्न कार्य्यं(१) विजानता ॥ ५६ ॥
अविद्याप्रत्ययारम्भा आरभ्यन्ते हि मानवैः।
एतास्तु गतयस्तिस्रः शुभाः पापात्मिकाः स्मृताः ॥ ५७ ॥
तमसाभिभवाज्जन्तुर्यथातथ्यं न विन्दति ।
अतत्त्वदर्शनात् सोऽथ त्रिविधं बध्यते ततः ॥ ५८ ॥
प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेन च।
दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धोऽत्यन्तं विवर्त्तते ॥ ५९ ॥
इत्येते वै त्रयः प्रोक्ता बन्धा ह्यज्ञानहेतुकाः।
अनित्ये नित्यसंज्ञा च दुःखे च सुखदर्शनं ॥ ६० ॥

(१) ते तु वार्य्या इति पाठः समीचीनः।

अस्वे स्वमिति च ज्ञानमशुचौ शुचिनिश्चयः ।
येषामेते मनोदोषा ज्ञानदोषा विपर्य्ययात् ॥ ६१ ॥
रागद्वेषनिवृत्तिश्च तज्ज्ञानं समुदाहृतं ।
अज्ञानं तमसो मूलं कर्म्मद्वयफलं रजः ।
कर्म्मजस्तु पुनर्द्देहो महादुःखं प्रवर्त्तते ॥ ६२ ॥
श्रोत्रजा नेत्रजा चैव त्वग्जिह्वाघ्राणतस्तथा ।
पुनर्भवकरी दुःखा कर्म्मणां जायते तु सा[१] ॥ ६३ ॥
सतृष्णोऽभिहितो बालः स्वकृतैः कर्म्मणः फलैः ।
तैलपालीकवज्जीवस्तत्रैव परिवर्त्तते[२] ॥ ६४ ॥
तस्मात् स्थूलमनर्थानामज्ञानमुपदिश्यते ।
तं शक्र[३] मवधार्य्यैकं ज्ञाने यत्नं समाचरेत् ॥ ६५ ॥
ज्ञानाद्विजयते सर्व्वन्त्यागाद्बुद्धिर्विरज्यते ।
वैराग्याच्छुध्यते चापि शुद्धः सत्त्वेन मुच्यते ॥ ६६ ॥
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि रागं भूतापहारिणं ।
अभिषङ्गाय यो यस्माद्विषयोऽप्यवशात्मनः[४] ॥ ६७ ॥
अनिष्टमभिषङ्गं हि प्रीतितापविषादनं[५] ।
दुःखलाभे न तापश्च सुखानुस्मरणं तथा ॥ ६८ ॥

(१) श्रोत्रजं नेत्रजं चैव त्वग्जिह्वाघ्राणतस्तथा। पुनर्भवकरं दुःखं कर्म्मणा जायते तु तत् इति पाठो विशुद्धः ।
(२) तैलपीड़कवज्जीव इति क० तैलपीचकवज्जीव इति ख० ।
(३) शत्रुमिति पाठः समीचीनः ।
(४) इतः श्लोकार्द्धात्परं श्लोकार्द्धं पतितं ।
(५) प्रतीतापविषादनमिति ङ० च०। प्रीतितापविषादवत् इति पाठः सुखभार्थः ।

इत्येष वैषयो रागः संभूत्याः कारणं स्मृतं ।
ब्रह्मादौ स्थावरान्ते वै संसारे ह्याधिभौतिके ।
अज्ञानपूर्वकं तस्मादज्ञानन्तु विवर्जयेत् ॥ ६९ ॥
यस्य चार्षं न प्रमाणं शिष्टाचारं तथैव च ।
वर्णाश्रमविरोधी यः शिष्टशास्त्रविरोधकः ॥ ७० ॥
एष मार्गो हि निरधितिर्यग्योनौ च कारणं ।
तिर्यग्योनिगतश्चैव कारणं स निरुच्यते ॥ ७१ ॥
विविधा यातना स्थाने तिर्यग्योनौ च षड्विधे ।
कारणे विषये चैव प्रतिघातस्तु सर्वशः ॥ ७२ ॥
अनैश्वर्य्यन्तु तत्सर्वं प्रतिघातात्मकं स्मृतं ।
इत्येषा तामसी वृत्तिर्भूतादीनां चतुर्विधा ॥ ७३ ॥
सत्तस्थमात्रकञ्चित्तं यथा सत्त्वप्रदर्शनात् ।
तत्त्वानाञ्च तथा तत्त्वं दृष्ट्वा वै तत्त्वदर्शनात् ॥ ७४ ॥
सत्त्वचेत्रज्ञनानात्वमेतज्ज्ञानार्थदर्शनं ।
नानात्वदर्शनं ज्ञानं ज्ञानाद्वैयोगमुच्यते ॥ ७५ ॥
तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च ।
संसारे विनिवृत्ते तु मुक्तो लिङ्गेन मुच्यते ॥ ७६ ॥
निःसम्बन्धो ह्यचैतन्यः स्वात्मन्येवावतिष्ठते ।
स्वात्मव्यवस्थितस्यापि विरूपाख्येन लिख्यते ॥ ७७ ॥
इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं समासाज्ज्ञानमोक्षयोः ।
स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मोक्षो वै तत्त्वदर्शिभिः ॥ ७८ ॥
पूर्वं वियोगो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।

लिङ्गाभावात्तु कैवल्यं कैवल्यात्तु निरञ्जनं ॥ ७९ ॥
निरञ्जनत्वाच्छुद्धस्तु ततो नेता[१] न विद्यते।
तृष्णाक्षयात्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षकारणं ॥ ८०॥
निमित्तमप्रतीघाते दृष्टशब्दादिलक्षणे[२]।
अष्टावेतानि रूपाणि प्राकृतानि यथाक्रमं ॥ ८१ ॥
क्षेत्रज्ञेष्ववसज्यन्ते गुणमात्रात्मकानि तु।
अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि वैराग्यं दोषदर्शनात् ॥ ८२ ॥
दिव्ये च मानुषे चैव विषये पञ्चलक्षणे।
अप्रद्वेषोऽनभिष्वङ्गः कर्त्तव्यो दोषदर्शनात् ॥ ८३ ॥
तापप्रीतिविषादानां कार्य्यन्तु परिवर्जनं।
एवं वैराग्यमास्थाय शरीरी निर्ममो भवेत् ॥ ८४ ॥
अनित्यमशिवं दुःखमिति बुद्धानुचिन्त्य च।
विशुद्धं कार्य्यकरणं सत्वास्येति चरान्तुय[३] ॥ ८५॥
परिपक्वकषायो हि कृत्स्नान् दोषान् प्रपश्यति।
ततः प्रयाणकाले हि दौषैर्नैमित्तिकैस्तथा ॥ ८६ ॥
ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः।
स शरीरमुपाश्रित्य कृत्स्नान् दोषान् रुणद्धि वै ॥ ८७ ॥
प्राणस्थानानि भिन्दन् हि छिन्दन्मर्माण्यतीत्य च।

(१) नेता नेता इति ङ० च०।
(२) लक्षणमिति क० छ०।
(३) सत्वान् यतिवसनुपे इति ङ० सत्वान्येतु वसन्तपा इति च० सना स्येति वरांतुपा इति छ०। एते पाठा लेखकप्रमादोत्पन्नाः। अत्र, सत्वोऽस्येति वसन् तपे इति पाठः सम्भावनीयः।

शैत्यात्प्रकुपितो वायुरूर्द्धन्तु क्रमते ततः ॥ ८८ ॥
स चायं सर्वभूतानां प्राणस्थानेष्ववस्थितः।
समासात् संवृते ज्ञाने संवृतेषु च कर्म्मसु॥ ८९ ॥
स जीवोऽनभ्यधिष्ठानः कर्म्मभिः स्वैः पुराकृतैः।
अष्टाङ्गप्राणवृत्तीर्वै स विच्यावयते पुनः ॥९०॥
शरीरं प्रजहंसो वै निरुच्छाससतो भवेत्।
एवं प्राणैः परित्यक्तो मृत इत्यभिधीयते ॥ ९१ ॥
यथेह लोके खद्योतं नीयमानमितस्ततः।
रञ्जनं तद्वधे यत्तु नेता नेता न विद्यते॥ ९२ ॥
तृष्णाचयस्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणं।
शब्दाद्ये विषये दोषविषये पञ्चलक्षणे ॥ ९३ ॥
अप्रद्वेषोऽनभिष्वङ्गः प्रीतितापविवर्जनं।
वैराग्यकारणं ह्येते प्रकृतीनां लयस्य च ॥ ९४॥
अष्टौ प्रकृतयो ज्ञेया पूर्व्वोक्ता वै यथाक्रमं।
अव्यक्ताद्यास्तु विज्ञेया भूतान्ता प्रकृतेर्लयाः ॥ ९५ ॥
वर्णाश्रमाचारयुक्ताः शिष्टाः शास्त्राविरोधिनः।
वर्णाश्रमाणां धर्म्मोऽयं देवस्थानेषु कारणं ॥ ९६ ॥
ब्रह्मादीनि पिशाचान्तान्यष्टौ स्थानानि देवता।
ऐश्वर्य्यमणिमाद्यं हि कारणं ह्यष्टलक्षणं ॥ ९७ ॥
निमित्तमप्रतीघाते इष्टे शब्दादिलक्षणे।
अष्टावेतानि रूपाणि प्राकृतानि यथाक्रमं ॥ ९८॥
क्षेत्रज्ञेष्वनुसज्यन्ते गुणमात्रात्मकानि तु।

प्रावृट्काले पृथक्त्वेन पश्यन्तीह न चक्षुषा ॥ ९९॥

पश्यन्त्येवंविधं सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा ।

श्वाविति श्वानपानस्य(१) योनीः प्रविशतस्तथा ॥१००॥

तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्ताच्च धावतोऽपि यथाक्रमं ।

जीवप्राणास्तथालिङ्गं कारणञ्च चतुष्टयं ॥१०१॥

पर्य्यायवाचकैः शब्दैरेकार्थैः सोऽभिलिख्यते ।

व्यक्ताव्यक्ते प्रमाणोऽयं स वै रूपं तु कृत्स्नशः ॥१०२॥

अव्यक्तान्तगृहीतं च क्षेत्रज्ञाधिष्ठितञ्च यत् ।

एवं ज्ञात्वा शुचिर्भूत्वा ज्ञानाद्वै विप्रमुच्यते ॥१०३॥

नष्टश्चेव यथा तत्त्वं तत्वानां तत्वदर्शनं ।

यथेष्टं परिनिर्य्याति भिन्ने देहे सुनिर्वृते ॥१०४॥

भिद्यते करणञ्चापि अव्यक्ताज्ञानिनस्ततः ।

मुक्तो गुणशरीरेण प्राणाद्येन तु सर्वशः ॥१०५॥

नान्यच्छरीरमादत्ते दग्धे वीजे यथाङ्कुरः ।

जीविकः(२) सर्वसंसाराद्वीजशारीरमानसः(३) ॥१०६॥

ज्ञानाच्चतुर्द्दशाच्छुद्धः प्रकृतिं सोऽनुवर्त्तते ।

प्रकृतिं सत्यमित्याहुर्विकारोऽनृतमुच्यते ॥१०७॥

तत्सद्भावोऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते ।

अनामरूपक्षेत्रज्ञनामरूपं प्रचक्षते ॥१०८॥

---

(१) स्वारितं स्वानपानस्य इति ङ० स्वावितं व्यानपानस्य इति च० स्वाविति श्वान्तपानस्य इति छ० ।

(२) जालीक इति क० च० छ० ।

(३) विज्ञं शरीरमानस इति ङ०च० छ० ।

यस्मात् क्षेत्रं विजानाति तस्मात् क्षेत्रज्ञः उच्यते ।
क्षेत्रप्रत्ययतो[१] यस्मात् क्षेत्रज्ञः शुभ उच्यते ॥ १०९ ॥
क्षेत्रज्ञः[२] स्मर्य्यते तस्मात् क्षेत्रन्तज्ज्ञैर्विभाव्यते ।
क्षेत्रत्वप्रत्ययं दृष्टं क्षेत्रज्ञः प्रत्ययी सदा ॥ ११० ॥
क्षयणात् करणाच्चैव क्षतत्राणात्तथैव च ।
भोज्यत्वाद्विषयत्वाच्च क्षेत्रं क्षेत्रविदो विदुः ॥ १११ ॥
महदाद्यं विशेषान्तं सवैरूप्यं विलक्षणं ।
विकारलक्षणं तद्वै साक्षरक्षरमेव[३] च ॥ ११२ ॥
तमेव च विकारन्तु यस्माद्वै क्षरते[४] पुनः ।
तस्माच्च कारणाच्चैव क्षरमित्यभिधीयते ॥ ११३ ॥
सुखदुःखमोहमात्रा भोज्यमित्यभिधीयते ।
अचेतत्वाद्धि विषयस्तद्धि धर्म्मविभुः स्मृतः ॥ ११४ ॥
न क्षीयते न क्षरति विकारप्रसृतन्तु तत् ।
अक्षरन्तेन चाप्युक्तमक्षीणत्वात्तथैव च ॥ ११५ ॥
यस्मात्पूर्य्यनुशेते च तस्मात् पुरुष उच्यते ।
पुरप्रत्ययिको[५] यस्मात् पुरुषेत्यभिधीयते ॥ ११६ ॥
पुरुषं कथयस्वाथ कथन्तज्ज्ञैर्विभाव्यते ।
शुद्धो निरञ्जनाभासो ज्ञानाज्ञानविवर्जितः ॥ ११७ ॥

(१) क्षत्रज्ञः प्रयतो इति ङ० च० ।
(२) क्षत्रज्ञैरिति पाठः साधुः ।
(३) त्वक्षरक्षरमिति पाठः समीचीनः ।
(४) रक्षते इति च० छ० ।
(५) पौरप्रत्ययिक इति पाठो विशुद्धः ।

अस्ति नास्तीति सोऽन्योवा बद्धो मुक्तो गतः स्थितः।
नैर्द्वैतिकान्तनिर्द्देश्यसूक्त[१] स्तस्मिन्न विद्यते॥ ११८॥
पृथक्त्वान्न तु देश्यो वै दृष्टत्वात्समदर्शनः।
आत्मप्रत्ययकारी सारनूनश्चापि हेतुकं[२]।
भावग्राह्यमनुमान्यं चिन्तयन्न प्रमुह्यते॥ ११९॥
यदा पश्यति ज्ञातारं शान्तार्थं दर्शनात्मकं।
दृश्यादृश्येषु निर्द्देश्यस्तदा तद्बुद्धरं वरं॥ १२०॥
एवं ज्ञात्वा स विज्ञाता ततः शान्तिं नियच्छति।
कार्य्ये च कारणे चैव बुद्ध्यादौ भौतिके तदा॥ १२१॥
संप्रयुक्तो वियुक्तो वा जीवतो वा मृतस्य च।
विज्ञाता न च दृश्येत पृथक्त्वेनेह सर्व्वशः॥ १२२॥
स्वेनात्मानं तमात्मानं[३] कारणात्मा नियच्छति।
प्रकृतौ कारणे चैव स्वात्मन्येवोपतिष्ठति॥ १२३॥
अस्ति नास्तीति सोऽन्यो वो द्वहासुचेति वा पुनः।
एकत्वं वा पृथक्त्वं वा क्षेत्रज्ञपुरुषेति वा॥ १२४॥
आत्मवान् स निरात्मा वा चेतनोऽचेतनोऽपि वा।
कर्त्ता वा सोऽप्यकर्त्ता वा भोक्ता वा भोज्यमेव वा॥ १२५॥
यज्ज्ञात्वा न निवर्त्तन्ते क्षेत्रज्ञे तु निरञ्जने।
अवाच्यं तदनाख्यानादग्राह्यत्वादहेतुनि॥ १२६॥

---

(१) नैर्द्वैतिका तु निर्द्दिश्य सूक इति क० च० छ०।
(२) आत्मप्रत्ययकारी स न नूनं चाप्यहेतुकं इति पाठोऽत्र सम्भाव्यते।
(३) तथात्मानमिति क० छ०।

अप्रतर्क्यमचिन्त्यत्वादवाप्यत्वाच्च सर्वशः ।
नाभिलिम्पति तत्तत्त्वं सम्प्राप्य मनसा सह ॥१२७॥
क्षेत्रज्ञे निर्गुणे शुद्धे शान्ते क्षीणे निरञ्जने ।
व्यपेतसुखःदुखे च निरुद्धे शान्तिमागते ॥१२८॥
निरात्मके पुनस्तस्मिन् वाच्यावाच्यो न विद्यते ।
एतौ संहारविस्तारौ व्यक्ताव्यक्तौ ततः पुनः ॥१२९॥
सृजते ग्रसते चैव ग्रस्तः(१) पर्यवतिष्ठते ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं सर्वं पुनः सर्वं प्रवर्त्तते ॥१३०॥
अधिष्ठानप्रवृत्तेन तस्य ते(२) बुद्धिपूर्वकं ।
साधर्म्यवैधर्म्यकृतसंयोगो विधितस्तयोः ।
अनादिमान् स(३) संयोगो महापुरुषजः स्मृतः ॥१३१॥

यावच्च सर्गप्रतिसर्गकाल-
स्तावच्च तिष्ठति सुसन्निरुध्य ।
पूर्वं हितव्ये तदबुद्धिपूर्वं
प्रवर्त्तते तत्पुरुषार्थमेव ॥१३२॥
एषा निसर्गप्रतिसर्ग पूर्वं
प्रधानिकी चेश्वरकारिता च ।
अनाद्यनान्ता ह्यभिमानपूर्वकं
विनाशयन्ती जगदभ्युपैति ॥१३३॥

---

(१) ग्रस्तौ इति क० ङ० क्ष० ज० ।
(२) अधिष्ठानप्रवृत्तैतत्तस्य वै इति पाठः शुद्धः ।
(३) अनादिमांस्तेत् इति क० क्ष० ज० ।

इत्येष प्राकृतः सर्गस्तृतीयो हेतुलक्षणः ।
उक्तो ह्यस्मिंस्तदात्यन्तं करय(१)स्तत् प्रमुच्यते ॥१२४॥
इत्येष प्रतिसर्गो वस्त्रिविधः कीर्त्तितो मया ।
विस्तरेणानुपूर्व्या च भूयः किं वर्त्तयाम्यहं ॥१२५॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनुषङ्गपादो नाम
चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

---

(१) करज इति ङ० च० छ० करज इति ज० । अत्र कविभिरिति पाठः साधुः ।

ऋ० ।

अथ एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अनुषङ्गपादः ।

ऋषय ऊचुः । सूत सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्त्तितं ।
प्रजानां मनुभिः सार्द्धं देवानामृषिभिः सह ॥१॥
पितृगन्धर्वभूतानां पिशाचोरगरक्षसां ।
दैत्यानां दानवानां च यक्षाणामेव पक्षिणां ॥२॥
अत्यद्भुतानि कर्म्माणि विधिमान् धर्म्मनिश्चयः ।
विचित्राश्च कथायोगा जन्म चाग्र्यमनुत्तमं ॥३॥
तत्कथ्यमानमस्माकं भवता श्लक्ष्णया गिरा ।
मनःकर्णसुखं सौते प्रीणात्याभूतसम्भवं ॥४॥
एवमाराध्य ते सूतं सत्कृत्य(१) च महर्षयः ।
पप्रच्छुः सत्रिणः सर्वे पुनः सर्गप्रवर्त्तनं ॥५॥
कथं सूत महाप्राज्ञ पुनः सर्गः प्रपत्स्यते ।
बन्धेषु सम्प्रलीनेषु गुणसाम्ये तमोमये ॥६॥
विकारेष्वविसृष्टेषु अव्यक्ते चात्मनि स्थिते ।
अप्रवृत्ते ब्राह्मणानु(२) महासायोज्यगैस्तदा ।
कथं प्रपत्स्यते सर्गस्तन्नः प्रब्रूहि पृच्छतां ॥७॥

---

(१) सत्कृतास्चेति ङ० ।
(२) अप्रवृत्तौ ब्रह्मणस्तु इति पाठोऽर्थप्रतिपत्तिकरः ।

भिरिति

एवमुक्तस्ततः सूतस्तदासौ लोमहर्षणः ।
व्याख्यातुमुपचक्राम पुनः सर्गप्रवर्त्तनं ॥८॥
अहं वो वर्त्तयिष्यामि यथा सर्गः प्रपत्स्यते ।
पूर्ववत्स तु विज्ञेयः समासात्तं निबोधत ॥ ९॥
दृष्टं चैवानुमेयञ्च तर्कं वक्ष्यामि युक्तितः ।
तस्माद्वाचो[१] निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥१०॥
अव्यक्तवत् परोक्षत्वाद्ग्रहणं तद्दुरासदं ।
विकारैः प्रतिसंदृष्टे[२] गुणसाम्ये निवर्त्तते ॥११॥
प्रधानं पुरुषाणाञ्च साधर्म्म्येणैव तिष्ठति ।
धर्म्माधर्म्मौ प्रलीयेते अव्यक्तौ प्राणिनां सदा ॥१२॥
सत्तमात्रात्मको धर्म्मो गुणसत्ते प्रतिष्ठितः ।
तमोमात्रात्मकोऽधर्म्मो गुणे तमसि तिष्ठति ॥१३॥
अविभागवतावेतौ गुणसाम्यस्थितावुभौ ।
सर्वकार्य्ये[३] बुद्धिपूर्वं प्रधानस्य प्रपत्स्यते ॥१४॥
अबुद्धिपूर्वं क्षेत्रज्ञ अधिष्ठास्यति तान् गुणान् ।
एवं तानभिमानेन प्रपत्स्येत पुरस्तदा[४] ॥१५॥
यदा प्रवर्त्तितव्यन्तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोः ।
भोज्यभोक्तृत्वसम्बन्धं प्रपत्स्येते युतावुभौ ॥१६॥

---

(१) यस्माद्वाचो इति पाठः सुसङ्गतः ।
(२) विकारैः प्रतिसंसृष्टो इति पाठो विशुद्धः ।
(३) सर्व्वकार्य्यमिति पाठः साधुः ।
(४) पुरःसरमिति ङ० च० ।

तस्माच्छरणमव्यक्तं साम्ये स्थित्वा गुणात्मकान्[१] ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं तच्च वैषम्यं भजते तु तत् ॥१७॥
ततः प्रपत्स्यते व्यक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोः ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं सत्वं विकारं जनयिष्यति ॥१८॥
महदाद्यं विशेषान्तं चतुर्विंशगुणात्मकं ।
क्षेत्रज्ञस्य प्रधानस्य पुरुषस्य प्रपत्स्यते ॥१९॥
ब्रह्माण्डे प्रथमः सोऽथ भविता चेश्वरः पुनः ।
ततो ज्ञेयस्य कृत्स्नस्य सर्वभूतपतिः शिवः ॥२०॥
ईश्वरः सर्व्वमुक्तानां ब्रह्मा ब्रह्ममयो महान् ।
आदिदेवः प्रधानस्यानुग्रहाय प्रवक्ष्यते[२] ॥२१॥
अनाद्यौ वरमुत्पादौ[३] उभौ सूक्ष्मौ तु तौ स्मृतौ ।
अनादिसंयोगयुतौ सर्वक्षेत्रज्ञमेव च ॥२२॥
अबुद्धिपूर्वकं युक्तौ मशकौ तु वुरौ तदा ।
अप्रत्ययमनाद्यं च स्थितावुदकमत्स्यशः[४] ॥२३॥
प्रवृत्ते पूर्वतः पूर्वं पुनः सर्गे प्रपत्स्यते ।
अज्ञागुणैः प्रवर्त्तन्ते रजःसत्वतमात्मकं ॥२४॥

प्रवृत्तिकाले रजसाभिपन्न-
महत्त्वभूतादिविशेष्यताच्च ।

---

(१) गुणात्मकमिति पाठः समीचीनः।
(२) प्रचक्षते इति ङ०।
(३) स्वयमुत्पन्नौ इति पाठः साधीयान्।
(४) एष श्लोको लिपिकरप्रमादाद्भ्रान्तिपूर्णः।

विशेषतां चेन्द्रियताञ्च यान्ति
गुणावसाने[१] पतिभिर्मनुष्याः ॥२५॥
सत्याभिध्यायिन[२] स्तस्य ध्यायिनः सन्निमित्तकं।
रजःसत्वतमा व्यक्ता त्रिधर्म्माणः परस्परं ॥२६॥
आद्यन्ते संप्रपत्स्यन्ते चेत्तजज्ञास्तु सर्वशः।
संसिद्धकार्य्यकरणा उत्पद्यन्तेऽभिमानिनः ॥२७॥
सर्वे सत्वाः प्रपद्यन्ते अव्यक्तात्पूर्वमेव च।
प्रसूते या च सुवह्वाः साधिकाश्चाप्यसाधिका ॥२८॥
संसरन्तस्तु ते सर्वे स्थानप्रकरणैः सह।
कार्य्याणि प्रतिपत्स्यन्ते उत्पद्यन्ते पुनः पुनः ॥२९॥
गुणमात्रात्मकाश्चैव धर्म्माधर्म्मौ परस्परं।
आरप्स्यन्तीह चान्योन्यं वरेणानुग्रहेण च ॥३०॥
सर्वे तुल्याः प्रसृष्टार्थं सर्गादौ यान्ति विक्रियां।
गुणास्तत् प्रतिधावन्ते तस्मात्तत् तस्य रोचते ॥३१॥
गुणास्ते यानि सर्वाणि प्राक् दृष्टेः प्रतिपेदिरे।
तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृष्टमानाः पुनः पुनः ॥३२॥
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥३३॥
महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्त्तिषु।
विप्रयोगाश्च भूतानां गुणेभ्यः संप्रवर्त्तते ॥३४॥

---

(१) गुणावधानौ इति ङ० च०।
(२) सत्वाभिध्यायिन इति क०।

इत्येष वो मया ख्यातः पुनः सर्गः समासतः ।
समासादेव वक्ष्यामि ब्रह्मणोऽथ समुद्भवं ॥ ३५॥
अव्यक्तात्कारणात्तस्मान्नित्यात् सदसदात्मकात् ।
प्रधानपुरुषाभ्यान्तु जायते च महेश्वरः ॥ ३६॥
स पुत्रः सम्भवपिता[१] जायते ब्रह्मसंज्ञितः ।
सृजते स पुनर्लोकानभिमानगुणात्मकान् ॥ ३७॥
अहङ्कारस्तु महतस्तस्माद्भूतानि चात्मनः ।
युगपत् सम्प्रवर्त्तन्ते भूतान्येवेन्द्रियाणि च ।
भूतभेदाश्च भूतेभ्यः इति सर्गः प्रवर्त्तते ॥ ३८॥
विस्तरावयवस्तेषां यथाप्रज्ञं यथाश्रुतं ।
कीर्त्तितं वो यथा पूर्वं तथैवाभ्युपधार्य्यतां ॥ ३९॥
एतच्छ्रुत्वा नैमिषेयास्तदानीं
लोकोत्पत्तिं संस्थितिं च व्ययञ्च[२] ।
तस्मिन् सत्रे[३]ऽवभृथं[४] प्राप्य शुद्धाः
पुण्यं लोकमृषयः प्राप्नुवन्ति[५] ॥ ४०॥
यथा यूयं विधिवद्देवतादी-
निष्ट्वा[६] चैवावभृथं प्राप्य शुद्धाः[७] ।

(१) सम्भावयिता इति ङ० च० ।
(२) चाव्ययञ्च इति ङ० च०, चाव्ययञ्च इति छ० ।
(३) सेत्रे इति छ० ।
(४) प्रभृथमिति ङ० च०, ऽवभृतमिति छ० ।
(५) प्राप्तवन्तः इति पाठः समीचीनः ।
(६) विधिदेवतादीनिष्णा इति छ० ।
(७) पुण्यं लोकमृषयः प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥ यथा यूयं विधिवद्देवतादीनिष्ट्वा चैवावभृथं प्राप्य शुद्धाः इत्यन्तपाठो ङ० च० पुस्तकयोर्न विद्यते ।

त्यक्त्वा देहानायुषोऽन्ते कृतार्थान्
पुण्यान् लोकान् प्राप्य यथेष्टं चरिष्यथ(१) ॥४१॥
एते ते नैमिषेया वै इष्ट्वा सृष्ट्वा च वै तदा।
जग्मुस्त्वावभृथस्नाताः स्वर्गं सर्वे तु सत्त्रिणः॥४२॥
विप्रास्तथा यूयमपि इष्ट्वा बहुविधैर्मखैः।
आयुषोऽन्ते ततः स्वर्गं गन्तारः स्थः द्विजोत्तमाः॥४३॥
प्रक्रिया प्रथमे पादे कथावस्तुपरिग्रहः।
अनुषङ्ग उपोद्घात उपसंहार एव च॥४४॥
एवमेतच्चतुष्पादं पुराणं लोकसम्मतं।
उवाच भगवान् साक्षाद्वायुर्लोकहिते रतः॥४५॥
नैमिषे सत्त्रमासाद्य मुनिभ्यो मुनिसत्तमाः।
तत्प्रसादादसंदिग्धं भूतोत्पत्तिलयानि च॥४६॥
प्राधानिकीमिमां सृष्टिं तथैवेश्वरकारितां।
सम्यग्विदित्वा मेधावी न मोहमधिगच्छति॥४७॥
इदं यो ब्राह्मणो विद्वानितिहासं पुरातनं॥
शृणुयाच्छ्रावयेद्वापि तथाध्यापयतेऽपि च॥४८॥
स्थानेषु स महेन्द्रस्य मोदते शाश्वतीः समाः।
ब्रह्मसायोज्यगो भूत्वा ब्रह्मणा सह मोद्यते॥४९॥
तेषां कीर्त्तिमतां कीर्त्तिं प्रजेशानां महात्मनां।

---

(१) आदर्शपुस्तकमात्रे, एतच्छ्रुत्वेत्यादिपद्यद्वये बहुलपाठान्तरदर्शना-च्छन्दोभङ्गदर्शनाच्च एतत् पद्यद्वयमशुद्धमेव मन्यामहे। अनयोश्छन्दः शालि-नीति ज्ञेयं।

प्रथयन् पृथिवीशानां ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥५०॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च सम्मतं ।
कृष्णद्वैपायनेनोक्तं पुराणं ब्रह्मवादिना ॥५१॥
मन्वन्तरेश्वराणां च यः कीर्त्तिं प्रथयेदिमां ॥
देवतानामृषीणाञ्च भूरिद्रविणतेजसां ।
स सर्वैर्मुच्यते पापैः पुण्यञ्च महदाप्नुयात् ॥५२॥
यश्चेदं श्रावयेद्विद्वान् सदा पर्वणि पर्वणि ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान् पादमन्ततः ।
अक्षयं सार्वकामीयं पितॄंस्तच्चोपतिष्ठति ॥५४॥
यस्मात्पुरा ह्यनक्तीदं पुराणन्तेन चोच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥५५॥
तथैव त्रिषु वर्णेषु ये मनुष्याः प्रधानतः ।
इतिहासमिदं श्रुत्वा धर्माय विदधे मतिं ॥५६॥
यावन्त्यस्य शरीरेषु रोमकूपाणि सर्वशः ।
तावत्कोटिसहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ।
ब्रह्मसायोज्यगो भूत्वा दैवतैः सह मोदते ॥५७॥
सर्व्वपापहरं पुन्यं पवित्रञ्च यशस्वि च ।
ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने ॥५८॥
तस्माच्चोशनसा प्राप्तं तस्माच्चापि बृहस्पतिः ।
बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सवित्रे तदनन्तरं ॥५९॥
सविता मृत्यवे प्राह मृत्युश्चेन्द्राय वै पुनः ।

इन्द्रश्चापि वशिष्ठाय सोऽपि सारस्वताय च ॥६०॥
सारस्वतस्त्रिधाम्ने च त्रिधामा च शरद्वते।
शरद्वतस्त्रिविष्टाय सोऽन्तरिक्षाय दत्तवान् ॥६१॥
वर्षिणे चान्तरिक्षो वै सोऽपि त्रय्यारुणाय च।
त्रय्यारुणो धनञ्जये स च प्रादात् कृतञ्जये ॥६२॥
कृतञ्जयात्तृणञ्जयो भरद्वाजाय सोऽप्यथ।
गौतमाय भरद्वाजः सोऽपि निर्य्यन्तरे पुनः ॥६३॥
निर्यन्तरस्तु प्रोवाच तथा वाजश्रवाय(१) च।
स ददौ सोमशुष्माय स ददौ तृणविन्दवे ॥६४॥
तृणविन्दुस्तु दक्षाय दक्षः प्रोवाच शक्तये।
शक्तेः पराशरश्चापि गर्भस्थः श्रुतवानिदं ॥६५॥
पराशराज्जातुकर्णस्तस्माद्द्वैपायनः प्रभुः।
द्वैपायनात् पुनश्चापि मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ॥६६॥
शांशपायन उवाच। मया वै तत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये।
इत्येव वाचा ब्रह्मादिगुरुणा समुदाहृता ॥६७॥
नमस्कार्य्याश्च गुरवः प्रयत्नेन मनीषिभिः।
धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं सर्वार्थसाधकं ॥६८॥
पापघ्नं नियमेनेदं श्रोतव्यं ब्राह्मणैः सदा।
नाशुचौ नापि पापाय नाप्यसंवत्सरोषिते ॥६९॥
नाश्रद्दधानाविदुषे नापुत्राय कथञ्चन।
नाहिताय प्रदातव्यं पवित्रमिदमुत्तमं ॥७०॥

(१) वाजश्रवायेति-च०।

अव्यक्तं वै यस्य योनिं वदन्ति
व्यक्तं देहं कालमन्तर्गतञ्च।
वह्निं वक्त्रं चन्द्रसूर्य्यौ च नेत्रे
दिशः श्रोत्रे घ्राणमाहुश्च वायुं ॥७१॥
वाचो वेदांश्चान्तरिक्षं शरीरं
क्षितिं पादौ तारका रोमकूपान्।
सर्वानि चाङ्गानि तथैव तानि
विद्याश्चाङ्गानि यस्य पुच्छं ॥७२॥
तं देवदेवं जननं जनानां
सर्व्वेषु लोकेषु प्रतिष्ठितञ्च(१)।
वरं वराणां वरदं महेश्वरं
ब्रह्माणमादिं प्रयतो नमस्ये ॥७३॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनुषङ्गपादे सृष्टिवर्णनं नाम एकचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः।

---

(१) यज्ञात्मकं सत्यलोकप्रतिष्ठितञ्च इति क० ङ०।

अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः।

व्याससंशयापनोदनं।

शौनकादिऋषयः ऊचुः।

सूत सूत महाभाग त्वया भगवता सता।
व्यासप्रसादाधिगतशास्त्रसम्बोधनेन च ॥१॥
अष्टादशपुराणानि सेतिहासानि चानघ।
उपक्रमोपसंहारविधिनोक्तानि कृत्स्नशः ॥२॥
चतुर्द्दशसहस्रं च मात्स्यं प्रोक्तमतिस्फुटम्।
तत्संख्यकं भविष्यञ्च प्रोक्तं पञ्चशताधिकम् ॥३॥
मार्कण्डेयं महारम्यं प्रोक्तं नवसहस्रकं।
कथितं ब्रह्मवैवर्त्तमष्टादशसहस्रकं ॥४॥
शतोत्तरञ्च ब्रह्माण्डं सूर्यसंख्यासहस्रकं।
अथ भागवतं दिव्यं अष्टादशसहस्रकं ॥५॥
सहस्राणि दशैवोक्तं पुराणं ब्रह्मनामकं।
अयुतश्लोकघटितं पुराणं वामनाभिधम् ॥६॥
तथैवायुतसंख्यातं षट्शताधिकमादिकं।
त्रयोविंशतिसाहस्रमनिलं तद्गतं शुभं ॥७॥
त्रयोविंशतिसाहस्रं नारदीयमुदाहृतं।
एकोनविंशसाहस्रं वैनतेयमुदाहृतं ॥८॥
सहस्रपञ्चपञ्चाशत् प्रोक्तं पाद्मं सुविस्तरं।
सप्तदशसहस्रन्तु कूर्मं प्रोक्तं मनोहरं ॥९॥

चतुर्विंशतिसाहस्रं शौकरं परमाद्भुतं ।
एकाशीतिसहस्राणि स्कान्दमुक्तं सुविस्तृतं ॥१०॥
एवमष्टादशोक्तानि पुराणानि वृहन्ति च ।
पुराणेष्वेषु बहवो धर्मास्ते विनिरूपिताः ॥११॥
रागिणाञ्च विरागाणां यतीनां ब्रह्मचारिणां ।
गृहस्थानां वनस्थानां स्त्रीशूद्राणां विशेषतः ॥१२॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां ये च सङ्करजातयः ।
गङ्गाद्या या महानद्यो यज्ञव्रततपांसि च ॥१३॥
अनेकविधदानानि यमाश्च नियमैः सह ।
योगधर्मा बहुविधाः सांख्या भागवतास्तथा ॥१४॥
भक्तिमार्गा ज्ञानमार्गा वैराग्यानिलनीरजाः ।
उपासनविधिश्चोक्तः कर्मसंशुद्धिचेतसां ॥१५॥
ब्राह्मं शैवं वैष्णवं च सौरं शाक्तं तथार्हतं ।
षड्दर्शनानि चोक्तानि स्वभावनियतानि च ॥१६॥
एतदन्यच्च विविधं पुराणेषु निरूपितं ।
अतः परं किमप्यस्ति न वा बोद्धव्यमुत्तमं ॥१७॥
न ज्ञायेत यदि व्यासो गोपयेदथ वा भवान् ।
अत्र नः संशयं छिन्धि पूर्णः पौराणिको यतः ॥१८॥
सूत उवाच । शृणु शौनक वक्ष्यामि प्रश्नमेनं सुदुर्लभं ।
अतिगोप्यतरं दिव्यमनाख्येयं प्रचक्षते ॥१९॥
पराशरसुतो व्यासः कृत्वा पौराणिकीं कथां ।
सर्ववेदार्थघटितां चिन्तयामास चेतसि ॥२०॥

वर्णाश्रमवतां धर्मो मया सम्यगुदाहृतः ।
मुक्तिमार्गा बहुविधा उक्ता वेदाविरोधतः ॥२१॥
जीवेश्वरब्रह्मभेदो निरस्तः सूत्रनिर्णये ।
निरूपितं परं ब्रह्म श्रुतियुक्तविचारतः ॥२२॥
अक्षरं परमं ब्रह्म परमात्मा परं पदं ।
यदर्थं ब्रह्मचर्यादिवाणप्रस्थयतिव्रतं ॥२३॥
आचरन्ति महाप्राज्ञा धारणाश्च पृथग्विधां ।
आसनं प्राणरोधश्च प्रत्याहारश्च धारणा ॥२४॥
ध्यानं समाधिरेतानि यमैश्च नियमैः सह ।
अष्टाङ्गानि यदर्थञ्च चरन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥२५॥
यदर्थं कर्म कुर्वन्ति वेदाज्ञामात्रतत्पराः ।
परार्पणधिया सम्यङ्निष्कामाः कलिलोज्झिताः ॥२६॥
यज्ज्ञप्तये निराकर्त्तुं पापाचरणमात्मनः ।
गङ्गादितीर्थचर्याणि निषेवन्ते शुचिव्रताः ॥२७॥
तद्ब्रह्म परमं शुद्धमनाद्यन्तमनामयं ।
नित्यं सर्वगतं स्थाणु कूटस्थं कूटवर्जितं ॥२८॥
सर्वेन्द्रियचराभासं प्राकृतेन्द्रियवर्जितं ।
दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं नित्यश्चिन्मात्रमव्ययं ॥२९॥
अध्यास्तं सर्वव्यत्र विश्वमेतत्प्रकाशते ।
विश्वस्मिन्नपि चान्वेति निर्विकारश्च रज्जुवत् ॥३०॥
सम्यग्विचारितं यद्वत्फेनोर्मिबुद्बुदोदकं ।
तथा विचारितं ब्रह्म विश्वस्मान्न पृथग्भवेत् ॥३१॥

सर्वं ब्रह्मैव नानात्वं नास्तीति निगमा जगुः ।
यस्माद्भवन्ति ब्रह्माण्डकोटयो न भवन्ति[१] च ॥ २२॥
यदुन्मेषनिमेषाभ्यां जगतां प्रलयोदयौ ।
भवेतां या परा शक्तिर्यदाधारतया स्थिता ॥ २३॥
यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं यदिदं स्मृतं ।
यदज्ञानाज्जगद्भाति यस्मिन् ज्ञाते जगन्न हि ॥ २४॥
असत्यं यज्जडं दुःखं अवस्थिति निरूपितं ।
विपरीतमतो यद्वै सच्चिदानन्दमूर्त्तिकं ॥ २५॥
जीवे जाग्रति विश्वाख्यं स्वप्ने यत्तैजसं स्मृतं ।
सुषुप्तौ प्राज्ञसंज्ञं यत्सर्वावस्थासु संस्मृतं[२] ॥ २६॥
यच्चक्षुषां चक्षुरथ श्रोत्राणां श्रोत्रमप्यति ।
त्वक् त्वचां रसनं तस्य प्राणं प्राणस्य यद्विदुः ॥ २७॥
बुद्धिर्ज्ञानेन च प्राणः क्रियाशक्त्या निरन्तरं ।
यन्नेशिरे समभ्येतुं ज्ञातुं च परमार्थतः ॥ २८॥
रज्जावहिर्मरौ वारि नीलिमा गगने यथा ।
असद्विश्वमिदं भाति यस्मिन्नज्ञानकल्पितं ॥ २९॥
घटावच्छिन्न एवायं महाकाशो विभिद्यते ।
कार्योपाधिपरिच्छिन्नं तद्वद्यज्जीवसंज्ञिकं ॥ ४०॥
मायया चित्रकारिण्या विचित्रगुणशीलया ।
ब्रह्माण्डं चित्रमतुलं यस्मिन् भित्तावितार्पितं ॥ ४१॥

---

(१) ब्रह्माण्डकोटयः प्रलयन्ति इति पाठः समीचीनः ।
(२) तत्स्मृतमिति पाठः साधुः ।

धावतोऽन्यानतिक्रान्तं वदतो वागगोचरं।
वेदवेदान्तसिद्धान्तैर्विनिर्णीतं तदक्षरं ॥४२॥
अक्षरान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः।
इत्येवं श्रूयते वेदे बहुधाऽपि विचारिते ॥४३॥
अक्षरस्यात्मनश्चापि स्वात्मरूपतया स्थितं।
परमानन्दसन्दोहरूपमानन्दविग्रहं ॥४४॥
लीलाविलासरसिकं वल्लवीयूथमध्यगं।
शिखिपिच्छकिरीटेन भास्वद्रत्नचितेन च ॥४५॥
उल्लसद्विद्युदाटोपकुण्डलाभ्यां विराजितं।
कर्णोपान्तचरन्नेत्रखञ्जरीटमनोहरं ॥४६॥
कुञ्जकुञ्जप्रियावृन्दविलासरतिलम्पटम्।
पीताम्बरधरं दिव्यं चन्दनालेपमण्डितं ॥४७॥
अधरामृतसंसिक्तवेणुनादेन वल्लवीः।
मोहयन्तञ्चिदानन्दमनङ्गमदभञ्जनं ॥४८॥
कोटिकामकलापूर्णं कोटिचन्द्रांशुनिर्मलं।
त्रिरेखकण्ठविलसद्रत्नगुञ्जामृगाकुलं ॥४९॥
यमुनापुलिने तुङ्गे तमालवनकानने।
कदम्बचम्पकाशोकपारिजातमनोहरे ॥५०॥
शिखिपारावतशुककपिककोलाहलाकुले।
निरोधार्थं गवामेव धावमानमितस्ततः ॥५१॥
राधाविलासरसिकं कृष्णाख्यं पुरुषं परं।
श्रुतवानस्मि वेदेभ्यो यतस्तद्गोचरोऽभवत् ॥५२॥

एवं ब्रह्मणि चिन्मात्रे निर्गुणे भेदवर्जिते।
गोलोकसंज्ञिके कृष्णो दीव्यतीति श्रुतं मया ॥५३॥
नातः परतरं किञ्चिन्निगमागमयोरपि।
तथापि निगमो वक्ति ह्यक्षरात् परतः परः ॥५४॥
गोलोकवासी भगवानक्षरात् पर उच्यते।
तस्मादपि परः कोऽसौ गीयते श्रुतिभिः सदा ॥५५॥
उद्दिष्टो वेदवचनैर्विशेषो ज्ञायते कथं।
श्रुतेर्वार्थोऽन्यथा बोध्यः परतस्त्वक्षरादिति ॥५६॥
श्रुत्यर्थे संशयापन्नो व्यासः सत्यवतीसुतः।
विचारयामास चिरन्न प्रपेदे यथातथं ॥५७॥
सूत उवाच। विचारयन्नपि मुनिर्नाप वेदार्थनिश्चयं।
वेदो नारायणः साक्षाद्यत्र मुह्यन्ति सूरयः ॥५८॥
तदापि महतीमार्त्तिं सतां हृदयतापिनीं।
पुनर्विचारयामास कं व्रजामि करोमि किं ॥५९॥
पृच्छामि(१) न जगत्यस्मिन् सर्वज्ञं सर्वदर्शनं।
अज्ञात्वाऽन्यतमं लोके सन्देहविनिवर्त्तकं ॥६०॥
मेरोः कुहरिणीं गत्वा चचार परमन्तपः।
यत्र कार्त्तस्वरस्फूर्जज्ज्योत्स्नाजालैर्निरन्तरं ॥६१॥
सदा प्रबाधते विष्वक्तमःस्तोमं दृशन्तुदं।
चकास्ते यत्र परमं कान्तारमतिसुन्दरं ॥६२॥

---

(१) पश्यामीति पाठः साधीयान्।

नानाद्रुमलताकुञ्जकूजत्पक्षिनिनादितं ।
क्षुत्पिपासाभयक्रोधतापग्लानिविवर्जितं ॥६३॥
जलाशयैर्बहुविधैः पद्मिनीखण्डमण्डितैः ।
जातरूपशिलानद्धतटसञ्चारपक्षिभिः ॥६४॥
युक्तमम्भोजपवनैः सेव्यमानं समन्ततः ।
शिवैरध्यासितप्रावैर्हिंस्रैः सत्वैः समुज्झितं ॥६५॥
निर्जनं दिव्यलतिकाप्रियखण्डविराजितं ।
शुकैः पारावतैर्हृद्यैरुन्मदन्मत्तकोकिलम् ॥६६॥
उत्पतत्पद्मरजसां पटलामोददिङ्मुखं ।
तत्रापि काञ्चिनी दिव्या गुहा परमशोभना ॥६७॥
तां प्रविश्य जिताहारो जितचित्तो जितासनः ।
सस्मार वेदांश्चतुरस्तदेकाग्रमना मुनिः ॥६८॥
त्रयी जगाम सरदां [१] शतस्य [२] स्मरतोऽस्य हि ।
प्रादुरासंस्ततो वेदाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः ॥६९॥
स्फुरत्पद्मपलाशाक्षा जटामुकुटधारिणः ।
कुशमुष्टिकराम्भोजा मृगत्वङ्मण्डितांसकाः ॥७०॥
स्वरैः षोडशभिः क्लृप्तवदनाः प्रणवान्तराः ।
कचवर्गाङ्गवैर्वर्णैः पञ्चावयवपाणयः ॥७१॥
पवर्गदक्षचरणा वामपादास्तवर्गतः ।
आन्तरन्त्यस्तवर्णाश्च येषां कुक्षिद्वयात्मकौ [३] ॥७२॥

---

(१) शुभदा इति पाठः समीचीनः ।
(२) तत्र तां इति पाठः साधुः ।
(३) कुक्षिद्वयात्मकाः इति पाठः सङ्गतः ।

नाभिनिद्राः कान्तपृष्ठा मोदराः यरलवोल्कचाः ।
अग्निदर्चांशरुचिरा धराग्रीवा भृतांसकाः ॥७३॥
अन्तस्थसन्धिसंस्थाना वैखरीवाग्विजृम्भिताः ।
अपश्यन्मथुरामेषां हृदयाम्भोजकल्पितां ॥७४॥
हरेर्भगवतः साक्षादाविर्भावस्थली हि सा ।
काशीमपश्यद्भ्रुमध्ये मायामाधारसंस्थितां ॥७५॥
लिङ्गदेशे ततः काञ्चीमवन्तीं नाभिमण्डले ।
कण्ठस्थां द्वारकामेषां प्रयागं प्राणगन्तथा ॥७६॥
सव्यापसव्ययोस्तेषां गङ्गाऽपि यमुना नदी ।
मध्ये सरस्वती साक्षाद्गयाक्षेत्रन्तथानने ॥७७॥
हनुग्रीवामध्यगतं प्रभासक्षेत्रमुत्तमं ।
वदर्य्याश्रममेतेषां ब्रह्मरन्ध्रे ददर्श ह ॥७८॥
पौण्ड्रवर्धननेपालपीठं नयनयोर्युगे ।
पीठम्पूर्णगिरिन्नाम ललाटे समदृश्यत ॥७९॥
कण्ठे च मथुरापीठं काञ्चीपीठं कटिस्थितं ।
जालन्धरं तथा पीठं स्तनदेशेष्वदृश्यत ॥८०॥
भृगुपीठं कर्णदेशे अयोध्यां नासिकापुटे ।
ब्रह्मरन्ध्रे स्थितं ब्राह्म्यं शैवं सीमन्तसीमनि ॥८१॥
शाक्तं जिह्वाग्रधिषणं वैष्णवं हृदयाम्बुजे ।
सौरञ्चक्षुःप्रदेशस्थं बौद्धञ्छायासुसङ्गतं ॥८२॥
सौत्रामणिं कण्ठदेशे पशुवन्धमथोरसि ।
वाजपेयं कटितटे अग्निहोत्रं तथानने ॥८३॥

अश्वमेधं कटितटे नरमेधमथोदरे।
राजसूयं शिरोदेशे आवसथ्यं तथाऽधरे॥८४॥
ऊर्द्धोष्ठे दक्षिणाग्निञ्च गार्हपत्यं मुखान्तरे।
हव्यं श्रुतौ मन्त्रभेदांस्तथा रोमस्ववस्थितान्।
भृत्यैरिव महाराजं पुराणैर्न्यायमिश्रितैः॥८५॥
संहिताभिश्च तन्त्रैश्च पृथक्पृथगुपासितान्।
कर्मज्ञानोपासनाभिर्जनानुग्रहकारकान्॥८६॥
दृष्ट्वा सुविस्मितमना मुनिः कृष्णो बभूव तान्।
ब्रह्मतेजोमयान् दिव्यांस्तपतोऽर्कानिव च्युतान्[१]।
ज्वलतोऽग्नीनिवोदर्कान् कोटीन्दुसमदर्शनान्॥८७॥
ववन्दे सहसोत्थाय दण्डवत् पतितो मुनिः।
कृतार्थोऽहं कृतार्थोऽहं कृतार्थोऽहमितीरयन्॥८८॥
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं मनः[२]।
अद्य मे सफलञ्चायुर्यद्भवन्तोऽक्षिगोचराः॥८९॥
अलौकिकं लौकिकञ्च यत् किञ्चिदपि विद्यते।
न तद्वोऽविदितं वेद्यं भूतं भव्यं भवच्च यत्॥९०॥
न प्रवृत्तिफला यूयं दर्शयन्तोऽपि तान् सदा।
यदृच्छाकरसङ्कोचविधानायेह[३] रागिणां॥९१॥
प्रपञ्चस्यापि मिथ्यात्वे ब्रह्मत्वे वा विधीतरौ।

(१) त्विषा इति पाठः साधुः।

(२) तपः इति पाठः समीचीनः।

(३) लक्षणाकरसङ्कोचविधानायेह इति अथवा यदृच्छाकरसङ्कोच विधानायेह इति पाठोऽर्थप्रतिपत्तिकरः।

न मृषारागविषयौ तत्सङ्कोचविधिक्षयौ ॥९२॥
अतो लोकहितैर्नूनं परमार्थनिरूपणे।
स्वोक्ताः स्वर्गादिविषया नश्वरा इति निन्दिताः ॥९३॥
अधिकारिविभेदेन कर्मज्ञानोपदेशतः।
ज्ञातं सर्वं जगन्नूनं शब्दब्रह्मात्ममूर्त्तिभिः ॥९४॥
अतोऽहं प्रष्टुमिच्छामि भवन्तश्चेत् कृपालवः।
कर्मणां फलमादिष्टं सर्गः कामैकचेतसाम् ॥९५॥
ईशार्पितधियां पुंसां कृतस्यापि च कर्मणः।
चित्तशुद्धिस्ततो ज्ञानं मोक्षस्य तदनन्तरं ॥९६॥
मोक्षो ब्रह्मैक्यमित्येवं सच्चिदानन्दमेव यत्।
सर्वं समाप्यते तस्मिन् ज्ञाते यद्धि कृताकृतं ॥९७॥
यन्निःसङ्गं चिदाकाशं ज्ञानरूपमसंवृतं।
निरीहमचलं शुद्धमगुणं व्यापकं स्मृतं ॥९८॥
विकारेषु विनश्यत्सु निर्विकारं न नश्यति।
यथान्धतमसा व्याप्तलोकस्य ररोजसा[१] ॥९९॥
लोहस्येव मणिस्तद्वद्‌मणियाश्चेतयिद यत्[२]।
यदाभासेन सा सत्तां प्रतिपद्य विजृम्भते ॥१००॥
जीवेश्वरादिरूपेण विश्वाकारेण चाप्यहो।
तस्यामपि प्रलीनायां कूटस्थस्य यदेकलं[३] ॥१०१॥

---

(१) रविरोजसा इति पाठोऽत्र सम्भाव्यते।
(२) अरणिरनले यथा इति पाठोऽर्थावगतिसाधनः।
(३) कूटस्थस्यैव केवलं इति पाठः सुलभार्थः।

भवद्भिरेवं निर्णीतं तत्तथैव न संशयः।
तथापि मम जिज्ञासा वर्त्तते केवलं हृदि ॥१०२॥
अतोऽपि परमं किञ्चिद्वर्त्तते किल वा न वा।
तद्वदन्तु महाभागा भवन्तस्तत्त्वदर्शनाः ॥१०३॥
यच्छ्रुवःफलमेवेह जनुषो मे कृतार्थता।
एवं ब्रुवन्तमनघं व्यासं सत्यवतीसुतं।
साधु साध्विति सङ्कीर्त्य प्रत्यूचुर्निगमा वचः ॥१०४॥
वेदा ऊचुः। साधु साधु महाप्राज्ञ विष्णुरात्मा शरीरिणां।
अजोऽपि जन्म सम्पद्य लोकानुग्रहमीहसे ॥१०५॥
अन्यथा तेन घटते संसारकर्म्म बन्धनं।
अस्पृष्टो मायया देव्या कदाचिज्ज्ञानगूढया ॥१०६॥
विभर्षि स्वेच्छया रूपं स्वेच्छयैव निगूहसे।
अस्मत्सम्मत एवार्थो भवता सम्प्रदर्शितः ॥१०७॥
पुराणेष्वितिहासेषु सूत्रेष्वपि च नैकधा।
अक्षरं ब्रह्म परमं सर्वकारणकारणं ॥१०८॥
तस्यात्मनोऽप्यात्मभावतया पुष्पस्य गन्धवत्।
रसवद्वा स्थितं रूपं अवेहि परमं हि तत् ॥१०९॥
अनुभूतं तदस्माभिर्जाते प्राकृतिके लये।
अक्षरात् परतस्तस्माद्यत् परं केवलो रसः(१)।
न च तत्र वयं शक्ताः शब्दातीते तदात्मकाः ॥११०॥
इति श्रीमहापुराणे वयुप्रोक्ते अनुषङ्गपादे व्याससंशयापनोदनं
नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः।

(१) हि सः इति पाठः साधुः।

अथ चिचत्वारिंशोऽध्यायः(१)।

गयामाहात्म्यं।

वायुरुवाच। अत ऊर्द्धं प्रवच्यामि गयामाहात्म्यमुत्तमं।
यच्छ्रुत्वा सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्रसंशयः ॥१॥
सूतउवाच। सनकाद्यैर्म्महाभागैर्देवर्षिः स च नारदः।
सनत्कुमारं पप्रच्छ प्रणम्य विधिपूर्व्वकं(२) ॥२॥
नारद उवाच। सनत्कुमार मे ब्रूहि तीर्थं तीर्थोत्तमोत्तमं।
तारकं सर्व्वभूतानां पठतां शृण्वतां तथा ॥३॥
सनत्कुमार उवाच। वच्ये तीर्थवरं(३) पुण्यं श्राद्धादौ सर्व्वतारकं।

---

(१) ख० ग० आदर्शपुस्तकयोर्गयामाहात्म्येऽध्यायसंख्या न दृश्यते। मुद्रितपुस्तके तु गयामाहात्म्याध्यायेषु प्रथमद्वितीयतृतीय इत्यादिसंख्याः सन्ति। अस्मिन् पुस्तके क्रमानुरोधात् चिचत्वारिंशपञ्चचत्वारिंशइत्यादि-संख्याभिर्गयामाहात्म्यं मुद्रयामः।

(२) गयायात्रां प्रवच्यामि शृणु नारद मुक्तिदां।
निष्कृतिस्त्विह कर्त्तॄणां ब्रह्मणा गीयते पुरा ॥ १ ॥
ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं गोगृहे मरणं तथा।
वासः पुंसां कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥ २ ॥
ब्रह्मज्ञानेन किं कार्य्यं गोगृहे मरणेन किं।
किं कुरुक्षेत्रवासेन यदि पुत्रो गयां व्रजेत् ॥ ३ ॥
गयायां पिण्डदानेन यत्फलं लभते नरः।
न तच्छक्यं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि ॥ ४ ॥
इति श्रुत्वा तदा वाक्यं नारदो मुनिसत्तमः।
सनत्कुमारं पप्रच्छ प्रणम्य विधिपूर्व्वकं ॥ ५ ॥
इति पाठो मुद्रितपुस्तके वर्त्तते।

(३) तीर्थं परमिति मुद्रितपु०।

गयातीर्थं सर्व्वदेशे[१] तीर्थेभ्योऽप्यधिकं शृणु ॥४॥
गयासुरस्तपस्तेपे ब्रह्मणा क्रतवेऽर्थितः।
प्राप्तस्य तस्य शिरसि शिलां धर्म्मो ह्यधारयत्[२] ॥५॥
तत्र ब्रह्माऽकरोद्यागं स्थितस्यापि गदाधरः[३]।
फल्गुतीर्थादिरूपेण निश्चलार्थमहर्निशं।
गयासुरस्य विप्रेन्द्र ब्रह्माद्यैर्दैवतैः सह[४] ॥६॥
कृतयज्ञो ददौ ब्रह्मा ब्राह्मणेभ्यो गृहादिकं।
श्वेतकल्पे तु वाराहे गयायागमकारयत् ॥७॥
गयानाम्ना गया ख्याता[५] चेत्रं ब्रह्माभिकाङ्क्षितं[६]।
काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाद्भयभीरवः ॥८॥
गयां यास्यति यः पुत्रः स नस्त्राता भविष्यति।
गयाप्राप्तं सुतं दृष्ट्वा पितॄणामुत्सवो भवेत्।
पद्भ्यामपि जलं स्पृष्ट्वा सोऽस्मभ्यं किं न दास्यति ॥९॥
गयां गत्वान्नदाता यः पितरस्तेन पुत्रिणः।
पक्षत्रयनिवासी च पुनात्यासप्तमं कुलं।
ना चेत् पञ्चदशाहं वा सप्तरात्रं त्रिरात्रिकं[७] ॥१०॥

---

(१) गयातीर्थमृषिश्रेष्ठ इति मुद्रितपु०।
(२) गयासुरस्तपस्तेपे ब्रह्मा तत्र जगाम ह। छलेन पातयित्वोर्व्यां शिलां तन्मूर्ध्न्यधारयत्॥ इति मुद्रितपु०।
(३) स्थापयित्वा गदाधरमिति मुद्रितपु०॥
(४) गयासुरस्य विप्रेन्द्र एतच्छ्लोकार्द्धं न साधु, मुद्रितपुस्तकेऽपि न विद्यते।
(५) गयास्थानमिति मुद्रितपु०।
(६) ब्रह्मर्षिकाङ्क्षितमिति मुद्रितपु०।
(७) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके न दृश्यते।

महाकल्पकृतं पापं गयां प्राप्य विनश्यति।
पिण्डं दद्याच्च पित्रादेरात्मनोऽपि तिलैर्विना ॥११॥
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः।
पापं तत् सङ्गजं सर्व्वं गयाश्राद्धाद्विनश्यति[१] ॥१२॥
आत्मजोऽप्यन्यजो[२] वापि गयाभूमौ[३] यदा तदा।
यन्नाम्ना पातयेत्पिण्डं तन्नयेद्ब्रह्म शाश्वतं ॥१३॥
ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं गोगृहे मरणं तथा।
वासः पुंसां कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्व्विधा ॥१४॥
ब्रह्मज्ञानेन किं कार्य्यं गोगृहमरणेन किं।
वासेन किं कुरुक्षेत्रे यदि पुत्रो गयां व्रजेत् ॥१५॥
गयायां सर्व्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः।
अधिमासे जन्मदिने चास्तेऽपि गुरुशुक्रयोः ॥१६॥
न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थेऽपि वृहस्पतौ।
तथा दैवप्रमादेन सुप्रहृत्सु[४] व्रणेषु च।
पुनः कर्म्माधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक्[५] ॥१७॥
सकृद्गयाभिगमनं सकृत्पिण्डस्य पातनं[६]।

---

(१) ब्रह्महत्यासुरापानमित्यादिगयाश्राद्धाद्विनश्यतीत्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके न विद्यते।
(२) आत्मजस्त्वान्यजो इति मुद्रितपु०।
(३) गयाश्राद्धे इति मुद्रितपु०।
(४) प्रहृतेषु इति पाठः समीचीनः। सुमहत्सु इति वा पाठः।
(५) मुद्रितपुस्तके एतच्छ्लोकाभावो वर्त्तते।
(६) पिण्डप्रपातनमिति मुद्रितपु०।

दुर्लभं किं पुनर्न्नित्यमस्मिन्नेव व्यवस्थितिः ॥१८॥
प्रमादान्म्रियते चेत्रे ब्रह्मादेर्मुक्तिदायके[१]।
ब्रह्मज्ञानाद्यथा मुक्तिर्लभ्यते नात्र संशयः ॥१९॥
कीकटादिमृतानाञ्च पितॄणां तारणाय च।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुविचचणैः ॥२०॥
ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् हव्यकव्यादिनाऽर्च्चयेत्।
तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्व्वाः पितृभिः सह देवताः ॥२१॥
मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः।
वर्जयित्वा कुरुचेत्रं विशालां विरजां गयां ॥२२॥
दण्डं प्रदर्शयेद्भिचुर्गयां गत्वा न पिण्डदः।
दण्डं न्यस्वा[२] विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते ॥२३॥
न दण्डी किल्विषं धत्ते पुर्यं[३] वा परमार्थतः।
अतः सर्व्वां क्रियां त्यक्त्वा विष्णुं ध्यायति भावुकः ॥२४॥
सन्न्यसेत सर्व्वकर्म्माणि वेदमेकं न सन्न्यसेत्[४]।
मुण्डं कुर्य्याच्च पूर्व्वेऽस्मिन् पश्चिमे दचिणोत्तरे ॥२५॥
सार्द्धक्रोशद्वयं मानं गयेति ब्रह्मणेरितं।
पञ्चक्रोशं गयाचेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ॥२६॥
तन्मध्ये सर्व्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै।

---

(१) मुक्तिदायकमिति मुद्रितपु०।
(२) स्पृष्ट्वा इति मुद्रितपु०।
(३) पुन्यमिति पाठः साधीयान्।
(४) न दण्डीइत्यादि वेदमेकं न सन्न्यसेदित्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके नासलोक्यते।

श्राद्धकृद्यो गयाक्षेत्रे पितॄणामनृणो हि सः ॥२७॥
शिरसि श्राद्धकृद्यस्तु(१) कुलानां शतमुद्धरेत् ।
गृहाच्चलितमात्रेण गयायां गमनं प्रति ।
स्वर्गारोहणसोपानं पितॄणाञ्च पदे पदे ॥२८॥
पदे पदेऽश्वमेधस्य यत्फलं गच्छतो गयां(२) ।
तत्फलञ्च भवेन्नूनं(३) समग्रं नात्र संशयः ॥२९॥
पायसेनापि चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा ।
तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्डपातनं(४) ॥३०॥
तिलकल्केन खण्डेन गुडेन सघृतेन वा ।
केवलेनैव दध्ना वा ऊर्ज्जेन मधुनाऽथ वा ॥३१॥
पिण्याकं सघृतं खण्डं पितृभ्योऽक्षयमित्युत ।
दृश्यते वार्त्तवं भोज्यं हविष्यान्नं मुनीरितं ॥३२॥
एकतः सर्व्ववस्तानि रसवन्ति मधूनि हि ।
स्नात्वा गदाधराङ्घ्रिजं फल्गुतीर्थाम्बु चैकतः ॥३३॥
पिण्डासनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनं ।
दक्षिणा चान्नसङ्कल्पस्तीर्थश्राद्धेष्वयं विधिः ॥३४॥
नावाहनं न दिग्बन्धो(५) न दोषो दृष्टिसम्भवः ।

---

(१) यः स इति मुद्रितपु० ।
(२) भवेदिति मुद्रितपु० ।
(३) लभते नूनमिति मुद्रितपु० ।
(४) पिण्डदो भवेदिति मुद्रितपु० ।
(५) नाग्निदग्धो इति पाठोऽत्र सम्भाव्यते ।

सकारुण्येन(१) कर्त्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः ॥३५॥
अन्यत्रावाहिताः काले पितरो यान्त्यमुं प्रति ।
तीर्थे सदा वसान्त्येते तस्मादावाहनं न हि ॥३६॥
तीर्थश्राद्धं प्रयच्छद्भिः पुरुषैः फलकाङ्क्षिभिः ।
कामं क्रोधं तथा लोभं त्यक्त्वा कार्य्या क्रियाऽनिशं ॥३७॥
ब्रह्मचार्य्येकभोजी च भूशायी सत्यवाक् शुचिः ।
सर्व्वभूतहिते रक्तः स तीर्थफलमश्नुते ॥३८॥
तीर्थान्यनुसरन् धीरः पाषण्डं पूर्व्वतस्त्यजेत् ।
पाषण्डः स च विज्ञेयो यो भवेत् कामकारकः ॥३९॥
तीर्थेषु ये नरा धीराः कर्म्म कुर्व्वन्ति तद्गताः ।
यथा ब्रह्मविदो वेद्यं वस्तु चानन्यचेतसः ।
प्रविशन्ति परेशाख्यं ब्रह्म ब्रह्मपरायणाः ॥४०॥
यास्ते वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता ।
साऽवतीर्णा गयाक्षेत्रे पितॄणां तारणाय वै ।
स्नातो गोदो वैतरण्यां त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ॥४१॥
तथाऽक्षयवटं गत्वा विप्रान् सन्तोषयिष्यति ।
ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् हव्यकव्यादिनाऽर्च्चयेत्(२) ।
तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्व्वाः पितृभिः सह देवताः ॥४२॥
गयायां न हि तत् स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते ।

(१) सकारुण्यैर्न इति पाठः सङ्गतः ।

(२) मुद्रितपुस्तके,—तिलकल्केन खण्डेन इत्यादि हव्यकव्यादिनार्च्चये-दित्यन्तं पाठो न विद्यते ।

सान्निध्यं सर्व्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरं ॥४३॥
मीने मेषे स्थिते सूर्य्ये कन्यायां कार्मुके घटे ।
दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनं ॥४४॥
मकरे वर्त्तमाने च ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयाश्राद्धं सुदुर्लभं ॥४५॥
गयायां पिण्डदानेन यत् फलं लभते नरः ।
न तच्छक्यं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि ॥४६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गयामाहात्म्यं नाम
त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यं ।

नारद उवाच। गयासुरः कथं जातः किंप्रभावः किमात्मकः ।
तपस्तप्तं कथं तेन कथं देहपवित्रता ॥१॥
सनत्कुमार उवाच। विष्णोर्न्नाभ्यम्बुजाज्जातो ब्रह्मा लोकपितामहः।
प्रजाः ससर्ज संप्रोक्तः पूर्व्वदेवेन विष्णुना ॥२॥
आसुरेणैव भावेन असुरानसृजत् पुरा ।
सौमनस्येन भावेन देवान् सुमनसोऽसृजत् ॥३॥
गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रमः ।
योजनानां सपादञ्च शतं तस्योच्छ्रयः स्मृतः ॥४॥
स्थूलः षष्टिर्योजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।
कोलाहलगिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणं ॥५॥
बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छ्वासं स्थिरो(१)ऽभवत् ।
तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं गताः(१) ॥६॥
ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्तेऽथ पितामहं(२) ।
गयासुराद्रक्ष देव ब्रह्मा देवांस्ततोऽब्रवीत् ॥७॥

---

(२) स्थितो इति मुद्रितपु० ।
(३) ययुरिति मुद्रितपु० ।
(४) ऊचुस्ते प्रपितामहमिति मुद्रितपु० ।

व्रजामः शङ्करं देवा ब्रह्माद्याश्च गताः शिवं ।
कैलासे चाब्रुवन्नत्वा रक्ष देव महासुरात् ॥८॥
ब्रह्माद्यानब्रवीच्छम्भुर्व्रजामः शरणं हरिं ।
क्षीराब्धौ देवदेवेशः स नः श्रेयो विधास्यति ।
ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णुं नत्वा प्रतुष्टुवुः(१) ॥९॥
देवा ऊचुः । नमो विष्णवे भर्त्रे सर्व्वेषां प्रभविष्णवे ।
रोचिष्णवे जिष्णवे च राक्षसादिग्रसिष्णवे ॥१०॥
धरिष्णवेऽखिलस्यास्य योगिनां पारयिष्णवे ।
वर्द्धिष्णवे ह्यनन्ताय नमो भ्राजिष्णवे नमः(२) ॥११॥
सनत्कुमार उवाच । एवं स्तुतो वासुदेवः सुराणां दर्शनं ददौ ।
किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन् ॥१२॥
गयासुरभयाद्देव रक्षास्मानब्रवीद्धरिम् ।
ब्रह्माद्या यान्तु तं दैत्यमागमिष्याम्यहं ततः ॥१३॥
केशवो गरुड़ारूढो वरं दातुं गयासुरे ।
सर्व्वे स्वं स्वं समास्थाय ययुर्वाहन(३) मुत्तमं ॥१४॥

---

(१) नत्वा तु तुष्टुवुरिति मुद्रितपु० ।
(२) नमो विष्णवे भर्त्रे सर्व्वेषां प्रभविष्णवे ।
रोचिष्णवे ह्यनन्ताय नमो भ्राजिष्णवे नमः ॥ १० ॥
सहिष्णवे जिष्णवे च राक्षसादिग्रसिष्णवे ।
वर्द्धिष्णवेऽखिलस्यास्य योगिनां पारयिष्णवे ॥ ११ ॥ इति मुद्रितपु० ॥
(३) निजवाहनमिति ख० ग० ।

ऊचुस्तं वासुदेवाद्याः किमर्थं तप्यते त्वया।
सन्तुष्टाः स्वागताः सर्वे वरं ब्रूहि गयासुर ॥१५॥
गयासुर उवाच। यदि तुष्टाः स्थ मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
सर्व्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात् ॥१६॥
देवेभ्योऽतिपरित्रोऽहमृषिभ्योऽपि शिवाव्ययात्[1]।
मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्व्वशः ॥१७॥
न्यासिभ्यश्चापि कर्म्मिभ्यो धर्म्मिभ्यश्च तथा पुनः।
ज्ञतिभ्योऽतिपवित्रेभ्यः पवित्रः स्यां सदा सुराः[2] ॥१८॥
पवित्रमस्तु तं देवाः दैत्यमुक्त्वा ययुर्दिवं।
दैत्यं दृष्ट्वा च स्पृष्ट्वा च सर्व्वे हरिपुरं ययुः ॥१९॥
शून्यं लोकत्रयं जातं शून्या यमपुरी ह्यभूत्।
यम इन्द्रादिभिः सार्द्धं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् ॥२०॥
ब्राह्मणमूचिरे देवा गयासुरविलोपिताः।
त्वया दत्तोऽधिकारो वै गृहाण त्वं पितामह ॥२१॥
ब्रह्माब्रवीत्ततो देवान् व्रजामो विष्णुमव्ययं।

---

(१) शिलोच्चयात् इति पाठः साधुः।
(२) यदि तुष्टाः शरीरं मे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्।
सर्व्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात्।
देवेभ्योऽतिपवित्रेभ्यः पवित्रतममस्तु च ॥ १६ ॥ इति पाठो मुद्रितपुस्तके वर्त्तते। तत्र, यदि तुष्टाः स्थ इत्यादि पवित्रः स्यां सदा सुराः इत्यन्तपाठाभावो दृश्यते।

ब्रह्मादयोऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरेऽसुरे[१] ॥२२॥
तद्दर्शनाद्ययुः स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत्।
देवैस्ततो वासुदेवो ब्रह्माणं स वचोऽ[२]ब्रवीत् ॥२३॥
गत्वासुरं[३] प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकं।
विष्णूक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यन्महासुरं ॥२४॥
गयासुरोऽब्रवीद्दृष्ट्वा ब्रह्माणं त्रिदशैः सह।
संपूज्योत्थाय विधिवत् प्रणतः श्रद्धयान्वितः ॥२५॥
गयासुर उवाच। अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः।
यदागतोऽतिथि ब्रह्मा सर्व्वं प्राप्तं मयाद्य वै ॥२६॥
योगिन् योगाङ्गवित् सर्व्वलोकस्वामिन् पितर्गुरो[४]।
यदर्थमागतो ब्रह्मंस्तत् कार्य्यं करवाण्यहं[५] ॥२७॥
ब्रह्मोवाच। पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया।
यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः ॥२८॥
त्वया देहे पवित्रत्वं प्राप्तं विष्णुप्रसादतः।
अतः पवित्रं देहं त्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर ॥२९॥
गयासुर उवाच। धन्योऽहं देवदेवेश यद्देहं प्रार्थ्यते त्वया।
पितृवंशः कृतार्थो मे देहे यागं करोषि चेत्[६] ॥३०॥

---

(१) दत्तवरोऽसुरः इति मुद्रितपु०।
(२) ब्रह्माणञ्च ततो इति मुद्रितपु०।
(३) गयासुरमिति मुद्रितपु०।
(४) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके न विद्यते।
(५) करवाणि ते इति मुद्रितपु०।
(६) पितृवंशे कृतार्थोऽहं मातृवंशे तथैव च। इति ख० ग०।

त्वयैवोत्पादितो देहः पवित्रस्तु त्वया कृतः[१]।
सर्व्वेषामुपकाराय यागोऽवश्यं भवत्विति[२] ।३१॥
इत्युक्त्वा सोऽपतद्भूमौ श्वेतकल्पे गयासुरः।
नैर्ऋतीन्दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ ॥३२॥
शिरः कृत्वोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे।
ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत् ॥३३॥
अग्निशर्म्माणमव्यक्तं शौनकं याज्ञलिं मृदुं।
कुमुथिं वेदकौण्डिल्यं हारीतं काश्यपं कृपं ॥३४॥
गर्गं कौशिकवाशिष्ठौ मुनिं भार्गवमव्ययं।
वृद्धं पाराशरं कण्वं माण्डव्यं श्रुतिकेवलं ।३५॥
श्वेतं सुतालं दमनं सुहोत्रं कङ्कमेव च।
लौकाक्षिञ्च महाबाहुं जैगीषव्यं तथैव च ।३६॥
दधिपञ्चमुखं विप्रमृषभं कर्कमेव च।
कात्यायनं गोभिलञ्च मुनिमुग्रमहाव्रतं ॥३७॥
सुपालकं गौतमञ्च तथा वेदशिरोव्रतं।
जटामालिनमव्यग्रं चाटुहासञ्च दारुणं ॥३८॥
आत्रेयं चाप्यङ्गिरसमौपमन्युं महाव्रतं।
गोकर्णञ्च गुहावासं शिखण्डिनमुमाव्रतं ॥३९॥
एतानन्यांश्च विप्रेन्द्रान् वेधा लोकपितामहः[३]।

(१) तवैवास्तूपकारक इति मुद्रितपु०।
(२) भविष्यति इति मुद्रितपु०।
(३) अग्निशर्म्माणमव्यक्तं त्यादि वेधा लोकपितामहः इत्यन्तं सार्द्धषट्श्लोका मुद्रितपुस्तके न सन्ति।

परिकल्प्याकरोद्यागं गयासुरशरीरके ॥४०॥
अग्निशर्म्मापि पञ्चाग्नीन् मुखादेतानथासृजत् ।
दक्षिणाग्निं गार्हपत्याहवनीयौ तपोऽव्ययः ॥४१॥
सत्यावसथ्यौ देवर्षे येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः[१] ।
यज्ञस्य च प्रतिष्ठार्थं विप्रेभ्यो दक्षिणां ददौ ॥४२॥
हुत्वा पूर्णाहुतिं ब्रह्मा स्नात्वा चावभृथेन तु ।
यज्ञयूपं सुरैः सार्द्धं समानीय व्यरोपयत्[२] ॥४३॥
ब्रह्मणः सरसां श्रेष्ठे सरस्येवाश्रितं शुभं[३] ।
चलितस्तकितो ब्रह्मा धर्म्मराजमभाषत ॥४४॥
जाता गृहे तव शिला[४] समानीयाविचारयन् ।
दैत्यस्य शीघ्रं शिरसि तां धारय ममाज्ञया ॥४५॥
निश्चलार्थं यमः श्रुत्वाधारयन्मस्तके शिलां ।
शिलायां धारितायान्तु सशिलश्चासुरोऽचलत्[५] ॥४६॥
देवानूचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां निश्चलाः किल[६] ।
तिष्ठन्तु देवाः सकला[७]स्तथेत्युक्त्वा च ते स्थिताः ॥४७॥
देवाः पादैर्लङ्घयित्वा तथापि चलितोऽसुरः ।

---

(१) अग्निशर्म्मापि पञ्चाग्नीनित्यादि येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः इत्यन्तं सार्द्धैकश्लोको मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।
(२) यज्ञवाटे सुरैः सार्द्धं गयासुरमपश्यत । इति मुद्रितपु० ।
(३) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।
(४) या ते गृहे धर्म्मशिला इति मुद्रितपु० ।
(५) स्खलितोऽसुरः इति मुद्रितपु० ।
(६) सदा इति मुद्रितपु० ।
(७) तिष्ठध्वं निश्चलार्थं वै इति मुद्रितपु० ।

ब्रह्माथ व्याकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्धिशायिनं ।
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा नत्वा चादृत्य तं प्रभुं[१] ॥४८॥
ब्रह्मोवाच। ब्रह्माण्डस्य पते नाथ[२] नमामि जगतां पतिं ।
गतिं कीर्त्तिमतां नृणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकं ॥४९॥
विश्वक्सेनोऽब्रवीद्विष्णुं देव त्वां स्तौति पद्मजः ।
हरिराहानय त्वं तं विष्णूक्तः स तमानयत् ।
अजमूचे हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत् ॥५०॥
ब्रह्मोवाच। देवदेव कृते यागे प्रचचाल गयासुरः ।
शिलायां देवरूपिण्यां न्यस्तायां तस्य मस्तके ॥५१॥
रुद्रादिषु च देवेषु संस्थितेष्वसुरोऽचलत् ।
इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव ॥५२॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्याकृष्य स्वशरीरतः ।
मूर्त्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः ॥५३॥
आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि शिलायां समधारयत्[३] ।
तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्देवमथाह्वयत् ॥५४॥
आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत् ।
जनार्द्दनाभिधानेन पुण्डरीकेतिनामतः।
शिलायां निश्चलार्थं हि स्वयमादिगदाधरः[४] ॥५५॥

---

(१) विष्णुं त्रिजगतां पतिमिति मुद्रितपु०।
(२) ब्रह्माण्डस्य पतिं नाथमिति मुद्रितपु०।
(३) तामधारयदिति मुद्रितपु०।
(४) जनार्द्दनाधिष्ठानेन पुण्डरीकाक्षनामतः। शिलायां निश्चलार्थं स स्वयमेव गदाधरः॥ इति मुद्रितपु०।

निश्चलार्थं पञ्चधासीच्छिलायां प्रपितामहः ।
पितामहोऽथ फल्गीशः केदारः कनकेश्वरः ॥५६॥
ब्रह्मा स्थितः स्वयं तत्र गजरूपी[१] विनायकः ।
गयादित्यश्चोत्तरार्को दक्षिणार्कस्त्रिधा रविः ॥५७॥
लक्ष्मीः सीताभिधानेन गौरी च[२] मङ्गलाह्वया ।
गायत्री चैव सावित्री त्रिसन्ध्या च सरस्वती ॥५८॥
इन्द्रो बृहस्पतिः पूषा वसवोऽष्टौ महाबलाः ।
विश्वेदेवास्त्वाश्विनेयौ मारुतो विश्वनायकः ॥
सयक्षोरगगन्धर्व्वास्तस्थुर्देवाः स्वशक्तिभिः[३] ॥५९॥
आद्यया गदया चासौ यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः ।
स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधरः ॥६०॥
ऊचे गयासुरो देवान् किमर्थं वञ्चितो ह्यहं[४] ।
यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरमलयं[५] मया ।
विष्णोर्वचनमात्रेण किं न स्यां निश्चलो ह्यहं ॥६१॥
यत्सुरैः पीडितोऽत्यर्थं गदया हरिणा तथा ।
पीड़ितो यद्यहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्वदा[६] ॥६२॥
गदाधरादयस्तुष्टाः प्रोचुः सार्द्धं गयासुरं ।

(१) गजरूपो इति मुद्रितपुं ।
(२) स्थिता वै इति ख० ग० ।
(३) इन्द्रो बृहस्पतिरित्यादि स्तस्थुर्देवाः स्वशक्तिभिरित्यन्तपाठाभावो मुद्रितपुस्तके वर्त्तते ।
(४) वञ्चितोऽस्म्यहमिति मुद्रितपुं ।
(५) ममलमिति मुद्रितपुं ।
(६) वै सदा इति मुद्रितपुं ।

वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्मो देवानूचे गयासुरः ॥६३॥
यावत् पृथ्वी पर्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारकाः ।
तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
अन्ये च सकला देवा मन्नाम्ना चेत्रमस्तु वै ॥६४॥
पञ्चक्रोशं गयाचेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ।
तन्मध्ये सर्वतीर्थानि प्रयच्छन्तु हितं नृणां ॥६५॥
स्नानादितर्पणं कृत्वा पिण्डदानात् फलाधिकम् ।
महात्मनि(१)सहस्रञ्च कुलानां चोद्धरेन्नरः ॥६६॥
व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण यूयं तिष्ठत सर्वदा ।
गदाधरः स्वयं लोकाद्भूयात् सर्वाघनाशनात्(२) ॥६७॥
श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते ।
ब्रह्महत्यादिकं पापं विनश्यतु च सेविनां ॥६८॥
नैमिषं पुष्करं गङ्गा प्रयागश्चाविमुक्तिकं ।
एतान्यन्यानि तीर्थानि दिवि भुव्यन्तरिक्षतः ।
समायान्तु सदा नृणां प्रयच्छन्तु हितं सुराः ॥६९॥
किम्बहुक्त्या सुरगणा युष्मास्वेकापि देवता ।
चेन्न तिष्ठेदहं चापि समयः प्रतिपाल्यतां(३) ॥७०॥

---

(१) महात्मा वै इति पाठो विशुद्धः।

(२) सर्व्वाघनाशनः इति पाठो विशुद्धः।

(३) महात्मनि सहस्रञ्च इत्यादि समयः प्रतिपाल्यतामित्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके न दृश्यते। अस्मिन् स्थले, गङ्गाद्याश्च महानद्यः सरांसि विविधानि च। ते देवास्तानि तीर्थानि प्रयच्छन्तु हितं नृणां। पितॄणां ब्रह्मलोकश्च भुक्तिमुक्तिफलन्तथा ॥ ५३ ॥ एको विष्णुस्त्रिधामूर्त्तिर्यावत्संकीर्त्त्यते बुधैः। तावद् गयासुरक्षेत्रं ख्यातिमेतु सदा भुवि। ब्रह्महत्यादिकं पापं विनाशयतु सेवितं ॥ ५४ ॥ इति पाठो वर्त्तते।

गयासुरवचः श्रुत्वा प्रोचुर्विष्णवादयः सुराः।
त्वया यत्प्रार्थितं सर्व्वं तद्भविष्यत्यसंशयं ॥७१॥
(१)अस्मत्पादानर्चयित्वा यास्यन्ति परमां गतिं।
देवैर्दत्तवरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत् ॥७२॥
स्थितेषु चैव(२)देवेषु ब्राह्मणेभ्यो ददावजः(३)।
ग्रामांश्च पञ्चपञ्चाशत् पञ्चक्रोशीं गयां तथा।
गृहान् कृत्वा ददौ दिव्यान् सर्व्वोपस्करसंयुतान् ॥७३॥
कामधेनुं कल्पवृक्षं पारिजातादिकांस्तरून्।
महानदीं क्षीरवहां घृतकुल्यास्तथैव च(४) ॥७४॥
मधुस्रवां मधुकुल्यां दध्याद्याढ्यसरांसि च।
सुवर्णदीर्घिकां चैव बह्वन्नादिपर्व्वतान् ॥७५॥
भक्ष्यभोज्यफलादींश्च सर्व्वं ब्रह्मा सृजन् ददौ।
न याचयध्वं विप्रेन्द्रा अन्यानुक्त्वा ददावजः ॥७६॥
दत्त्वा ययौ ब्रह्मलोकं नत्वा ह्यादिगदाधरं।
धर्म्मारण्ये तत्र धर्म्मं याजयित्वा ययाचिरे ॥७७॥
धर्म्मयागे च लोभाद्वै प्रतिगृह्य धनादिकं।

---

(१) अस्मत्पादानर्चयित्वा इति श्लोकार्द्धात्प्राक्, पितृणां वै कुलशतमात्मानं पिण्डदानतः। श्राद्धादिना नयिष्यन्ति ब्रह्मलोकमनामयमिति पाठो मुद्रितपुस्तके दृश्यते।

(२) तत्र इति मुद्रितपु०।

(३) ह्यजः इति मुद्रितपु०।

(४) घृतकुल्यादिकांस्तथा इति मुद्रितपु०।

ततो ब्रह्मा समागत्य ब्राह्मणांस्तान् शशाप ह ॥७८॥
कृतवन्तो यतो लोभं मद्दत्तेष्वखिलेष्वपि ।
तस्मादृणाधिका यूयं भविष्यन्ति[१] सदा द्विजाः ॥७९॥
युष्माकं स्यादवारिवहा नदी पाषाणपर्व्वताः[२] ।
नद्यादयो वारिवहा मृण्मयास्र तथा[३] गृहाः ॥८०॥
कामधेनुः कल्पवृक्षो मल्लोकमुपतिष्ठतां ।
एवं शप्ता ब्रह्मणा ते प्रार्थयन्तोऽब्रुवन्नजं ॥८१॥
त्वया यद्दत्तमखिलं तत्सर्वं शापतो गतम् ।
जीवनार्थं प्रसादं नो भगवन् कर्त्तुमर्हसि ॥८२॥
तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणान् ब्रह्मा प्रोवाचेदं दयान्वितः ।
तीर्थोपजीविका यूयमाचन्द्रार्कं भविष्यथ ॥८३॥
लोकाः पुण्या गयायां ये श्राद्धिनो ब्रह्मलोकगाः ।
युष्मान् ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजितः सदा[४] ॥८४॥
आक्रान्तं दैत्यजठरं धर्म्मेण विरजाद्रिणा ।

---

(१) तस्माद्वृत्तिर्युष्माकं भविष्यति इति मुद्रितपु० ।

(२) युष्माकमितिश्लोकार्द्धस्थले विद्याविवर्ज्जिता यूयमन्नान्युपलपर्व्वताः । इति पाठो मुद्रितपुस्तके वर्त्तते ।

(३) मृदाढ्याः प्रचुरा इति ख० ग० ।

(४) लोकाः पुन्या गयायां ये इति श्लोकस्थले मुद्रितपुस्तके,
ये युष्मान् पूजयिष्यन्ति गयायामागता नराः ।
हव्यकव्यैर्धनैः श्राद्धैस्तेषां कुलशतं व्रजेत् ।
नरकात् स्वर्गलोकाय स्वर्गलोकात् परां गतिं ॥ ६७ ॥ इति पाठो वर्त्तते ।

नाभिकूपसमीपे तु देवी या[१] विरजा स्थिता ।
तत्र पिण्डादिकं कृत्वा त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ॥ ८५ ॥
महेन्द्रगिरिणा तस्य कृतौ पादौ सुनिश्चलौ ।
तत्र पिण्डादिकृत्सप्तकुलान्युद्धरते नरः[२] ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते[३] गयामाहात्म्यं नाम
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

---

(१) देवी चेति ख० ग० ।
(२) महेन्द्रगिरिणा तस्य इति श्लोको मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।
(३) श्वेतवराहकल्पे इति मुद्रितपु० ।

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यं ।

नारद उवाच। कथं शिला समुत्पन्ना ययाक्रान्तो गयासुरः ।
किं रूपं किं च माहात्म्यं तस्याः किं वद नाम च ॥१॥
सनत्कुमार उवाच[१]। आसीद्धर्म्मो महातेजाः सर्व्वविज्ञानपारगः ।
विश्वरूपा च तत्पत्नी भर्त्तृव्रतपरायणा ॥ २ ॥
तस्यां धर्म्मात् समुत्पन्ना कन्या धर्म्मव्रता सती ।
सर्व्वलक्षणसम्पन्ना[२] लक्ष्मीरिव गुणाधिका ॥ ३ ॥
तस्यां ये तु गुणा ह्यासंस्ते तिष्ठन्ति जगत्त्रये[३] ।
धर्म्मो धर्म्मव्रतायास्तु त्रिषु लोकेषु मार्गयन् ॥ ४ ॥
नानुरूपं वरं लेभे धर्म्मोऽथ वरसिद्धये ।
तपः कुरु वरार्थं त्वं[४] तथेत्युक्त्वा वनं ययौ ॥ ५॥
कन्या सा च तपस्तेपे सर्व्वेषां दुष्करञ्च यत्[५] ।
वायुभक्षा श्वेतकल्पे युगानामयुतं[६] पुरा ॥ ६ ॥

---

(१) सनत्कुमार उवाच। इत्यनन्तरं मुद्रितपुस्तके, शृणु नारद यत्पृष्टं कथयामि पुरातनमिति पाठो वर्त्तते।

(२) सर्व्वलक्षणसम्पूर्णा इति मुद्रितपु०।

(३) तस्यां ये तु गुणा ह्यासंस्ते तिष्ठन्ति जगत्त्रये। इति पाठो मुद्रितपुस्तके न दृश्यते।

(४) वरारोहे इति मुद्रितपु०।

(५) दुष्करं यत्तपस्विनामिति मुद्रितपु०।

(६) शरदामयुतमिति मुद्रितपु०।

ब्रह्मणो मानसः पुत्रो मरीचिर्नाम विश्रुतः ।
(१)पर्य्यटन् पृथिवीं सर्व्वां कन्यारत्नं ददर्श सः(२) ॥ ७ ॥
रूपयौवनसम्पन्नां परमे तपसि स्थितां ।
पप्रच्छाथ मरीचिस्तां का त्वं कस्यासि तद्वद ॥ ८ ॥
रूपेणानेन मां भीरु(३) विमोहयसि सुव्रते ।
ब्रह्मात्मजोऽहं विख्यातो मरीचिर्व्वेदपारगः ॥ ९ ॥
मरीचेर्व्वचनं श्रुत्वा कन्या प्रोवाच तं मुनिं(४) ।
अहं धर्म्मव्रता नाम धर्म्मपुत्री तपोऽन्विता ॥ १० ॥
पतिव्रतार्थं विप्रेन्द्र चरामि परमं तपः ।
धर्म्मव्रतां मरीचिस्तामुवाच प्रीतिपूर्व्वकं ॥ ११ ॥
पतिव्रता दर्शनान्मे भविष्यसि सुभव्रते ।
पतिव्रतेच्छया पृथ्वीं विचरामि ह्यहर्न्निशं ॥ १२ ॥
त्वञ्चेत्(५) पतिव्रता जाता भजे त्वां भज मां(६) वरं ।
लोके न त्वादृशी कन्या मम तुल्यो न ते वरः ॥ १३ ॥
धर्म्मव्रते धर्म्मपत्नी तस्मात्त्वं(७) भव मेऽधुना ।

---

(१) पर्य्यटन्नितिश्लोकार्द्धात्प्राक् मुद्रितपुस्तके,
प्रवृत्तिलक्षणं धर्म्मं कर्त्तुं स ब्रह्मणेरितः । इति पाठोऽस्ति ।
(२) ह इति मुद्रितपु० ।
(३) नूनमिति मुद्रितपु० ।
(४) प्रोवाचेदं शुचिस्मिता इति मुद्रितपु० ।
(५) त्वञ्चेति ख० ग० ।
(६) भजन्तं भज मामिति मुद्रितपु० ।
(७) धर्म्मपुत्रि तस्मात्त्वं भज इति ख० ग० ।

धर्म्मव्रता मुनिं प्राह धर्म्मं याचय सुव्रत ॥ १४ ॥
तच्छ्रुत्वा धर्म्ममगमन्मुनिं धर्म्मो ददर्श ह ।
तेजःपुञ्जं वरं नत्वा आसनार्घ्यादिना(१) ऽर्च्चयत् ॥ १५ ॥
किमर्थमागतः पृष्टो मरीचिर्धर्म्ममब्रवीत् ।
कन्यार्थं भ्रमता पृथ्वीं दृष्टा ते कन्यका वरा ।
मह्यं कन्याञ्च तां देहि(२) श्रेयस्तव भविष्यति ॥ १६ ॥
अर्घ्यादिना समभ्यर्च्च्य(३) धर्म्मः प्रोचे तथेति तं ।
धर्म्मव्रतां समानीय दत्तवांस्तां मरीचये ॥ १७ ॥
वरं च दत्तवांस्तस्मै(४) तद्वाक्यं यत् तथा कृतं(५) ।
अग्निहोत्रेण सहितां स्वाश्रमं तां द्विजोऽनयत् ॥ १८ ॥
रेमे मुनिस्तया सार्द्धं यथा विष्णुः श्रिया सह ।
पार्व्वत्या च यथा शम्भुः सरस्वत्या यथा ह्यजः ॥ १९ ॥
यज्ञे पुत्रशतं तस्यां मरीचेर्विष्णुनोपमं(६) ।
मरीचिः फलपुष्पार्थं वनं गत्वा समागतः ॥ २० ॥
श्रान्तः कदाचित्तां पत्नीमुवाचेति(७) पतिव्रतां ।
भुक्त्वा तु शयनस्थस्य पादसंवाहनं कुरु ॥ २१ ॥
धर्म्मव्रता तथेत्युक्त्वा शयनस्थस्य सा मुनेः ।

---

(१) अर्घपाद्यादिनेति मुद्रितपु० ।
(२) वराय सा देया इति मुद्रितपु० ।
(३) अर्घपाद्यादिनाभ्यर्च्च्य इति मुद्रितपु० ।
(४) तस्यै इति पाठो युक्तः ।
(५) तद्वाक्यञ्च तथाकरोदिति ख० ग० ।
(६) विबुधोपममिति मुद्रितपु० ।
(७) श्रान्तस्ताथ कदाचित्तामुवाचातिपतिव्रतामिति मुद्रितपु० ।

पादसंवाहनं चक्रे घृतेनाभ्यज्य तत्परा ॥ २२ ॥
निद्रायमाणेऽथ मुनौ ब्रह्मा तं देशमागतः ।
इत्येष(१) दृष्ट्वा ब्रह्माणं मनसार्च्चयितुं प्रभुं(२) ॥२३॥
पादसंवाहनं कुर्य्यां किं पूज्योऽयं जगद्गुरुः ।
इत्याकुला समुत्तस्थौ मत्वा सा तं(३) गुरोर्गुरं ॥ २४ ॥
अर्घ्यपाद्यादिकं दत्त्वा ब्रह्माणं समपूजयत् ।
सत्कृतायान्तु शय्यायां विश्राममकरोदजः ॥ २५ ॥
एतस्मिन्नन्तरे भर्त्ता समुत्तस्थौ च तल्पतः(४) ।
धर्म्मव्रतामपश्यन् स विप्रः क्रुद्धः शशाप तां ॥२६॥
पादसंवाहनं त्यक्त्वा यस्मादाज्ञां विहाय मे ।
गतान्यत्र ततः पापाच्छापदग्धा(५) शिला भव ॥२७॥
भर्त्रा धर्म्मव्रता शप्ता मरीचिं प्राह सा रुषा(६) ।
शयाने त्वयि संप्राप्ते ब्रह्मा त्वज्जनको गुरुः ॥ २८ ॥
त्वयोत्थाय हि कर्त्तव्यं स्वगुरोः पूजनं सदा ।
मया तु धर्म्मचारिण्या(७) तव कार्य्ये कृते मुने ॥२९॥
अदोषाहं(८) यतः शप्ता तस्माच्छापं ददामि ते ।

---

(१) इत्येष इति पाठः सङ्गतः ।
(२) इत्येष इति श्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके नास्ति ।
(३) च इति ख० ग० ।
(४) स्वतल्पतः इति मुद्रितपु० ।
(५) पापे शापो दत्तः इति मुद्रितपु० ।
(६) कोपिता इति मुद्रित पु० ।
(७) तदज्ञानात्त्वया शप्ता इति मुद्रित पु० ।
(८) अदोषामपीति मुद्रित पु० ।

त्वञ्च शापं महादेवाद्भर्त्तः प्राप्स्यस्यसंशयं ॥ ३० ॥
व्याकुलं तं पतिं दृष्ट्वा व्याकुलागात् प्रजापतिं[१] ।
नत्वा शयानं ब्रह्माणमग्निं प्रज्वाल्य चेन्धनैः ॥३१॥
गार्हपत्ये स्थिता चक्रे तपः परमदुष्करं[२] ।
तथा शप्तो[३] मरीचिश्च तपस्तेपे सुदारुणं ॥ ३२ ॥
पतिव्रतायास्तपसा मरीचेस्तपसा तथा ।
[४]इन्द्रादयश्च सन्तप्ता गतास्ते शरणं हरिं ॥ ३३ ॥
ऊचुः क्षीराम्बुधौ सुप्तं सन्तप्तास्तपसा हरे ।
पतिव्रतायाश्च मुने[५] स्त्रैलोक्यं रक्ष केशव ॥ ३४ ॥
इन्द्रादीनां वचः श्रुत्वा विष्णुर्धर्म्मव्रतां ययौ ।
एतस्मिन्नेव काले तु प्रबुद्धो भगवानजः ।
ऊचुर्धर्म्मव्रतां देवा अग्निस्थां तां सकेशवाः[६] ॥ २५ ॥
अग्निमध्ये तपः कर्त्तुं कस्य[७] शक्तिः पतिव्रते ।

---

(१) व्याकुलं तं पतिं दृष्ट्वा इत्यस्मिन् श्लोकस्थले मुद्रितपुस्तके,
तं व्याकुलं पतिं दृष्ट्वा व्याकुला सा पतिव्रता ।
पतिव्रतात्वमाहात्म्यात् पत्युः शापं दधार सा ॥ २८ ॥
नत्वा शयानमित्यादि पाठो वर्त्तते ॥
(२) दुस्चरमिति मुद्रितपु० ।
(३) पतत्रा प्राप्तो इति मुद्रितपु० ।
(४) इन्द्रादयश्च सन्तप्ता इति श्लोकार्द्धात्प्राक् मुद्रितपुस्तके,
सन्तापितं जगत्सर्व्वं सदेवासुरमानसं ॥ ३० ॥ इति पाठो वर्त्तते ।
(५) स्तपस इति मुद्रितपु० ।
(६) सह केशवाः इति ख० ग० ।
(७) कस्याः इति ख० ग० ।

त्वया कृतं तत्परमं सर्व्वलोकभयङ्करं ॥ ३६ ॥
वरं वरय धर्म्मज्ञे प्रसन्नो यदभीप्सितं।
विष्ण्वादीनां वचः श्रुत्वा देवान् धर्म्मव्रताब्रवीत् ॥ ३७॥
भर्त्तृ(१) शापमशक्ताहं निवर्त्तयतुमोजसा ।
दत्तो मरीचिना शापो मह्यं स ह्यपगच्छतु(२) ॥ ३८ ॥
धर्म्मव्रतावचः श्रुत्वा प्रोचुरेतां सुराः पुनः(३) ।
धर्म्मव्रते धर्म्मपुत्त्रि शापोऽयं परमर्षिणा ॥ ३९ ॥
दत्तस्ते न निराकर्त्तुं शक्यो देवद्विजातिभिः ।
तस्मादन्यं वरं ब्रूहि यतो धर्म्मस्य संस्थितिः ॥ ४० ॥
भवेद्धि त्रिषु लोकेषु वेदोक्तस्य शुभव्रते(४) ।
देवानां वचनं(५) श्रुत्वा देवान् धर्म्मव्रताब्रवीत् ॥४१॥
भर्त्तुः शापान्मोचयितुं न शक्ताश्च यदामराः(६) ।
मह्यं वरं प्रयच्छध्वं एवंविधमनुत्तमं ॥ ४२ ॥
शिलाहं हि भविष्यामि(७) ब्रह्माण्डे पावनी शुभा ।
नदीनदसरस्तीर्थ(८) देवादिभ्योऽतिपावनी ॥ ४३ ॥
ऋष्यादिभ्यो मुनिभ्यश्च मुख्यदेवेभ्य एव च ।

(१) भर्तुरिति मुद्रित पु०।
(२) व्यपगच्छतु इति मुद्रित पु०।
(३) देवाः प्रोचुः पतिव्रतामिति मुद्रित पु०।
(४) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके नावलोक्यते।
(५) विष्ण्वादीनां वच इति मुद्रित पु०।
(६) भर्त्तुः शापाद्विमोक्तुं मां न शक्नुथ यतोऽथवा। इति मुद्रित पु०।
(७) प्रभविष्यामीति मुद्रित पु०।
(८) नदीनदादितीर्थेभ्यो इति मुद्रित पु०।

त्रैलोक्ये यानि लिङ्गानि व्यक्ताव्यक्तात्मकान्यपि ॥
तानि तिष्ठन्तु मद्देहे तीर्थरूपेण सर्व्वदा ॥ ४४ ॥
तीर्थान्यपि च सर्व्वाणि नक्षत्रप्रमुखास्तथा ।
तिष्ठन्तु देवाः सकलाः देव्यश्च मुनयस्तथा(१) ॥ ४५ ॥
(२)शिलास्थितेषु तीर्थेषु स्नात्वा कृत्वाथ तर्पणं ।
श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते ॥ ४६ ॥
गदाधरो दृश्यतीर्थं सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमं(३) ।
(४)मुक्तिर्भवेत् पितॄणां च(५) बहूनां श्राद्धतः सदा ॥४७॥

---

(१) ऋष्यादिभ्यो मुनिभ्यश्च इत्यादि देव्यश्च मुनयस्तथा इत्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

(२) शिलास्थितेषु तीर्थेषु इति श्लोकार्द्धात्प्राक् मुद्रितपुस्तके,
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च लक्षयित्वा पदं मयि ।
पश्चाग्नयः कुमाराद्या वह्निरूपेण संस्थिताः ॥ ४२ ॥
मूर्त्तामूर्त्तस्वरूपेण पदरूपेण देवताः ।
शिलायां क्षोभमात्रेण मूर्त्तिरूपाः स्थिता भुवि ॥ ४३ ॥
तां दृष्ट्वा सर्व्वलोकस्य महापातकनाशिनीं ।
पूतो धर्म्माधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक् ॥ ४४ ॥
एते त्रयः श्लोकाः सन्ति ॥

(३) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके नेक्ष्यते ।

(४) मुक्तिर्भवेदितिश्लोकार्द्धात्प्राक् मुद्रितपुस्तके,
स्नास्यन्ति च मरिष्यन्ति यान्तु ब्रह्मपुरीं नराः ।
वाराणसी प्रयागश्च पुरुषोत्तमसंज्ञकं ॥ ४६ ॥
गङ्गासागरसंज्ञश्च नित्यं तिष्ठतु फल्गुनि ।
गदाधराधिष्ठितं तत् सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमं ॥ ४७ ॥
इमौ द्वौ श्लोकौ स्तः ॥

(५) मृतानामिति मुद्रित पु० ।

जरायुजाण्डजा वापि स्वेदजा वापि चोद्भिदः ॥
त्यक्त्वा देहं शिलायान्ते यान्तु विष्णुस्वरूपतां[१] ॥ ४८ ॥
यथार्च्चिते हरौ सर्व्वे यज्ञाः पूर्णा भवन्ति हि ।
तथा श्राद्धं तर्पणञ्च स्नानञ्चाक्षयमस्त्विह ॥ ४९ ॥
मम देहे सुरेशानां ये जपन्ति श्रुतादिकं ।
अचिरेणापि ते सिद्धाः सिद्धिभाजो भवन्तु वै ॥ ५० ॥
पितॄणां कुलसाहस्रमात्मना सहितं नरः ।
श्राद्धादिना समुद्धृत्य विष्णुलोकं नयेद्ध्रुवं ॥५१॥
यावत्योहि सरित्श्रेष्ठा गङ्गाद्याश्च ह्रदाः शुभाः ।
समुद्राद्याः सरोमुख्या मानसाद्याः सुरेश्वराः ।
नृणां श्राद्धं विदधतो मुक्तये निवसन्तु मे ॥ ५२ ॥
शरीरेण समायान्तु क्वचिन्नो यान्तु देवताः ।
एको विष्णुस्त्रिधामूर्त्तिर्यावत्सङ्कीर्त्यते बुधैः ॥ ५३॥
तावच्छिलायां सर्व्वाणि तीर्थानि सह दैवतैः ।
सदा तिष्ठन्तु मुनयो गन्धर्व्वाणाङ्गणाश्च ये[२] ॥ ५४ ॥
[४]यावत्तिष्ठति ब्रह्माण्डं तावत्तिष्ठतु वै शिला ।

---

(१) जरायुजाण्डजा वापीतिपद्यस्थले मुद्रितपुस्तके,
जरायुजाण्डजा वापि देहं त्यक्त्वा शिलोपरि ।
गच्छन्तु विष्णुसायुज्यं कुलैः सप्तशतैः सह ॥ ८ ॥ इति पाठोऽस्ति ।

(२) यथार्च्चिते हरौ सर्व्वे इत्यादि गन्धर्व्वाणां गणाश्च ये इत्योन्तपाठो मुद्रितपुस्तके न समीक्ष्यते ।

(३) यावत्तिष्ठति इत्यस्मात्प्राक् मुद्रितपुस्तके, सर्व्वदेवस्वरूपा च नाम्नेयं देवरूपिणी । इति श्लोकार्द्धं वर्त्तते ।

मम देहेऽश्मरूपे च ये जपन्ति तपन्ति च ॥ ५५॥
जुहोत्यग्नौ च तेषां वै तदक्षय्योपतिष्ठतां ।
अक्षयन्तु भवेच्छ्राद्धं जपहोमतपांसि च ।
शिलापर्व्वतरूपेण मयि तिष्ठत सर्व्वदा ॥ ५६ ॥
पतिव्रतावचः[१] श्रुत्वा देवाः प्रोचुः पतिव्रतां ।
त्वया यत् प्रार्थितं सर्व्वं तद्भविष्यत्यसंशयं ॥ ५७॥
गयासुरस्य शिरसि भविष्यसि यदा स्थिरा ।
तदा पादादिरूपेण स्थास्यामस्त्वयि सुस्थिराः ।
वरं शिलायै दत्त्वैवं तत्रैवान्तर्द्दधुः सुराः ॥ ५८॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते[२] गयामाहात्म्यं नाम
पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

---

(१) पतिव्रतावचः इत्यत्र ख० ग० पुस्तकयोर्देवरूपावचः इतिपाठः समीच्यते ।
(२) श्वेतवराहकल्पे इति मुद्रित पु० ।

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यं ।

सनत्कुमार उवाच । वक्ष्ये शिलाया माहात्म्यं शृणु नारद मुक्तिदं ।

यस्या गायन्ति देवाश्च माहात्म्यं मुनिपुङ्गवाः(१) ॥ १ ॥

शिला स्थिता पृथिव्यां सा देवरूपातिपावनी ।

विचित्राख्यं शिलातीर्थं(२) त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ २ ॥

तस्याः संस्पर्शनाल्लोकाः सर्वे हरिपुरं ययुः ।

शून्ये लोकत्रये जाते शून्या यमपुरी ह्यभूत्(३) ॥ ३ ॥

यम इन्द्रादिभिर्गत्वा ऊचे ब्रह्माणमद्भुतं(४) ।

(५)अधिकारं गृहाणाथ(६) यमदण्डं पितामह ॥ ४ ॥

यममूचे ततो ब्रह्मा स्वगृहे धारयस्व तां ।

ब्रह्मोक्तो धर्मराजस्तु गृहे तां समधारयत् ॥ ५ ॥

यमोऽधिकारं स्वं चक्रे पापिनां(७) शासनादिकं ।

---

(१) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

(२) चित्रं शिलाख्यं तत्तीर्थमिति मुद्रित पु० ।

(३) शून्ये यमपुरे जाते यमो ब्रह्माणमागतः । इति मुद्रित पु० ।

(४) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

(५) अधिकारं गृहाणाथ इतः प्राक् मुद्रितपुस्तके,

ऊचे शिलास्पर्शनान्मे ब्रह्मन् शून्या पुरी ह्यभूत् ॥ ३ ॥

इति पाठो वर्त्तते ।

(६) गृहाण त्वमिति मुद्रित पु० ।

(७) प्राणिनामिति मुद्रित पु० ।

एवंविधा गुरुतरा शिला जगति विश्रुता ॥ ६ ॥
यथा ब्रह्मा यथा विष्णुर्यथा देवो महेश्वरः ।
ब्रह्माण्डे च(१) यथा मेरुस्तथेयं देवरूपिणी ॥ ७ ॥
गयासुरस्य शिरसि गुरुत्वाद्धारिता यतः(२) ।
अतः पवित्रयोर्योगः(३) पितॄणां मोक्षदायकः ॥ ८ ॥
पवित्रयोर्द्वयोर्योगे हयमेधमजोऽकरोत् ।
भागार्थ(४) मागतान् दृष्ट्वा विष्ण्वादीनब्रवीच्छिला ॥ ९ ॥
शिलास्थितिप्रतिज्ञां तु कुर्वन्तु पितृमुक्तये ।
तथेत्युक्त्वा शिलायान्ते देवा विष्ण्वादयः स्थिताः ॥ १० ॥
शिलारूपेण मूर्त्या च(५) पदरूपेण देवताः ।
मूर्त्तामूर्त्तस्वरूपेण(६) स्थिताः पूर्वप्रतिज्ञया(७) ॥ ११ ॥
दैत्यस्य मुण्डपृष्ठे तु यस्मात् सा संस्थिता शिला(८) ।
तस्मात् स मुण्डपृष्ठाद्रिः पितॄणां ब्रह्मलोकदः ॥ १२ ॥
आच्छादितः शिलापादः(९) प्रभासेनाद्रिणा यतः(१०) ।

---

(१) ब्रह्माण्डश्चेति मुद्रित पु० ।
(२) तथा इति मुद्रित पु० ।
(३) पवित्रयोर्द्वयोर्योगः इति मुद्रित पु० ।
(४) भारार्थमिति मुद्रित पु० ।
(५) मूर्त्ताश्चेति ख० ग० ।
(६) व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेणेति मुद्रित पु० ।
(७) सर्व्वाः प्रतिज्ञयेति मुद्रित पु० ।
(८) शिला यस्माच्च संस्थिता इति मुद्रित पु० ।
(९) आच्छादितं शिलारूपमिति मुद्रित पु० ।
(१०) ततः इति मुद्रित पु० ।

भासितो भास्करेणेति[१] प्रभासः परिकल्पितः[२] ॥ १३ ॥
प्रभासं हि विनिर्भिद्य[३] शिलाङ्गुष्ठो विनिर्गतः।
अङ्गुष्ठोत्थित ईशोऽपि[४] प्रभासेशः प्रकीर्त्तितः ॥ १४ ॥
शिलाङ्गुष्ठैकदेशो यः सा च प्रेतशिला स्मृता।
पिण्डदनाद्यतस्तस्यां[५] प्रेतत्वान्मुच्यते नरः ॥ १५ ॥
महानदीप्रभासाख्योः सङ्गमे स्नानकृन्नरः।
रामो देव्या सह स्नातो रामतीर्थं ततः स्मृतं ॥ १६ ॥
प्रार्थितोऽत्र[६] महानद्या राम स्नातो भवेति च।
रामतीर्थं ततो भूत्वा त्रिषु लोकेषु विश्रुतं[७] ॥ १७ ॥
जन्मान्तरशतं साग्रं यत् कृतं दुष्कृतं मया।
तत् सर्वं विलयं यातु रामतीर्थाभिषेचनात् ॥ १८ ॥
मन्त्रेणानेन यः स्नात्वा श्राद्धं कुर्वीत मानवः।
रामतीर्थे पिण्डदस्तु विष्णुलोकं प्रयात्यसौ[८]।
तथेत्युक्त्वा स्थितो रामः सीतया भरताग्रजः ॥ १९ ॥
राम राम महाबाहो देवानामभयङ्कर।
त्वां नमस्येऽत्र[९] देवेशं मम नश्यतु पातकं ॥ २० ॥

---

(१) भास्करेणासौ इति मुद्रित पु०।
(२) परिकीर्त्तितः इति मुद्रित पु०।
(३) प्रभासाद्रिं तु निर्भिद्य इति मुद्रित पु०।
(४) तस्मात् क्षेत्रेश्वरो जात इति मुद्रित पु०।
(५) पिण्डप्रदानात्तस्यां तु इति मुद्रित पु०।
(६) ऽथ इति ख० ग०।
(७) पावनमिति मुद्रित पु०।
(८) प्रयात्वसौ इति पाठः सुसङ्गतः।
(९) नमस्येऽहं इति ख० ग०।

मन्त्रेणानेन यः स्नात्वा श्राद्धं कुर्य्यात् सपिण्डकं(१) ।
प्रेतत्वात्तस्य पितरो विमुक्ताः पितृतां ययुः(२) ॥ २१ ॥
आपस्त्वमसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च ।
पापं नाशय मे देवो मनोवाक्‌कायकर्मजं ॥ २२ ॥
नमस्कृत्य प्रभासेशं भासमानं शिवं व्रजेत् ।
तच्च शम्भुं नमस्कृत्य कुर्य्याद्यमबलिं ततः(३) ॥ २३ ॥
रामे वनं गते शैलमागत्य भरतः स्थितः ।
पितृपिण्डादिकं कृत्वा रामं संस्थाप्य तत्र च ॥ २४ ॥
रामं सीतां लक्ष्मणञ्च मुनीन् स्थापितवान् प्रभुः ।
भरतस्याश्रमे पुण्ये नित्यं पुण्यतमैर्वृतं ।
मतङ्गस्य पदं तत्र दृश्यते सर्व्वमानुषैः ॥ २५ ॥
स्थापितं धर्मसर्वस्वं लोकस्यास्य निदर्शनात् ।
मतङ्गस्य पदे श्राद्धी सर्वांस्तारयते पितृन् ॥ २६ ॥
रामतीर्थे नरः स्नात्वा रामं सीतां समर्च्य च ।
रामेश्वरं प्रणम्याथ न देही जायते पुनः(४) ॥ २७ ॥
शिलाया जघनं भूयः समाक्रान्तं नगेन तु ।

---

(१) रामतीर्थ नरः स्नात्वा मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेदिति मुद्रित पु० ।

(२) राम राम महाबाहो इत्यस्माच्छ्लोकात्प्राक् मुद्रितपुस्तके, रामतीर्थे नरः स्नात्वा इति श्लोको वर्त्तते ।

(३) राम राम महाबाहो इत्यस्माच्छ्लोकात्परतः मुद्रितपुस्तके, त्वां नमस्तेऽत्र देवेशमिति श्लोकार्द्धं, नमस्कृत्य प्रभासेशमिति श्लोकस्य, वर्त्तते ।

(४) रामं वनं गते शैलमित्यादि न देही जायते पुनः इत्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

धर्मराजेन संप्रोक्तो न गच्छेति नगः स्मृतः ॥ २८ ॥
यमराजधर्म्मराजौ निश्चलार्थं व्यवस्थितौ ।
ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि[१] पितॄणां मुक्तिहेतवे[२] ॥ २९ ॥
द्वौ श्वानौ[३] श्यामशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।
ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि स्यातावेतावहिंसकौ ॥ ३० ॥
ऐन्द्रवारुणवायव्ययाम्यनैर्ऋत्यसंस्थिताः ।
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूयो[४] पिण्डं मया स्थितं[५] ॥ ३१ ॥
[६]शिलाया दक्षिणे हस्ते स्थापितः कुण्डपर्वतः[७] ।

---

(१) प्रदास्यमीति मुद्रित पु० ।
(२) स्यातावेतावहिंसकाविति मुद्रित पु० ।
(३) देवौ इति मुद्रित पु०
(४) अत्र भूमौ इति पाठः सम्भाव्यते ।
(५) एष श्लोको मुद्रितपुस्तके नेच्यते ।
(६) शिलाया दक्षिणे हस्ते इत्यस्माच्छ्लोकात्प्राक् मुद्रितपुस्तके,

यमोऽसि यमदूतोऽसि वायसोऽसि महाबल ।
सप्तजन्मकृतं पापं बलिं भुक्त्वा विनाशय ॥ २५ ॥
रामे वनं गते शैलमागत्य भरतेन हि ।
पितुः पिण्डादिकं कृत्वा रामेशः स्थापितोऽत्र वै ॥ २६ ॥
स्नात्वा नत्वा च रामेशं रामसीतासमन्वितं ।
तत्र श्राद्धं सपिण्डञ्च कृत्वा विष्णुपुरं व्रजेत् ।
पितृभिः सह धर्म्मात्मा कुलानाञ्च शतैः सह ॥ २७ ॥

एते त्रयः श्लोकाः ख० ग० पुस्तकयोर्न सन्ति ।

(७) शिलाया दक्षिणे हस्ते इतः श्लोकार्द्धात्परतः मुद्रितपुस्तके, तत्र श्राद्धादिना सर्व्वान् पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥ २८ ॥ इति श्लोकार्द्धं वर्त्तते ।

तिमिरादित्य ईशानभर्गावेते महेश्वराः ॥ ३२ ॥
वह्निर्द्वौ वरुणौ रुद्राश्चत्वारः पितृमोक्षदाः ।
भरताश्रममासाद्य तान्नमेत् पूजयेन्नरः ॥ ३३ ॥
पापेभ्यश्चोपपापेभ्यो मुच्यते पितृभिः सह ।
यत्र कुत्रापि देवर्षे भरतस्याश्रमे नरः ।
स्नातः श्राद्धादिकं कुर्य्यात्तत्कल्पोऽपि न हीयते ॥ ३४ ॥
गयायां चाक्षयं श्राद्धं जपहोमतपांसि च ।
सर्वमानन्त्यमाप्नोति यद्दत्तं भरताश्रमे ॥ ३५ ॥
चतुर्युगस्वरूपेण चतस्रो रविमूर्त्तयः ।
दृष्टाः स्पृष्टाः पूजितास्ताः पितॄणां मुक्तिदायकाः ॥ ३६ ॥
मुक्तिर्वामन इत्येव तारकाख्यो विधिः परः ।
संसारार्णवतप्तानां नावावेतौ सुरेश्वरौ ।
तारकं ब्रह्म विश्वेषां मृतानां जीवतामिदं ॥ ३७ ॥
त्रिविक्रमञ्च ब्रह्माणं यः पश्येत्पुरुषोत्तमं ।
पितृभिः सह धर्मात्मा स याति परमां गतिं ॥ ३८ ॥
शिलाया वामपादेऽपि तथाभ्युद्यन्तको गिरिः ।
स्थापितः पिण्डदस्तत्र पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥ ३९ ॥
नैमिषारण्यपार्श्वे तु ईये ब्रह्मा सुरैः सह ।
मुख्यसंज्ञं हि तत्तीर्थं देवास्तत्र पदे स्थिताः ॥ ४० ॥
त्रिषु तेषु च पदेष्वेव तीर्थेषु मुनिसत्तम ।
यत् किञ्चिदशुभं कर्म तत् प्रणश्यति नारद ॥ ४१ ॥
तन्नैमिषवनं पुण्यं सेवितं पुण्यपौरुषैः ।

तत्र व्यासः शुकः पैलः कण्वो वेधाः शिवो हरिः ॥ ४२ ॥
तेषां दर्शनमात्रेण मुच्यते पातकैर्नरः[१] ।
वामहस्ते शिलायास्तु तथा चोद्यन्तको[२] गिरिः ॥ ४३ ॥
स पर्वतः समानीतो ह्यगस्त्येन[३] महात्मना[४] ।

---

(१) तिमिरादित्य ईशान इत्यादि मुचते पातकैर्नरः इत्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

(२) ह्युद्यन्तको इति ख० ग० ।

(३) आनीतो ह्युदयाद्रिस्तु सोऽगस्त्येनेति मुद्रित पु० ।

(४) वामहस्ते शिलायास्तु इति स्लोकात्परत अध्यायसमाप्तिं यावत् ख० ग० पुस्तकस्थितपाठे मुद्रितपुस्तकस्थपाठादत्यन्तप्रभेदो दृश्यते । ख० ग० पुस्तकस्थितपाठो मूले वर्त्तते ।

मुद्रितपुस्तकस्थतत्पाठो यथा ।

स्थापितः पिण्डदस्तत्र पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥ २९ ॥
कुण्डश्चोद्यन्तकस्तत्र चात्मनस्तपसा कृतः ।
ब्रह्मणा तत्र सावित्रीकुमाराभ्यां सह स्थितं ॥ ३० ॥
हाहाहुहुप्रभृतयो गीतिनादं प्रचक्रिरे ।
कुण्डमुद्यन्तकं तत्र गीतवादित्रको गिरिः ॥ ३१ ॥
अगस्त्यो भगवान् यत्र तपश्चोग्रं चकार ह ।
ब्रह्मणस्तु वरं लेभे माहात्म्यं भुवि दुर्लभं ।
लोपामुद्रां तथा भार्य्यां पितृणां परमां गतिं ॥ ३२ ॥
स्नातस्तत्र च मध्याह्ने सावित्रीं समुपास्य च ।
कोटिजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥ ३३ ॥
अगस्त्यस्य पदे स्नात्वा पिण्डदो ब्रह्मलोकगः ।
पितृभिः सह धर्म्मात्मा पूज्यमानो दिवौकसां ॥ ३४ ॥

तत्र ब्रह्मा हरश्चैव तपश्चोग्रञ्च चक्रतुः ॥४४॥
तत्रागस्त्यस्य हि वरं कुण्डं त्रैलोक्यदुर्लभं ।
यत्र मुन्यष्टकं सिद्धं तपस्तप्त्वा शिवं गतं ।
कुण्डे मुन्यष्टकं नत्वा पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥४५॥

ब्रह्मयोनिं प्रविश्याथ निर्गच्छेद्यस्तु मानवः ।
परं ब्रह्म स यातीह विमुक्तो योनिसङ्कटात् ॥ ३५ ॥
नत्वा गयाकुमारञ्च ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
सोमकुण्डाभिषेकी च सोमलोकं नयेत् पितॄन् ॥ ३६ ॥
बलिः काकशिलायान्तु काकेभ्य ऋणमोचदः ।
स्वर्गद्वारेश्वरं नत्वा स्वर्गाद्ब्रह्मपुरं व्रजेत् ॥ ३७ ॥
पिण्डदो व्योमगङ्गायां निर्म्मलः स्वर्नयेत् पितॄन् ।
शिलाया दक्षिणे हस्ते भस्मकूटमधारयत् ।
ततोऽसौ भस्मकूटाद्रिर्भस्मस्नातस्य नारद ॥ ३८ ॥
वटो वटेश्वरस्तत्र स्थितश्च प्रपितामहः ।
मतङ्गस्य पदे पुन्ये पिण्डदः स्वर्नयेत्पितॄन् ॥ ३९ ॥
तस्याग्रे रुक्मिणीकुण्डं पश्चिमे कपिला नदी ।
कपिलेशो नदीतीरे ह्युमासोमसमागमे ॥ ४० ॥
कपिलायां नरः स्नात्वा कपिलेशं नमेच्च यः ।
श्राद्धदः स्वर्गगामी स्यात् माहेशीकुण्ड एव च ॥ ४१ ॥
गौरी च मङ्गला तत्र सर्व्वसौभाग्यदायिनी ।
जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते च पिण्डदः ॥ ४२ ॥
मन्त्रेण चात्मनोऽन्येषां सव्यहस्ते तिलैर्विना ।
जीवतां दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ॥ ५३ ॥
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ।

अगस्त्येनाथ देवर्षे उदयाद्रेर्महात्मना ।
शिलाया वामहस्तेऽपि स्थापितो गिरिराट् शुभः ।
वादित्राद्यैर्दिव्यगीतैराढ्यो वादिचको गिरिः ॥४६॥

देहि देव गयाशीर्षे तस्मै तस्मिन् मृते तु तं ॥ ४४ ॥
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ।
गयाशीर्षे त्वया देयो मह्यं पिण्डो मृते मयि ॥ ४५ ॥
जनार्द्दन नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
पितृपते नमस्तुभ्यं नमस्ते मुक्तिहेतवे ॥ ४६ ॥
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दन ।
लक्ष्मीकान्त नमस्तेऽस्तु नमस्ते पितृमोक्षद ॥ ४७ ॥
तं ध्यात्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ।
पुण्डरीकाक्षमभ्यर्च्य स्वर्गं प्रापुर्नरा ध्रुवं ॥ ४८ ॥
वामजानु तु संपात्य नत्वा भीमो जनार्द्दनं ।
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्विष्णुलोकगः ॥ ४९ ॥
शिलाया दक्षिणे पादे प्रेतकूटो गिरिर्धृतः ।
धर्म्मराजेन पादाभ्यां गिरिः प्रेतशिलाश्रयः ॥ ५० ॥
पादेन दूरे निक्षिप्तः शिलायाः पापभारतः ।
प्रेतभावस्वरूपेण करग्रहणकानने ॥ ५१ ॥
पृष्ठे स्थितास्च वहवो विघ्नकारिण एव ते ।
श्राद्धादिकरणान्नृणां तीर्थं पितृविमुक्तिदं ॥ ५२ ॥
गतः शिलाङ्गसंस्पर्शात्प्रेतकूटः पवित्रतां ।
प्रेतकूटस्य तत्रास्ते देवास्तत्र पदे स्थिताः ।
तत्र श्राद्धादिकं कृत्वा प्रेतत्वान्मोचयेत् पितॄन् ॥ ५३ ॥
शिलासमीपे ये विप्र प्रेतरूपा भयानकाः ।

तत्र विद्याधरो नाम गन्धर्वाप्सरसाङ्गणैः ।
समेतोऽद्यापि गीतानि दिव्यानि सह गीयते[१] ॥ ४७ ॥
मोहनश्च सुनीथश्च शैलूजो मोहनोत्तमः ।
पर्वतो नारदश्चानी सङ्गीती पुष्पदन्तकः ।
हाहाहूहूप्रभृतयो गीतदानं प्रचक्रिरे ॥ ४८ ॥
तथा चित्ररथो नाम सर्वगन्धर्वसंवृतः ।

सर्व्वे ते यमलोके तु पृथिव्यां पर्य्यटन्ति वै ॥ ५४ ॥
गयासुरस्य शिरसि पुन्ये प्रेतादिवर्जिते ।
स्थिता ब्रह्मादयो देवा गतः सोऽपि पवित्रतां ॥ ५५ ॥
कीकटेषु गया पुन्या पुन्यं राजवनं गृहं ।
च्यवनस्याश्रमः पुन्यो नदी पुन्या पुनः पुना ॥ ५६ ॥
वैकुण्ठे हेमदण्डश्च हेमकूटो गिरिस्तथा ।
श्राद्धपिण्डादिकृत्तत्र पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥ ५७ ॥
शिलादक्षिणपादे तु गृध्रकूटो गिरिर्धृतः ।
धर्मराजेन सुस्थैर्य्यकरणाय सुपावनः ॥ ५८ ॥
गृध्ररूपेण तत्राथ तपः कृत्वा महर्षयः ।
विमुक्ता गृध्रकूटोऽयं तत्र गृध्रेश्वरः स्थितः ॥ ५९ ॥
तत्र गृध्रेश्वरं दृष्ट्वा यान्ति शम्भुपदं नराः ।
तत्र गृध्रवटं नत्वा प्राप्तकामो दिवं व्रजेत् ॥ ६० ॥
तत्र गृध्रगुहायाञ्च पिण्डदः शिवलोकभाक् ।
तत्र माहेश्वरी धारा पिण्डदः स्वर्नयेत्पितॄन ॥ ६१ ॥
मूलक्षेत्रं सरस्तत्र पिण्डदो ब्रह्मलोकभाक् ।

(१) गायति इति पाठः साधुः ।

गायन्ति[१] मधुराण्येव गीतान्यद्रौ महोत्सवं ॥४९॥
अतः स पर्वतो देवैः सेव्यतेऽद्यापि नित्यशः ।
धर्मजास्तत्र देवेशो हरो भस्माङ्गरागवान् ॥५०॥
पार्वत्या सहितो रुद्रः पर्वते गीतनादिते ।
मोदते पूजितो ध्येयः पितॄणां परमाङ्गतिं ॥५१॥
गायायां परमात्मा हि गोपतिर्वा गदाधरः ।
हीयते वैष्णवी माया तथा रुद्रार्च्चया मुने ॥५२॥
शिलाया दक्षिणे हस्ते भस्मकूटो गिरिर्ध्रुवः ।
धर्म्मराजेन तत्रास्ते अगस्त्यः सह भार्य्यया ॥५३॥
अगस्त्यस्य पदे स्नातः पिण्डदो ब्रह्मलोकगः ।
ब्रह्मणस्तु वरं लेभे माहात्म्यं भुवि दुर्लभं ॥५४॥
लोपामुद्रां तथा भार्य्यां पितॄणां परमां गतिं ।
तत्रागस्त्येश्वरं दृष्ट्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥५५॥
अगस्त्यञ्च सभार्य्यञ्च पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ।

ऋणमोक्षं पापमोक्षं शिवं दृष्ट्वा शिवं व्रजेत् ॥ ६२ ॥
आदिपालेन गिरिणा समाक्रान्तं शिलोदरं ।
यत्रास्ते गजरूपेण विघ्नेशो विघ्ननाशनः ।
नाभौ च पिण्डदो यस्तु पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥ ६३ ॥
नितम्बे मुण्डपृष्ठस्य देवदारुवनं त्वभूत् ।
मुण्डपृष्ठेऽरविन्दाद्रिं दृष्ट्वा पापं विनाशयेत् ॥ ६४ ॥
क्रौञ्चरूपेण संविष्टो मुनिस्तत्र तपोऽकरोत् ।
तस्य पादाङ्कितो यस्मात् क्रौञ्चपादः प्रकीर्त्तितः ॥ ६५ ॥

(१) गायति इति पाठः सुसङ्गतः ।

दण्डिनाथ तपस्तेपे सीताद्रेर्दक्षिणे गिरौ ॥५६॥
वटो वटेश्वरस्तत्र स्थितश्च प्रपितामहः।
तदग्रे रुक्मिणीकुण्डं पश्चिमे कपिला नदी।
कपिलेशो नदीतीरे अमासोमसमागमे ॥५७॥
कपिलायां नरः स्नात्वा कपिलेशं समर्च्य च।
कृते श्राद्धे पिण्डदाने पितरो मोक्षमाप्नुयुः ॥५८॥
तत्राग्निधारा गिरिवरादागतोऽद्यन्तकादनु।
तत्र सारस्वतं कुण्डं सरस्वत्या प्रकल्पितं ॥५९॥
शुक्रस्तत्र सुतैः सार्द्धं षण्डामार्कादिभिः प्रभुः।
तत्र तत्र मुनीन्द्राणां पदेषु मुनिसत्तम।
श्राद्धपिण्डादिकृत् स्नातः पितॄंस्तारयते नरः ॥६०॥
शि ाया वामहस्तेऽपि गृध्रकूटो गिरिर्धृतः।
गृध्ररूपेण संसिद्धास्तपस्तप्त्वा महर्षयः ॥६१॥
अतो गिरिर्गृध्रकूटस्तत्र गृध्रेश्वरः स्थितः।
दृष्ट्वा गृध्रेश्वरं नत्वा यायात् शम्भोः पदं नरः ॥६२॥
तत्र गृध्रे गुहायाश्च पिण्डदः शिवलोकभाक्।
तत्र गृध्रे वटं नत्वा प्राप्तकामो दिवं व्रजेत् ॥६३॥
ऋणमोक्षं पापमोक्षं शिवं दृष्ट्वा शिवं व्रजेत्।
शूलक्षेत्रञ्च तत्रास्ते पिण्डदः स्वर्नयेत् पितॄन् ॥६४॥

स्नातो जलाशये तत्र नयेत् स्वर्गं कुलत्रयं।
शिलायां व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः।
सर्वशो विबुधैः सार्द्धं तस्माद्देवमयी शिला ॥ ६६ ॥

आदिपालेन गिरिणा समाक्रान्तं शिलोदरं।
तत्रास्ते गजरूपेण विघ्नेशो विघ्ननाशनः ।
तं दृष्ट्वा मुच्यते विघ्नैः पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥६५॥
नितम्बे मुण्डपृष्ठस्य देवदारुवनन्त्वभूत् ।
मुण्डपृष्ठारविन्दाद्री दृष्ट्वा पापं विनाशयेत्।
गयानाभौ सुषुम्नायां पिण्डदः स्वर्नयेत् पितॄन् ॥६६॥
शिलाया वामपादे तु स्थापितः प्रेतपर्वतः ।
धर्मराजेन पापेभ्यो गिरिः प्रेतशिलाह्वयः ॥६७॥
पादेन दूरे निक्षिप्तः शिलायाः पादभारतः ।
गतः शिलायाः संसर्गात् प्रेतकूटः पवित्रतां ॥६८॥
प्रेतकुण्डञ्च तत्रास्ते देवास्तत्र पदे स्थिताः[१] ।
तत्र कुण्डादिकं कृत्वा[२] प्रेतत्वान्मोचयेत् पितॄन् ॥६९॥
पृथक्स्थिताश्च बहवो विघ्नकारिण एव ते ।
श्राद्धादिकारिणां नृणां तीर्थे पितृविमुक्तये ।
प्रेता धानुष्करूपेण करग्रहणकारकाः ॥७०॥
पादाङ्कितां मुण्डपृष्ठां महादेवनिवासिनीं ।
तां दृष्ट्वा सर्वलोकश्च मुक्तः पापोपपातकैः ॥७१॥
गयाशिरसि पुण्ये च सर्वपापैर्विवर्जिते[३] ।

---

(१) पदैः स्थिता इति पाठः सुसङ्गतः।
(२) पिण्डादिकं दत्त्वा इति पाठः समीचीनः।
(३) इतः परं श्लोकार्धं पतितमित्युपलभ्यते साकाङ्क्षत्वात्।

प्रेतादिवर्जितं यस्मात् ततोऽतिपावनं वरं ॥७२॥
कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजगृहं वनं।
च्यवनस्याश्रमं पुण्यं नदी पुण्या पुनः पुना(१) ॥७३॥
वैकुण्ठो लोहदण्डश्च गृध्रकूटश्च शोणकः।
अत्र श्राद्धादिना सर्वान् पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥७४॥
क्रौञ्चरूपेण हि मुनिर्मुण्डपृष्ठे तपोऽकरोत्।
तस्य पादाङ्कितो यस्मात् क्रौञ्चपादस्ततः स्मृतः ॥७५॥
स्नातो जलाशये तत्र नयेत् स्वर्गं स्वकं कुलं।
बलिः काकशिलायाञ्च काकेभ्य ऋणमोचदः ॥७६॥
मुण्डपृष्ठस्य सानौ हि लोमशो लोमहर्षणः।
द्वावेतौ परमं तप्त्वा तपःसिद्धिं पराङ्गतौ ॥७७॥
आहृतास्तु सरिच्छ्रेष्ठा लोमशेन महानदी।
सारावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती ॥७८॥
कावेरी सिन्धुरीराच चन्द्रना(२) च सरिद्वरा।
वाशिष्ठी सरयूर्गङ्गा यमुना गण्डकीन्दिरा ॥७९॥
महावैतरणी नाम्ना निर्झरा च दिवौकसः।
मावव्यलकनन्दा च उदीची कनकाह्वया ॥८०॥
कौशिकी ब्रह्मदा ज्येष्ठा सर्वस्याघविमोचिनी।
कृष्णवल्ला चर्मवती द्वे नद्यौ मुक्तिदायिके ॥८१॥

---

(१) पुनः पुनः इति ख०।
(२) चन्दना इति पाठोऽत्र सम्भाव्यते।

आहृते सरितां श्रेष्ठे लोमहर्षेण साहसात् ।
तपसस्तु प्रभावेण नर्म्मदा मुनिपुङ्गव ।
तासु सर्वासु यः स्नात्वा पिण्डदः स्वर्नयेत् पितॄन् ॥८२॥
ब्रह्मयोनिं प्रविश्याथ निर्गच्छेद्यस्तु मानवः ।
परं ब्रह्म स यातीह विमुक्तो योनिसङ्कटात् ॥८३॥
निश्चरायां पुष्करिण्यां स्नातः श्राद्धादिकं नरः ।
कुर्य्यात् क्रौञ्चपदे दिव्ये नियमाद्वासरत्रयं ।
सर्वान् पितॄन्नयेत् स्वर्गं पञ्चपापिन एव च ॥८४॥
जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनापि तिलैर्विना ।
जीवतां दधिसंमिश्रं सर्वे ते विष्णुलोकगाः ॥८५॥
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ।
यदुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो मृते प्रभो ॥८६॥
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ।
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे ॥८७॥
जनार्द्दन नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ॥
पितृपते नमस्ते तु नमस्ते पितृरूपिणे ॥८८॥
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दनः ।
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ॥८९॥
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष ऋणत्रयविमोचक ।
लक्ष्मीकान्त नमस्ते तु पितॄणां मोक्षदो भव ॥९०॥
वामजानु सुसंपात्य नत्वा भीमो जनार्द्दनं ।

श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्ब्रह्मलोकभाक् ।
पितृभिः सह धर्मात्मा कुलानाञ्च शतेन च ॥९१॥
शिलायां व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।
लक्ष्मीशो विबुधैः सार्द्धं तस्माद्देवमयी शिला ॥९२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते(१) गयामाहात्म्यं नाम
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

---

(१) श्वेतवराहकल्पे इति मुद्रित पु० ।

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः।

गयामाहात्म्यम्।

नारद उवाच। कथं व्यक्तस्वरूपेण स्थितश्चादिगदाधरः[1]।
कथं व्यक्तस्वरूपेण[2] व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ॥१॥
कथं गदा समुत्पन्ना यथा ह्यादिगदाधरः[3]।
गदालोलं कथञ्चासीत् सर्व्वपापक्षयङ्करं ॥२॥
सनत्कुमार उवाच। गदानामासुरो[4] ह्यासीद्वज्राद्वज्रतरो दृढः[5]।
प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि दुस्त्यजं[6] ॥३॥
ब्रह्मोक्तो विश्वकर्म्मापि गदाञ्चक्रेऽद्भुतां तदा[7]।

---

(१) स्थितो ह्यादिगदाधरः इति मुद्रित पु०।

(२) कथमव्यक्तस्वरूपेणेति मुद्रितपु०।

(३) यस्मादादिगदाधर इति मुद्रितपु०।

(४) गदो नामासुरो इति मुद्रितपु०।

(५) गदो नामासुरो ह्यासीदित्यस्माच्छ्लोकार्धात्परतः मुद्रितपुस्तके, तपसा दारुणेनासौ ब्रह्मलब्धवरः पुरा ॥३॥ इति श्लोकार्धं वर्त्तते।

(६) ब्रह्मणा प्रार्थितः प्रादात् स्वान्यस्थीनि शरीरतः। इति मुद्रितपु०। अस्माच्छ्लोकार्धात्परतः मुद्रितपुस्तके, तस्मिन् रुद्रेण निहते तस्यास्थीनि दृढानि वै ॥४॥ इति श्लोकार्द्धं दृश्यते।

(७) सुदारुणामिति मुद्रितपु०।

तदस्थि वज्रनिष्पेषैः कुन्दैः स्वर्गे ह्यधारयत् ॥४॥

अथ कालेन महता मनौ स्वायम्भुवे क्वचित्[१]।

हेती रक्षो ब्रह्मपुत्रः[२] तपस्तेपे सुदारुणं ॥५॥

दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत्।

उन्मुखस्योर्द्धबाहुस्य पादाङ्गुष्ठभरेण ह ॥६॥

एकेनातिष्ठदव्यग्रः शीर्णपर्णानिलाशनः[३]।

ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान् वरं वव्रे वरप्रदान् ॥७॥

देवैर्दैत्यैश्च शस्त्रास्त्रै[४] र्विविधैर्मनुजादिभिः[५]।

कृष्णेशानादिचक्राद्यैरवध्यः स्यां महाबलः ॥८॥

तथेत्युक्त्वान्तर्हितास्ते हेतिर्देवानथाजयत्[६]।

इन्द्रत्वमकरोद्धेतिर्भीता ब्रह्महरादयः[७] ॥९॥

हरिन्ते शरणं जग्मुरूचुर्हेतिं जहीति तान्।

ऊचे हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ॥१०॥

---

(१) तदस्थि वज्रनिष्पेषैरित्यादि मनौ स्वायम्भुवे क्वचिदित्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके न दृश्यते।

(२) महांस्तत्र इति मुद्रितपु०।

(३) दिव्यवर्षसहस्राणामित्यादि शीर्णपर्णानिलाशनः इत्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके नेच्यते।

(४) शस्त्रैश्च इति मुद्रितपु०।

(५) मनुजैरपि इति मुद्रितपु०।

(६) देवांस्तदाजयदिति मुद्रितपु०।

(७) ब्रह्मादयः सुराः इति मुद्रितपु०।

महास्त्रं मे प्रयच्छध्वं(१) हेतिं हन्मि(२) हि येन तं ।
इत्युक्तास्ते ततो देवा गदां तां हरये ददुः ॥११॥
दधार तां गदामादौ देवैरुक्तो गदाधरः ।
गदया हेतिमाहत्य देवैः स त्रिदिवं ययौ(३) ॥१२॥
गदामादाववष्टभ्य गयासुरशिरःशिलां(४) ।
निश्चलार्थं स्थितो यस्मात्तस्मादादिगदाधरः(५) ॥१३॥
शिलापर्व्वतरूपेण व्यक्त आदिगदाधरः ।
शिलासौ मुण्डपृष्ठाद्रिः प्रभासो नाम पर्व्वतः ॥१४॥
उद्यन्तो गीतनादश्च भस्मकूटो गिरिर्म्महान् ।
गृध्रकूटः प्रेतकूटश्चादिपालोऽरविन्दकः ॥१५॥
पञ्चलोकः सप्तलोको वैकुण्ठो लोहदण्डकः(६) ।
क्रौञ्चपादोऽक्षयवटः फल्गुतीर्थं मधुस्रवा ॥१६॥
दधिकुल्या मधुकुल्या देविका च महानदी(७) ।

---

(१) प्रयच्छन्तु इति मुद्रितपु० ।

(२) हन्यां इति मुद्रितपु० ।

(३) देवेभ्यस्त्रिदिवं ददौ इति ख० ग० ।

(४) गदामादाववष्टभ्य इति श्लोकार्धं मुद्रितपुस्तके नेच्यते तत्र अस्मिन् स्थले, क्षालनार्थं गदा यत्र विष्णुना लोलिताभवत् । बभूव तद्गदालोलं तीर्थं परमपावनं ॥११॥ गदया हेतिमाहत्य गयासुरशरीरके । इति पाठो विद्यते ॥

(५) ततो ह्यादिगदाधरः इति मुद्रितपु० ।

(६) एतच्छ्लोकार्धं मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

(७) दधिकुल्या मधुकुल्या एतच्छ्लोकार्धं मुद्रितपुस्तके नास्ति तत्र तस्मिन्

वैतरण्यादिरूपेण व्यक्त आदिगदाधरः[१] ॥१७॥
विष्णोः पदं रुद्रपदं ब्रह्मणः पदमुत्तमं ।
कश्यपस्य पदं दिव्यं द्वौ हस्तौ यत्र निर्गतौ ॥१८॥
पञ्चाग्नीनां पदान्यत्र इन्द्रागस्त्यपदे परे ।
रवेश्च कार्त्तिकेयस्य क्रौञ्चमातङ्गयोरपि ॥१९॥
मुख्यलिङ्गानि सर्व्वाणि व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।
आद्यो[२]गदाधरश्चैव व्यक्तः श्रीमान् गदाधरः ॥२०॥
गायत्री चैव सावित्री सन्ध्या चैव सरस्वती ।
गयादित्यश्चोत्तरार्कौ दक्षिणार्कोऽपि नैमिषः ॥२१॥
श्वेतार्कौ गणनाथश्च वसवोऽष्टौ मुनीश्वराः ।
रुद्राश्चैकादशैवाथ तथा सप्तर्षयोऽपरे[३] ॥२२॥
सोमनाथश्च[४] सिद्धेशः कपर्दीशो विनायकः ।
नारायणो महालक्ष्मीर्ब्रह्मा श्रीपुरुषोत्तमः ॥२३॥

स्थले, महानदी ब्रह्मसर उदीची कनकाङ्कया ॥ १५ ॥ नदी देवनदी काशी सुषुम्ना निश्चला नदी। इति श्लोकार्धद्वयमस्ति।

(१) वैतरण्यादिनाव्यक्तरूपेणादिगदाधरः इति ख० ग०।

(२) आदाविति मुद्रितपु०।

(३) गायत्री चैव सावित्री इत्यादि तथा सप्तर्षयोऽपरे इत्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके नेच्यते तत्र अस्मिन् स्थले पाठान्तरं दृश्यते तद्यथा—

उत्तरार्कौ दक्षिणार्कः श्वेतार्कौ गणनायकः।
नरसिंहो वामनश्च केदारकनकेश्वरौ ॥२०॥
फल्ग्वीशः फल्गुचण्डीशो मुण्डपृष्ठेऽथ चण्डिका।

(४) लोकनाथश्चेति मुद्रितपु०।

मार्कण्डेयेशः कौटीशो ह्यङ्गिरेशः पितामहः।
जनार्दनो(१) मङ्गला च पुण्डरीकाच उत्तमः ॥२४॥
इत्यादिव्यक्तरूपेण स्थितश्चादिगदाधरः।
हेतिर्यो राचसस्तस्मिन् हते विष्णुः पुरं गतः(२) ॥२५॥
ब्रह्मणा सह रुद्राद्यैः कारिते निश्चलेऽसुरे।
तुष्टावाद्यगदापाणिं वेधा हर्षेण निर्वृतः(३) ॥२६॥

ब्रह्मोवाच। गदाधरं व्यपगतकालकल्मषं(४)
गयागतं विदितगुणं गुणातिगं।
गुहागतं गिरिवरगौरगेहगं(५)
गणार्चितं(६) वरदमहं नमामि(७) ॥२७॥
श्रहःश्रियं(८) त्रिदशगणादिसुश्रियं
भवश्रियं(९) दितिभवदारणश्रियं।

---

(१) जनार्दनो मङ्गला च एतच्छ्लोकार्धात्प्राक् मुद्रितपुस्तके,
रुद्रेशश्चैव सोमेशो रामेशः प्रपितामहः ॥२२॥
इति श्लोकार्धं वर्त्तते।
(२) स्थितः पुरा इति मुद्रितपु०।
(३) तुष्टावाथ जगद्धाता प्रणतोऽपि गदाधरं ॥२५॥ इति मुद्रितपु०।
(४) कलिगतकल्मषापहमिति मुद्रितपु०।
(५) गिरिवरगेहगोपितमिति मुद्रितपु०।
(६) सुरार्चितमिति मुद्रितपु०।
(७) वरद नमामि तं इति ख० ग०।
(८) शुभश्रियमिति मुद्रितपु०।
(९) यशःश्रियं इति मुद्रितपु०।

कलिश्रियं[१] कलिमलमर्दनश्रियं
गदाधरं नौमि तमाश्रितश्रियं[२] ॥२८॥
दृढाद्दृढं परिवृढगाढसंस्तुतं
कामाद्भुतं सुदृढमरूढिरूढिगं।
तमाह्वयं दृढदुरिताद्यढौकितं
स्वढौकितं दृढतरगोत्रस्वक्तिभं[३] ॥२९॥
विदेहकं करणकलाविवर्जितं
विजन्मकं दिनकरवेदिभूषितं[४]।
गदाधरं ध्वनिमुखवर्जितं परं
नमाम्यहं सततमनादिमीश्वरं हरिं[५] ॥३०॥
मनोऽतिगं[६] मतिगतिवर्जितं परं[७]
सदाद्वयं श्रुतिशिरसि संस्तुतं बुधैः[८]।
चिदात्मकं कलिगतकारणातिगं
गदाधरं हृदयगतं नमामि तं[९] ॥३१॥

---

(१) कलागतं इति मुद्रितपु०।

(२) गदाधरं नौमि तमाश्रितश्रियमेतच्चरणं मुद्रितपुस्तके नेक्ष्यते तत्र तस्मिन् स्थले, दृढाद्दृढं परिवृढगाढभूक्तिभिरितिपाठो वर्त्तते।

(३) एष श्लोको मुद्रितपुस्तके न दृश्यते।

(४) वियन्मरुद्भिमहरवारिभूषितमिति मुद्रितपु०।

(५) परममनादिदेवकमिति मुद्रितपु०।

(६) मनोगतमिति मुद्रितपु०।

(७) लजमिति मुद्रितपु०।

(८) समात्मकं श्रुतिशिरसि स्थितं बुधमिति मुद्रितपु०।

(९) नमाम्यहमिति मुद्रितपु०।

सनत्कुमार उवाच । देवैः सार्द्धं ब्रह्मणैवं स्तुतश्चादिगदाधरः ।
ऊचे वरं वृणीष्व त्वं वरं ब्रह्मा तमब्रवीत् ॥२२॥
शिलायां देवरूपिण्यां न तिष्ठामस्त्वया विना ।
स्थास्यामोऽत्र त्वया सार्द्धं नित्यं व्यक्तादिरूपिणा[१] ॥२३॥
एवमस्तु श्रिया सार्द्धं स्थितश्चादिगदाधरः[२] ।
लोकानां रक्षणार्थाय जगतां मुक्तिहेतवे ।
सुव्यक्तः पुण्डरीकाक्षो जनार्दन इति श्रुतः[३] ॥२४॥
वेदैरगम्या[४] यामूर्त्तिरादिभूता सनातनी ।
सुव्यक्ता श्वेतकल्पे सा भविष्यति[५] तथा पुनः ।
वाराहकल्पे ह्यव्यक्ता व्यक्तिमप्यगमत् पुरा[६] ॥२५॥
सन्तारणाय लोकानां देवानां रक्षणाय च ।
गयाशिरसि सुव्यक्तो भविष्यति[७] न संशयः ॥२६॥

---

(१) शिलायां देवरूपिण्यां स्थिरं तिष्ठ सुरेश्वर ।
व्यक्तो गदाधरो भूत्वाव्यक्तश्चैव जनार्दन ॥२१॥ इति मुद्रितपु० ।

(२) एतच्छ्लोकार्धं मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।

(३) एष श्लोको मुद्रितपुस्तके नास्ति तत्र तस्मिन् स्थले पाठान्तरमस्ति तद्यथा,—
लोकानां रक्षणार्थाय तमुवाच गदाधरः ।
शिलायां देवरूपिण्यां स्थित्वा यूयं तु तिष्ठत ॥२२॥
सुव्यक्तः पुण्डरीकाक्षः श्वेतकल्पे तथा स्थितः ।

(४) देवैर्गम्या चेति मुद्रितपु० ।

(५) अव्यक्तः श्वेतकल्पे तु भविष्यामीति मुद्रितपु० ।

(६) वराहकल्पे सुव्यक्तो देव आदिगदाधरः ॥२४॥ इति मुद्रितपु० ।

(७) भविष्यामीति मुद्रितपु० ।

ये द्रक्ष्यन्ति सदा भक्त्या देवमादिगदाधरं ।
कुष्ठरोगादिनिर्म्मुक्ता यास्यन्ति हरिमन्दिरं(१) ॥३७॥
ये द्रक्ष्यन्ति सदा भक्त्या देवमादिगदाधरं ।
ते प्राप्स्यन्ति धनं धान्यमायुरारोग्यमेव च ॥३८॥
कलत्रपुत्रपौत्रादिगुणकीर्त्तिसुखानि च(२) ।
श्रद्धया ये नमस्यन्ति राज्यं ब्रह्मपुरं तथा(३) ।
भुक्त्वा व्रजेयुः सततं पुण्यपुञ्जफलं नराः(४) ॥३९॥
गन्धदानेन गन्धाढ्याः(५) सौभाग्यं पुष्पदानतः ।
धूपदानेन राज्याप्तिर्द्दीपाद्दीप्तिर्भविष्यति(६) ॥४०॥
ध्वजदानात् पापहानिर्यात्राकृद्ब्रह्मलोकभाक् ।
श्राद्धपिण्डप्रदो यस्तु(७) विष्णुं नेष्यति वै पितॄन् ॥४१॥
श्रद्धया ये नमस्यन्ति(८) स्तोत्रेणादिगदाधरं ।
स्तोष्यन्ति च समभ्यर्च्य पितॄन्नेष्यन्ति माधवं(९) ।
शिवोऽपि परया प्रीत्या तुष्टावादिगदाधरं ॥४२॥

---

(१) एष श्लोको मुद्रितपुस्तके नावलोक्यते ।
(२) सुखादिकमिति मुद्रितपु० ।
(३) राज्यं विष्णुपुरे भवेत् इति मुद्रितपु० ।
(४) भुक्त्वा व्रजेयुः सततमित्यादि चरणद्वयं मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।
(५) गन्धाप्तिरिति मुद्रितपु० ।
(६) दीप्तिं प्रयच्छति इति ख० ग० ।
(७) श्राद्धपिण्डादिदानेन इति मुद्रितपु० ।
(८) श्रद्धयानेन ये देवं इति मुद्रितपु० ।
(९) मां हरिमिति मुद्रितपु० ।

शिव उवाच । अव्यक्तरूपो यो देवो मुण्डपृष्ठाद्रिरूपतः[१] ।
फल्गुतीर्थादिरूपेण नमाम्यादिगदाधरं[२] ॥४३॥
व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण पदरूपेण संस्थितः ।
मुखलिङ्गादिरूपेण नमाम्यादिगदाधरं[३] ॥४४॥
अव्यक्तरूपो[४] यो देवो जनार्दनस्वरूपतः ।
मुण्डपृष्ठे स्वयं जातो[५] नमाम्यादिगदाधरं[६] ॥४५॥
शिलायां देवरूपिण्यां स्थितं ब्रह्मादिभिः सुरैः ।
पूजितं सत्कृतं देवैस्तं नमामि गदाधरं[७] ॥४६॥
यच्च दृष्ट्वा ततः[८] स्पृष्ट्वा पूजयित्वा प्रणम्य च ।
श्राद्धादौ ब्रह्मलोकाप्तिर्नमाम्यादिगदाधरं[९] ॥४७॥
महदादेस्तु[१०] जगतो व्यक्तस्यैकं हि कारणं ।
अव्यक्तज्ञानरूपं तं नमाम्यादिगदाधरं ॥४८॥
देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहङ्कारवर्जितं ।

---

(१) मुण्डपृष्ठाद्रिरूपधृक् इति मुद्रितपु० ।
(२) तं नमामि गदाधरमिति मुद्रितपु० ।
(३) एष श्लोको मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।
(४) व्यक्तरूपो हीति मुद्रितपु० ।
(५) ह्यस्तीति मुद्रितपु० ।
(६) तं नमामि गदाधरमिति मुद्रितपु० ।
(७) पूजितं वा स्तुतं देवं नमाम्यादिगदाधरमिति ख० ग० ।
(८) तथा इति मुद्रितपु० ।
(९) तं नमामि गदाधरमिति मुद्रितपु० ।
(१०) महादेवस्य इति मुद्रितपु० ।

जाग्रत्स्वप्नविनिर्मुक्तं नमाम्यादिगदाधरं ॥४९॥
नित्यानित्यविनिर्मुक्तं सत्यमानन्दमव्ययं(१) ।
तुरीयं ज्योतिरात्मानं नमाम्यादिगदाधरं ॥५०॥

सनत्कुमार उवाच। एवं स्तुतो महेशेन प्रीतो ह्यादिगदाधरः ।
स्थितो देवः शिलायां(२) स ब्रह्माद्यैर्दैवतैः(३) सह ॥५१॥
संस्थितं मुण्डपृष्ठाद्रौ देवमादिगदाधरं ।
स्तुवन्ति पूजयन्तीह ब्रह्मलोकं प्रयान्तु(४)ते ॥५२॥
धर्म्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्म्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ।
कामानवाप्नुयात्कामी मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥५३॥
बन्ध्या च(५) लभते पुत्रं वेदवेदाङ्गपारगं ।
राजा विजयमाप्नोति शूद्रस्य सुखमाप्नुयात् ॥५४॥
पुत्रार्थी लभते पुत्रानभ्यर्च्चादिगदाधरं(६) ।
मनसा प्रार्थितं सर्वं पूजाद्यैः प्राप्नुयाद्धरेः ॥५५॥

इति श्रीवायुपुराणे वायुप्रोक्ते(७) गयामाहात्म्यं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥०॥

---

(१) सामान्यानन्दवर्जितमिति मुद्रितपु० ॥
(२) देवशिलायामिति मुद्रितपु० ।
(३) देवैर्ब्रह्मादिभिरिति मुद्रितपु० ।
(४) विष्णुलोकं व्रजन्ति इति मुद्रितपु० ।
(५) पुत्रार्थी इति मुद्रितपु० ।
(६) राजा विजयमाप्नोतीत्यादि नभ्यर्च्चादिगदाधरमित्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके नास्ति ।
(७) श्वेतवराहकल्पे इति मुद्रितपु० ।

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः।

गयामाहात्म्यम्।

सनत्कुमार उवाच! गयायात्रां प्रवक्ष्यामि शृणु नारद मुक्तिदां।
निष्कृतिः श्राद्धकर्त्तृणां ब्रह्मणा गीयते पुरा ॥१॥
उद्यतश्चेद्गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः।
विधाय कार्पटीवेशं कृत्वा ग्रामं प्रदक्षिणं ॥२॥
ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनं।
ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिग्रहविवर्जितः ॥३॥
प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो नियतः शुचिः।
अहङ्कारविमुक्तो यः स तीर्थफलमश्नुते(१) ॥४॥
यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चापि सुसंयतं।
विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥५॥
ततो गयाप्रवेशे च पूर्वतोऽस्ति महानदी।
तत्र तोयं समुत्पाद्य स्नातव्यं निर्म्मले जले ॥६॥

---

(१) स तीर्थफलमश्नुते। इत्यस्मात्परतः मुद्रितपुस्तके अपरे कतिपयश्लोकाः सन्ति यथा—

गृहाच्चलितमात्रेण गयायां गमनं प्रति।
स्वर्गारोहणसोपानं पितृणाञ्च पदे पदे ॥५॥
पदे पदेऽश्वमेधस्य यत्फलं गच्छतो गयां।
तत्फलञ्च भवेन्नित्यं समग्रं नात्र संशयः ॥६॥
ततो गयां समासाद्य स्नातव्यं तत्र निश्चयं।

देवादींस्तर्पयित्वाथ श्राद्धं कृत्वा यथाविधि ।
स्ववेदशाखागदितमर्घ्यावाहनवर्जितं ॥७॥
अपरेऽह्नि शुचिर्भूत्वा गच्छेद्वै प्रेतपर्वते[१] ।
ब्रह्मकुण्डे ततः स्नात्वा देवादींस्तर्पयेत् सुधीः ॥८॥
कुर्य्यात् श्राद्धं सपिण्डानां[२] प्रयतः प्रेतपर्वते ।
प्राचीनावीतिना भाव्यं दक्षिणाभिमुखः सुधीः ॥९॥
कव्यवालोऽनलः सोमो यमश्चैवार्य्यमा तथा ।
अग्निष्वात्ता वर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ॥१०॥
आगच्छन्तु महाभागा युष्माभीरक्षितास्त्विह[३] ।
मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ॥११॥
तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गयामिमां ।
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु श्राद्धेनानेन शाश्वतीं ॥१२॥
आचम्योक्त्वा च पञ्चाङ्गं प्राणायामं प्रयत्नतः ।
पुनरावृत्तिरहितब्रह्मलोकाप्तिहेतवे ॥१३॥
एवञ्च विधिवत् श्राद्धं कृत्वा पूर्वं[४] यथाक्रमं ।
पितॄणावाह्य चाभ्यर्च्य मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेत् ॥१४॥
तीर्थे प्रेतशिलादौ च चरुणा सघृतेन वा[५] ।

---

(१) यस्य हस्तौ च पादौ च इत्यादि गच्छेद्वै प्रेतपर्व्वते इत्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके नास्ति।
(२) कृत्वाह्वानं पितॄणान्तु इति मुद्रितपु०।
(३) स्वथ इति मुद्रितपु०।
(४) एवं सङ्कल्प्य विधिवत् श्राद्धं कृत्वा इति मुद्रितपु०।
(५) च इति मुद्रितपु०।

प्रक्षाल्य पूर्वं तत्स्थानं(१) पञ्चगव्यैः पृथक् पृथक् ।
तैर्मन्त्रैरथ संपूज्य पञ्चगव्यैश्च देवतां(२) ॥१५॥
यावत्तिला मनुष्यैश्च गृहीताः पितृकर्म्मसु ।
गच्छन्ति तावदसुराः सिंहत्रस्ता(३) यथा मृगाः ॥१६॥
अष्टकासु च वृद्धौ च गयायां च मृतेऽहनि(४) ।
मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्य्यादन्यत्र पतिना सह ॥१७॥
वृद्धिश्राद्धे तु मात्रादि गयायां पितृपूर्व्वकम् ।
पाद्यपूर्व्वं समारभ्य दक्षिणाग्रकुशैः क्रमात् ।
पित्रादीनां समास्तीर्य्य शेषं गृह्योक्तमाचरेत् ॥१८॥
दद्युः(५) श्राद्धं सपिण्डानां तेषां दक्षिणभागतः ।
कुशानास्तीर्य्य विधिना(६) सकृद्दत्त्वा तिलोदकं ॥१९॥
गृहीताञ्जलिना तेभ्यः पितृतीर्थेन यत्नतः ।
शङ्कुना मुष्टिमात्रेण दद्यादक्षय्यपिण्डकम् ।
(७)सम्बन्धिनस्तिलाद्भिश्च कुशेष्वावाहयेत्ततः ॥२०॥

---

(१) पर्व्वतस्थानमिति मुद्रितपु० ।
(२) यादिव्येत्यादिदेवतां इति मुद्रितपु० ।
(३) भीता असुरा सिंहं दृष्ट्वा इति मुद्रितपु० ।
(४) गयायां चाक्षयेऽहनि इति ख० ग० ।
(५) दत्त्वेति ग० ।
(६) कुशैरास्तीर्य्य तेषान्तु इति मुद्रितपु० ।
(७) मुद्रितपुस्तके सम्बन्धिनस्तिलाद्भिश्चेतिश्लोकार्द्धात्प्राक् एते श्लोकाः सन्ति—

तिलाज्यमधुदध्यादि पिण्डद्रव्येषु योजयेत् ।

आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।
तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥२१॥
अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनां ।
आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥२२॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥२३॥
मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ।
तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां ॥२४॥
मुष्टिमात्रप्रमाणञ्च आर्द्रामलकमात्रकं ।
शमीपत्रप्रमाणं वा पिण्डं दद्याद्गयाशिरे ।
उद्धरेत् सप्तगोत्राणि कुलानि शतमुद्धरेत् ॥२५॥
पितुर्मातुः स्वभार्य्याया भगिन्या दुहितुस्तथा ।

पायसेनापि चरुणा सक्तुना पिष्टकेन च ।
गुडेन तण्डुलाद्यैर्वा पिण्डदानं विधीयते ॥२०॥
मुष्टिमात्रप्रमाणेन चार्द्रामलकमात्रतः ।
शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे ॥२१॥
उद्धरेत् सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतं ।
माता पिता च भार्य्या च भगिनी दुहितुः पतिः ।
पितृष्वसा मातृष्वसा सप्त गोत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥२२॥
विंशतिर्विंशतिः पित्रोरष्टेन्द्राः षोडश क्रमात् ।
एकादश द्वादशाथ कुलान्येकोत्तरं शतं ॥२३॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥
मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ।
तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥२४॥

पितृष्वसुर्मातृष्वसुः सप्त गोत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥२६॥
चतुर्व्विंशतिर्विंशश्च(१) षोडश द्वादशैव हि।
रुद्रादिवसवश्चैव कुलान्येकोत्तरं शतं(२) ॥२७॥
नावाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसम्भवः ।
न कारुण्येन कर्त्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः ॥२८॥
पिण्डासनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनं ।
दक्षिणा चान्नसङ्कल्पं तीर्थश्राद्धे स्वयं विधिः(३) ॥२९॥
अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
आवाहयिष्ये तान् सर्व्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥३०॥
बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
आवाहयिष्ये तान् सर्व्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥३१॥
इत्येतैर्मन्त्रैः सजलैस्तिलैर्दर्भेषु ध्यानवान् ।
आवाह्याभ्यर्च्य तेभ्यश्च पिण्डान् दद्याद्यथाक्रमं(४) ॥३२॥
(५)अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ॥३३॥
मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

---

(१) पाठोऽयं न समीचीनः।

(२) पिता पितामहश्चैव इत्यादि कुलान्येकोत्तरं शतमित्यन्तं यत्पाठो मूले दृश्यते स पाठः ख० ग० पुस्तकयोर्वर्त्तते।

(३) नावाहनं न दिग्बन्ध इत्यादिश्लोकद्वयं मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।

(४) एष श्लोको मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

(५) अस्मत्कुले मृता ये च इत्यस्मात्प्राक् मुद्रितपुस्तके, आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमित्यादि इदमस्तु तिलोदकमित्यन्तपाठोऽस्ति ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ॥३४॥
बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ॥३५॥
अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भे प्रपीडिताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ।३६॥
अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथा परे ।
विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहं ॥३७॥
दावदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये ।
दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहं ॥३८॥
उद्बन्धनमृता ये च विषशस्त्रहताश्च ये ।
आत्मोपघातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहं ॥३९॥
अरण्ये वर्त्मनि वने क्षुधया तृषया[१] हताः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्यै[२] स्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहं ॥४०॥
रौरवे चान्धतामिस्रे कालसूत्रे च ये गताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ॥४१॥
असिपत्रवने घोरे कुम्भीपाकेषु ये गताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं[३] ॥४२॥
अनेकयातनासंस्थाः प्रेतलोकञ्च[४] ये गताः ।

(१) तृष्णाया इति मुद्रितपु० ।
(२) भूतप्रेतपिशाचाश्चेति ख० ग० ।
(३) असिपत्रवने घोरे इत्येष श्लोकः ख० ग० पुस्तकयोर्न दृश्यते ।
(४) प्रेतलोके चेति मुद्रितपु० ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ॥४३॥
अनेकयातनासंस्था ये नीता यमकिङ्करैः(१)।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ॥४४॥
नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ॥४५॥
पशुयोनिगता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः।
अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहं(२) ॥४६॥
जात्यन्तरसहस्रेषु भ्रमन्तः स्वेन कर्म्मणा।
मानुष्यं दुर्ल्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहं ॥४७॥
दिव्यन्तरीक्षभूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः।
मृता असंस्कृता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहं ॥४८॥
ये केचित् प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम।
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्व्वदा ॥४९॥
येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवा।
तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां ॥५०॥
पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः(३)।

---

(१) अनेकयातनासंस्था ये नीता यमकिङ्करैरित्येष स्लोको मुद्रितपुस्तके मूले नावलोक्यते तत्रोद्धृतोऽभवत्। उद्धृतस्लोके च यमकिङ्करैरित्यत्र यमशासने इति पाठो वर्त्तते।

(२) पशुयोनिगता ये च इत्येष स्लोको मुद्रितपुस्तके, असिपत्रवने घोरे इत्यस्माच्छ्लोकात्परतो वर्त्तते।

(३) तथैवचेति मुद्रितपु०।

गुरुश्वशुरबन्धूनां ये चान्ये बान्धवा स्मृताः ॥५१॥
ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
क्रियालोपगता ये च[१] जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥५२॥
विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाता कुले मम ।
तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां ॥५३॥
आ ब्रह्मणो ये पितृवंशजाता
मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः ।
कुलद्वये[२] ये मम दासभूता
भृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥५४॥
मित्राणि शिष्याः[३] पशवश्च वृक्षा
दृष्टा ह्यदृष्टाश्च कृतोपकाराः ।
जन्मान्तरे ये मम सङ्गताश्च
तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददामि ॥५५॥
एतैश्च सर्व्वमन्त्रैस्तु स्त्रीलिङ्गान्तं समूह्य च ।
पिण्डान्दद्याद्यथा पूर्व्वं स्त्रीणां मात्रादिकाक्रमात्[४] ॥५६॥
स्वगोत्रे परगोत्रे वा[५] दम्पत्योः पिण्डपातनं[६] ।

---

(१) क्रियालोपगता स्चैवेति मुद्रितपु० ।
(२) वंशद्वये इति मुद्रितपु० ।
(३) सर्व्वे इति मुद्रितपु० ।
(४) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके नेष्यते ।
(५) च इति मुद्रितपु० ।
(६) पिण्डदो भवेदिति मुद्रितपु० ।

अपृथक् निष्फलं श्राद्धं पिण्डञ्चोदकतर्पणं ॥५७॥
पिण्डपात्रे तिलान् क्षिप्त्वा(१) पूरयित्वा शुभोदकैः ।
(२)परिषिच्य त्रिधा सर्वान् प्रणिपत्य समापयेत्(३) ॥५८॥
पितॄन् विसृज्य चाचम्य साक्षिणः श्रावयेत्सुरान्(४) ।
साक्षिणः सन्तु मे देवा ब्रह्मेशानादयस्तथा ।
मया गयां समासाद्य पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥५९॥
आगतोऽस्मि गयां देव पितृकार्य्ये गदाधर ।
त्वमेव साक्षी भगवन्ननृणोऽहमृणत्रयात् ॥६०॥
सर्व्वस्थानेषु चैवं स्यात्पिण्डदानन्तु नारद ।
प्रेतपर्व्वतमारभ्य कुर्य्यात्तीर्थेषु च क्रमात्(५) ॥६१॥
तिलमिश्रांस्ततः शक्तून् निःक्षिपेत् प्रेतपर्व्वते ।
अपसव्येन देवर्षे दक्षिणाभिमुखेन च(६) ॥६२॥
ये केचित् प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम ।
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु शक्तुभिस्तिलमिश्रितैः ॥६३॥
आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं यत्किञ्चित् सचराचरं ।

---

(१) दत्त्वा इति मुद्रितपु० ।

(२) परिषिच्य त्रिधा सर्व्वान् इतिश्लोकार्द्धात्प्राक् मुद्रितपुस्तके, मन्त्रेनानेन पिण्डांस्तान् प्रदक्षिणकरस्तथा इति श्लोकार्द्धं वर्त्तते ।

(३) क्षमापयेदिति मुद्रितपु० ।

(४) देवान् साक्षिण आह्वयेत् इति मुद्रितपु० ।

(५) तीर्थेष्वनुक्रमात् इति मुद्रितपु० ।

(६) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके नेष्यते ।

मया दत्तेन तोयेन तृप्तिमायान्तु सर्व्वशः ॥६४॥
प्रेतत्वाच्च विमुक्ताः स्युः पितरस्तस्य नारद ।
प्रेतत्वं तस्य माहात्म्यात् कुले चापि न जायते[१] ॥६५॥
नाम्ना प्रेतशिला ख्याता गयाशिरसि[२] मुक्तये ।
तीर्थमन्त्रादिरूपेण स्थितश्चादिगदाधरः ॥६६॥

इति श्रीवायुपुराणे वायुप्रोक्ते[३] गयामाहात्म्यं नाम
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

---

(१) कुले तस्य न विद्यते इति मुद्रितपु० ।
(२) गयायां भुवि इति मुद्रितपु० ।
(३) श्वेतवराहकल्पे इति मुद्रितपु० ।

अथ ऊनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।

गयामाहात्म्यं।

सनत्कुमार उवाच। आदौ तु पञ्चतीर्थेषु चोत्तरे मानसे विधिः।
आचम्य कुशहस्तेन शिरश्चाभ्युक्ष्य वारिणा ॥ १ ॥
उत्तरं मानसं गच्छेन्मन्त्रेण स्नानमाचरेत्।
उत्तरे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ॥ २ ॥
सूर्य्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये।
स्नानार्थं तर्पणं कृत्वा(१) श्राद्धं कुर्य्यात् सपिण्डकं ॥ ३ ॥
मानसं हि सरो ह्यत्र(२) तस्मादुत्तरमानसं।
सूर्य्यं नत्वार्चयित्वाथ सूर्य्यलोकं नयेत् पितॄन्(३) ॥ ४ ॥
नमो भगवते भर्त्त्रे सोमभौमज्ञरूपिणे।
जीवभार्गवशौरेयराहुकेतुस्वरूपिणे ॥ ५ ॥
उत्तरान्मानसान्मौनी व्रजेद्दक्षिणमानसं।
उदीचीतीर्थमित्युक्तं(४) तत्रोदिच्यं विमुक्तिदं।
अत्र स्नातो दिवं याति स्वशरीरेण मानवः(५) ॥ ६ ॥

---

(१) देवादींस्तर्पयित्वाथ इति मुद्रितपु०।
(२) यस्मात् इति ख० ग०।
(३) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके नास्ति।
(४) उदीची च महापुण्या इति मुद्रितपु०।
(५) अत्र स्नातो दिवं याति एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके न विद्यते। तत्र तस्मिन् स्थलेऽपरं श्लोकार्द्धं वर्त्तते तद्यथा,—
उदीच्यां मुखपृष्ठस्य देवर्षिपितृसेवितं।

मध्ये कनखलं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं(१)।
(२)स्नातः कनकवद्भाति नरो याति पवित्रतां ॥ ७ ॥
तस्य दक्षिणभागे च तीर्थं दक्षिणमानसं।
(३)दक्षिणे मानसे चैव तीर्थत्रयमुदाहृतं ॥ ८ ॥
स्नात्वा तेषु विधानेन कुर्य्यात् श्राद्धं पृथक् पृथक्(४)।
दक्षिणे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये(५) ॥ ९ ॥
सूर्य्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये(६)।
ब्रह्महत्यादिपापौघयातनाया विमुक्तये ॥ १० ॥
दिवाकर करोमीह स्नानं दक्षिणमानसे।
नमामि सूर्य्यं तृप्त्यर्थं पितॄणां तारणाय च।
पुत्त्रपौत्त्रधनैश्वर्य्यायायुरारोग्यवृद्धये ॥ ११ ॥
(७)फल्गुतीर्थं व्रजेत्तस्मात् सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमं।

---

(१) पितॄणां मुक्तिदायकमिति मुद्रितपु०।

(२) स्नातः कनकवद्भाति इत्यस्माच्छ्लोकार्द्धात्प्राक् मुद्रितपुस्तके, स्नातः कनखले तीर्थे पुनर्जन्म न विद्यते इति श्लोकार्द्धं वर्त्तते।

(३) दक्षिणे मानसे चैव इति श्लोकार्द्धात्पूर्व्वतः मुद्रितपुस्तके अन्यच्छ्लोकार्द्धं दृश्यते तद्यथा,—

अतः कनखलं लोके ख्यातं तीर्थमनुत्तमं।

(४) श्राद्धं कुर्य्यात्तु पूजयेदिति मुद्रितपु०।

(५) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके नेच्छ्यते।

(६) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके न विद्यते।

(७) फल्गुतीर्थं व्रजेत्तस्मादित्यस्मात्प्राक् मुद्रितपुस्तकेऽधिक एकः श्लोको वर्त्तते यथा,—

मुक्तिर्भवति कर्त्तॄणां पितॄणां श्राद्धतः सदा ॥ १२ ॥
ब्रह्मणा प्रार्थितो विष्णुः फल्गुको ह्यभवत्पुरा ।
दक्षिणाग्नौ हुतं तत्र तद्रजः(१) फल्गुतीर्थकं ॥ १३ ॥
(२)तीर्थानि यानि सर्व्वाणि(३) भुवनेष्वखिलेष्वपि(४) ।
तानि स्नातुं समायान्ति फल्गुतीर्थं सुरैः सह(५) ॥ १४ ॥
गङ्गा पादोदकं विष्णोः फल्गुर्ह्यादिगदाधरः ।
स्वयं हि(६) द्रवरूपेण तस्मात् गङ्गाधिकं विदुः ॥ १५ ॥
अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ।
नासौ तत्फलमाप्नोति(७) फल्गुतीर्थे यदाप्नुयात् ॥ १६ ॥

अनेन स्नानपूजादि कृत्वा श्राद्धं सपिण्डकं ।
कृत्वा नत्वा च मौन्यर्कमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ १२ ॥

(१) दक्षिणाग्निहुतं नूनं तद्भवेत् इति ख० ग० ।

(२) तीर्थानि यानि सर्व्वाणि इतः प्राक् मुद्रितपुस्तके अधिक एकः श्लोको वर्त्तते यथा,—

तस्मिन् फलति फल्गा गौः कामधेनुर्जलं मही ।
दृष्टेरन्तर्गतं यस्मात् फल्गुतीर्थं न निस्फलं ॥ १५ ॥

(३) पुन्यानि इति मुद्रितपु० ।

(४) च इति मुद्रितपु० ।

(५) फल्गुतीर्थे सुशोभने इति मुद्रितपु० ।

(६) तेनेदमिति मुद्रितपु० ।

(७) न तत्फलमवाप्नोतीति मुद्रितपु० ।

(१)फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा तर्पणं(२) श्राद्धमाचरेत् ।
सपिण्डकं स्वसूत्रोक्तं नमेदथ पितामहं ॥ १७ ॥
नमः शिवाय देवाय ईशाय पुरुषाय वै(३) ।
अघोरवामदेवाय सद्योजाताय शम्भवे ॥ १८ ॥
फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा देवं गदाधरं ।
आत्मानं तारयेत् सद्यो दश पूर्व्वान् दशापरान् ॥ १९ ॥
नत्वा गदाधरं देवं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
ओं नमो वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय श्रीधराय च विष्णवे ॥ २० ॥
पञ्चतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकं नयेत् पितॄन्(४) ।
अमृतैः पञ्चभिः स्नानं पुष्पवस्त्राद्यलङ्कृतं ।
न कुर्य्याद्यो गदापाणेस्तस्य श्राद्धमसार्थकं ॥ २२ ॥
नागकूटाद्गृध्रकूटाद्यूपादुत्तरमानसात्(५) ।

---

(१) फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा इत्यस्मात्प्राक् मुद्रितपुस्तकेऽधिक एकः श्लोको वर्त्तते यथा,—

फल्गुतीर्थे विष्णुजले करोमि स्नानमादृतः ।
पितॄणां विष्णुलोकाय भुक्तिमुक्तिप्रसिद्धये ॥ १६ ॥

(२) तर्पयेदिति मुद्रितपु० ।

(३) ईशानपुरुषाय चेति मुद्रितपु० ।

(४) पञ्चतीर्थे नरः स्नात्वा इति श्लोकार्द्धात्परतः मुद्रितपुस्तके, फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा इति श्लोको वर्त्तते । तत्र अस्य श्लोकस्योत्तरार्द्धे, आत्मानं पितृभिः सार्द्धं नयेद्वै वैष्णवं पदं इति पाठोऽस्ति ।

(५) तथैवोत्तरमानसादिति मुद्रितपु० ।

एतद्गयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थन्तदुच्यते(१) ॥ २२ ॥
प्रथमेऽह्नि विधिः प्रोक्तो द्वितीये दिवसे व्रजेत् ।
धर्म्मारण्यं तत्र(२)धर्म्मो यस्माद्यज्ञ(३)मकारयत् ।
गमनाद्ब्रह्मलोकाप्तिर्भवत्येव हि नारद ॥ २३ ॥
मतङ्गवाप्यां यः स्नात्वा तर्पणं श्राद्धमाचरेत् ।
गत्वा नत्वा मतङ्गेशमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २४ ॥
प्रमाणं देवताः सन्तु लोकपालाश्च साक्षिणः ।
मयागत्य मतङ्गेऽस्मिन् पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥ २५ ॥
पूर्व्वं हि ब्रह्मतीर्थे च कूपे श्राद्धादि कारयेत्(४) ।
तत्कूपयूपयोर्म्मध्ये सर्व्वांस्तारयते पितॄन् ।
धर्म्मं धर्म्मेश्वरं नत्वा महाबोधितरुं नमेत् ॥ २६ ॥
नमस्तेऽश्वत्थराजाय ब्रह्मविष्णुशिवात्मने ।
बोधिद्रुमाय कर्तॄणां पितॄणां तारणाय च ॥ २७ ॥
येऽस्मत्कुले मातृवंशे बान्धवा दुर्गतिं गताः ।
त्वद्दर्शनात् स्पर्शनाच्च स्वर्गतिं यान्तु शाश्वतीं ॥ २८ ॥

---

(१) नागकूटाद्गृध्रकूटादितिश्लोकात्परतः मुद्रितपुस्तके एकोऽधिकश्लोको विद्यते तद्यथा,—

सुण्डपृष्ठनगाधस्तात्फल्गुतीर्थमनुत्तमं ।
अत्र श्राद्धादिना सर्व्वे पितरो मोक्षमाप्नुयात् ॥

(२) यत्रेति मुद्रितपु० ।

(३) यागमिति मुद्रितपु० ।

(४) एतच्छ्लोकार्द्धं ख० ग० पुस्तकयोर्नास्ति ।

ऋणत्रयं मया दत्तं गयामागत्य वृक्षराट् ।
त्वत्प्रसादान्महापापाद्विमुक्तोऽहं भवार्णवात्[१] ॥ २९ ॥
तृतीये ब्रह्मसरसि स्नात्वा श्राद्धं सपिण्डकं[२] ॥
कृत्वा सर्वप्रमाणेन मन्त्रेण विधिवत् सुत[३] ॥ ३० ॥
स्नानं करोमि तीर्थेऽस्मिन् ऋणत्रयविमुक्तये ।
तत्कूपयूपयोर्मध्ये ब्रह्मलोकं नयेत् पितॄन् ॥ ३१ ॥
यागं कृत्वोत्थितो यूपो ब्रह्मणा यूप इत्यसौ[४] ।
कृत्वा ब्रह्मसरःश्राद्धं सर्वांस्तारयते[५] पितॄन् ॥ ३२ ॥
यूपं प्रदक्षिणीकृत्य वाजपेयफलं लभेत् ।

---

(१) नमस्तेऽश्वत्थराजाय इत्यादि विमुक्तोऽहं भवार्णवादित्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके न विद्यते । तत्र तस्मिन् स्थले पाठान्तरमस्ति तद्यथा,—

चलद्दलाय वृक्षाय सर्वदा स्थितिहेतवे ।
बोधिसत्त्वाय यज्ञाय अश्वत्थाय नमो नमः ॥ ३१ ॥
एकादशोऽसि रुद्राणां वसूनां पावकस्तथा ।
नारायणोऽसि देवानां वृक्षराजोऽसि पिप्पल ॥ ३२ ॥
अश्वत्थ यस्मात्त्वयि वृक्षराज नारायणस्तिष्ठति सर्वकालं ।
अतः शुभस्त्वं सततं तरूणां धन्योऽसि दुःस्वप्नविनाशनोऽसि ॥३३॥
अश्वत्थरूपिणं देवं शङ्खचक्रगदाधरं ।
नमामि पुण्डरीकाक्षं वृक्षरूपधरं हरिं ॥ ३४ ॥

(२) समाचरेदिति मुद्रितपु० ।

(३) श्राद्धाय पिण्डदानाय तर्पणायात्मशुद्धये इति मुद्रितपु० ।

(४) इत्यतः इति मुद्रितपु० ।

(५) ब्रह्मलोकं नयेदिति मुद्रितपु० ।

ब्रह्माणञ्च नमस्कृत्य ब्रह्मलोकं नयेत् पितॄन् ॥२३॥
नमोऽस्तु ब्रह्मणेऽजाय जगज्जन्मादिरूपिणे(१) ।
भक्तानाञ्च पितॄणाञ्च तारकाय नमो नमः(२) ॥ २४ ॥
(३)गोप्रचारसमीपस्था आम्रा ब्रह्मप्रकल्पिताः ।
तेषां सेचनमात्रेण पितरो मोक्षगामिनः(४) ॥ २५ ॥
आम्रं ब्रह्मसरोद्भूतं(५) ब्रह्मदेवमयं तरुं ।
विष्णुरूपं प्रसिञ्चामि पितॄणां मुक्तिहेतवे ॥ २६ ॥

एको मुनिः कुम्भकुशाग्रहस्त
आम्रस्य मूले सलिलं ददामि ।
आम्रश्च सिक्तः पितरश्च तृप्ता
एका क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा(६) ॥ २७ ॥

---

(१) जगज्जन्मादिकारिणे इति मुद्रितपु० ।

(२) तारणाय नमोऽस्तु ते इति मुद्रितपु० ।

(३) ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् इत्यस्मात्परतः मुद्रितपुस्तके, गोप्रचार-समीपस्था इत्यादि नोपेक्षणीयो विबुधैर्मनुष्यः इत्यन्तपाठः, तदनन्तरं यूपं प्रदक्षिणीकृत्य इत्यादि तारणाय नमोऽस्तु ते इत्यन्तपाठश्च दृश्यते ।

(४) मोक्षमाप्नुयादिति मुद्रितपु० ।

(५) ब्रह्मसरोभूतमिति मुद्रित पु० ।

(६) आम्रश्च सिक्तः पितरश्च तृप्ता
एका क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा ।
आम्रस्य मूले सलिलं ददानो
नोपेक्षणीयो विबुधैर्मनुष्यः ॥२६॥ इति मुद्रितपु० ।

ततो यमबलिं दद्यात् मन्त्रेणानेन संयतः।
यमराजधर्म्मराजौ निश्चलार्थं व्यवस्थितौ।
ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि पितॄणां मुक्तिहेतवे॥ ३८॥
ततः श्वानबलिं दद्यात् मन्त्रेणानेन नारद।
द्वौ श्वानौ श्यामशवलौ[१] वैवस्वतकुलोद्भवौ।
ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि रक्षेतां पथि सर्व्वदा॥ ३९॥
ततः काकबलिं दद्यान्मन्त्रेणानेन नारद[२]।
ऐन्द्रवारुणवायव्ययाम्या वै नैर्ऋतास्तथा।
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं समर्पितं[३]॥ ४०॥
फल्गुतीर्थे चतुर्थेऽह्नि स्नानादिकमथाचरेत्।
गयाशिरस्यथ श्राद्धं पादे कुर्य्यात् सपिण्डकं।
साक्षाद्गयाशिरस्तत्र फल्गुतीर्थाश्रितं[४] कृतं॥ ४१॥
नागाज्जनार्द्दनाद्ब्रह्मयूपाच्चोत्तरमानसात्।
एतद्गयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते॥ ४२॥
पितामहं समासाद्य यावदुत्तरमानसं।
फल्गुतीर्थन्तु विज्ञेयं देवानामपि दुर्लभं[५]॥ ४३॥

---

(१) श्यामशवलाविति ख॰ ग॰।
(२) छित्वा पुनः स्नानं समाचरेदिति मुद्रितपु॰।
(३) मयोज्झितमिति मुद्रितपु॰।
(४) फल्गुतीर्थाश्रयं इति मुद्रितपु॰।
(५) नागाज्जनार्द्दनादित्यादि देवानामपि दुर्लभमित्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके नास्ति।

कौञ्चपादात्फल्गुतीर्थं यावत् साक्षाद्गयाशिरः।
[१]मुखं गयासुरस्यैतत्तस्मात् श्राद्धमिहाक्षयं॥ ४४॥
मुण्डपृष्ठान्नगाधस्तात् साक्षात्तत् फल्गुतीर्थकं।
आद्यो गदाधरो देवो व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः।
विष्णवादिपदरूपेण पितॄणां मुक्तिहेतवे॥ ४५॥
एतद्विष्णुपदं दिव्यं दर्शनात् पापनाशनं।
स्पर्शनात् पूजनाद्वापि पितॄणां दत्तमक्षयं[२]॥ ४६॥
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा कुलसाहस्रमात्मना।
नयेद्विष्णुपदं दिव्यमनन्तं शिवमव्ययं॥ ४७॥
श्राद्धं कृत्वा रुद्रपदे नयेत् कुलशतं नरः।
सहात्मना शिवपुरं तथा ब्रह्मपदे नरः॥ ४८॥
ब्रह्मलोकं कुलशतं समुद्धृत्य नयेत् पितॄन्।
कश्यपस्य पदे श्राद्धी ब्रह्मलोकं नयेत् पितॄन्॥ ४९॥
दक्षिणाग्निपदे श्राद्धी पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत्[३]।
गार्हपत्यपदे श्राद्धी वाजपेयफलं लभेत्॥ ५०॥
श्राद्धं कृत्वाहवनीये अश्वमेधफलं लभेत्[४]।

(१) मुखं गयासुरस्यैतदित्यस्याच्छ्लोकार्द्धात् प्राक् मुद्रितपुस्तके, गयाशीर्षे नगाद्याश्च तदत्साक्षात्फल्गुतीर्थकं इति स्लोकार्द्धं वर्त्तते। तत्साक्षादित्यत्र ते साक्षादितिपाठः समीचीनः।
(२) पितॄणाञ्च विमुक्तिदमिति मुद्रितपु०।
(३) वाजपेयफलं लभेदिति मुद्रितपु०।
(४) गार्हपते कृते श्राद्धे ह्यश्वमेधफलं लभेत्। श्राद्धमाहवनीये तु राजसूयफलं लभेत् इति मुद्रितपु०।

श्राद्धं कृत्वा सभ्यपदे ज्योतिष्टोमफलं लभेत्[१] ॥ ५१ ॥
आवसथ्यपदे श्राद्धी पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत्[२] ।
श्राद्धं कृत्वा शक्रपदे इन्द्रलोकं नयेत् पितॄन्[३] ॥ ५२॥
अगस्त्यस्य पदे श्राद्धी[४] पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ।
क्रौञ्चमातङ्गयोः श्राद्धी ब्रह्मलोकं नयेत् पितॄन्[५] ॥ ५३ ॥
श्राद्धी सूर्य्यपदे पञ्च पापिनो[६]ऽर्कपुरं नयेत् ॥
कार्त्तिकेयपदे श्राद्धी शिवलोकं नयेत् पितॄन्[७] ॥ ५४ ॥
गणेशस्य पदे श्राद्धी रुद्रलोकं नयेत् पितॄन्[८] ।
गजकर्णतर्पणकृन्निर्मलं[९] स्वर्नयेत् पितॄन् ॥ ५५॥
अन्येषाञ्च पदे श्राद्धी पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ।
सर्व्वेषां काश्यपं श्रेष्ठं विष्णो रुद्रस्य वै[१०] पदं ।
ब्रह्मणश्च पदं चापि श्रेष्ठं तत्र प्रकीर्त्तितं ॥ ५६ ॥

---

(१) ज्योतिष्टोमं समश्नुते इति ख० ग० ।
(२) सोमलोकमवाप्नुयात् इति मुद्रितपु० ।
(३) शतमिन्द्रपुरं नयेदिति मुद्रितपु० ।
(४) श्राद्धं कृत्वागस्त्यपदे इति मुद्रितपु० ।
(५) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके नास्ति ।
(६) पञ्चशतानि इति मुद्रितपु० ।
(७) वाजिमेधफलं लभेदिति मुद्रितपु० ।
(८) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।
(९) गजकर्णपदे श्राद्धी तर्पणादिति मुद्रित पु० ।
(१०) वा इति मुद्रित पु० ।

प्रारम्भे च समाप्तौ च तेषामन्यतमं स्मृतं ।
श्रेयस्करं भवेत्तत्र श्राद्धकर्त्तुश्च नारद ॥ ५७॥
कश्यपस्य पदे दिव्ये भारद्वाजो मुनिः पुरा[१] ।
श्राद्धं कृत्वोद्यतो दातुं पित्रादिभ्यश्च पिण्डकं ॥ ५८॥
शुक्लकृष्णौ ततो हस्तौ पदमुद्भिद्य निर्गतौ ।
दृष्ट्वा हस्तद्वयं तत्र मुनिः[२] संशयमागतः ॥ ५९ ॥
ततः स्वमातरं शान्तां पप्रच्छ स महामुनिः[३] ।
कश्यपस्य पदे दिव्ये[४] शुक्ले कृष्णेऽथ वा करे ।
पिण्डो देयो मया मातर्जानासि पितरं वद ॥ ६० ॥
शान्तोवाच। भारद्वाज महाप्राज्ञ देहि कृष्णाय पिण्डकं ।
भारद्वाजस्ततः पिण्डं दातुं कृष्णाय चोद्यतः ॥ ६१ ॥
श्वेतोऽदृश्योऽब्रवीत्तत्र पुत्रस्त्वं हि[५] ममौरसः ।
कृष्णोऽब्रवीन्मम क्षेत्रं ततो मे देहि पिण्डकं[६] ॥ ६२ ॥
स्वैरिण्यथाब्रवीद्दातुं[७] क्षेत्रिणे वीजिने ततः ।
भारद्वाजस्ततः पिण्डं कश्यपस्य पदे ददौ[८] ।

---

(१) महामुनिरिति मुद्रित पु० ।
(२) पितुरिति मुद्रित पु० ।
(३) भारद्वाजश्च पृष्टवानिति मुद्रित पु० ।
(४) कस्मिन्निति मुद्रित पु० ।
(५) पुत्रं पिण्डं देहीति मुद्रित पु० ।
(६) कृष्णोऽब्रवीत् स्वैरिणीयं पुत्रस्त्वं हि ममौरसः इति मुद्रित पु० ।
(७) आदाविति मुद्रित पु० ।
(८) हस्तौ त्यक्त्वा शिलायां वै पिण्डदानं चकार स इति मुद्रित पु० ।

हंसयुक्तविमानेन ब्रह्मलोकमुभौ गतौ ॥ ६३ ॥
रामो रुद्रपदे श्राद्धे पिण्डदानाय चोद्यतः ।
पिता दशरथः स्वर्गात् प्रसार्य्य करमागतः ॥ ६४ ॥
नादात् पिण्डं करे रामो ददौ रुद्रपदे ततः ।
शास्त्रार्थातिक्रमाद्भीतं रामं दशरथोऽब्रवीत् ॥ ६५ ॥
तारितोऽहं त्वया पुत्र रुद्रलोकमवाप्नुयां ।
हस्ते पिण्डप्रदानेन स्वर्गतिर्न हि मे भवेत्(१) ॥ ६६ ॥
त्वञ्च राज्यं चिरं कृत्वा पालयित्वा द्विजान् प्रजाः ।
यज्ञान् सदक्षिणान् कृत्वा विष्णुलोकं व्रजिष्यसि(२) ॥ ६७ ॥
पुर्य्ययोध्याजनैः सार्द्धं कृमिकीटादिभिः सह ।
इत्युक्त्वासौ दशरथो रुद्रलोकं परं ययौ ॥ ६८ ॥
भीष्मो विष्णुपदे श्रेष्ठे आहूय पितरं स्वकं(३) ।
श्राद्धं कृत्वोद्यतो दातुं पित्रादिभ्यश्च पिण्डकं(४) ॥ ६९ ॥
पितुर्विनिर्गतौ हस्तौ गयाशिरसि शन्तनोः ।
नादात् पिण्डं करे भीष्मो ददौ विष्णुपदे ततः(५) ॥ ७० ॥

---

(१) पिण्डप्रदानाद्धस्ते तु महतां स्वर्गतिर्न हि इति मुद्रित पु० ।
(२) त्वञ्च राज्यं चिरं कृत्वा इत्येष श्लोको मुद्रितपुस्तके नास्ति तत्र तस्मिन् स्थले एतच्छ्लोकार्द्धमात्रमस्ति यथा—
त्वञ्च राज्यं चिरं कृत्वा विष्णुलोकं गमिष्यसि ।
(३) दिव्ये चाह्वानयत् स्वकान् पितॄनिति ख० ग० ।
(४) श्राद्धं कृत्वा विधानेन पिण्डदानाय चोद्यतः इति मुद्रित पु० ।
(५) भीष्मः पिण्डं ददौ भूमौ नाधिकारः करे यतः इति मुद्रित पु०

शन्तनुः प्राह सन्तुष्टः शास्त्रार्थं निश्चलो भवान्(१) ।
त्रिकालदृष्टिर्भवतु चान्ते विष्णुश्च ते गतिः ॥ ७१ ॥
स्वेच्छया मरणं चास्तु इत्युक्त्वा मुक्तिमागतः(२) ।
कनकेशञ्च केदारं नारसिंहञ्च वामनं ।
उदङ्मार्गे(३) समभ्यर्च्य पितॄन् सर्व्वांश्च तारयेत् ॥७२॥
गयाशिरसि यः पिण्डान् येषां नाम्ना तु निर्वपेत् ।
नरकस्था दिवं यान्ति(४) स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः(५) ॥७३॥
सर्व्वत्र मुण्डपृष्ठाद्रिः पदैरेभिः सुलक्षितः ।
प्रयान्ति पितरः सर्व्वे ब्रह्मलोकमनामयं ॥७४॥
दैत्यसुरस्य यच्छीर्षं गदया तद्द्विधाकृतं ।
ततः प्रक्षालिता यस्मात्तीर्थं तच्च विमुक्तये(६) ।

---

(१) श्राद्धाय निश्चयस्तु ते इति मुद्रित पु० ।

(२) मुद्रितपुस्तके, इत्युक्त्वा मुक्तिमागतः इत्यस्मात्परतः रामो रुद्रपदे श्राद्धे इत्यादि रुद्रलोकं परं ययौ इत्यन्तपाठोऽस्ति ।

(३) रथमार्गे इति ख० ग० ।

(४) नरकात् स्वर्गलोकं ते इति मुद्रितपु० ।

(५) स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुरित्यस्मात्परतः मुद्रितपुस्तके श्लोकद्वयमधिकं वर्त्तते तद्यथा—

गयाशिरसि यः पिण्डं शमीपत्रप्रमाणतः ।
कन्दमूलफलाद्यैर्वा दद्यात्स्वर्गं नयेत्पितॄन् ॥ ७५ ॥
पदानि यत्र दृश्यन्ते विष्ण्वादीनां तदग्रतः ।
श्राद्धं कृत्वा सपिण्डञ्च तेषां लोकान्नयेत्पितॄन् ॥ ७६ ॥

(६) गदालोलं ततः स्मृतमिति ख० ग० ।

गदालोलमिति ख्यातं सर्व्वेषामुत्तमोत्तमं ॥७५॥
गदालोले महातीर्थे गदाप्रक्षालनाद्धरेः।
स्नानं करोमि सिद्ध्यर्थमक्षयं पदमाप्नुयां[१] ॥७६॥
पञ्चमेऽह्नि गदालोले स्नात्वा कुर्य्यात् सपिण्डकं[२]।
श्राद्धं पितॄन् ब्रह्मलोकं नयेदात्मानमेव च[३] ॥७७॥
ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् हव्यकव्यादिनार्च्चयेत्[४]।
तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्व्वाः पितृभिः सह देवताः[५] ॥७८॥
कृते श्राद्धे[६]ऽक्षयवटे अन्नेनैव प्रयत्नतः।
पितॄन्नयेद्ब्रह्मलोकं अक्षयन्तु सनातनं[७] ॥७९॥
वटवृक्षसमीपे तु शाकेनाप्युदकेन वा।
एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटिर्भवन्ति भोजिताः ॥८०॥

---

(१) गदालोले महातीर्थे इतिश्लोकात्परतः मुद्रितपुस्तके, तत्र श्राद्धादिकं कृत्वा पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेदितिपाठोऽस्ति।

(२) कृत्वा स्नानादि पूर्व्ववत् इति मुद्रितपु०।

(३) श्राद्धं सपिण्डकं कुर्य्यात्ततोऽक्षयवटे नरः इति मुद्रितपु०। क० ख० पुस्तकयोः, पञ्चमेऽह्नि गदालोले इति श्लोकात्परतः गदालोलमिति ख्यातमिति श्लोकार्द्धं तदनन्तरं दैत्यसुरस्य यच्छीर्षमित्यादि ह्यक्षयं पदमाप्नुयामित्यन्तपाठोऽस्ति।

(४) भोजयेत्पूजयेत्ततः इति मुद्रितपु०।

(५) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके न विद्यते।

(६) कृतश्राद्धो इति मुद्रितपु०।

(७) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके न विद्यते।

देयं दानं षोड़शकं गयातीर्थपुरोधसे।
वस्त्रं गन्धादिभिः पुत्रैः सम्यक् संपूज्य यत्नतः[१] ॥८१॥
[२]एकार्णवे वटस्याग्रे यः शेते योगनिद्रया।
बालरूपधरस्तस्मै नमस्ते योगशायिने ॥८२॥
संसारवृक्षशस्त्रायाशेषपापहराय[३] च।
अक्षयब्रह्मदात्रे च[४] नमोऽक्षयवटाय वै[५] ॥८३॥
कलौ माहेश्वरा लोका येन तस्माद्गदाधरः।
लिङ्गरूपोऽभवत्तञ्च वन्दे श्रीप्रपितामहं ॥८४॥

इति श्रीवायुपुराणे वायुप्रोक्ते[६] गयामाहात्म्यं नाम ऊनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः।

---

(१) एष श्लोको मुद्रितपुस्तके नेक्ष्यते।
(२) एकार्णवे वटस्याग्रे इत्यतः प्राक् मुद्रितपुस्तकेऽधिकं श्लोकद्वयमस्ति तद्यथा—
गयातीर्थवटे चैव पितॄणां दत्तमक्षयं।
दृष्ट्वा नत्वा च संपूज्य वटेशं सुसमाहितः।
पितॄन्नयेद्ब्रह्मलोकमक्षयन्तु सनातनं ॥ ८२ ॥
गयायां धर्म्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा।
गयाशीर्षे वटे चैव पितॄणां दत्तमक्षयं ॥ ८३ ॥
(३) सर्व्वपापहराय इति मुद्रितपु०।
(४) अक्षयाय ब्रह्मदात्रे इति मुद्रितपु०।
(५) ते इति मुद्रितपु०।
(६) श्वेतवराहकल्पे इति मुद्रितपु०।

अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यं ।

सनत्कुमार उवाच । यज्ञश्चक्रे गयो राजा बह्वन्नं बहुदक्षिणं ।
यत्र द्रव्यसमूहानां सङ्ख्या कर्त्तुं न शक्यते[(१)] ॥१॥
सिकता वा यथा लोके यथा च दिवि तारकाः ।
तथा बहुसुवर्णाद्यैरसङ्ख्यातास्तु दक्षिणाः ॥२॥
नैवेह पूर्व्वे ये केचित् न करिष्यन्ति चापरे ।
प्रशंसन्ति द्विजास्तृप्ता देशे देशे सुपूजिताः[(२)] ॥ ३ ॥
गयं विष्ण्वादयस्तुष्टा वरं ब्रूहीति चाब्रुवन् ।
गयस्तान् प्रार्थयामास अभिशप्ताश्च ये पुरा ॥४॥
ब्रह्मणा ते द्विजाः पूता भवन्तु क्रतुपूजिताः[(३)] ।

---

(१) सङ्ख्या कर्त्तुं न शक्यते इत्यस्मात्परतः मुद्रितपुस्तकेऽधिकः सार्द्धैक-श्लोकोऽस्ति तद्यथा—

स्थिता गयायामन्नादिपर्व्वताः पञ्चविंशतिः ।
प्रशंसन्ति द्विजास्तत्र देशे देशे सुपूजिताः ॥ २ ॥
नैव पूर्व्वं केऽप्यकुर्व्वन्न करिष्यन्ति चापरे ।

(२) एष श्लोको मुद्रितपुस्तके नेष्यते ।

(३) भवन्तु क्रतुपूजिता इत्यनन्तरं ख० ग० पुस्तकयोः अतिरिक्ताः कतिपयश्लोकाः सन्ति यथा—

गयाश्राद्धविधानाय द्विजा मूर्त्तास्चतुर्द्दश ।
तेषां वाक्यं प्रकुर्व्वीत यदि ब्रह्मा स्वयं भवेत् ॥
गौतमं काश्यपं कौत्सं कौशिकं कन्वमेव च ।
भारद्वाजं ह्यौशनसं वात्स्यं पाराशरं तथा ॥

गयापुरीति मन्नाम्ना ख्याता ब्रह्मपुरी यथा ॥ ५ ॥
एवमस्तु वरं दत्वा तथा चान्तर्दधुः सुराः ।
गयस्य भोगान् सम्भुज्य विष्णुलोकं परं ययौ[१] ॥ ६ ॥
विशालायां विशालोऽभूद्राजाऽपुत्रोऽब्रवीद्द्विजान् ।
कथं पुत्रादयो मे स्युर्विशालं चाब्रुवन् द्विजाः ॥ ७ ॥
गयायां पिण्डदानेन तव सर्व्वं[२] भविष्यति ।
विशालोऽपि गयाशीर्षे पिण्डदः पुत्रवानभूत् ॥ ८ ॥
दृष्ट्वाकाशे सितं रक्तं कृष्णं पुरुषमब्रवीत् ।
के यूयं तेषु चैवैकः सितः प्रोचे विशालकं ॥ ९ ॥
अहं सितस्ते जनक इन्द्रलोकादिहागतः[३] ।
मम पुत्र पिता रक्तो[४] ब्रह्महा पापकृत्तमः ॥ १० ॥
अयं पितामहः कृष्ण ऋषयो येन घातिताः ।
अवीचिनरकं प्राप्तौ मुक्तौ त्वत्पिण्डदानतः ॥ ११ ॥

हरित्कुमारमाण्डव्यं लोकाच्चिं लोकसंमहृत् ।
वाशिष्ठञ्च तथात्रेयं गोत्राण्येषां चतुर्द्दश ॥

गौतमं काश्यपमित्यादि वशिष्ठञ्च तथात्रेयमित्यन्तपदानां प्रथमाविभक्तिमत्त्वेन प्रयोगो युक्तः ।

(१) एवमस्तु वरं दत्त्वा इत्यस्मिन् श्लोकस्थले मुद्रितपुस्तके, तथेति च तमूचुर्हि देवा विष्ण्वादयस्तु ते । गयाश्राद्धादिशालो हि यत्नवान् पितृतारकः, इति श्लोको वर्त्तते ।

(२) तत् सर्व्वञ्च इति मुद्रितपु० ।

(३) इन्द्रलोकं गतः पुरा इति मुद्रितपु० ।

(४) पुत्त्रायं मत्पिता रक्तो इति मुद्रितपु० ।

पितॄन् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान्।
प्रीणयामीति यत्तोयं त्वया दत्तमरिन्दम ॥१२॥
तेनास्मद्युगपद्योगो जातो वाक्येन सत्तम[१]।
मुक्तिः कृता त्वया पुत्र व्रजामः स्वर्गमुत्तमं।
एवं पुत्रैः पितॄणां च कर्त्तव्या मुक्तिरुत्तमा ॥१३॥
त्वञ्च राज्यं चिरं कृत्वा भुक्त्वा भोगांश्च दुर्लभान्।
यज्ञान् सदक्षिणान् कृत्वा याया विष्णुपुरं ततः[२] ॥१४॥
एवं लब्धवरो राजा राज्यं कृत्वा[३] दिवं गतः।
प्रेतराजः सह प्रेतैर्गयाश्राद्धाद्दिवं गतः ॥ १५ ॥
प्रेतः कश्चिद्विमुक्त्यर्थं वणिजं कञ्चिदब्रवीत्।
मम नाम्ना गयाशीर्षे पिण्डनिर्व्वापणं कुरु ॥ १६ ॥
प्रेतभावविमुक्त्यर्थं[४] त्वं गृहाण धनं मम।
तद्धनं सर्व्वमादाय गयाश्राद्धव्ययं कुरु[५] ॥ १७ ॥

---

(१) पितॄन् पितामहांश्चैव इत्यादिसार्द्धैकश्लोको मुद्रितपुस्तके न विद्यते।

(२) मुद्रित पुस्तके, मुक्तिः कृता त्वया पुत्र इत्यादि याया विष्णुपुरं ततः, इत्यन्तपाठो नास्ति, तत्र तस्मिन् स्थले पाठान्तरं वर्त्तते यथा—

मुक्तीकृतास्त्वया सर्व्वे व्रजामः स्वर्गमक्षयं।
सुपुत्त्रेण त्वया सर्व्वे ब्रह्मलोकं व्रजामहे ॥ ११ ॥
पुत्त्रपौत्त्रादिसंयुक्तो राज्यं कृत्वा दिवं व्रजन्।
तत्र भोगैः सुदृप्तस्त्वं ततो मोक्षमवाप्नुयाः ॥ १२ ॥

(३) भुक्त्वेति मुद्रितपु०।

(४) प्रेतभावाद्विमुक्तः स्यामिति मुद्रितपु०।

(५) वणिक् स्वगृहमागतः इति मुद्रितपु०।

षड़्शं पञ्चभागांश्च(१) तुभ्यं वै दत्तवानहं ।
स्वनामानि यथान्यायं सम्यगाख्यातवानहं(२) ॥१८॥
गत्वा गयां गयाशीर्षे प्रेतराजाय पिण्डकं ।
समदाद्बन्धुभिः(३) सार्द्धं स्वपितृभ्यस्ततो ददौ ॥ १९ ॥
प्रेतः प्रेतत्वनिर्म्मुक्तो वणिक् स्वगृहमागतः ।
एवं गयस्य शम्भोश्च चैवं विष्णोः रवेस्तथा(४) ॥२०॥
उपोषितोऽथ गायत्रीतीर्थे महानदीस्थिते(५) ।
गायत्र्याः पुरतः स्नात्वा प्रातःसन्ध्यामुपासयेत्(६) ।
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा नयेद्ब्रह्मण्यतां कुलं(७) ॥२१॥
तीर्थे समुदिते(८) स्नात्वा सावित्र्याः पुरतो नरः ।
सन्ध्यामुपास्य मध्याह्ने नयेत् कुलशतं दिवं ।
पिण्डदानं ततः कुर्य्यात् पितॄणां मुक्तिकाम्यया(९) ॥२२॥
प्राचीसरस्वतीतीर्थे स्नात्वा चापि यथाविधि(१०) ।

---

(१) षड़शं पञ्चभागांश्च इत्यत्र षोड़शपञ्चभागांश्चेति पाठो युक्तः।

(२) षड़शं पञ्चभागांश्चेति श्लोको मुद्रितपुस्तके न विद्यते। तत्र तस्मिन् स्थले, धनं निक्षिप्य तत्रासौ किञ्चिदादाय निर्ययौ, एतच्छ्लोकार्द्धमात्रं वर्त्तते।

(३) प्रददौ मनुजैरिति ख० ग०।

(४) स्वयम्भुव इति मुद्रितपु०।

(५) नद्यां समाहितः इति मुद्रितपु०।

(६) समाचरेदिति मुद्रितपु०।

(७) ब्रह्म स्वकान् पितॄन् इति मुद्रितपु०।

(८) समुद्यते इति ख० ग०।

(९) पिण्डदानं ततः कुर्य्यात्पितॄणां मुक्तिकाम्यया इति श्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके न दृश्यते।

(१०) स्नातः सरस्वतीतीर्थे सरस्वत्याश्च सन्निधौ इति मुद्रितपु०।

सन्ध्यामुपास्य सायाह्ने विष्णुलोकं नयेत् पितॄन्[१] ।
बहुजन्मकृतात् सन्ध्यालोपान्मुक्तस्त्रिसन्ध्यकृत् ॥ २३ ॥
विशालायां लेलिहाने तीर्थे च भरताश्रमे ।
पादाङ्किते मुण्डपृष्ठे गदाधरसमीपतः ॥ २४ ॥
तीर्थे चाकाशगङ्गायां गिरिकर्णमुखेषु च ।
स्नातोऽथ[२] पिण्डदो ब्रह्मलोकं कुलशतं नयेत् ॥ २५ ॥
देवनद्यां वैतरण्यां स्नातः स्वर्गं नयेत् पितॄन् ।
स्नातो गोदो वैतरण्यां त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत्[३] ॥ २६ ॥
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं वैतरण्यां तु नारद ।
एकविंशतिकुलान्याशु[४] तारयेन्नात्र संशयः ॥ २७ ॥
[५]या सा वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता ।

---

(१) नयेत् सर्व्वज्ञतां कुलमिति मुद्रितपु० ।

(२) श्राद्धदः इति मुद्रितपु० ।

(३) स्नातो गोदो वैतरण्यां इत्यस्मात्प्राक् मुद्रितपुस्तके, देवनद्यां वैतरण्यां इतिश्लोकार्द्धं न दृश्यते, तत्र अस्मात्परतः, तत्र श्राद्धादिकं कृत्वा गोदानञ्च विधीयते इति श्लोकार्द्धं वर्त्तते ।

(४) तेनैकविंशतिकुलमिति मुद्रितपु० ।

(५) या सा वैतरणी नाम इत्यस्मात्प्राक् मुद्रितपुस्तकेऽधिकं श्लोकद्वयमस्ति, तद्यथा—

यमद्वारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी ।
तामहं तर्त्तुमिच्छामि कृष्णां गां प्रददन्निमां ॥ २५ ॥
अशक्तो यदि वा शक्तो गोप्रदानं करोति यः ।
देवनद्यां गोप्रदाने श्राद्धदः स्वर्नयेत्पितॄन् ॥ २६ ॥

स्वावतीर्णा गयाक्षेत्रे पितॄणां तारणाय वै ॥२८॥
(१)त्रिरात्रोपोषणेनैव तीर्थाभिगमनेन च ।
अदत्त्वा काञ्चनङ्गाश्च दरिद्रो जायते नरः ॥२९॥
घृतकुल्या मधुकुल्या देविका च महानदी ।
शिलायाः सङ्गमो यत्र मधुस्रवा प्रकीर्त्तिता ॥३०॥
अयुतं चा(२) श्वमेधानां स्नानकृल्लभते नरः(३) ।
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा पिण्डदानं तथैव च(४) ।
कुलानां शतमुद्धृत्य(५) विष्णुलोकं नयेन्नरः ॥३१॥
दशाश्वमेधिके हंसतीर्थे चामरकण्टके ।
कोटितीर्थे रुक्मकुण्डे पिण्डदः स्वर्नयेत् पितॄन् ॥३२॥
वैतरण्यां घृतकुल्यां मधुकुल्यां तथैव च ।
कोटीतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा कोटिश्वरञ्च यः ॥३३॥

---

(१) त्रिरात्रोपोषणेनेति श्लोकात्प्राक् मुद्रितपुस्तकेऽधिकं श्लोकद्वयमस्ति यथा—

गोदावर्य्यां वैतरण्यां यमुनायां तथैव च ।
देवनद्यां गोप्रचारे श्राद्धदः स्वर्नयेत्पितॄन् ॥२८॥
पुष्करिण्यां घृतकुल्यां मधुकुल्यां तथैव च ।
कोटितीर्थे रुक्मिणीये पिण्डदः स्वर्नयेत्पितॄन् ॥ २९ ॥

(२) अयुतस्य इति मुद्रितपु० ।

(३) फलं प्राप्नोत्यसंशयमिति मुद्रितपु० ।

(४) स्नात्वा च तर्पयित्वा च श्राद्धं कृत्वा सपिण्डकमिति मुद्रितपु० ।

(५) सहस्रकुलमुद्धृत्य इति मुद्रितपु० ।

कोटिजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः[१] ।
मार्कण्डेयेशकोटीशौ नत्वा स्यात् पितृतारकः ॥३४॥
रुक्मपारिजातवने पार्व्वत्या सह शङ्करः ।
रहस्ये संस्थितो रेमे युगानामयुतं पुरा[२] ॥३५॥
मरीचिः फलपुष्पार्थं पारिजातवनं गतः ।
दृष्ट्वा शप्तो महेशेन यस्मात् सुखविघातकः ॥ ३६ ॥
दुःखी भवेति तद्भीतो मरीचिस्तुष्टुवे शिवं ।
तुष्टः प्रोवाच तं शम्भुर्वृणीष्व वरमुत्तमं ॥३७॥
शापाद्भवतु मुक्तिर्म्मे[३] मरीचिः प्राह शङ्करं ।
भवेद्गयायां मुक्तिस्ते शिवोक्तः प्रययौ गयां ॥३८॥
शिलास्थितस्तपस्तेपे सर्व्वेषां दुष्करञ्च यत् ।
मरीचिरीश्वराच्छप्तः कृष्णत्वमगमत् पुरा ।
तपसा दारुणेनेह स विप्रः शुक्लतां गतः ॥३९॥
हरिरूचे मरीचिञ्च[४] वरं वृणुहि पुत्रक ।
किमलभ्यं त्वयि तुष्टे मरीचिः प्राह माधवं ॥४०॥
हरशापाद्विमुक्तोऽहं[५] शिला भवतु पावनी ।
पितृमुक्तिकरी च स्यात्तथेत्युक्ता दिवं गतः[६] ॥ ४१ ॥

---

(१) कोटितीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा कोटीश्वरञ्च यः इति, कोटिजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः इति च, श्लोकार्द्धद्वयं मुद्रितपुस्तके नास्ति ।
(२) वर्षाणामयुतं शतमिति मुद्रितपु० ।
(३) कुरु विमुक्तं मां इति मुद्रितपु० ।
(४) ब्रह्मविष्ण्वादयः सर्व्वे इति मुद्रितपु० ।
(५) विमुच्येऽहमिति मुद्रितपु० ।
(६) ययुरिति मुद्रितपु० ।

दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नरः शुचिः ।
यत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमित्युत ॥ ४२ ॥
तत्र स्नातो दिवं याति स्वशरीरेण मानवः ।
पाप्मानं प्रजहात्येष जीर्णत्वचमिवोरगः ।
तत्पङ्कजवनं पुन्यं पुन्यकृद्भिर्निषेवितं[१] ॥ ४३ ॥
पाण्डुशिला वै तत्रास्ते[२] श्राद्धं यत्राक्षयं[३] भवेत् ।
युधिष्ठिरस्तु तस्यां हि श्राद्धं कर्त्तुं ययौ मुने[४] ॥ ४४ ॥
तत्र काले[५] पाण्डुनोक्तं मद्धस्ते देहि पिण्डकं ।
हस्तन्त्यक्त्वा शिलायाञ्च[६] पिण्डदानञ्चकार सः ॥ ४५ ॥
शिलायां पिण्डदानेन प्रहृष्टो व्यासनन्दनः ।
वरं ददौ स्वपुत्राय राज्यं कुरु महीतले ॥ ४६ ॥
अकण्टकन्तु सम्पूर्णं त्वं मे त्राता हि पुत्रक[७] ॥ ४७ ॥
स्वर्गं व्रज शरीरेण भ्रातृभिः परिवारितः ।
दृष्टिमात्रेण सम्पूतान्नरकस्थान्दिवं नय[८] ॥ ४८ ॥

---

(१) दिवौकसां पुष्करिणीमित्यादि पुन्यकृद्भिर्निषेवितमित्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके नेष्यते ।

(२) पाण्डुशिलेति या प्रोक्ता इति मुद्रितपु० ।

(३) तत्राक्षयमिति मुद्रितपु० ।

(४) युधिष्ठिरस्ततः कर्त्तुं पितृकार्य्यन्तु तां ययौ इति मुद्रितपु० ।

(५) श्राद्धकाले इति मुद्रितपु० ।

(६) वै इति मुद्रितपु० ।

(७) एकच्छत्रं सुपुत्रक इति मुद्रितपु० ।

(८) एष श्लोको मुद्रितपुस्तके नास्ति तत्र तस्मिन् स्थले, स्वर्गं व्रज शरीरेण नरकस्थान् दिवं नय इति श्लोकार्द्धं वर्त्तते ।

इत्युक्त्वा प्रययौ पाण्डुः शाश्वतं पद(१) मव्ययं(२) ।
मतङ्गस्य पदे श्राद्धी ब्रह्मलोकं नयेत् पितॄन् (३)॥ ४९ ॥
निर्मथ्याग्निं शमीगर्भे विधिर्विष्ण्वादिभिः सह ।
लेभे तीर्थन्तु यज्ञार्थं(४) त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ ५० ॥
मखसंज्ञन्तु तत्तीर्थं(५) पितॄणां मुक्तिदायकं ।
स्नात्वा च तर्पणं कृत्वा पिण्डदो(६) मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ५१ ॥
पितॄन् स्वर्गं नयेन्नत्वा सङ्गमेऽङ्गारकेश्वरौ(७) ।
गयाकूटे(८) पिण्डदानादश्वमेधफलं लभेत् ॥ ५२ ॥

---

(१) शिवमिति मुद्रितपु० ।

(२) शाश्वतं पदमव्ययमित्यस्मात्परतः मुद्रितपुस्तके, घृतकुल्या मधुकुल्या इत्यादि नयेद्विष्णुपुरं नरः इत्यन्तपाठो वर्त्तते । तदनन्तरं,

उद्भिज्जाः स्वेदजा वापि अण्डजा ये जरायुजाः ।
मधुस्रवां समासाद्य मृताः स्वर्गपुरं ययुः ॥४३॥
दशाश्वमेधिके हंसतीर्थे श्राद्धाद्दिवं व्रजेत् ।
दशाश्वमेधहंसौ च नत्वा शिवपुरं व्रजेत् ।
भरतस्याश्रमे श्राद्धान्नयेद्ब्रह्मालयं पितॄन् ॥ ४४ ॥ इति पाठोऽस्ति।

उद्भिज्जाः स्वेदजा वापि इत्यादि नयेद्ब्रह्मालयं पितॄनित्यन्तपाठः ख० ग० पुस्तकयोर्न सन्ति ।

(३) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके नेष्यते ।

(४) पुत्रन्तु यज्ञेन इति मुद्रितपु० ।

(५) मखसंज्ञं ततस्तीर्थमिति मुद्रितपु० ।

(६) तर्पणात् पिण्डदानाच्च स्नानकृदिति मुद्रितपु० ।

(७) तारकेश्वरमिति मुद्रितपु० ।

(८) गयापूपे इति मुद्रितपु० ।

भस्मकूटे भस्मनाथं नत्वा च तारयेत्[१] पितॄन्।
त्यक्तपापो भवेन्मुक्तः सङ्गमे स्नानमाचरेत्[२] ॥ ५३ ॥
दृष्टिं चक्रेऽश्वमेधाख्यं वशिष्ठो मुनिसत्तमः।
दृष्टितो निर्गतः शम्भुर्वरं वृणु वशिष्ठकं ॥ ५४ ॥
प्राहेति तं वशिष्ठोऽपि शिव तुष्टोऽसि मे यदि ।
वस्तव्यं चात्र देवश तथेत्युक्त्वा शिवः स्थितः[३] ॥५५॥
पिण्डदो धेनुकारण्ये कामधेनुपदेषु च।
स्नात्वा नत्वाथ सम्पूज्य[४] ब्रह्मलोकं नयेत् पितॄन् ॥५६॥
कर्द्दमाले गयानाभौ मुण्डपृष्ठसमीपतः।
स्नात्वा श्राद्धादिकं कृत्वा पितॄणामनृणो भवेत्[५] ॥ ५७ ॥
फल्गुचण्डीश्मशानाचीमङ्गलाद्याः[६] समर्च्चयेत् ।
गयायाञ्च वृषोत्सर्गात्त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ।
यत्र तत्र स्थिता देवा ऋषयोऽपि जितेन्द्रियाः ॥५८॥
आद्यं गदाधरं ध्यायन् श्राद्धपिण्डादिदानतः ।
कुलानां शतमुद्धृत्य ब्रह्मलोकं नयेत् पितॄन्[७] ॥५९॥

---

(१) भस्मकूपे भस्मना च स्नात्वा सन्तारयेदिति मुद्रितपु० ।
(२) स्नातो नत्वा वशिष्ठेशं तत्तीर्थे चाश्वमेधभाक् इति मुद्रितपु० ।
(३) वस्तव्यं सर्व्वदेवात्र तथास्तूक्त्वा स्थितः शिवः इति मुद्रितपु० ।
(४) स्नातो नत्वा कामदुघां इति मुद्रितपु० ।
(५) स्नात्वा श्राद्धादिना स्वर्गं पितॄन्नत्वाथ चण्डिकामिति मुद्रितपु० ।
(६) फल्गुचण्डीशमाराध्य मङ्गलादीनिति मुद्रितपु० ।
(७) ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄनित्यनन्तरं मुद्रितपुस्तके गयागयो गयादित्यो इत्यादि पूजयेद्वापि पुस्तकमित्यन्तपाठो नास्ति, तत्र तस्मिन् स्थले पाठान्तरमस्ति तद्यथा—

गयागयो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः।
गया गयासुरश्चैव षड्गयामुक्तिदायिकाः ॥६०॥
गयाख्यानमिदं पुण्यं यः पठेत् सततं नरः।
शृणुयाच्छ्रद्धया यस्तु स याति परमां गतिं ॥६१॥
पाठयेद्वा गयाख्यानं विप्रेभ्यः पुण्यकृन्नरः।
गयाश्राद्धं कृतं तेन कृतं तेन सुनिश्चितं ॥६२॥
गयाया महिमानञ्च अभ्यसेद्यः समाहितः।
तेनेष्टं राजसूयेन अश्वमेधेन नारद ॥६३॥
लिखेद्वा लेखयेद्वापि पूजयेद्वापि पुस्तकं।
तस्य गेहे स्थिरा लक्ष्मीः सुप्रसन्ना भविष्यति ॥६४॥
उपाख्यानमिदं पुण्यं गृहे तिष्ठति पुस्तकं।
सर्पाग्निचौरजनितं भयं तत्र न विद्यते ॥६५॥

ततो दध्योदनेनैव दद्यान्नैवेद्यमुत्तमं।
जनार्दनाय देवाय समभ्यर्च्य यथाविधि।
दद्यान्निक्षिप्य तद्धस्ते तच्छेषेणैव जीवनं ॥५६॥
उपाख्यानमिदं पुन्यं त्रिवारं यः पठेन्नरः।
गयाश्राद्धं कृतं तेन नात्र कार्य्या विचारणा ॥५७॥
देवता ऋषयस्तुष्टाः पितरस्तस्य नारद।
यद्यदिष्टं तु तत्तस्मै प्रदास्यन्ति मुहुर्मुहुः ॥५८॥
महिमानं गयायाश्च यः शृणोति सकृच्छुभं।
भुक्तेह विपुलान् भोगान् नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥५९॥
जपेच्च श्राद्धकाले यो भक्तिमान् द्विजपुङ्गवः।
गयाश्राद्धं विधानेन कृतं तेन सुनिश्चितं ॥६०॥

श्राद्धकाले पठेद्यस्तु गयामाहात्म्यमुत्तमं ।
विधिहीनन्तु तत् सर्व्वं पितृणान्तु गयासमं ॥ ६६॥
यानि तीर्थानि त्रैलोक्ये तानि दृष्टानि तत्र वै ।
येन ज्ञातं गयाख्यानं श्रुतं वा पठितं मुने ॥ ६७ ॥

सूत उवाच । सनत्कुमारो मुनिपुङ्गवाय
पुण्यां कथामाथ निवेद्य भक्त्या ।
स्वमाश्रमं पुण्यवनै(१)रुपेतं
विसृज्य संगीतगुरुं जगाम ॥ ६८ ॥

[इति पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।]

इति श्रीवायुपुराणे वायुप्रोक्ते(२) गयामाहात्म्यं समाप्तं, समाप्तश्चायं वायुपुराणः ॥०॥

(१) रम्यवनैरिति मुद्रितपु० ।
(२) श्वेतवराहकल्पे इति मुद्रितपु० ।